THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 313, 314, 330, 341, 351, 352 & 371.

KAVYAPRAKASH

BY

SRI MAMMATĀ CHĀRYA.

With a commentary called 'SUDHĀ SĀGARA' by

SRI BHĪMASENA DĪKSHITA,

Edited by

Sāhityāchārya Sri Nārāyana Śāstri Khiste,
Asstt LIBRARIAN GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY
SARASVATI BHAVAN BENARES
and
Sāhityopādhyāya
Pandit Mukunda Shāstri Khiste,

FASCICULUS I to VII १-७.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

Agents·

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON

2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ५९)

नं० ३१३, ३१४, ३२०, ३४१, ३५१, ३५२, ३७१ ।

श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीभीमसेनदीक्षितविरचित

'सुधासागर' नामक तिलकविभूषितः ।

काशीस्थराजकीय सरस्वतीभवनपुस्तकालयाध्यक्षेण
साहित्याचार्य्य खिस्ते-इत्युपाख्य नारायणशास्त्रिणा,
साहित्योपाध्याय खिस्ते-इत्युपाख्य
मुकुन्दशास्त्रिणा च सपरिष्कारं संशोधितः ।

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८४

श्रीः

उपोद्घातः।

अथायमुपक्रम्यते सुधासागरतिलकविभूषितः काव्यप्रकाशो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम्। तत्र मूलग्रन्थकर्ता श्रीमान् मम्मटाचार्यः प्रसिद्धतमस्तद्विषये बहुभिर्बहुधा समुल्लिखितमिति न वयं सम्प्रति तमधिकृत्य किमपि ब्रूमः। सुधासागराख्यस्तिलकस्तावदिदंप्रथमप्रकाश इति तद्विषये तत्कर्तृविषये च किमपि वक्तव्यमवश्य प्राप्तमिति उभयमपि यथाक्रममवतारयामः—

प्रायः प्रसिद्धैः प्राचीनैः पण्डितैर्विशेषतो नैयायिकैः काव्यप्रकाशे टीका विरचयद्भिर्बहु पराक्रान्तम्, तत्र हेतुः काव्यप्रकाशस्य पठनपाठनादौ विपुलप्रचारशालित्वं, बह्वर्थगर्भपरिमिताक्षरवत्त्वं, मान्यतमत्वं चेति मन्यामहे। तत्र काव्यप्रकाशस्य दशाधिकाष्टीका अस्माभिः स्वयं रूपतोऽवलोकिताः परिशीलिताश्च सन्ति। नामतस्त्वनेकाः श्रुताः। अस्मदवलोकितासु टीकासु दीक्षितभीमसेनकृतः सुधासागर एव सर्वा अतिशेते, यतोऽस्यां विस्तृतायां टीकायां कारिकावृत्त्युदाहरणानां पृथग् २ व्याख्यानानि सोपपत्तिकानि विस्तृतानि च सन्ति। प्राचीनानां टीकाकाराणां मतानि च क्वचित्साधकतयाऽनेकशः खण्डनीयतयैव च निर्दिष्टानि। साधकबाधकयुक्त्युपन्यासश्च शोभनः कृत इति ध्रुवमुपादेयताऽस्याष्टीकाया जागर्तितमाम्। प्राचीनेषु टीकाकारेषु, चण्डीदासभट्टाचार्य, भास्करभट्टाचार्य देवनाथतर्कपञ्चानन, मिथिलेशसचिवाच्युतभट्टाचार्य, तत्पुत्ररत्नपाणिभट्टाचार्य, तत्पुत्ररविभट्टाचार्य, जयरामपञ्चानन, सर्वतन्त्रविद्यावाचस्पतिमिश्र, सुबुद्धिमिश्र, मुरारिमिश्र, रुचिमिश्र, पक्षधरोपाध्याय, चक्रवर्तिभट्टाचार्य, श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्य, काव्यप्रदीपोदाहरणदीपिकाकृद्गोविन्दठक्कुर, न्यायविद्यावागीशनरसिंहठक्कुर, महेश्वर, उदाहरणचन्द्रिकाकृद्वैद्यनाथानां नामानि अस्यां टीकायामसकृदुल्लिखितानि सन्ति। तत्र श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यस्तु पदे पदे खण्डनीयतयैव समुल्लिखितोऽस्ति।

टीकाकर्तुरितिवृत्तम् ।

टीकाकर्त्रा भीमसेनेन स्वविषये ग्रन्थादावुपोद्घाते स्वयमेव याववन्निरूपितं तदेवावलम्ब्य तदैतिह्यमवतारयामः—

शाण्डिल्यवंशे यायजूको विद्वत्तमो गङ्गादासदीक्षितनामा कान्यकुब्जब्राह्मणोऽभवत्, तत्पुत्रो वीरेश्वरदीक्षितो महावैष्णवोऽभवत् । तस्मान्मुरलीधरदीक्षितः महाकविर्महापण्डितश्च समुदपद्यत । तत्पुत्रौ त्रिलोचनशिवानन्ददीक्षितौ तत्समावेवाऽभूताम् ।

शिवानन्ददीक्षितात् प्रकृतटीकाकारो भीमसेनदीक्षितः समुदभूत् । अयं च महावैयाकरणः कविश्चाऽऽसीत्(१) ।

जीवतोऽस्य पण्डितसमाजे न सविशेष(२)मादर आसीत । पण्डितमानिनो विजेतुं गर्विष्ठगर्वं चापनेतुमनेनैष(३) ग्रन्थो निरमायि । अयं च भगवतः श्रीकृष्णस्य परम(४)भक्त आसीत ।

---

(१) श्रीमच्छाण्डिल्यवंशे कृतविविधमखः कीर्तिमान् दीक्षितोऽभूत्
गङ्गादासः प्रसिद्धः सुरगुरुसदृशः कान्यकुब्जाग्रगण्यः ।
तस्माद्वीरेश्वराख्यस्तनय इह महाभाग्यवान् विष्णुभक्तो
जातः सङ्कीर्तनीयः सकलबुधजनैर्भूपतीनां सभासु ॥ २ ॥
तस्माच्छ्रीमुरलीधरो हि कवितापाण्डित्यपुण्यावधि-
र्जातस्तस्य सुतौ त्रिलोचनशिवानन्दौ गुणैस्तत्समौ ।
शैवे वा पथि वैष्णवे समरसः श्रीमच्छिवानन्दजः
सञ्जातः किल भीमसेन इति सद्विद्याविनोदी कविः ॥ ३ ॥

(२) क्वाऽहं मन्दमतिः क्व चाऽतिगहनः काव्यप्रकाशाऽभिधो
ग्रन्थः कुत्र सहायता कलियुगे कुत्राऽस्ति शिष्टादरः ।
युक्तो नैव महाप्रबन्धरचने यत्नस्तथाऽपि ध्रुवं
श्रीकृष्णाङ्घ्रिसरोजसेवनपरः शङ्के न किञ्चित् क्वचित् ॥ ९ ॥

(३) शक्यः पण्डितमानिनां न विजयः साक्षात् कथञ्चित्सुरा-
चार्येणाऽपि पुनः सतामनुचितः प्रौढा च वाग्देवता ।
इत्यालोच्य विवादबुद्धिविधुरो गर्विष्ठगर्वापहं
ग्रन्थं विद्वदमन्दसम्मदपदं कुर्वे सुधासागरम् ॥ १४ ॥

(४) यच्छास्त्रेषु परिश्रमोऽस्ति मम यद्भक्त्या च देवार्चनं
यत्पुण्यं च तपश्च काव्यमपि यद्यद्वाग्शुद्धिः परा ।

(१)मूलकर्तुर्मम्मटाचार्यस्य विषयेऽस्य भूयानादरो महती श्रद्धा चासीत् । मूलविरुद्धटीकाकाराणां वचोऽनेनाक्षरशः खण्डितम्, किम्बहुना तदर्थमेवायमस्य तिलकनिर्माणोद्योगः ।

अनेन भीमसेनेन 'अलङ्कारसारोद्धारा, ख्योऽपि ग्रन्थो निर्मितः, उक्तं च तेन दशमोल्लासे उपमाप्रकरणे 'अलङ्कारसारोद्धारेऽस्माभि- र्जयदेवाद्युक्तलक्षणस्थं लक्ष्मपिदं खण्डितम्' इति । किञ्चानेन 'कुव लयानन्दखण्डन' नामकोऽपि ग्रन्थो रचितः, उक्तञ्च तेनैव तत्रैव, 'उप- मा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः' इत्यप्पय्यदीक्षितानामुपमालक्षणं 'कुवलयानन्दखण्डने' खण्डितमस्माभिः, इति ।

अस्य समयः ।

प्रकृतटीकासमाप्तौ तन्निर्माणसमयः स्वयमेवोपन्यस्तो दीक्षित भीमसेनेन—यथा, 'संवद्ग्रहाश्च मुनिभूज्ञाते (१७७९) मासे मधौ सुदि ॥ त्रयोदश्यां सोमवारे समाप्तोऽयं सुधोदधिः ।

अलङ्कारसारोद्धार, कुवलयानन्दखण्डनादिग्रन्थनिर्माणानन्त- रमेवायं ग्रन्थोऽनेन विरचित इति तस्मिन् समयेऽस्य प्रौढवयस्कत्वं

यद्गोविन्दपदारविन्दभजनान्नैर्मल्यमन्तः स्थितं
सन्तः साधु परीक्षयन्तु कृपया सर्वं तदत्र स्फुटम् ॥ १५ ॥
नो किञ्चित्पठितं स्मरामि न च मे शक्तिः पुनस्तादृशी
नो वा कोऽपि सहायतामुपगतो नाप्यस्ति किञ्चिद्बलम् ॥
सङ्गी चोरशिरोमणेः प्रतिदिनं गृह्णाम्यनर्घ्यान् गुणान्
सर्वस्यापि परन्तु मां द्विषति यस्तस्याशु नाकी गतिः ॥१६॥

(१) व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः सुकवयः सर्वे महापण्डिता-
स्ते वन्द्याः सुतरां न तेषु मम कोऽप्यस्त्याग्रहः स्पर्द्धितुम् ।
किन्तु ग्रन्थसहस्रसारमपि यद्वृत्त्या विरुद्धं वच-
स्तत्क्षन्तुं न समुत्सहे न च पुनर्भीतिः सुरेज्यादपि ॥ १७ ॥
अभ्यासः पञ्चमाब्दात्सकलसुखपरित्यागपूर्वं कृतो यो
नानाशास्त्रेषु नित्यं निशिततरधियाऽत्यन्तरागानुवृत्त्या ।
तस्येदानीं फलं मे भवतु सहृदयस्वान्तसन्तोषकारि
श्रीमत्काव्यप्रकाशोज्ज्वलविवृतिमयं श्रीसुधासागराख्यम् ॥ १८ ॥

सम्भाव्यते । एवं च संवत् १७४० प्रभृत्यस्य स्थितिकालो यदि निर्द्धार्येत तर्हि नाऽतीवानुचितं भवेत् ।

प्रकृतपुस्तकप्रकाशने पुस्तकद्वयमस्माभिरादर्शत्वेनावलम्बितम्, एकं काशिकराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थं प्रायः शुद्धं सम्पूर्णं च । अपरं वरकलोपनामक वैद्यनाथशास्त्रिणामनुग्रहेण लब्धं तदीय पितृव्यपुत्रवैदिकप्रवरश्रीजगन्नाथभट्ट वरकलानां शुद्धमपि खण्डितम् । उभावपि वरकलकुलोत्तंसौ तदर्थं शतशो धन्यवादैरभिनन्दामः ।

पुस्तकस्य संशोधनादि समस्तकार्यजातमस्मदनुजैर्विद्वत्तमैः काशस्थ स्याद्वादमहाविद्यालय साहित्याध्यापकैः साहित्योपाध्याय श्रीमुकुन्दशास्त्रिखिस्ते महोदयैरेव कृतमिति शतशो धन्यवादा वितीर्यन्ते तेभ्यः ।

भूतपूर्वकाशिस्थराजकीयपाठालयप्रधानाध्यक्ष महामहोपाध्याय डा० गङ्गानाथ झा महोदयेभ्यश्च साञ्जलिवन्धमनेके धन्यवादाः । तैरेव महाभागैरस्मिन् कर्मणि समुद्योजितोऽहं तेषामेवानुग्रहेण दुस्तरमिमं सुधासागरमुदतीतरम् । मदीयं सर्वमेव कार्यजातं येषामाज्ञया, प्रेरणेन, कार्यानुकूलमतिप्रदानेन च सम्पद्यते तेभ्यः साम्प्रतं काशिकराजकीयपाठालयप्रमुखेभ्यः पूज्यवर श्री गोपीनाथ कविराज महोदयेभ्यः केवलं शुष्कान् धन्यवादानेव समर्पयतामस्माकं भवति महती त्रपा । अस्तु ।

प्रस्तुत ग्रन्थप्रकाशनेन विद्यार्थिनां पण्डितानां च महान्तमुपकारं विरचयते 'चौखम्बा संस्कृतग्रन्थमाला' सम्पादकाय श्रीजयकृष्णदास श्रेष्ठिने च शुभाशीर्वादप्रदानपुरःसरं प्रार्थये गुणैकदृशः सहृदयानत्रत्यान् दोषानुपेक्षितुं ग्रहीतुं च गुणमात्रमिति ।

विदुषामनुचरः—
नारायणशास्त्री खिस्ते

सरस्वतीभवनम् ।
काशी ।

श्रीः ।

काव्यप्रकाशस्थविषयाणां वैशद्येन

सूचीपत्रम् ।

तत्र प्रथमोल्लासे—

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णतानिर्णयात्मके पञ्चमोल्लासे—

विषयः	पृष्ठे
शब्दालङ्कारनिरूपणात्मके नवमोल्लासे—	
वक्रोक्तिलक्षणम्	५१०
सभङ्गश्लेषे तदीयमुदाहरणम्	,,
अभङ्गश्लेषेऽप्युदाहरणम्	५११
काकुवक्रोक्तेरुदाहरणम्	,,
अनुप्राससामान्यलक्षणम्	५१२
तस्य द्वैविध्यम्	,,
छेकानुप्रासलक्षणम्	५१३
तदुदाहरणम्	,,
वृत्त्यनुप्रासलक्षणम्	,,
उपनागरिका रीतिः	५१४
परुषा रीतिः	,,
कोमला रीतिः	,,
तदुदाहरणम्	,,
उपनागरिकादीनां यथाक्रमं वैदर्भीत्यादि नामानि	५१५
लाटानुप्रासलक्षणम्	५१५
तस्यानेकपदगतत्वम्	,,
तदुदाहरणम्	५१६
तस्यैकपदगतत्वमपि	,,
तदुदाहरणम्	,,
अनुप्रासस्य वृत्त्यादिना भेदनिरूपणम्	५१६
तेषु त्रयाणामेकमुदाहरणम्	५१७
अनुप्रासस्य पञ्चविधत्वम्	,,
यमकसामान्यलक्षणम्	५१८
पादतद्भागवृत्तित्वादिना तस्यानेकविधत्वम्	,,

अर्थालङ्कारनिरूपणात्मके दशमोल्लासे—

टीकास्थविषयाणां सङ्क्षेपतः

सूचीपत्रम् ।

अथ काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यानां विषयक्रमानुसारिणी

सूची ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 351

:o:

श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीभीमसेनदीक्षितविरचित

'सुधासागर' नामक तिलकविभूषितः।

काशीस्थराजकीय सरस्वतीभवनपुस्तकालयाध्यक्षेण
साहित्याचार्य्य खिस्ते-इत्युपाख्य नारायणशास्त्रिणा
सपरिष्कारं संशोधितः।

KAVYAPRAKASH

BY

SRI MAMMATA CHARYA.

With a commentary called 'SUDHA SAGARA' by

SRI BHIMASENA DIKSHITA,

Edited by

Sahityacharya sri Narayana sastri Khiste,
LIBRARIAN GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY
SARASVATI BHAVAN BENARES

FASCICULAS. V—५

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares

1927.

Agents

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON

2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

॥ श्रीः ॥

सुधासागराख्यटीकासहितः

काव्यप्रकाशः ।

जाग्रत्त्रैलोक्यराज्योद्भवविभवपरीरम्भसम्भाविताङ्घ्रि-
क्षीराकूपारकन्याललितकरतलोन्मृष्टपादारविन्दम् ॥
काञ्चीश्रीवत्सहाराङ्गदमुकुटलसत्कौस्तुभोद्भासिताङ्गं
लक्ष्मीकान्तं प्रसन्नं हृदयसरसिजान्तःस्थितं संस्मरामि ॥ १ ॥
श्रीमच्छाण्डिल्यवंशे कृतविविधमखः कीर्तिमान् दीक्षितोऽभू-
द्गङ्गादासः प्रसिद्धः सुरगुरुसदृशः कान्यकुब्जाग्रगण्यः ॥
तस्माद्धीरेश्वराख्यस्तनय इह महाभाग्यवान् विष्णुभक्तो
जातः संकीर्तनीयः सकलबुधजनैर्भूपतीनां सभासु ॥ २ ॥
तस्माच्छ्रीमुरलीधरो हि कवितापाण्डित्यपुण्याम्बुधि-
र्जातस्तस्य सुतौ त्रिलोचनशिवानन्दौ गुणैस्तत्समौ ॥
शैवे वा पथि वैष्णवे समरसः श्रीमच्छिवानन्दतः
सञ्जातः किल भीमसेन इति सद्विद्याविनोदी कविः ॥ ३ ॥
शब्दब्रह्म सनातनं न विदितं शास्त्रैः क्वचित्केनचि-
त्तद्देवी हि सरस्वती स्वयमभूत्कश्मीरदेशे पुमान् ॥
श्रीमज्जैयटगेहिनीसुजठराज्जन्माऽऽप्य युग्मानुजः
श्रीमन्मम्मटसंज्ञया श्रिततनुं सारस्वतीं सूचयन् ॥ ४ ॥
मर्यादां किल पालयन् शिवपुरीं गत्वा प्रपठ्यादरा-
च्छास्त्रं सर्वजनोपकाररसिकः साहित्यसूत्रं व्यधात् ॥
तद्वृत्तिं च विरच्य गूढमकरोत्काव्यप्रकाशं स्फुटं

वैदग्ध्यैकनिदानमर्थिषु चतुर्वर्गप्रदं सेवनात् ॥ ५ ।
कस्तस्य स्तुतिमाचरेत् कविरहो को वा गुणान् वेदितुं
शक्तः स्यात्किल मम्मटस्य भुवने वाग्देवतारूपिणः ॥
श्रीमान् कैयट औवटो ह्यवरजो यच्छात्रतामागतो
भाष्याब्धिं निगमं यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गतः ॥ ६ ॥
काव्यं वर्णद्वयं यद्व्याप्तिमुपगतं सर्वशास्त्रार्थसारो-
द्धारं कुर्वद्रसेन श्रुतिगतमपि दुर्ज्ञेयमाद्यं व्यनक्ति ॥
सा देवी मम्मटाख्या निजविकटकृतिव्याकृतिव्याकुलं मां
मज्जन्तं मोहसिन्धौ परमकरुणया प्राप्तपारं करोतु ॥ ७ ॥
वन्दे श्रीकृष्णपादाम्बुजयुगलमघव्यूहविध्वंसदक्षं
दृष्टं प्रोक्तं श्रुतं वा स्मृतमपि रचयत्येव यन्मङ्गलानि ॥
यस्मिन्नाधाय चित्तं सरलमिव विविच्याशु साहित्यसारं
ज्ञातुं शक्नोमि यस्मान्न च चलति मनाङ् मे मनोऽन्यत्र जातु ॥ ८ ॥
क्वाऽहं मन्दमतिः क्व चाऽतिगहनः काव्यप्रकाशाभिधो
ग्रन्थः कुत्र सहायता कलियुगे कुत्रास्ति शिष्टादरः ॥
युक्तो नैव महाप्रबन्धरचने यत्नस्तथापि ध्रुवं
श्रीकृष्णाङ्घ्रिसरोजसेवनपरः शङ्के न किञ्चित्क्वचित् ॥ ९ ॥
वन्देऽहं गजवक्त्रमिन्दुविलसद्भालं विशालोदरं
सिन्दूरारुणमस्तकं फणिफणाकल्पैरनल्पैर्युतम् ॥
शुण्डादण्डविराजमानविपुलोद्यद्दन्तकाण्डोज्ज्वलं
विघ्नध्वंसकरं भयार्तशरणं सिद्ध्यै गणानां पतिम् ॥ १० ॥
येनाऽज्ञानमहान्धकारपटली प्रोत्सारिता सूक्तिभि-
र्यद्ध्यानात्स्फुरदद्भुतैकरचनापाण्डित्यपीठे ऽनिशम् ॥
जिह्वा नृत्यति नर्तकीव शतधा नानारसैः सादरं
वन्दे तच्चरणारविन्दयुगलं श्रीमद्गुरूणामहम् ॥ ११ ॥

सार्द्धं रक्तमनञ्जनं हि नयनं सार्द्धं पुनः साञ्जनं
केशार्द्धं तु जटीकृतं तदपरं वेणीकृतं राजते ॥
श्रोत्रं रत्नविभूषितं तदपरं रुद्राक्षमालाधरं
वक्षो वामकुचोन्नतं वपुरहो गौरं सितं चाभितः ॥ १२ ॥
सव्ये पाणितले कपालमतुलं वामे लसत्पङ्कजं
मञ्जीरध्वनिमञ्जुलो हि चरणः फूत्कारभृच्चाऽपरः ॥
गोसिंहावपि सोदराविव सदा धत्तस्तदङ्घ्रिद्वयं
यस्येयं परमाऽद्भुताङ्गरचना तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ १३ ॥
शक्यः पण्डितमानिनां न विजयः साक्षात्कथंचित्सुरा-
चार्येणापि पुनः सतामनुचितः प्रौढा च वाग्देवता ॥
इत्यालोच्य विवादबुद्धिविधुरो गर्विष्ठगर्वापहं
गूढं विद्वदमन्दसंमदपदं कुर्वे सुधासागरम् ॥ १४ ॥
यच्छास्त्रेषु परिश्रमोऽस्ति मम यद्भक्त्या च देवार्चनं
यत्पुण्यं च तपश्च काव्यमपि यद्यद्देशशुद्धिः परा ॥
यद्गोविन्दपदारविन्दभजनान्नैर्मल्यमन्तःस्थितं
सन्तः साधु परीक्षयन्तु कृपया सर्वं तदत्र स्फुटम् ॥१५॥
नो किञ्चित्पठितं स्मरामि न च मे शक्तिः पुनस्तादृशी
नो वा कोऽपि सहायतामुपगतो नाऽप्यस्ति किञ्चिद्बलम् ॥
सङ्गी चोरशिरोमणेः प्रतिदिनं गृह्णाम्यनर्घ्यान् गुणान्
सर्वस्यापि परन्तु मां द्विषति यस्तस्याशु नाक्री गतिः ॥१६॥
व्याख्यातं हि पुराऽत्र यैः सुकृतयः सर्वे महापण्डिता—
स्ते वन्द्याः सुतरां न तेषु मम कोऽप्यस्त्याग्रहः स्पर्द्धितुम् ॥
किन्तु ग्रन्थसहस्रसारमपि यद्भूत्या विरुद्धं वच—
स्तत्क्षन्तुं न समुत्सहे न च पुनर्भीतिः सुरेज्यादपि ॥१७॥
अभ्यासः पञ्चमाब्दात्सकलसुखपरित्यागपूर्वं कृतो यो

नानाशास्त्रेषु नित्यं निशिततरधिया ऽत्यन्तरागाऽनुवृत्त्या ॥
तस्येदानीं फलं मे भवतु सहृदयस्वान्तसन्तोषकारि
श्रीमत्काव्यप्रकाशोज्ज्वलविवृतिमथ श्रीसुधासागराख्यम् १९॥

अथ श्रीमम्मटाचार्यः स्वकृतकाव्यरूपसूत्रारम्भरचितं स्वस्वरूपसूचकं मङ्गलं स्वकीयमनुस्मरन्नाह—

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति ।

अत्र सूत्रकारो वृत्तिकारश्चैक एवेति तत्त्वम् । उक्तञ्च भागस्माभिर्ग्रन्थकारवर्णनायाम् । नचैतावता निर्मूलत्वापत्तिः । वामनभरतादिभिरप्येतद्विषये सूत्रितत्वात् । किञ्च नाऽयमाचार्यो मानुषः किन्तु वाग्देवतैव । प्रमाणन्तु–ग्रन्थस्याऽलौकिकत्वम् । ग्रन्थत्वं तावत्–प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावप्रयोजनबोधाधीनशुश्रूषाजन्यश्रुतिविषयशब्दसन्दर्भत्वम् । आरभ्यतेऽस्मिन्नित्यारम्भो ऽव्यवहितप्राक्कालः । विशिष्टो घातो विघातः । समाप्त्ययोगव्यवच्छेदो वैशिष्ट्यम् । समुचितेत्यादिकर्मधारयद्वयगर्भः समासः । औचित्यं प्रकृतानुकूल्यम् । इष्टत्वमुपास्यत्वम् । देवतापदेन कारिकास्थभारतीपदस्य वाक्यपरत्वव्युदासो व्यज्यते । ग्रन्थकृदिति योग्यः पुरुषः । परामृशति परामर्शविषयीकरोति स्तौतीति यावत् । एवं च ग्रन्थस्यारम्भे=प्रागव्यवहितकाले विघ्नविघाताय=समाप्त्ययोगव्यवच्छेदपर्यवसन्नप्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितध्वंसाय समुचितेष्टदेवतां=परमचातुर्यसम्पादनेन सकलशास्त्रसारभूतविलक्षणरसग्रन्थानुगुणां सेव्यां च देवतां भारतीं ग्रन्थकृत्=प्रतिभावत्त्वेनाऽलौकिकग्रन्थोत्पादनसमर्थः कश्चिन्महापुरुषः परामृशति=‘आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख’मिति वृद्धवचनादलौकिकव्य-

ज्ञनाद्वृत्तिमहिम्ना प्रणामात्मकं मङ्गलमावेदयंस्तौतीत्यर्थः ॥

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ॥
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

सर्वोत्कृष्टत्वं किल जयत्यर्थः । नचासावत्र विवक्षामात्रेण किन्तु युक्त्या । युक्तिस्तु–परमोत्कृष्टोपमानादाधिक्यमिति । सृष्टिकर्तृत्वेनोत्कृष्टतरविधातृनिर्मितिं जेतव्यत्वेन वृत्तिकृद्वर्णयति–नियतीत्यादि ।

नियतिशक्त्या नियतरूपा ।

निम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मः । वस्तुतस्तु नियतिरदृष्टम् । रुढिर्योगमपहरतीति न्यायात् । कृतेत्यस्य विवरणं शक्त्येति । कारणतायाः शक्तिरूपत्वात् । शक्तिजन्यत्वं तेन नियतरूपेति कश्चित् । तत्तुच्छम् । कार्यमात्रस्यादृष्टजन्यत्वात् । न च शब्दार्थोभयरूपकाव्ये ऽर्थस्य निसतया ऽजन्यत्वाद्युक्तमेवैतदिति वाच्यम् । ब्रह्मनिर्मितावर्थस्य नित्यत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि कविनिर्मितौ लोकोत्तरविभावादिरूपतया जन्यत्वाद्व्यतिरेकाऽसिद्धेः ।

केचित्तु शक्तिरत्र प्रयोज्यता । तथा च नियतिप्रयोज्यो नियमः कमलादौ सौरभविशेषाऽयोगव्यवच्छेदः । चन्द्रादावेव तत्पदप्रयोगाच्चन्द्रत्वादिव्याप्यप्रतीत्या व्यापकीभूताह्लादकत्वाद्यवगमादिरूपश्च । तेन नियतरूपा=सनियमा । ईदृङ्नियमराहित्यं कविनिर्मितौ स्फुटमेव । कामिनीवदनसन्निधौ तेष्वपि तदभाववर्णनान्मुखादावपि चन्द्रादिपदप्रयोगात्तदवगमाच्चेत्याहुः । तदपि न सम्यक् । मुखादावाह्लादकत्वाद्यवगमस्य प्रयोज्यत्वान्नियमाऽप्रच्यवात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । शक्तिर्निरूप्यता । तथा च नियतिरू-प्यो नियमः स्रष्टुः कमलाद्यात्मकनिर्माणे जलाद्ययोगव्यव-च्छेदरूपः । तेन नियतरूपा । एतद्राहित्यस्य कवेरनिर्वचनीय-कमलाद्यात्मकनिर्माणे सत्त्वान्न दोषलेशावकाशः ।

सुखदुःखमोहस्वभावा ।

विश्वस्य सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रया-त्मकत्वात् । उक्तञ्च साङ्ख्ये 'सर्वे त्रिगुणा भावाः' इति । अय-माशयः । ब्रह्मनिर्मितौ यथैकैव काचित्कामिनी रूपयौवनवस्त्राल-ङ्कारस्रक्चन्दनादिसम्प्रतिसम्पन्ना स्वस्वामिनं सुखयति तम्प्रति तस्याः सुखरूपसत्त्वसम्बन्धित्वात् । सैव सपत्नीर्दुःखाकरोति ताः प्रति तस्याः दुःखरूपरजःसम्बन्धित्वात । सैव च तामविन्दन्तं तरुणान्तरं मोहयति तं प्रति तस्या मोहरूपतमःसम्बधित्वात् । एवं रीत्या सर्वे लौकिकपदार्थाः सुखदुःखमोहजनकाः । कविनिर्मितौ तु नैवम् । सर्वस्यापि काव्यपदार्थस्याऽऽनन्दहेतुत्वादिति ।

परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा ।

परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदीयश्च यः स्पन्दस्तत्प्र-भृतिसहकारिकारणाधीनेत्यर्थः । नानाविधसमवाय्यसमवायिनि-मित्तकारणायत्तेति यावत् ।

षड् रसा ।

मधुराम्ललवणकटुकषायातिक्ताख्याः षड् रसा यस्यां सा तादृशी ।

न च हृद्यैव तैः ।

षड्भीरसैर्न मनोरमैव कटुकादीनां प्रायेण हृद्यत्वात् । शृङ्गारादीनामलौकिकसुखजनकत्वेनैकरूपतया सर्वान् प्रति-पत्तॄन् प्रति हृद्यत्वमेव । मधुरादीनां तु परस्परवैलक्षण्येन कश्चि-

त्मेति कश्चित्कस्यचिदेव हृद्यत्वमिति भावः ।

तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम् । एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः ।

निर्मितिरूपक्रियायां नियतीत्यादिविशेषणासम्भवान्मूलस्थनिर्मितिपदं विवृणोति—निर्माणमिति । निर्मीयत इति निर्माणं काव्यं जगच्च । कर्मणि ल्युट् ।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु—'ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणं निर्माणमेव न सम्यगित्यर्थ इति क्रियापरत्वेन पक्षान्तरमाहुः' । तत्पदार्थनिश्चयाभावविजृम्भितमिति हेयम् । एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः । एतस्याः प्रदर्शितरूपायाः ब्रह्मनिर्मितेर्विलक्षणा मूलकारिकाप्रतिपादितोत्कृष्टगुणा तु काव्यरूपा सृष्टिरित्यर्थः ।

अतएव जयति । जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तांप्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ।

यदेतादृशनिर्मितिशालिनीत्याक्षेपलभ्योऽर्थः । अत एव परमप्राचीण्यमहिम्नैव जयति=सर्वान्तःपातित्वेन ब्रह्माणमपि पराजयते नत्वन्यथा स्वतः पराभवं करोतीत्येवकार आवश्यकः । पितुः पराभवस्यानौचित्यात् । एवं स्थिते यत् श्रीवत्सलाञ्छनः कश्चित् । 'अतएवेत्यत्रैवकारो व्यर्थ इति ध्येयमिति' वृत्तिकारोक्तं वेदाक्षरमिवोद्धर्तुमशक्यमेवकारं न्यायविद्यावागीशभट्टाचार्यपदलब्धाखर्वगर्वेण दूषितवान् तत्सुधीभिः क्षन्तव्यम् । शास्त्रराजस्यैतद्ग्रन्थस्य सागरस्येव दुरवगाहत्वात् । एतद्ग्रन्थमाहात्म्यानभिज्ञतयैवकारोपपत्तिमिच्छद्भिर्गोविन्दमहामहोपाध्यायैस्तु 'अत एव जयति उत्कर्षेण वर्तते न तु वर्ततामित्यर्थः । तथासत्युत्कर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपपत्तेः'

इति व्याख्यातम् । तत्तुच्छम् । न हि जयतीत्यस्योत्कर्षेण वर्तता-मित्यर्थः सम्भवति । नचैतावता एवकारोपपत्तिरिति विभाव्यम् ।

अथ एतद्विलक्षणात्विति वृत्तिसूचितमूत्रस्थपदार्थान् विवेचयामः । तत्र नियतिकृतनियमरहितामिति व्याख्यातम् । ह्ला-दैकमयीमिति । ह्लादेनैकमयीमेकस्वभावामानन्दमात्रस्वभावा-मिति यावत् । ह्लादः सुखं एकशब्दो मात्रार्थः । मयट् स्वार्थे । तज्जनकत्वेन तत्त्वोपचार इति बोध्यम् । अनन्यपरतन्त्रामि-ति । परपदोपादानादनन्यपरतन्त्रामसाधारण्येनानन्यप्रकाश्या-मिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः । तन्न सम्यक् । ब्रह्म-निर्मितेरप्यसाधारण्येनानन्यप्रकाश्यत्वात् । कवेस्तत्प्रतिभायाश्चा-न्यो य आत्मनः परस्तदायत्तत्वरहितामिति परमार्थः । परतन्त्र शब्दएवायत्तवचन इति कश्चित् । तत्तुच्छम् । तथा सति प्रति-भायाअपि व्यवच्छेदापत्तेः । नवरसरुचिरामिति । नव रसा यस्यां सा नवरसा पश्चात् नवरसा चासौ रुचिरेति कर्मधारयः । वृत्तौ षड्रसा न च हृद्यैव तैरिति व्यतिरेकद्वयदर्शनात् । अत्र बहुव्रीहेरेव संङ्ख्यापूर्वकत्वान्न द्विगुत्वमिति न नवरसीति प्रयोगा पत्तिः । नचैवं हृद्यैव तैरिति हेतूपदर्शनवैयर्थ्यम् । तैः कट्वादिसा-धारणैः षड्भिरुपलक्षिता यतोऽतो न च हृद्यैव तैरिति तदर्थत्वा-त् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुषएव नचैवं । नवरसीति रूपप्रसङ्गः। त्रिगुणसाचिवइतिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरसरुचिर-त्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्तत्रसेषु नवत्वाभावेनायोगव्यवच्छे-दिहृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । तथा च नियतीसादिविशेषणविशिष्टां निर्मितिमादधती विशिष्टवाक्सृष्टिं कुर्वती कवेर्भारती कविभिराराधनीया सरस्वती जयति सर्वोत्क-र्षेण वर्त्तते इत्यर्थः । कवेरित्याराध्याराधकभावे षष्ठी । अनेक

सम्बन्धविशेषेषु षष्ठीविधानात् । उक्तञ्च महाभाष्ये 'एकशतं षष्ठ्यर्थाः' इति ।

यच्चूक्तं प्रदीपकारैः—'निर्मितिमादधतीति तृणोपलन्यायेन सामान्यविशेषभावाच्च पुनरुक्तिः' इति । तद्व्यर्थैव । निर्मितिर्निर्माणमिति व्याकुर्वता वृत्तिकृतैव निर्मितिपदस्य क्रियापरत्वव्युदासात् । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन चतुराननात्कविभारत्या व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्य इति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यान्तर्गतोऽलङ्कारध्वनिः ।

जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशिष्ट्यान्नमस्कारो व्यज्यते । मत्तस्त्वमुत्कृष्टस्त्वत्तोऽहमपकृष्ट इति नमस्कारार्थत्वात् । व्यञ्जनयैवेति भावः । तथा च वस्तुध्वनिरयम् । नमस्कारहेतुकस्तुतिपरिहारेण नमामीत्यादि स्पष्टं तु नोक्तम् । न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति स्तुतिनिबन्धे त्वर्थान्नतिरपि निबद्धैवेत्याशयात् । विदग्धानां व्यङ्ग्येनैव व्यवहाराच्चेति बोध्यम् । भारतीविषयककविनिष्ठरतेर्ध्वननाद्भावध्वनिः स्पष्ट एव । स च रसादिलक्षणसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यान्तर्गतः । एवं चात्रानन्तानां ध्वनीनां संकलने ध्वनित्रयमेवेति ध्वनितम् । स्फुटीभविष्यति च पञ्चमोल्लासे सर्वोऽपि ध्वनिभेद इति दिक् ॥ गीतिश्छन्दः "आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ।" इति लक्षणात् । आर्यालक्षणं तु—"यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ।" इति । इयमेव गाथेत्युच्यते । एतल्लक्षणं पिङ्गले यथा—"पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं पंचदहविहूसिआ गाहा ।" इति ॥ १ ॥

ग्रन्थेऽभिधेयसम्बन्धप्रयोजनाधिकारिचतुष्टयकथनं युक्तम्। तत्र सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावोऽधिकारी च तत्फलार्थीति प्रसिद्धमित्यभिधेयं सप्रयोजनं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तुमावश्यकमित्यभिप्रेत्य परीक्षणीयतयाऽङ्गिभूतकाव्यस्य फलेन परीक्षणरूपप्रकृतग्रन्थाभिधेयमङ्गफलवत्। अङ्गाङ्गिनोरैक्यात्। इति व्यञ्जयन् वृत्तिकृदाह—

इहाऽभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

एवञ्चाभिधेयं काव्यत्वेन परिणतमिति परीक्षणीयफलेनैव परीक्षणं ग्रन्थश्चेत्युभयोरपि प्रयोजनवत्त्वं बोध्यम्। तथा च न वक्ष्यमाणकारिकायां काव्यफलप्रदर्शनमनुपयुक्तमिति शङ्क्यम्॥

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये॥
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे॥ २॥

भवतीतिशेषः। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्र कृत् वित् युज् शब्दा भावे क्विबन्ताः। कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति भावः। मूलकारिकां दृष्टान्तमुखेन व्याचष्टे—

कालिदासादीनामिव यशः।

यशःप्रभृति कर्मपदं वक्ष्यमाणकरोतिपदेन योजनीयम्। न खलु कालिदासस्य पित्रादिकुलं वा कश्चिज्जानाति न वा दानादिकं किञ्चित्प्रसिद्धं येन तादृशं यशः स्यात् किन्तु काव्यमेव तत्कारणम्।

ननु वाल्मीकिव्यासादीनामिवेति वक्तव्ये किं कालिदासादीनामित्युक्तमिति चेत्सत्यम्। किन्त्वदिव्यप्रकृत्यपेक्षयेदमुक्तम्। दिव्यादिव्यप्रकृतिवाल्मीक्यादीनां तु न काव्यमात्रं यशःकारण-

मित्यवेहि । आदिपदाद्दण्डिभारविबाणगोवर्द्धनादयो ग्राह्याः ।

श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम् ।

श्रीहर्षाभिधाद्राज्ञः सकाशात् धावककविना रत्नावली-नाटिकां कृत्वा महद्धनमाप्तमिति प्रसिद्धम् । आदिपदाद्भोजप्रब-न्धकारिभिर्भोजात् माघकारिभिर्माघाख्यवैश्याद्बहुतरं धनमा-प्तमित्याद्यूह्यम् ।

राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम् ।

राजादीति । आदिपदाद्राजपुत्रादीनां वर्णाश्रमादीनाञ्च पृथिवीपालनादि तत्तदुचिताचारपरिज्ञानम् ।

आदित्यादेर्मयूरादीनामिवाऽनर्थनिवारणम् ।

आदित्यादेरिति । पुरा किल मयूरशर्मा कुष्ठी कविः क्लेशम-सहिष्णुरत्युच्चतरुशाखावलम्बिशतरज्जुशिक्यमधिरूढः सूर्यमस्तौ-षीत् । एकैकपद्यान्ते चैकैकरज्जुं चिच्छेद । एवं क्रियमाणकाव्य-परितुष्टो रविः सद्य एव नीरोगां रमणीयां च तत्तनुमकार्षीत् । प्रसिद्धं च तन्मयूरशतकम् । आदिपदाद्राजविशेषाद्बिल्हण-कवेर्वधनिवृत्तिश्चौरपञ्चाशिकारूपकाव्यमहिम्नेत्यवधेयम् । एवं काव्यतुष्टैर्देवान्तरैर्मनुजान्तरैरपि कियतामनर्थनिवारणं कृत-मिति दिक् । कालिदासादौ यशःप्रभृत्युपादानं प्राधान्यपुरस्का-रेण न तु प्रयोजनान्तरव्यवच्छेदेनेति ज्ञेयम् ।

सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वा-दनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम् ।

सकलप्रयोजनमौलिभूतमिति । यावन्ति फलानि तेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः । इदं च परेत्यस्य व्याख्यानं सद्यइत्यनेनान्वित-त्वभ्रमनिरासाय व्युत्क्रमेण कृतमिति बोध्यम् । सद्य इत्यस्य विवरणं समनन्तरमेवेति । काव्यश्रवणानन्तरमेव न तु या-

शादिवद्देहान्तरोत्पादनेन न वा वृक्षारोपणादिवत्कालविलम्बेने-त्यर्थः । अत्र हेतुमाह रसास्वादनेति । रस्यते इति व्युत्पत्त्या रसः स्थायिभावः स आस्वाद्यतेऽनेनेति रसास्वादनं विभावादिसंयोजनं व्यञ्जनं वा तेन समुद्भूतं प्रादुर्भूतम् । अतश्च तन्मात्रापेक्षित्वेन श्रवणानन्तरमेवेत्युपपद्यते ।

ननु विषयोपरक्तचेतसां कथं तत्सम्भव इत्याशङ्क्याह—विगलितवेद्यान्तरमिति ।

काव्यश्रवणस्यैष महिमा तदा वेद्यान्तरं किमपि न भासते इत्यर्थः । निर्वृतिपदविवरणमानन्दमिति ।

ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र काव्येनेत्याशङ्क्योक्तम्—

प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः, सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत् काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाऽभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ।

कान्तासम्मिततयेतिपदं व्याचष्टे—प्रभ्वित्यादि । अयमाशयः । शब्दस्तावत्त्रिधा । प्रभुसम्मितः, सुहृत्सम्मितः, कान्तासम्मितश्च । तत्राऽऽद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्राधान्येन विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति समाज्ञापयति तत्तश्च नियुक्तः सन्ध्यावन्दनादौ निष्फलेऽपि आज्ञामात्रपालनफलेऽपि वा प्रवर्तते । ननु धर्मशास्त्रे सन्ध्यावन्दनफलमपि बहुविधं श्रूयते तत्कथं निष्फलमिति चेत् । मैवम् । किञ्चिद्गु-

णफलं 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इत्यादिवत्, किञ्चित्पृथक्जपविषयं, किञ्चिद्दीर्घसन्ध्याविषयं, न तु नित्यसन्ध्यायाः किञ्चित्फलमिति सिद्धान्तात्। द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् सिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः। स हि सुहृदिव एवं कृते इदमिष्टं भवत्येवंकृते इदमनिष्टमित्येतावन्मात्रं बोधयति न त्वाज्ञापयति ॥ तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः। तत्र हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा, तन्निष्ठाद्यरसादिव्यक्तिनिष्पादकतया शब्दार्थयोर्द्वयोरपि गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्यम्।

एवं विलक्षणं यत्काव्यम्। काव्यपदं विवृणोति—लोकोत्तरेत्यादि। लोकोत्तरा रसोद्बोधसमर्था या वर्णना तत्र निपुणो यः कविस्तस्य कर्म। एतेन रसोद्बोधजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमुक्तमिति न तद्दोषाविति वक्ष्यमाणकाव्यलक्षणे पौनरुक्त्यं शङ्क्यम्। ननु 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्'इति सूत्रादणि 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इत्यतो यलोपे चानुवर्तमाने 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्'इति सूत्रेणाऽण्प्रत्यये यलोपे च सति शुचे र्भावः कर्म वा शौचं मौनमित्यादिवत्कवेर्भावः कर्म वा कावमिति प्राप्नोति तत्कथं काव्यमिति। मैवम्। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वाद्'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च'इति सूत्रेण ष्यञ्विधानात्। तथा च काव्यं कान्तासम्मितत्वेनोपदेशं करोति।

अयं भावः। ये सुकुमारमतयोऽतिसुखिस्वभावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्त्तयितुमशक्यास्तानपि काव्यं कान्तेव सरसतापादनेनाऽभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति गुडजिह्विकया शिशूनिवौषधम्। यदाहुः—'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते। प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम्' इति।

यथायोगमिति । यशोऽर्थानर्थनिवारणानि कवेरेव वा व्यवहारोपदेशौ सहृदयस्यैव । कवेस्तयोः सिद्धत्वात् । परनिर्वृत्तिरुभयोरपीत्यर्थः। रामादिवदित्यादिना रामकृतो वालिवधादिर्न ग्राह्यः । रावणकृतं हरपूजनादिकन्तु ग्राह्यम् । अन्यथोपदेशपदानन्वयात् । इति सर्वथा तत्र यतनीयम् । यत्नस्तु कारणमेव । अयमाशयः । यत एतावदिष्टविशिष्टं काव्यमतः सर्वथा तद्धेतुरुपादेयः ।

नन्वेवमप्याभिधेये किमायातम् । किञ्च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादित्यपेक्षायां काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्याङ्गत्वं ग्रन्थस्य प्रतिपादयन्नेव कारणान्तरमप्याहेत्यभिप्रेत्याह ।

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

कारणमित्येकवचनन्तु विशिष्टकाव्यकारणतामादाय शक्तेरुत्कृष्टत्वप्रतिपादनाय चेति बोध्यम् । स्पष्टीभविष्यति चानुपदमेव शक्तेः प्राधान्यम् ।

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ॥
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः ।

यत्तूक्तं काव्यप्रदीपकारैः—प्रतिभाव्यपदेश्य इति तत्तुच्छम् । अनन्यपरतन्त्रामित्यत्र कवेस्तत्प्रतिभायाश्चाऽन्यो य आत्मनः पर इति व्याख्यानविरोधात् । न हि रसोद्बोधसमर्था कविनिर्मितिः संस्कारमात्रमपेक्षते किन्तु शक्त्यादित्रयम् । एवञ्चैतत्कारणत्रयविशिष्टा धीः प्रतिभा । कवीतरे प्रतिभावत्त्वव्यवहारस्तु स्तुतिपरइति सहृदयैर्ध्येयम् । संस्कारो जन्मान्तरीयाभ्यासाद्देवताप्रसादाद्वा । बीजरूपता ऽनुपदमेव स्फुटीभवि-

ध्यति । कारणतायां मानमाह—

यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात् ।

अयमाशयः । निपुणतादिकारणान्तरसद्भावेऽप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्याभावः शक्तेः कारणतायां प्रमाणम् । स च विशेष्यस्य काव्यप्रसरस्य विशेषणस्यानुपहसनीयत्वस्य वाऽभावात्सर्वत्राविशिष्टः । एवं चानुपहसनीयकाव्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शक्तिः कारणम् । तद्व्यतिरेकश्च क्वचित्काव्यव्यतिरेकात्क्वचिच्च काव्येऽनुपहसनीयत्वव्यतिरेकादित्यवधेयम् । नचैवं कारणान्तरं किञ्चिदायातु न तु शक्तिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धातिरेकिण्येव तद्धेतौ शक्तिव्यपदेशात् । लोकपदस्य शक्यार्थमाह—

लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य ।

स्थावरजङ्गमात्मकेति । लक्ष्यार्थमाह—लोकवृत्तस्येति । नन्वत्र लक्षणायां किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् । व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वमित्यवेहि ।

यत्तु सारबोधिनीकारैरुक्तम् । 'वृत्तानन्त्येन वर्णनाऽऽनन्त्यं लक्षणाफलम् । अन्यथा धर्मिमात्रवर्णने काव्यं संक्षिप्येत' इति । तन्न मनोरमम् । धर्मिमात्रस्य वर्णनाविषयत्वाभावात् व्युत्पत्त्यनाधायकत्वाच्च । स्थावरत्वं स्वाधीनक्रियाशून्यत्वं, तदितरत्वं जङ्गमत्वं बोध्यम् ।

शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाऽभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानाम् ।

शास्त्राणामित्यादि । अभिधानं नामानुशासनम् । कोशस्तु लिङ्गानुशासनम् । यत्तूक्तं सारबोधिनीकारैः—'अभिधानानि नामानि तेषां कोशः संग्रहः' इति । तन्नादर-

णीयम् । अभिधानकोशस्याऽप्रसिद्धेः । चतुर्वर्गाख्यं धर्मार्थकामोक्षचतुष्टयम् । खड्गादीत्यादिपदेन धनुरादि ग्राह्यम् ।

काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनात् व्युत्पत्तिः । काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः ।

महाकविसम्बधिनाम् रघुवंशादीनाम्, न तु रामायणादीनाम् । सर्वथाऽऽर्षग्रन्थानुसरणस्यानौचित्यात् । इतिहासादीनामित्यादिपदेन नाटकालङ्काराख्यायिकाचम्पूनाटिकादिभेदा ग्राह्याः । अवेक्षणपदार्थमाह—विमर्शनादिति । सम्यग्विचारादिति भावः । निपुणतां व्याचष्टे । व्युत्पत्तिरिति । काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेनेत्यनेन काव्यज्ञशिक्षयेति व्याख्यातम् । अभ्यासपदं विवृणोति—करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति । इति शब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशयेन मूलस्थमितिपदं विवृणोति । त्रयः समुदिता इति ।

ननु तर्हि त्रिफलावद्भिन्नगुणकतया त्रिजातीयांशकरम्बितैकफलोत्पादकत्वमेषां भविष्यतीति भ्रमं वारयति—हेतुरिति । एकवचनेनैकस्वभावसूचनं तेनैककारणं यथैकं कार्यं करोति तथा शक्त्यादित्रयमपि एकरूपकाव्यं करोति, कारणताया पार्थक्येऽपि सजातीयत्वात् । हरीतक्याः सारकता विभीतकस्य कफघ्नता आमलक्याः शीतलतेतिवद्विजातीयप्रयोजकता नैतेषा

मिति भावः ।

नन्वेकफलोत्पादकहेतूनां समुदितत्वमेव संभवति इति समुदिता इत्यपुष्टमिति शङ्कां निराकरोति—न तु व्यस्ता इति । व्यस्तानामपि हेतूनामेकफलोत्पादकत्वं दृश्यते । यथा तृणारणिमणीनामग्निजनकता न तथैतेषामिति भावः । तु शब्दः समुदितापेक्षया ऽत्यन्तवैलक्षण्यं सूचयति । तत्पदं व्याचष्टे—तस्येति । तस्य बुद्धिस्थस्य रसोद्बोधसमर्थकाव्यस्येति यावत् । काव्यपदशक्यस्य सहृदयेतरानुपहसनीयकाव्यस्य शक्तिमात्रादप्युत्पत्तेः । उद्भवे इति मूलस्थपदमनूद्य विवृणोति—निर्माणे समुल्लासे चेति । उद्भवपदं विशिष्टोत्पत्तिलक्षकमिति भावः । ननु समुदिता हेतुरित्युक्तम्, तदेकस्वरूपतया काव्यजनकत्वमिति भ्रमं निराकरोति—हेतुर्नेति । चन्दनोशीरादिपञ्चहिमजलमेकस्वरूपं यथा शीतलत्वमुत्पादयति न तथा शक्त्यादित्रयमेकस्वरूपं काव्यकारणमिति भावः । हेतुर्नेत्यतोऽनन्तरं न तु व्यस्ता इतिवदावश्यक इति तुकारः(?) प्रक्षिप्तः क्षुद्रेण, अनुसृतश्च सरलैर्न पुनर्योग्यइति ध्येयम् ।

नन्वसम्भव एव कारणतायास्त्रयाणां समुदितत्वे ऽप्येकरूपतया कार्योत्पादकतानङ्गीकारे इति भ्रमं निराकरिष्णुराह—हेतव इति । हेतवः सन्ति तादृशाः घटोत्पत्तौ चक्रदण्डचीवराणामिव विवक्षितकाव्योत्पत्तौ परस्पराकाङ्क्षित्वेन मिलितानामपि भिन्नस्वरूपाणां शक्तिनिपुणताभ्यासानां कारणतेति भावः । अत्र क्वचिद्वृत्तिपुस्तके हेतुपदमेकमेव दृश्यते । तत्राप्यावृत्त्या नेयम् । अन्यथा सकलसम्मतं चक्रदण्डादिसाम्यं न व्यवतिष्ठेतेति ध्येयम् ।

अत्रायं परमनिष्कर्षः । यां विना काव्यं न प्रसरेदिति वृत्ति-

स्थकाव्यपदं शक्यं यच्छन्दोव्याकरणविरोधाभावमात्रगुणरूप-
घं तत्परं, न तु दोषाभावगुणालङ्कारविशिष्टं रसोद्बोधासमर्थं य-
ल्लक्ष्यं तत्परम्, तादृशकाव्यस्योपहसनीयत्वासम्भवात्। तथा च शक्त्यभावे निपुणताभ्यासान्यतरसद्भावे काव्यं न प्रसरेत्। उभयोः सद्भावे प्रसरेत् किन्तूपहसनीयं स्यात्। शक्तिमात्रसद्भावेतु सहृदयातिरिक्तसामान्यविदुषां मीमांसकादीनामनुपहसनीयं काव्यं भवेत्। शक्तेर्निपुणताद्यन्यतरस्य च सद्भावे तु श्लाघ्यं भवेत्। शक्त्यादित्रितयसद्भावे तादृशानां श्लाघ्यतरं सहृदयानां काव्यव्यवहारयोग्यं रसोद्बोधसमर्थं भवेत्। तादृशेऽप्युत्तममध्यमाधमभेदास्तु व्यङ्ग्यभेदमादायेति व्यवस्थितम्।

इदं त्ववधेयम्। उत्तमकाव्येऽप्युत्कृष्टत्वमुत्कृष्टतरत्वमुत्कृष्टतमत्वं ततोऽप्युत्कृष्टत्वादिकं च रत्नादिवत्सम्भवत्येव, परन्तु तदनवस्थामिति न कुत्रापि दोषलेशाऽवकाशः।

एवं च शक्त्यादीनां स्वरूपत्वप्रयोजकत्वयोः पार्थक्येऽपि रसोद्बोधजनकज्ञानविषयतावच्छिन्नकाव्यरूपकार्येण मिलितानामेव फलोपहितत्वमिति प्रतिभावद्भिः सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम्। यत्तूक्तं—गोविन्दमहामहोपाध्यायैः काव्यप्रदीपे 'तथा च काव्यं उत्कृष्टोत्पत्तिस्तया कार्येण मिलितानामुपधानं दण्डचक्रादीनामिव घटेन, न तु मिलितत्वेन कारणतैवेति भ्रमः कार्यः' इति। तन्न स्पष्टप्रतिपादकम्। प्रचीनग्रन्थास्त्वत्र, शिथिला एवेति न तदनुवादं कुर्मः। यत्तु नव्याः प्राहुः—शक्तिरेव कारणं नापरौ, ताभ्यां विनापि डिम्भेन काव्योत्पादनात्। न च वृत्तिविरोधः। यत्र त्रयः समुदिता न तु व्यस्तास्तत्राप्येकशक्तित्रयो? हेतुर्न हेतव इति तदाशयात्। अत एवोक्तं—कवित्वबीजरूप इति। तथा चाऽनन्यथा-

सिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वेन शक्तेरेव कारणता । अन्ययोस्तु प्राशस्त्यविधायकतामात्रम् । अत एवास्य कारणमाहेत्युक्तं वृत्तिकारैर्न तु कारणानीति । न च डिम्भेऽपि प्राग्भवीययोस्तयोः सत्त्वान्न व्यभिचारः । अतएव जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्युक्तमिति वाच्यम् । अन्योऽन्याश्रयात् । तथा हि—सिद्धे कारणत्वे तयोः कल्पनं तस्मिंश्च सति कारणत्वमिति । तद्वाग्देवतावतारवृत्तिकारगूढाशयानवबोधविजृम्भितमिति हेयम् ।

तथा हि यत्तावत् डिम्भेन काव्योत्पादनान्न निपुणताभ्यासयोः कारणतेत्युक्तम्, तत्प्रामादिकम् । तयोर्जन्मान्तरीययोः सत्त्वात् । न चान्योन्याश्रयः, देवदत्तेन बाल्यावस्थायां कृतं काव्यं सहृदयेतरानुपहसनीयम् । निपुणतावशाद्यौवनावस्थायां कृतं साधारणैः श्लाघ्यं जातम् । इदानीं प्रौढावस्थायां शक्तिनिपुणताभ्यासवशात्सहृदयव्यवहरणीयं रसोद्बोधसमर्थं क्रियते, इति व्यवहारेण त्रयाणां कारणतायाः सिद्धत्वात् । एवं च सिद्धे कारणत्वे यत्र निपुणताभ्यासयोरसम्भवस्तत्र जन्मान्तरीयत्वं कल्पनीयम् । अतएवोक्तं 'जन्म जन्म यदभ्यस्तम्' इत्यादि । वृत्तिग्रन्थाशयस्तु विस्तरेणानुपदमेव स्पष्टीकृतोऽस्माभिरिति दिक् ।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेणाऽस्य विवक्षितकाव्यस्य कारणं मिलितशक्त्यादित्रयमुक्त्वा स्वरूपं लक्षणं कथयतीत्यर्थः ।

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ॥

व्याचष्टे—

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि

न काव्यत्वहानिः ।

काव्यस्वरूपमप्रतिपाद्य विशेषणपदार्थानां दोषादीनां नि-रूपणमनुचितमिति तत्परित्यज्य कापीति पदं व्याचष्टे—कापीत्यनेनेत्यादि । अत्र वृत्तिकारैः सरलतया विशेषतो विस्तरेणाप्रदर्शितं काव्यस्वरूपमिदानीं न सामान्यबुधानां दुर्बोधमिति तत्र वदामः । निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तदिति योजना । तत् काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थ-योरुपादानपौर्वापर्यज्ञानपौर्वापर्यात् ।

अत्र केचिदाहुः—कविकर्म काव्यमिति समाख्याबलाद्विभा-वाद्यर्थकेषु शब्देष्वेव काव्यत्वं नार्थेषु, तेषां तत्कृत्यसाध्यत्वात् । अत एवाऽर्हितत्वात् शब्दस्य प्राङ् निर्देशः । तथा चाऽऽस्वादजी-वातुः पदसन्दर्भः काव्यम्, तत्त्वं च लक्षणमिति । तन्न । काव्य-त्वप्रयोजकस्यास्वादव्यञ्जकत्वस्य शब्दार्थयोरविशेषात् । अर्थे-ष्वपि व्यञ्जनावृत्त्यङ्गीकारात् । शब्दार्थयोरुत्कर्षापकर्षाभ्यां तदु-त्कर्षापकर्षव्यवहारात् । विभावाद्यर्थविशिष्टेषु शब्देषु काव्यत्वं शब्दविशिष्टेषु तेषु वेति विनिगमनाविरहाच्च । न च समाख्यैव विनिगमिका, कविप्रकाश्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इदं काव्यममु-केन कृतमिति व्यवहारोऽपि तत्प्रकाश्यत्वपर एव । अन्यथा श-ब्दानां नित्यत्वे मौनिश्लोके च शब्देष्वपि तदसम्भवात् । अपू-र्वविभावत्वादिप्राप्त्या ऽर्थेष्वपि समाख्याया अक्षतेश्च । एतेन उक्तं च न लक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकाभेदात् । तेन शब्दार्थयोः साधारण्येऽपि रघुकाव्यं कालिदासेनैव कृतमित्यादिव्यवहारः शब्दार्थयोर्योजनात्मककविव्यापारावलम्बी । यथा सूत्रपुष्पयोर-न्यदीयत्वे ऽपि इयं माला ऽमुकेन कृतेति व्यवहारः ग्रथनरूप-व्यापारावलम्बी । योजनं च एकज्ञानानन्तरज्ञानाविषयत्वमपरव-

र्णस्य मौनिश्लोकसाधारणम् । तथा च—इष्टार्थावच्छिन्नतादृशयोजनाविशिष्टशब्दावल्येव काव्यम् । तदुक्तं दण्डिना—

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । इति ।

नचैवं शब्दार्थाविति द्वन्द्वादुभयप्राधान्यावगतिविरोधः । काव्यं हि व्यङ्ग्यपरामर्शं विना न चमत्करोति । अचमत्कृतं च नोपदेशे पर्यवस्येदिति व्यङ्ग्यपरामर्शआवश्यकः । स च व्यञ्जनाधीनस्तस्याश्च शब्दार्थावाश्रयाविस्येतावन्मात्रेण शब्दार्थयोः प्राधान्यस्य विवक्षितत्वाद्वन्द्वकरणादित्यपास्तम् । रसोद्बोधसमर्थस्यैवात्र लक्ष्यत्वात् । तत्त्वं च विपयतया रसोद्बोधजनकतावच्छेदकत्वम् । तच्च दोषाभावगुणालङ्कारैर्विशिष्टयोः शब्दार्थयोर्व्यासज्यवृत्ति । तैर्विशिष्टयोर्ज्ञानएव रसोद्बोधात् । लोकेऽपि हि काणत्वादिदोषाभावेन पाण्डित्यसौन्दर्यादिगुणेन वस्त्रालङ्कारादिपरिच्छदेन विशिष्टस्यैव दर्शनाच्चित्तं चमत्करोति नत्वेकदेशवैकल्येन । अतएव दोषाभावादि विशेषणत्रयनिवेशः ।

यच्चाऽग्निपुराणे श्रीमद्वेदव्यासैरुक्तम्—

अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति । इति ।

तत्काव्यं शब्दार्थफलं यतो ऽदोषादिविशेषणत्रयमतो रसान्वितमित्यर्थकं नाऽतस्तद्वशात्सदोषादेः काव्यत्वमिति बोध्यम् । एवं च विशिष्टयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वे निर्व्यूढे काव्यं पठति शृणोतीत्यादिव्यवहारः शब्दपरतया समर्थनीयः ।

नन्वत्रादोषत्वं यत्किञ्चिद्दोषाभावो यावद्दोषाभावो वा । नाद्यः । अव्यावर्त्तकत्वात् । यत्किञ्चिद्दोषाभावस्य सर्वत्र सुलभत्वात् । नापरः । अन्ततः पदतदेकदेशश्रुतिकटुत्वादेः सम्भवात् इति ।

अत्र केचित्—अदोषत्वं नेह विशेषणं किन्तु यथाशक्ति दोषहानाय तदुक्तम् । दोषाणामपकर्षकतया काव्यस्वरूपाऽप्रच्यावकत्वात् । कीटवेधादीनामिव रत्नादौ । दृश्यते हि आस्वादवति दुष्टेऽपि काव्यत्वम् । कथमन्यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

इत्यादेर्न्यूनपदत्वेन स्वयमेव दूषितस्य स्वयमेव काकुसहकृतार्थध्वनित्वं वक्ष्यमाणं न विरुध्येत । उक्तं च ध्वनिकृताऽप्यविमृष्टविधेयांशदुष्टस्यापि 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादेर्ध्वनित्वम् । इत्थमेव दुष्टं काव्यमिति व्यवहारोऽपि संगच्छत इत्याहुः ।

परे तु—निःशेषदोषराहित्यवाच्यं काव्यलक्षणस्य विरलविषयत्वं त्विष्टमेव, तदुक्तं—ध्वनिकृता—छिद्राण्येव काव्यानि छिद्रा एव कवयः इति । तथाभूतामित्यादौ इत्थमितिचेतिपदद्वयसहिते चतुर्थचरणएव वा, न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यादौ अयं न्यक्कार इति योजना । वाक्यघटिते निर्दोषतदेकदेश एव वा ध्वनित्वमव्याहतम् । यदवच्छेदेन यावद्दोषाभावस्तदवच्छेदेन काव्यत्वोपगमात् । दुष्टं काव्यमिति व्यवहारश्च दुष्टो हेतुरिति व्यवहारवदित्याहुः ।

सुबुद्धिमिश्रास्तु—स्फुटदोषराहित्यं वाच्यम् । स्फुटत्वं च कविप्रतिभातिरोधानाभावः । अस्ति हि प्रतिभावतां काव्ये कोऽपि विशेषो यः सामाजिकांश्चित्रार्पितानिव कृत्वा दोषान्न ग्राहयतीत्याहुः । तदसत् । काव्यमात्रस्य प्रतिभाजन्यत्वेन कुत्रापि दोषग्रहानापत्तेः । एवञ्च न्यक्कार इत्यादौ दोषाभिधानं विरुध्येत । तस्योत्तमकाव्यत्वेन प्रतिभाजन्यत्वावश्यकत्वात् इति जयरामन्यायपञ्चाननाः प्राहुः ।

अत्रेदं तत्त्वम्। स्फुटत्वं रसोद्बोधविरोधित्वम्। अस्फुटत्वं रसोद्बोधविलम्बकत्वं रसप्रकर्षविघातकत्वं च। तथा च अस्फुटानां रसोद्बोधाविरोधित्वात्तद्व्यञ्जनाधीनं काव्यत्वमव्याहतम्। अतस्तदभावो न लक्षणघटकः किन्तु स्फुटानामेव रसोद्बोधविघातकानाम्। तद्विघातकत्वं च—च्युतसंस्कृतिक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशादेः शाब्दबुद्धिविघटकतया, श्रुतिकटुत्वादेः साक्षाद्रसप्रतिबन्धकतया। अतएव वीररसादौ व्यङ्ग्ये श्रुतिकटुत्वं न दोषः, तदुद्बोधाविरोधित्वात्। इत्थं च तथाभूतामित्यादौ न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यादौ च प्रतिपदजीवातुव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यप्रतीत्यादेर्दोषज्ञानतिरोधानात्तादृशव्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषज्ञानस्यैव विरोधित्वेन सतोऽपि वा दोषज्ञानस्याविरोधित्वाद् ध्वनित्वमव्याहतम्। यस्य न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दोषत्वमेवेति दोषप्रदर्शनमप्याविरुद्धम्।

नन्वेवमेकस्य काव्यस्य सामाजिकभेदेन काव्यत्वमकाव्यत्वं च स्यादिति चेत्। स्यादेव। काव्यत्वस्योपाधेः सप्रतियोगिकत्वस्येष्टत्वात्। जातेरेव तत्त्वस्य दोषत्वात्। तदुक्तम्—'वक्त्राद्यौचित्यवशात्क्वचिद्दोषोऽपि गुणः' इत्यादि। अत एव प्रतीतत्वं तच्छास्त्रज्ञं प्रत्यदोषो ऽपीतरं प्रति दोष एवेति, तद्वतः काव्यत्वमकाव्यत्वं चेति लक्ष्यमपि सामाजिकविशेषनियन्त्रितमित्यननुगमो न दोषाय।

कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यवगमः स्फुटः।

इति दर्पणकारोक्तेरप्ययमेवार्थः, यत्प्रभातिशयेन यथा रत्ने दोषातिरोधानान्न स्वरूपभङ्गः। तथा काव्येऽपि व्यङ्ग्यवैचित्र्येणेति दिक्।

एवं चार्वाचीनैर्यदुक्तम्—यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्याद्दोषाणां दुर्वारत्वात्। तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति तल्लक्षणम्। तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव परन्त्वपकर्षमात्रम्। एवं चालङ्कारादिसत्त्वे उत्कर्षमात्रम्। नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौण इति। तद्विद्वद्भिर्नादरणीयम्। काव्यस्य गुणवत्त्वं स्वव्यङ्ग्यास्वादसमवायसम्बन्धेन न तु साक्षात्। तेषां रसैकधर्मत्वात्। नन्वेवमपि गुणादीनां रसघटितत्वं रसस्य च विभावादिघटितत्वं तेषां च काव्यघटितत्वमित्यात्माश्रयचक्रकापत्तिरिति चेत्। न। 'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः' इति रसलक्षणे विभावनादिव्यापारत्वेन विभावादीनां प्रवेश्यत्वान्न तु काव्यानुप्रवेशनेनेति दोषासम्भवात्। अतएवोक्तं गोविन्दमहामहोपाध्यायैः—गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं पदमिति। यत्तूक्तं वृत्तिकारैः—क्वापीत्यनेनेत्यादि। तस्यायमाशयः। नन्वलंकारेऽतिव्याप्तिः, सालंकारत्वविशेषणानुपादानादिति न वाच्यम्। यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तम्, यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित् स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः। नञोऽल्पार्थत्वात्। अल्पत्वस्य चात्राऽस्फुटत्वएव विश्रामात्। नीरसे ऽप्यस्फुटालङ्कारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः।

वस्तुतस्तु नीरसे स्फुटालङ्कारविरहिणि न काव्यत्वम्। यतो रसादिरलङ्कारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः। तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न च तत्र स्फुटालङ्कारापेक्षा। अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्—अत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्णाति।

यथा—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ । इत्यादौ ।

अत्र हि अद्भुतरसानुगुणमेकचुलुके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति । नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलङ्कारः स्यात् किं कृतश्चमत्कारः स्यात्, चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा । अनलङ्कृती पुनः क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालङ्कारस्य क्वचिदेव काव्यत्वं यत्र रसादिः स्फुटो न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणं किन्तु स्फुटालङ्काररसान्यतरवत्त्वम् । एवं च रसाविशिष्टास्फुटालङ्कारभिन्नालंकारवत्त्वं विशेषणमिति तत्त्वम् ।

यथा—यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ॥
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ १ ॥

अत्र रसेषु शृङ्गारः प्रधानं स च द्विविधः । तत्र न कुलटाभुजङ्गयोः प्राधान्यं किन्तु दम्पत्योरिति सर्वं सूचयन्नेव स्फुटालङ्कारविरहे काव्यत्वमुदाहरति । यथेति ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् । अत्रोपभुक्तानामपि वरोपकरणादीनामत्यन्तामियत्वेन क्षणमप्यपरित्याज्यत्वं सूचयन्ती काचित्स्वकीया सखीमाह । हे सखि ! यः कौमारहरो वरः स एव यद्यप्यस्ति चैत्रक्षपास्ता एव यद्यपि सन्ति उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलास्ते च यद्यपि सन्ति । अस्मि च सैव यद्यप्यस्मि तथापि तत्र रेवारोधसि वेतसीतरुतले सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कण्ठते इत्यन्वयः । हीत्यस्याव्यया-

नां नानार्थत्वाद्यद्यपीत्यर्थकत्वमस्मीत्यस्याहमर्थकत्वमस्तेरध्याहारस्तत्रेत्यस्य त्रिष्वपि सप्तम्यन्तविशेषणेषु सम्बन्धश्च बोध्यः।

कौमारमभिनवयौवनं हरतीति कौमारहर इत्येके। तन्न। निषिद्धलक्षणापत्तेः।

कौ पृथिव्यां मारं मदनं हरत्यनुहरतीत्यन्ये।

वस्तुतस्तु कौमारं स्वकीयबाल्यं परमरसिकतया तदवस्थायामपि मत्सम्बन्धिसम्भोगेच्छोत्पादनेन हृतवान् चोरितवान इति कौमारहरः व्रियते प्रियया प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियते न तु पित्रादिपारतन्त्र्यादिति वरः। एतेनाकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनद्वारा परस्परं दम्पत्योरनुरागदार्ढ्यं ध्वन्यते। स एव। उपभोक्ताऽनन्यादृश इत्यर्थः।

यत्तूदाहरणचन्द्रिकायामुक्तम्—उपभोक्ताऽन्यो नेत्यर्थः इति। तत्प्रामादिकम्। तथा सति वक्ष्यमाणालंकारस्य स्फुटत्वं स्यात्।

एवकारार्थं चानुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः। चैत्रमासस्य क्षपाः वसन्तसमयेनातिमनोहरा रात्र्यस्ता एवेति पूर्ववत्। उन्मीलिता तत्कालविकासिता मालती तया सुरभयः शोभनगन्धाः। मालती च वासन्तीलतानुजातिः। चैत्रे तस्याः असम्भवात्। प्रौढाः रत्युद्दीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः। अतो मन्दत्वेऽप्यविरोधः। कदम्बस्य मूलीकदम्बाख्यस्य पुष्पविशेषस्य। वसन्ते कदम्बान्तरस्यासम्भवात्। सर्वदिक्संचारित्वेन कदम्बाकारा आनिलाः कदम्बानिला इति केचित्। प्राचीनव्याख्यानानुरोधेनैवं मालतीकदम्बपदे व्याख्याते।

वस्तुतस्तु ऋतुराजयोर्वसन्तघनसमययोः सकलकुसुमवर्णनस्य कविसम्प्रदायसिद्धत्वान्न कश्चिद्विरोधः। यत्तु दर्शितविरोधे समा-

धिपपश्यद्भिश्चैत्रेत्यत्र भाद्रेतिपाठः कल्पितः तत्रान्यैर्व्याख्यातृभि-र्दोषोद्भावनं कृतं वर्षर्त्तौ नदीतीरनिकुञ्जे सुरतवर्णनमनुचितमिति। तत्र गोविन्दमहामहोपाध्यायैरुदाहरणदीपिकायाम्—कच्छनिकुञ्जे तदनौचित्येपि तीरनिकुञ्जे ऽनौचित्याभावः 'मेघैर्मे-दुरम्' इत्यादौ दृष्टत्वादिति निराकृतम्। नैतावता भाद्रेति पाठः साधुरिति शङ्क्यम्। भाद्ररूपायां नदीतीरनिकुञ्जसंकेतस्य स्वाधीनपतिकाया अनौचित्यात्। परैरसंभावनीयतया परकीयाया एव तादृशसंकेतवर्णनात्। चैत्रेतिपाठस्योपपादितत्वाच्चेति सहृदयैराकलनीयम्। ते चेति चकारो ऽवधारणे। तएवेत्यर्थः -सा चेति चकारो ऽप्यर्थो भिन्नक्रमश्च। अहमपि सैव नतूत्क-ण्ठाहेत्ववस्थान्तरं प्राप्तेत्यर्थः। अस्मीत्यस्याहमर्थकत्वानङ्गीकारे तु सैवेत्यस्योद्देश्यं न लभ्येतेति द्रष्टव्यम्। तथापि यद्यप्यस-कृदुपभुक्ता एवैते पदार्थास्तथापीत्यर्थः। तत्रेत्युपभुक्तइत्यर्थक-सप्तम्यन्तं त्रये ऽप्यन्वेति तेन सुरतलीलाविधिरपि नान्यादृशो येन क्रीडास्थानैक्ये ऽप्युत्कण्ठा स्यादिति व्यज्यते।

केचित्तु तत्रेत्यस्य स्नानसमयानुभूतइत्यर्थः। तथाचानु-पभुक्तरेवातीरस्यात्यन्तोपादेयत्वसूचिकोत्कण्ठैवात्र स्वाद्यते इ-त्याहुः। स्वीकृतश्चायमर्थो बहुभिर्नत्वनवद्यः। वक्ष्यमाणविशेषो-क्त्यलङ्कारविरोधात्।

रेवायाः नर्मदायाः। रोधसि तीरे। वेतसीवेष्टितस्तरुर्वेतसी-तरुस्तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन्। सुरतानुकूलव्यापाररूपा लीलाः कुसुमाभरणादिकाः प्रसाधनादिकाः स्मिताश्लेषचुम्बनादिकाश्च तासां विधौ सम्पादने चेतो ऽन्तःकरणं समुत्कण्ठते उत्सुकं भव-तीत्यर्थः। अत्र रूपकादीनामसम्भवएव। अस्मीत्यस्य विभक्ति-विपरिणामादस्तु दीपकमिति चेन्न। अस्मीत्यस्याहमर्थकाऽव्यय-

त्वात् । त्वामस्मि वच्मीतिवत् । क्रियापदेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वितानां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् दीपकस्य तु प्राकरणि-काप्राकरणिकविषयत्वात् । सादृश्याप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता । विशेषोक्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेत् । इत्थम्—विशेषोक्तिस्तावत् कारणसत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् । अ-त्रानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरुपभुक्तता । तत्सत्त्वे यद्यप्य-नुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव तथापि नानुत्कण्ठाभाव त्वेन, किन्तूत्कण्ठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतो ऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् ।

एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरतत्ता तदभावश्च यद्यपि उक्त एव तथापि नातत्ताविरहत्वेन किन्तु तत्तारूपेणैव, अभावा-भावस्य तत्त्वात् । अतो ऽस्या अस्फुटत्वमेव । अत्र वरोपकर-णादीनामत्यन्तोपादेयत्वमप्रसिद्धकारणं विभावनीयम् ।

दीपिकायान्तु—आत्मनः प्रकृतिविशेषो बहुकालव्यवधानं वा रत्युत्कण्ठया विभावनीयमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । प्रकृति-विशेषबहुकालयोः सा चैवास्मीत्यनेन परिहृतत्वात् । न च स एवेत्येवकारेणातत्त्वाभावप्रतीतेरतत्ताभावत्वेन प्रतीतेः कथम-स्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसङ्गतेनैवकारेण विशेष्ये विशे-षणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते । न तु विशेषणाभावा-भाव एवाऽनाहत्य प्रत्याय्यते किन्तु विशेषणयोगाभाव इति द्रष्टव्यम् । अत एव शंखः पाण्डुर एवेत्यादौ नापाण्डुर इति, पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ च नान्यो धनुर्द्धर इत्यादिः स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते ।

दर्पणेऽप्याह—त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् । इति।

अन्यथा पुनरुक्तिस्तत्र स्यादिति । अनयोरस्फुटत्वे च सन्देहरूपसङ्करोऽप्यनयोरस्फुट इति विभाववर्नीयम् । अत्र तृप्तापि वरोपकरणादेरत्यन्तोपादेयतां सूचयितुमुत्कण्ठां कथयतीति सम्भोगः, किंवा केनापि हेतुना किञ्चित्कालविलम्बे पतिसान्निध्ये ऽप्यत्यन्तप्रणयप्रयुक्तो विलक्षणविप्रलम्भ इति सन्देहे साधकबाधकमानाभावात्सङ्कर एव स्वादहेतुः ।

नन्वस्य स्फुटत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट इति न शङ्क्यम् । रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्ये एव तस्यालङ्कारत्वोपगमात् ।

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः, रसस्य च प्राधान्यान्नालङ्कारता ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह- रसस्य हि प्राधान्यान्नालङ्कारतेति । दण्ड्यादिमताभिप्रायेण रसवदलङ्कारः उट्टङ्कितः । स्वमते तु तद्विषये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति प्राचीनमतदौर्बल्यं च पञ्चमोल्लासे स्फुटीकरिष्यामः ।

तद्भेदान् क्रमेणाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥

इदमिति काव्यम्, बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य ।

अथास्य विभागविशेषलक्षणयोरवसर इति श्लेषेण तद्द्वयमाह—

तद्भेदानिति । भेदनं भेदो विभागः भिद्यते ऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणम् भेदाश्च भेदाश्च भेदास्तान् विभागांस्तल्ल-

क्षणानि च क्रमेणाहेत्यर्थः।

गीतिः। लक्षणमुक्तं प्राक्। भेदलक्षणयोः प्रकृतत्वप्रत्ययं शब्देन तत्परामर्शभ्रमं वारयति। इदं काव्यम्। वाच्यादतिशायिन्यधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्ये उत्तमम्। बुधैरित्यादि अयमाशयः। पटादिभिः पदैः स्फोटरूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते तस्मादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः। तादृशस्य स्फोटव्यञ्जकस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः

अत एवोक्तं श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः—शब्दात्कथं पदार्थवाक्यार्थधीः। आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावात्। आनुपूर्व्या ज्ञातुमशक्यत्वाच्च। तेन च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितान्तिमवर्णानुभवेन स्फोटो व्यज्यते स च ध्वन्यात्मकः शब्दो नित्यः ब्रह्मस्वरूपः सकलप्रत्ययप्रत्यायनक्षमोऽङ्गीक्रियते। तद्व्यञ्जकश्च वर्णात्मकः शब्दः वृत्तिस्तु व्यञ्जनैव। तद्व्यञ्जकश्च शब्दो ध्वनित्वेन व्यवह्रियते इति वैयाकरणानां मतम्। यद्यपि एवमन्तिमवर्णानुभवस्यैव पदार्थवाक्यार्थधीक्षमत्वे आनुपूर्वीज्ञानस्योपायसम्भवे किमन्तर्गडुना स्फोटेनेति वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतिपुराणादय एव स्फोटे प्रमाणमिति ध्येयमिति। अतः प्रधानीभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसाधर्म्याद् गुणीभूतवाच्यं यद्व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्यान्यैरपि कतिपयैर्वैयाकरणानुसारिभिर्ध्वनिपण्डितैरालङ्कारिकैरिति यावत्। ध्वनिरिति संज्ञा कृतेति।

अत्रेदं रहस्यम्। स्फोटरूपं शब्दब्रह्म। तदेव सत्यम् उक्तञ्च वैयाकरणभूषणे—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम्।

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः।

तस्माद्वेदान्तवेद्यं सर्वात्मकं वस्त्वेतदेव। नचैतद् व्यञ्जनां विना स्फुटीभवति। निःसम्बन्धत्वात्। व्यञ्जना तु संसारोच्छेदभीत्या शक्तिलक्षणान्यतरत्वं वृत्तित्वमिति वदद्भिः शास्त्रकारैर्गोपितेति पदपदार्थकल्पनायां मीमांसानुसारिणां वेदान्तिनामपि दुर्बोधा। तद्वाग्देवतावतारः परमकारुणिको व्यञ्जनापरिचायककाव्येनालौकिकं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं चानेकविधं दर्शयन्नधिकारिणां सच्चिदानन्दसरणिं सूचयन्नेवोत्तमकाव्यत्वमुदाहरति। यथेति।

यथा—निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागो ऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः॥
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याऽधमस्यान्तिकम्॥२॥

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, लक्षणमुक्तम्। नायकानयनाय प्रेषितां तं सम्भुज्यागतां दूतीं प्रति विदग्धोत्तमनायिका स्नानपैत्त्वमतिपादनमुखेन सम्भोगचिन्हान्युद्धाटयितुमाह। अन्वयो यथाश्रुत एव। तवेत्यस्य स्तनतटादौ सर्वत्र सम्बन्धो बोध्यः।

अयमर्थः। रेमिथ्यावादिनि। मया गत्वा चिरं बहुधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले दूति। न तु सखि। तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यता व्यज्यते। बान्धवजनस्य मद्रूपस्याज्ञातः स्वार्थपरायणतया ऽनाकलितः पीडाया आगमः आगमनं यया तथाविधे। इतो ममान्तिकाद्वापीं प्रति स्नानाय गतासि स्नानकालातिक्रमलोभात्। पुनरे-

चार्थे । तस्य बहुधा कृतापराधस्य । अत एवाधमस्यापरवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्यान्तिकं समीपं नैव गतासीत्यर्थः । उक्तार्थे साधकं निःशेषेत्यादि ।

अप्पयदीक्षितास्तु—वृत्तिकारमहिमानमजानन्तः स्वकल्पितप्रकारेणैवैतदुदाहरणं दूषयितुं व्याचक्रुः । तथा हि—अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षे नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसम्भोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा तादृशं च दूतीसम्प्रेषणात् प्राचीनं सर्वं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या सम्भोगरूपमेव पर्यवस्यतीत्यधमपदस्य प्राधान्यम् । निःशेषेत्यादिवाक्यानि सम्भोगचिन्होद्घाटनेन तस्य साहाय्यकमाचरन्ति ।

तथा हि—उत्तरीयाकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषेति । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन सम्भोगचिन्होद्घाटनस्य स्तनतटग्रहणम् । स्नानेन हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्तत्र तु स्तनयोस्तटे उपरिभाग एव दृश्यते सेयमाश्लेषकृतैवेति । तथा ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टेति । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन सम्भोगचिन्होद्घाटनायाऽधर इति । उत्तरोष्ठे सरागे ऽधरमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैवेति । एवं प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किञ्चिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तम् । दूरमत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । कालतः स्नाने वा सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात् तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्तएवानंजनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेति । पुलकिता तन्वी तवेयं तनुरित्यत्रापाततस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्नानचिह्नोपन्यासः ।

पुलकितापि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः । तेन च स्नानेन पुलकिता तनुः किञ्चिदुल्लसिता भवति । इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनितावेव तानवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्घाटनम् ।

एवं मिथ्यावादिनीति सम्बोधनमपि व्यङ्ग्यानुगुणएव नायकमानेतुं गच्छामीति मिथ्याभाषणरूपेऽर्थे पर्यवस्यतीति । एवं च निःशेषेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थानां स्नानव्यावृत्तिद्वारेण व्यङ्ग्यासाधारण्यसम्पादनं न व्यञ्जनानुकूलम् । व्याप्त्यपरपर्यायस्यासाधारण्यस्यानुमानानुकूलतया व्यक्तिप्रतिकूलत्वात् । 'ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता'इत्यादौ साधारणानामेवौन्निद्र्यादीनां वक्त्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्जकत्वस्वीकारात् । तथा च विशेषणवाक्यार्थानां वापीस्नाने वाधावताराल्लातुं गतासीत्यत्र विरोधिलक्षणया न गतासीति निषेधस्य, तस्यान्तिकं न गतासीत्यत्र गतासीति विधेश्च प्रतीत्या तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीत्यस्य व्यङ्ग्यस्यानुपपत्तिरित्याशयेन 'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः' इत्यादि कुमारसम्भवपद्यमुत्तमत्वेन तैश्चित्रमीमांसायामुदाहृतम् ।

तत्र ब्रूमः—यत्तावन्निःशेषेत्यादौ स्नानसम्भोगपक्षयोः साधारण्यव्यावर्तनम्, तन्महाग्रन्थगूढाशयानवबोधविजृम्भितम् ।

इत्थं किल तत्राशयः, उत्तरीयाकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषेति । ततो गृहस्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन प्रसिद्धवापीस्नानचिन्होद्घाटनाय स्तनतटग्रहणम् । गृहस्नानेन हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्तत्र तु स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशो न तु स्तनसन्ध्यादिः निःशेषं च्युतं स्खलितं चन्दनं यस्मात्तथाभूतम् । वापीगतबहुलयुवजनलज्जापारवश्यादंसद्वयलग्नाग्रस्वस्तिकाकृति भुजयुगलं यथा स्यात्तथा स्नाने त-

टस्यैवोन्नततया मुहुः पयःपरामर्शात्। अत एव च्युतमित्युक्तं न तु क्षालितमिति। युवजनसम्मर्देन क्षालनानवकाशात्।

व्यङ्ग्यपक्षे तु-मर्दनाधिक्यात्तटमेव तथाभूतमिति व्यक्तमेव साधारण्यम्। एवं ताम्बूलग्रहणविलम्बात् किञ्चिन्मृष्टरागतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टेति। पुनर्गृहस्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन वापीस्नानचिन्होद्घाटनायाऽधरइति। गृहस्नाने सावकाशतया मुखप्रक्षालनादुभयोरोष्ठयोर्निर्मृष्टरागता स्यात्तत्र तु अधरस्योत्तानतया बहुलजलसम्बन्धादुत्तरोष्ठस्य न्युब्जतया तत्र जलसम्बन्धमान्द्यादधरमात्रे निर्मृष्टरागता वापीस्नानकृतैव। व्यङ्ग्यपक्षे तु चुम्बनकृतमेव तथात्वमिति व्यक्तमेव साधारण्यम्।

एवं प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बात् किञ्चिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय नेत्रे अनञ्जने इति। ततो गृहस्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन वापीस्नानचिन्होद्घाटनाय दूरमिति। गृहस्नाने हि प्रक्षालनवशात्सर्वत्राञ्जनलोपः स्यात् तत्र तु दूरमुपरिभाग एवाऽनञ्जनता, सेयं वापीस्नानकृतैव। वाप्यन्तर्मज्जनकाले नेत्रमुद्रणान्मध्ये जलसंसर्गाभावात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु नेत्रमध्ये चुम्बनानिषेधात्प्रान्ते ऽनञ्जनता चुम्बनकृतैवेति व्यक्तमेव साधारण्यम्।

एवं तनोः साहजिकरूपतापरिहाराय तन्वी तनुरियमिति। सहजकृशा तव तनुः इयम् स्नानसुखवशादुल्लसितेति भावः। पुनर्गृहस्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन वापीस्नानचिन्होद्घाटनाय पुलकितेति। गृहे तप्तोदकस्नाने पुलकासम्भवाद्वापीस्नानशैत्यवशादेव तनुः पुलकितेति। व्यङ्ग्यपक्षे तु—सुरतस्मरणात्पुलकितेति व्यक्तमेव साधारण्यम्। अधमत्वोक्तिरपि प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसह्यतां दूतीं प्रति प्रतिपादयितुं, न तु सम्भोगम्। विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं स्फुट-

तया तत्प्रकाशनानौचित्यात् ।

एवं च विदग्धाया गूढतात्पर्याया नायिकाया साधारणेष्वेतेषु वाच्यार्थप्रत्यायनेषु विदग्धांतमनायिकातद्दुःशीलत्वादिरूपव्यक्त्यर्थोद्बोध्यवैशिष्ट्यवत्वादधमपदार्थे दुःखमयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्यतादशायां तादृशकर्मान्तरशीलत्वरूपेणाऽवस्थितो व्यञ्जनया दूतीसम्भोगरूपतादृशकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवसाने विलम्बाभावात्तथाभूत इत्यधमपदप्राधान्यम् ।

चन्दनच्यवनादीनां तु स्नानकार्यतया निबद्धानां योग्यतया सम्भोगाङ्गभूताश्लेषचुम्बनादिकार्यताप्रतिसन्धाने सति तद्व्यञ्जनद्वारा सम्भोगगमकत्वमिति शेषः । अत्र च त्वत्कृतज्ञायां यद्वान्धवबुद्ध्या विश्वासिमि, यच्च तत्रैवंविधे दृढमनुरक्ताऽस्मि, तदुक्तमेव ममैवंविधविविधव्यञ्जनाजनितपरितापपात्रत्वमितीर्ष्याहेतुकविप्रलम्भसंचारिनिर्वेदध्वनिः । तदनुगुणश्च दूतीसम्भोगः । चन्दनच्यवनादीनां च वाच्यानां व्यङ्ग्यानां च परिरम्भचुम्बनाद्यनुभावानां सम्भोगोत्कर्षद्वारेणव्योत्तेजकानां निर्वेदोत्कर्षत्वमिति ध्येयम् । तथा चाऽप्ययदीक्षितप्रतिपादितमसाधारण्यं प्रामादिकमेवेति विद्वद्भिर्नादरणीयम् ।

यत्तु नायकमानेतुं प्रेषितां तदुपभोगलुप्तचन्दनादीन् वापीस्नानव्याजेन गोपयन्तीं दूतीम्प्रति नायिकाया इयमुक्तिरिति केषांचित्पूर्वपीठिकारचनम्, तदपि प्रामादिकमेव । तथा सति स्नानस्य दूत्यभ्युपगतत्वेन तदुत्पादकानिःशेषेत्यादिवाच्यानामसङ्गतत्वापत्तेः । सम्भोगप्रकाशनस्यापि स्नानकार्यप्रकाशनमुखेनैव कर्तव्यत्वात् ।

किञ्च स्नानतदन्तिकगमनयोर्द्वयोरपि दूत्या निवेदितयोरेकस्य सत्यत्वे ऽपरस्यापि सत्यत्वमेव सम्भाव्यते न तु मिथ्या-

त्वमिति तदन्तिकगमनस्य मिथ्यात्वोपन्यासो निर्बीज एव स्यात् । दूत्यनभ्युपगतस्नानसाधने तु प्रतारकतया तदन्तिकगमनस्य मिथ्यात्वोपन्यासो युक्त इति सहृदयैराकलनीयम् ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अत्राऽधमपदेन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येन व्यज्यत इति । अत एव काव्यप्रदीपकारैरुक्तम्—नन्वत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते न तु व्यङ्ग्यम् । अन्यथा 'साहेन्ती' इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यञ्जनोदाहरणेऽपि विपरीतलक्षणा न स्यात् विशेषाभावादिति ।

अत्र केचित् । सत्यमत्र विपरीतलक्षणा । वृत्तिग्रन्थस्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यत्र लक्ष्यते इति शेषकल्पनया योजनीयः व्यज्यत इति रन्तुमित्यनेनैवान्वीयत इत्याहुः ।

परमार्थतस्तु—न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्वरूपसल्लक्षणाबीजं किन्तु ज्ञातम् । तथा च सख्यादेः प्रसाद्यकामुकादिसम्भोगः प्रमाणान्तरेण श्रोतुः प्रतीतिमुपगतः, तत्र मुख्यार्थबाधादस्तु लक्षणा तदभिप्रायेणैव 'साहेन्ती सहि सुहअम्' 'उपकृतं बहु नाम' इत्युदाहृतम् । यत्र तु प्रमाणान्तरं न तज्ज्ञापकमवतरति तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिम्नैव तु तत्प्रत्ययस्तत्र क्व लक्षणा बाधाभावात् । उत्पन्नेऽपि वाक्यार्थबोधे भवन्नपि बाधोऽकिञ्चित्करएव । तदभिप्रायेण 'वापी स्नातुं' इत्युदाहृतम् । अत एवोक्तमधमपदेन व्यज्यत इति । अत एव च यत्र सख्यादेस्तादृशत्वं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न साहेन्तीत्यादौ विपरीतलक्षणा व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्वा । वापीं स्नातुमित्यादौ तु बाधानवतारेऽपि अधमपदार्थपर्यालोचनया यथोक्तव्यङ्ग्यं प्रतीयत एवेत्यत्र प्राधान्यमधमपदस्य । तस्मात्साहेन्तीत्यादौ यदि व्यञ्ज-

ना तदा लक्षणामूलैव, वापीं स्नातुमित्यादौ तु न नियम इति॥४॥

अताहशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अताहशि वाच्यादनतिशायिनि ।

अतिशयितचमत्कारानाधायकव्यङ्ग्ये मध्यमं काव्यं तद् गुणीभूतव्यङ्ग्यं कथितमित्यनुषज्यते । अत्र व्यङ्ग्ये स्फुटव्यङ्ग्ये इत्यर्थः । तेन नाऽधमकाव्यातिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तम् । 'अगूढमपरस्याऽङ्गम्' इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यङ्ग्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । किन्त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्फुटमात्रं व्यङ्ग्यम् । अधमकाव्ये तु अस्फुटतरं तद्विरहएवेति न काचिदनुपपत्तिः । एतेन सारबोधिनीकारैर्यदुक्तम्—अत्र चित्रान्यत्वे प्रतीति विशेषणं देयम् । तेन चित्रे नातिव्याप्तिः' इति । तन्नादरणीयम् ।

यथेति । मध्यमकाव्यमुदाहरति—

यथा-ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ॥
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥३॥

गाथा छन्दः । लक्षणमुक्तम् । नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरं ग्रामतरुणं पश्यन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया नितरां मुहुर्मलिना भवतीत्यन्वयः ।

अयमर्थः । नवा नूतना वञ्जुलस्याशोकस्य मञ्जरी तया सनाथः युक्तः करो यस्य तथाभूतम् । अत्र नवेत्यनेन नूतनवस्तुग्रहणस्यौचित्येनावितर्कणीयता सूच्यते इत्याहुः ।

नूतनस्य दर्शनौचित्येन शङ्कानुदयाय नवेति विशेषण-

मिति केचित् ।

वयन्तूद्दीपनप्रकर्षाय नवेति विशेषणम् । प्रधानुरूप मु-खमालिन्यरूपानुभावस्य सर्वथोत्कर्षणीयत्वादिति प्रतीमः ।

ग्रामतरुणमिति–ग्रामेतिविशेषणेन निरन्तरसन्निधानात्स-ङ्केतदानयोग्यता स्नेहातिशयो वा ध्वन्यते इति उदाहरण-दीपिकाकाराः ।

तन्न । तथासति दिनान्तरेऽपि सम्भोगप्रत्याशानुवृत्तौ वि-प्रलम्भस्य लघुत्वापत्तेः ।

ग्रामे एकतरुणं तेन दुर्लभत्वं ध्वन्यते इत्यन्ये ।

ग्रामस्य स्त्रीसमूहस्य सम्बन्धी तरुण इत्यर्थः तेनानेकना-रीप्रार्थ्यमानत्वं सूच्यते इत्यपरे ।

मुहुर्दर्शनेऽपि शङ्कानुदयाय ग्रामेतिविशेषणमितीतरे ।

ग्रामतरुण इति ग्रामीणतया पुनरनुकूलयितुमशक्य इति व्यज्यते इति केचित् ।

वयं तु ग्रामतरुणमित्यनेन बलवत्त्वेन सर्वोत्कृष्टकामु-कत्वं व्यज्यत इति प्रतीमः । पश्यन्त्यास्तरुण्या इति द्वयो-स्तरुणत्वोक्त्या परस्परानुरागोत्कर्षः सूच्यते ।

मुखच्छाया वदनकान्तिः । नितरामतिशयेन मुहुर्मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव यथा यथा तदनुसन्धानं तथा तथा ऽनुतापोत्कर्षान्मालिन्यातिशयः सन्तन्यमानता चेति वाच्यम् । चमत्कार्यानुभावत्वेन विप्रलम्भपोषकं प्रतीयत इति वञ्जुलले-ताग्रहे दत्तसंकेता तरुणी नागतेति व्यङ्ग्यं न वाच्यातिशायि-नि गुणीभूतम् । पश्यन्त्या भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां जनकी-भूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छायामालिन्यस्य कथना-दतिशयोक्तिरलङ्कारः । सर्वमेतदभिमेत्य वृत्तिकृदाह—

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यमवरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्, अव्यङ्ग्यमिति

स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्, अवरं अधमम् ।

श्लोकश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्र चित्रमित्यध्याहार्यं तेनाव्यङ्ग्यं काव्यमवरमधमम् । तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः । अव्यङ्ग्यमव्यङ्ग्यतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम् । तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा । चित्रं गुणालङ्कारयोगि ।

इदमत्र रहस्यम्—उत्तममिति मुख्यो व्यवहारस्तदेवैकदेशिभिर्ध्वनित्वेन व्यवहृतं, तथा मध्यममिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन, अधममिति चित्रत्वेनेति ।

ननु कथमेकस्मिंश्चित्रत्वमधमत्वमिति चेत् । उच्यते । यथा चित्रे देवादेर्नृपादेर्वाऽऽकृतेर्ज्ञापनाय लिखितया प्रकृत्या विविधचित्रवर्णकसंघटनावैचित्र्येण स्वस्यां चित्तमाकृष्टवत्योत्तरकालं प्रकृतयः स्मार्यन्ते, तथाऽत्रापि झटित्यास्वादोद्बोधाय प्रसिद्धैर्गुणालङ्कारैरुद्भटवैचित्र्येणात्मनि सहृदयं विश्राम्य परतएव कथंचिदङ्गतया स्वाद्यत इति चित्रता । अतएव प्रकृत्युद्देश्यानिर्वाहकत्वादधमतेति बोध्यम् । सर्वमिदमभिप्रेत्याह-चित्रमिति । गुणालङ्कारयुक्तमित्यादि । यथेति । शब्दचित्रमुदाहरति—

यथा—स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा

मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानान्हिकाऽन्हाय वः ॥

भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घाऽदरिद्रद्रुम
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥४॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । स्वच्छन्दम् उच्छलत् अच्छम् । कच्छकुहरेषु छातेतरत् यदम्बु तस्य छटाभिर्मूर्च्छन्मोहो येषां तैर्महर्षिभिर्हर्षेण विहिते स्नानान्हिके यस्यां सा तथाभुता ।

स्वच्छन्दं यथास्यात्तथोच्छलत् न तु वातादिपारतन्त्र्यात् । तेन जलबाहुल्यं द्योत्यते । अच्छं निर्मलं कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरेषु तरङ्गकृतबिलेषु छाताद् दुर्बलादितरत् वेगातिशयेन बलवदित्यर्थः ।

छातमल्पमिति तु न सम्यक् । स्वच्छन्दोच्छलादित्यनेनैव बाहुल्यलाभात् । एतादृशं यदम्बु तस्य छटाः कणिकापरंपराः ताभिर्मूर्च्छन्नश्यत् मोहः संसारासक्तिरूपमज्ञानं येषां तादृशैर्महर्षिभिर्हर्षेण ज्ञानलाभोत्पन्नानन्देन विहिते स्नानान्हिके यस्यां तादृशी । उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्दुरा भेकास्तेषां दर्यो निवासाय कृता गर्त्तविशेषास्तेषु दीर्घा प्रसृता । अरिद्राः शाखापत्रपुष्पसमृद्धिसम्पन्नाः । जलसान्निध्यादिति भावः । द्रुमास्तरवस्तेषां द्रोहः पातनं तत्रोद्रेक आधिक्यं येषान्तादृशा महोर्मयो महातरङ्गास्तएव मेदुरो निबिडो मदो गर्वो यस्यास्तादृशी मन्दाकिनी गङ्गा नो युष्माकं मन्दतामज्ञानमह्नाय झटिति भिद्यात् । नाशयात्वित्याशीः ।

मन्दतां पापमिति केचित् ।

पापेनापकृष्टतामित्यपरे ।

अत्र दर्दुरः पापविशेषस्तस्य दर्यः कन्दरा इति व्याख्याय दर्दुरस्य गङ्गासम्बन्धाभावान्मन्दाकिनी नद्यन्तरमेवेति प्राञ्चः । तत्तुच्छम् । नद्यन्तरस्याप्रसिद्धत्वात् । अत्र यद्यपि

द्रुमपातनादिना नद्यन्तरान्महर्षिसेवनेन च तीर्थान्तराद्व्यतिरेकः प्रतीयते तथापि वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः काव्यजीवातुः । प्राधान्येन व्यपदेशाइति न्यायात् ।

ननु कथमेतदव्यङ्ग्यमुच्यते । मन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः। किञ्च नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वमन्ततो विभावत्वेनापीति चेत् । सत्यम् । किन्तु तद्व्यङ्ग्यमस्फुटतरम् । यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यमनुप्रासमात्रएव तस्य संरम्भात् । तात्पर्यविषयीभूतव्यङ्ग्यविरहवत्त्वमेवात्र व्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् ।

यदुक्तं ध्वनिकृता—

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ।

इति । अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरं द्रष्टव्यम् ।

अर्थचित्रमुदाहरति—

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरा-
द्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम् ॥
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला-
निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ५ ॥

वंशस्थं वृत्तम् । "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरा"इति लक्षणात् ।

हयग्रीवनामा दैत्यो विष्णुना हत इति पुराणकथाश्रिते हयग्रीववधाख्यनाटके हयग्रीववर्णनप्रस्तावे पद्यमेतत् । यं प्रकृतं हयग्रीवं शत्रूणां मानं द्यति खण्डयति मित्राणां ददाति वा मानदस्तथाभूतमात्मनो मन्दिराद् गृहात् न नगरात् यदृच्छयापि स्वेच्छया न युयुत्सया विनिर्गतं निःसृतं न तु प्रस्थितं उपश्रुत्य कर्णाकर्णिकया श्रुत्वा न तु दूतमुखात् । ससंभ्रमेण सभयेन इन्द्रेण अव्याहतैश्वर्येण दौवारिकाह्वानविलंबासहतया स्वयमेव द्रुतं शीघ्रं

पातिता यथाकथंचिद्विनिक्षिप्ता न तु विश्रब्धं निहिता अर्गला द्वारपिधानकाष्ठं यस्यां सा तथाविधा ऽमरावती नगरी भिया निमीलिते संकुचिते ऽक्षिणी यया सा तथाभूतेव भवतीत्यर्थः।

उपश्रुत्येति पातनाक्रियासमानकर्तृकत्वमाश्रित्य बोध्यम्। अत्रामरावतीति स्त्रीत्वाध्यवसानमूलोत्प्रेक्षार्थालङ्कारश्चमत्कारविश्रामभूमिः। अत्रोक्तं प्रदीपकारैः—रसादौ कथं तात्पर्यविरहो ऽस्फुटतरत्वं वा तन्न ज्ञायते। हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटं प्रतीतेः इति। तत्र ब्रूमः—न खलु प्रभाववत्त्वं वीरलक्षणं किन्तु युद्धदानदयान्यतमाविषयकोत्साहप्रकृतिकत्वम्। उत्साहश्च कार्यारम्भेषु संरम्भः। न चात्र हयग्रीवगतो यत्किञ्चिद्विषयको ऽप्युत्साहः प्रतीयते किं पुनर्युद्धादिविषयक इति कथं वीररसबोधः

किञ्च यदृच्छया स्वेच्छया विनिर्गतं न युयुत्सयेति प्रतिपादनाद्युयुत्साभावेन न वीरलेशावकाशः।

अपि च न कदाचिदमरावत्याः वीरालम्बनता सम्भवति, अचेतनत्वात्। प्रकृते तु सुतराम्। न चानुभावादिरिति कुत्रत्यो वीरः। किञ्च अमरावत्यामुत्प्रेक्षितं त्रैस्नुवत्त्वं न सामाजिकरसोद्बोधजनकं प्रत्युत तदुद्बोधविरोधि। चमत्कारता त्वलङ्कारघटकतयेति ध्येयम्।

किं बहुना सत्यपि हयग्रीवस्य युद्धविषयकोत्साहवत्त्वे न कथंचिद्वीरः सम्भाव्यते किन्तु स्थायिनस्तदेकाश्रयत्वेन वीराभास एव स्यात्। तस्माद्वाग्देवतावतारोक्तिरनवद्यैवेति मन्तव्यम्।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागराऽऽख्ये ऽभिधेय
प्रयोजनकारणस्वरूपभेदलक्षणनिर्णयः
प्रथम उल्लासः।

अथ द्वितीय उल्लासः ।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपणीयमित्याशयेन वृत्तिकृदाह—

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह ।

क्रमस्तु काव्यलक्षणवाक्योपादानलभ्यः । स्वरूपमित्येकवचनं सामान्यमपेक्ष्येति सम्प्रदायः । तन्न । वाचकत्वादिषु वाच्यत्वादिषु च शब्दार्थयोः स्वरूपेषु अनुगतैकधर्माभावेनैकवचनानुपपत्तेः ।

इदमत्र तत्त्वम् । शब्दार्थवृत्तित्वेन व्यञ्जकत्वमेव निरूपणीयतयोद्देश्यम् । नोपाध्यन्तरम् । तस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । केवलमेतदुपपत्तये तदनुवादः । तथा च तदपेक्षयैकवचनमिति । स्वरूपं चासाधारणो धर्मस्तन्निरूपणन्तु विभागानन्तरमेव सुकरमिति विभागमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ॥

शास्त्रे व्यञ्जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्याशयेनात्रपदं विवृणोति—अत्रेति काव्ये ।

त्रिधेति । अत्रोपाधीनामेव त्रित्वं नतूपधेयानाम् । न हि कश्चिद्वाचक एव कश्चिल्लाक्षणिक एव कश्चिद्व्यञ्जक एवेत्यस्ति नियम इति बोध्यम् । शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थो विभजनीय इत्याशयेन वृत्तिकृदाह—

एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

स्वरूपं लक्षणं तच्चार्थघटितमेवेति प्रथमं तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः ।

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः,

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ।

वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युरित्यर्थः । निरुक्तवाचकादिप्रतिपाद्यत्वमेव वाच्यादेर्लक्षणमप्युक्तं वेदितव्यम् । तेनाग्रे वाच्यादयो न लक्षिता इति बोध्यम् ।

तात्पर्यार्थोऽपि केषु चित् ॥ ९ ॥

श्लोकश्छन्दः । लक्षणमुक्तम् । केषु चिन्न्यायादिनयेषु न तु मीमांसकादिमतेष्वपि । एवं च सारबोधिनीकारैर्यदुक्तम्—केषु चिदिति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति । तद् व्यर्थैव ।

आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधि-वशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

आकाङ्क्षायोग्यतेत्यादिः । अभिधानापर्यवसानमानुपूर्वीविशेषरूपा चाकांक्षा । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्त्वादिरूपा योग्यता । अव्यवधानेनान्वयवारणायायोग्यतायाः, घटमानय घटं पश्येत्यादौ दर्शने घटस्य कर्मत्वसंसर्गवारणायाऽऽसत्तेरुपादानमिति बोध्यम् ।

विशेषवपुर्विशेषाकारः । तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । घटमानयेत्यादौ घटकर्मकानयनादौ भासमाने तात्पर्यवशात्किञ्चिद्घटानयनादिविशेषरूपः । अपदार्थः प्रत्येकपदस्याविषयः ।

अथैवं तद्धेतुशब्दज्ञानस्य तच्छाब्दबोधे नियामकत्वात्संसर्गस्य कथं शाब्दबोधः इत्यत्राह—वाक्यार्थइति । संसर्ग

इत्यर्थः । घटपदाद् घटो बोद्धव्य इत्यादीच्छायाः घटपदादि-वृत्तित्ववदेतद्वाक्यादेतत्संसर्गो बोद्धव्यइतीच्छारूपतात्पर्यस्य वा-क्यवृत्तित्वात्संसर्गो वाक्यार्थ इति भावः । तात्पर्यस्य वृत्तित्वं तज्ज्ञानत्वेन प्रयोजकत्वाच्छब्दसम्बन्धत्वाच्चाक्षतम् ।

अन्वये लक्षणेति भट्टमतमपि तात्पर्यस्यैव नामान्तरल-क्षणत्वेन नेयम् । न तु प्राचीनलक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात् । तात्पर्यवृत्तिज्ञानजन्यसंसर्गोपस्थितिर्नास्तीति चेत् किन्तेन । त-त्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधएव वृत्त्या तत्तद्धर्मप्रकारकोपस्थितेर्हेतु-त्वात् । वृत्तिज्ञानरूपपदार्थोपस्थितेरेव लाघवेन हेतुत्वाच्च । वृत्त्यंशे उद्बुद्धसंस्कारस्य सर्वसिद्धत्वात् । वृत्तिसम्बन्धांशे तूद्बु-द्धत्वाकल्पनात् । पदज्ञानस्यैव वृत्तेरप्युद्बोधकतया पदार्थोपस्थि-तेरवश्यं वृत्तिविषयत्वात् । एतेन शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थि-त्यनुकूलसम्बन्धत्वं वृत्तित्वं न तात्पर्ये इत्यपास्तम् । शाब्दबो-धहेतूपस्थितिविषयसम्बन्धत्वस्यैव तत्त्वादिति संक्षेपः ।

केचित्तु—वस्तुतस्तु पदार्थशक्तत्वेन ज्ञातं पदमेव स्वार्थ-स्मरणद्वाराऽऽकांक्षादिसाचिव्यात्समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वा-र्थान्वयं बोधयति । तथैव कार्यकारणभावकल्पनादिति किमनया तात्पर्याख्यवृत्त्या । इयमेव संसर्गमर्यादेति घुष्यत इति वदन्ति ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं काव्यप्रदीपकारैः—लाघवात्पदा-नां पदार्थमात्रे शक्तिर्नत्वन्वयांशेऽपि गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकांक्षायो-ग्यतासन्निधिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । नचापदार्थप्रतीतावति-प्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वादित्यभि-हितान्वयवादिनां मतम् ।

अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणैवा-

न्वितस्यैवोपस्थापनात् । तत्रैव च शक्तिग्रहात् । अन्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवाविषयत्वं न स्यात् । शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशे प्रसङ्गादित्यन्विताभिधानवादिनां मतमिति ।

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य किन्तु तदर्थस्यापि नैकतरस्य किन्तु सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति -

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

वक्त्रादिवैशिष्ट्यानवतारे अर्थान्तरव्यञ्जना न सम्भवतीति प्रायश इत्युक्तमिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः प्राहुः । वस्तुतस्तु रसादेः प्रधानस्य व्यञ्जकत्वाभावात्प्रायश इत्युक्तम् । तत्रेत्यादिना वाच्यार्थस्य व्यञ्जकतामुदाहरति ।

तत्र वाच्यस्य यथा—

माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ।
गाथाछन्दः ।
मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।
तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥

इति संस्कृतम् । हेमातर्गृहसम्बन्ध्युपकरणम् नेत्युपकरणमत्रेन्धनशाकादिसामग्री । अद्य खलु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितं तत्तस्माद्भण । इन्धनादिसम्पादनार्थं वनगमनमाज्ञापय । किं करणीयम् किं न किञ्चित्कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च एवमेव न वासरो दिवसः स्थायीति वाक्यार्थः । अत्र मातरित्यनेनालंघनीयाज्ञत

गृहेत्यनेनावश्यकत्वं, उपकरणमित्यनेनान्यथासिद्धिपरिहारः, सकलस्य प्रतिवेशिगृहादपि लाभासम्भवात्। अद्येत्यनेनाद्यैव सम्पाद्यत्वं, साधितामित्यनेन सत्त्वशङ्काराहित्यं, त्वयेत्यनेन स्वकल्पनाविरहः। तच्छब्देन हेत्वर्थे ऽवश्यवक्तव्यत्वम्। भणेत्यनेन स्वसाधुत्वपर्यवसाय्याज्ञाकारित्वम्। किं करणीयमित्यनेन मात्रा प्रतारणम्। एवमेवेत्यनेन दिनावसाने त्वत्प्रेरणयापि कुलाङ्गनया मया न गन्तव्यमिति व्यज्यते।

अत्र तद्गुण किंकरणीयमित्युत्तरवाक्येन मा गच्छेदानीं किञ्चित्कर्त्तव्यमस्ति तदुत्तरं प्रेषयिष्यामीति श्वश्रूक्तस्य पूर्ववाक्यस्योन्नयनादुत्तरालङ्कारः। अत्र वाच्येनैव वाक्यार्थेन वक्तुर्वैशिष्ट्यादिन्धनाद्यानयनव्याजेनोपपतिसमागमार्थिनीति व्यज्यते। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते।

उपपतिसमागमस्यैवात्र स्वैरविहारत्वात्। व्यज्यतइति। स्वैरविहारेच्छायां वाक्यार्थग्रहोत्तर प्रतीयमानायां शब्दस्य न व्यापारः। विरतत्वात्। अर्थस्य तु व्यापारान्तरासम्भवाद्व्यञ्जकत्वसिद्धिरिति भावः।

यत्तूदाहरणचन्द्रिकायां वैद्यनाथैर्व्याख्यातम्—तत्तस्मात्किं करणीयं कर्तव्यं भणेति। तद्भावानवबोधात्। एवं हि किञ्चित्कार्यमाज्ञापयेति प्रतीयेत न तु वनगमनमिति ध्येयम्।

यच्च कैश्चिदुक्तम्—प्रत्यहं गृहकार्यव्यापृततया स्वैरं कर्तुमक्षमा काचिन्मातरं प्रत्याह—माएइति। गृहोपकरणं गृहकार्यम्। अद्य नास्ति। नत्वन्यदा तद्व्यापृताया मम कदाप्यवसर इत्यतिप्रसङ्गशङ्कानिवारणम्। एवमेव। व्यासङ्गं विना। तथा च व्यासङ्गं विना स्थातुमशक्यत्वाद् गृहे च कार्याभावात्कि-

श्चित्कार्यार्थं बहिः प्रेषयेति तात्पर्यार्थं इति । तत्तदा सङ्गच्छते यदि वासरो न गच्छतीति पाठः स्यात् । किञ्च कार्यस्याव-श्यकर्तव्यत्वज्ञापनं विना तथा शङ्कैव नोदेतीति सहृदयैराक-लनीयम् ।

लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

लक्ष्यस्य यथा—

साहेंती सहि सुहअं खणे खणे दूणिआसि मज्झ कए ॥
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥७॥

गाथाछन्दः । प्रियानुनयार्थं प्रहितां तमुपभुज्यागतां सखीं प्रति नायिकाया इयमुक्तिः ।

शासती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मम कृते ॥
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥

इति संस्कृतम् । साहयन्तीति पाठे साधयन्तीति संस्कृत-म् । हे सखि मम कृते मदर्थं सुभगं सुन्दरं नायकं शासती म-दनुकूलं कुर्वती क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि तावत्त्वया तु स-द्भावः साधुता स्नेहः प्रेम ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्सदृशं ता-भ्यां सदृशं विरचितम् । फलं तु दैवायत्तमिति वाच्यार्थोपका-रिण्यां बाधावताराच्छ्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भाव-स्नेहकरणीयविसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विराचि-तमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराध-त्वप्रशनं व्यङ्ग्यम् ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—

अत्र मम प्रियं रमयन्त्या त्वया मम शत्रुत्वमा-चरितमिति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उव णिच्चलणिप्फन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ॥
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥ ८ ॥

गाथा छन्दः । उवेत्यव्ययं पश्येत्यर्थे ।

पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ॥
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शंखशुक्तिरिव ॥

इति संस्कृतम् । काचिदुपनायकं प्रति वदति । बिसिनी पद्मिनीलता तस्याः पत्रे बलाका प्रसिद्धा पतगी राजते शोभते त्वं पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वेनान्वयः । समीहितसूचनाय विशिनष्टि—निश्चलेत्यादि । निश्चला चासौ निष्पन्देति कर्मधारयः । निश्चलत्वं स्वप्रयत्नाधीनक्रियाशून्यत्वं, निष्पन्दत्वं स्वाधीनक्रियाशून्यत्वमिति न पौनरुक्त्यम् । एवं च चलनं शरीरक्रिया स्थानान्तरप्रापिका । स्पन्दस्त्ववयवक्रिया । स्पदि किञ्चिच्चलने इति धात्वनुसारात् इति वैद्यनाथोक्तं न मनोहरम् । तादृशवैजात्याभावात् ।

निश्चलनिरुद्योगेति कामुकसम्बोधनमिति दीपिकाकाराः । तदपि न रमणीयम् । द्वितीयकल्पे सङ्केतस्थानरूपव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतापत्तेः ।

एतत्सङ्केतस्थानं त्वया नानुसंहितं मयैवोन्नीतमिति ज्ञानेनैव निरुद्यमत्वसिद्धेरिति केचित् ।

निश्चलोऽचलः पर्वतस्तद्वन्निष्पन्देत्यर्थ इति सारबोधिनीकाराः ।

तदयुक्तम्, निश्चलपदेन तथाप्रत्ययाभावात् । निश्चला पृथिवीव निष्पन्देत्यर्थः इत्यन्ये । तदप्युक्तदोषग्रस्तमित्यनादेयम् । कथंचिल्लक्षणाङ्गीकारे नेयार्थत्वमिति नानवद्यम् ।

यत्त्वत्रोदाहरणचन्द्रिकायां वैद्यनाथैरुक्तम्–अयुक्तमेतत्। उभयत्राचलपदस्य स्त्रीलिङ्गनियतत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावात्पुंवद्भावानुपपत्तौ निश्चलेति ह्रस्वत्वानुपपत्तेरिति। तदशुद्धमप्रयोजकं व्याकरणानभिज्ञत्वमात्रसूचकमिति द्रष्टव्यम्। निर्मलेत्यादि। निर्मले स्वच्छे मरकतस्य नीलमणेर्भाजने पात्रे परिस्थिता शङ्खस्य शुक्तिः शङ्खघटितं शुक्तिसदृशं चन्दनादिनिधानपात्रं न तु मुक्ताशुक्तिः। तस्याः बलाकावर्णसदृशवर्णत्वाभावात्। शंखशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच्च। अत्र निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वं तेन निर्जनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्संङ्केतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते। अथवा निष्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वं तेन जनागमनाभावोऽतो न त्वमत्रागत इति मिथ्या वदसीति कयाचिदुक्तसंकेता त्वं नागताहं त्वागत इति वादिनं प्रति व्यज्यते। एतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—

अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कश्चित्प्रत्युच्यते। अथवा, मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।

अत्रेदं बोध्यम्–सम्भोगविप्रलम्भभेदेन व्यङ्ग्यद्वयमुक्तं तत्र सम्भोगस्य प्राधान्यसूचनाय प्रागुपादानम्। विप्रलम्भस्य सम्भोगोत्कर्षद्वारा चमत्कारित्वात्। एवं च सम्भोगाद्विप्रलम्भोऽधिकमधुर इति वदन्तो भ्रान्ताः।

केचित्तु नायिकाया विरहवेदनां कामुकं प्रति निगूढं निवेदयन्त्याः सख्याः इयमुक्तिः। हे निश्चल अलस निष्पन्दा निश्चेष्टा बलाका। पाण्डुतातिशयात्तत्वेनाध्यवसिता सखी विसिनीपत्रे तापाच्छायिता विराजते त्वमेवागत्य पश्येति शङ्खशु-

क्तिरित्यनेन निश्चेष्टत्वातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यङ्ग्य इत्याहुः। तत् क्लिष्टं वृत्तिविरुद्धञ्चेत्युपेक्ष्यम्।

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्सङ्केतितं यो ऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात्सङ्केतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राऽव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः।

श्लोकश्छन्दः। अभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः। अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम्। अभिधागर्भत्वे साक्षात्संकेतितमित्यस्य निरर्थकत्वम्। वाचकशक्तिरभिधाऽभिधयोपस्थापकत्वं वाचकत्वमित्यन्योऽन्याश्रयश्च स्यादिति भावः।

संकेतितं गृहीतसंकेतम्। इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णे ऽतिव्याप्तिवारणाय वा।

नच साक्षादित्यधिकम्, यन्नामा यत्र चैत्यादिविषयोऽपि स तादृश इत्यादिव्यवहितसंकेतसत्त्वेऽपि चैत्यादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्यचैत्यादिपदे ऽतिव्याप्तिवारकत्वात्। तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात्।

अयमाशयः—साक्षादित्यव्यवहितेत्यर्थकं संकेतविशेषणम्। अव्यवहितत्वं च कोशादितः शक्यान्तरसंकेतग्रहाप्रयोज्यग्रहविषयत्वम्। न च वटादिपदस्य ग्रामसंकेतस्तथावृक्षसंकेतग्रहप्रयोज्यग्रहविषयत्वात्। न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक्। तद्योगिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः। अत एव सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था इत्यादितो न गम्यादेः प्राप्त्यादौ शक्तिः किन्तु निरूढलक्षणैव।

यत्तु प्रयोगबाहुल्यान्न शक्तिरिति। तन्न। चन्द्रादिपदानां

कर्पूरादौ शक्त्यापत्तेः । नानार्थत्वमेव धातूनामिति तु वैयाकरणाः । न च साक्षात्संकेतवान् वाचक इत्येतावतैव स्वस्थत्वे ऽभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिना ऽभिधायां नियमितायां वाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रहे उपयुज्यते तत्र स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत् । अगृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रत्ययाभावः ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—इहागृहीतसंकेतस्येत्यादि ।

यत्त्वत्र नव्यमतमनुसृत्य गोविन्दमहामहोपाध्यायैरुक्तम् । वृत्त्यनुरोधात्साक्षात्पदं संकेतविशेषणतया व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र वाचकत्वं मा प्रसांक्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । नच संकेतितपदवैयर्थ्यम् ; लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यव्यञ्जकत्वाच्चेति । तदयुक्तम् । निर्दोषस्वरासिकयथाश्रुतव्याख्यानस्य परित्यागे साक्षात्पदस्य भंक्त्वा ऽभिधानक्रियायां योजने च बीजाभावात् । प्रत्युतैवं संकेतितपदं निरर्थकं स्यात् ।

यत्तूक्तं लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावादिति । तत्केनचित्स्वीकृतमपि तुच्छम् । तदंशे खलूद्बुद्धसंस्कारः स्वीक्रियते नैतावता सर्वथा वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावः । वक्ष्यति च वृत्तिकारः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणेति । स्वीकृतंच स्वयमप्येतद्व्याख्यावसरे गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य तीरादिप्रतिपादनम् । नच लक्षणाया अर्थद्व-

र्त्तित्वमेवेति मन्तव्यम् । शब्दवृत्तित्वसिद्धान्तव्याकोपादित्यलं बहुना । एतेन श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैर्यदुक्तम् । अभिधत्ते अभिधाग्रहाहितसंस्कारसहकृतः सन् स्मारयति । तेन नानार्थव्यञ्जके नातिव्याप्तिः । तत्र तथाविधसंस्कारस्याहेतुत्वात् । साक्षात्संकेतितमव्यवधानेन गृहीतसंकेतम् । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युद्देशनं संकेतो न तु यन्नामा यत्र चैत्रादिस्तन्नामा विषयोऽपि स इतिवत्सान्तरतया यस्मिन्विषये देशे यन्नामकः प्रधानवृक्षः स देशोऽपि तन्नामक इत्युद्देशनं यन्नामेत्याद्यर्थः । यथा वटो ग्राम इत्यत्र तरुसंकेतेन ग्रामसंकेतस्य व्यवधानान्न साक्षात्संकेत इति तत्र तत्पदस्य लक्षणैव । नचापभ्रंशेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि वाचकत्वमिति मिश्रादिभिरङ्गीकरणात्तस्य लक्ष्यत्वात् । अन्यथा तन्मयप्रबन्धस्य काव्यत्वं न स्यात् । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयम् । यत्र यस्य साक्षात्संकेतः स तस्य वाचक इत्येकम् । यत्र यस्याभिधेत्यपरम् । अभिधा तु शक्तिः । सा चेश्वरेच्छाविशेषः पदार्थान्तरं वा । नच नानार्थव्यञ्जकेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य लक्ष्यत्वात् । किन्तु व्यञ्जकत्वदशायां नियन्त्रितयाऽभिधयाऽर्थान्तरस्याप्रतिपादकत्वमित्यस्यैवाङ्गीकृतत्वादितीति । तत्र लक्षणे द्वित्वकल्पनं वृथैवेति ध्येयम् ।

किञ्च, अपभ्रंशस्य वाचकत्वं मिश्रादिभिरङ्गीकृतमपि न निरवद्यम्, अव्यवस्थापत्तेः । अपभ्रंशानामपि बोधकत्वमिति सत्यं, परन्तु तत्र वाचकत्वादिविचारोऽप्रामाणिकः । अन्यथा शापशब्दयोरविशेषः स्यात् । तथा च समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिवन्नियमः क्रियते इत्यादि निर्बीजमेव स्यात् ।

अपि च ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले ॥
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥

इति पस्पशाह्निके महाभाष्यकारैरुदाहृतः श्रुतिस्थो भ्राजसंज्ञकश्लोकोऽप्येवं व्याकुप्येत ।

उक्तं च वैयाकरणभूषणे-

वाचकत्वाऽविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः । इति ।

किञ्चैवं म्लेच्छापभ्रंशानामपि वाचकत्वं स्यादिति तच्छास्त्रस्य निर्मूलत्वानापत्तौ महाननर्थः स्यात् । तस्माद्वेदविरोधाद्भगवत्पतञ्जलिविरोधाद्वैयाकरणविरोधादनर्थापाताच्च न कथंचिदपभ्रंशानां वाचकत्वं मन्तव्यम् । यथोक्तं तन्मयप्रबन्धस्य काव्यत्वं न स्यादिति, तदिष्टमेव । भाष्यकाव्यं सहृदयैरुपहसनीयमेवेति दिक् ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव । तथाऽपि आनन्त्याद् व्यभिचारात् च तत्र सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितयेत्यादि ।

अर्थः प्रयोजनं जलाहरणादिक्रियानिर्वाहः ।

अयमाशयः । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यात् इति । मैवम्, किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गमुत यस्यां कस्यां चित् । नाद्यः, आनन्त्यात् । नान्त्यः, व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतगोपिण्ड इव वटादेरपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसक्ता । अगृही-

तत्संकेतत्वस्य तुल्यत्वात्।

किञ्च न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचारान्न व्यक्तौ संकेतः।

ननु नैयायिकानां सामान्यलक्षणया सर्वासां व्यक्तीनामुपस्थितिर्भविष्यति मीमांसकानान्तु शक्तिग्रहान्वयबोधयोः समानप्रकारत्वस्य तन्त्रत्वादगृहीतसंकेतानामप्यन्वयबोधो भविष्यतीत्यतो दोषान्तरमाह। अतएवोक्तं जयरामतर्कपञ्चाननैः- नैयायिकैः सामान्यलक्षणास्वीकारान्मीमांसकैः शक्तिग्रहशाब्दबोधयोः समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावाङ्गीकारान्न दोषद्वयमप्यत आह–

'गौः शुक्लः चलः डित्थः' इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः।

गौः शुक्लश्चल इत्यादीति।

व्यक्तिसंकेतपक्षे गौः शुक्लश्चलो डित्थइत्यादिशब्दानामर्थभेदो न प्राप्नोतीत्यर्थः। किमेवमनिष्टमिति चेत् सहप्रयोगानुपपत्तिः। अयं भावः–अर्थः प्रतिपाद्यस्तदभेदे पर्यायवत्सहप्रयोगानापत्तिः विशेष्यमात्रशक्तौ पर्यायत्वं रूपादिविशिष्टे शक्तौ तु नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेनोपजायते इति न्यायेन विशेषण एव सास्तु। विशेषणशक्तिग्रहजन्यविशिष्टस्मृतेरेव विशिष्टशाब्दबोधहेतुत्वात्।

किञ्च कर्मविषयविभागश्च कर्त्रा न प्राप्नोति विषयस्य विविशेषं विना संज्ञाभिधानं गौरित्यादिसंज्ञिनं न संबध्नाति अर्थविशेषाभावात् इति।

सर्वमेतदभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह–तदुपाधावेव संकेत इति। तस्मादुपाधौ विशेषणएव शक्तिरित्यर्थः। एवकारेण

विशेष्यव्यवच्छेदः।

उपाधिश्च द्विविधः। वस्तुधर्मः वक्तृयदृच्छया सन्निवेशितश्च।

स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादिः। वक्तुर्यदृच्छया सन्निवेशितश्च।

वक्तुर्या इच्छा यदृच्छेतिनिपातः तया सन्निवेशितनामरूपः।

वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधः। पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च। तत्राद्यो जातिः।

पदार्थस्य पदोद्देश्याप्राणनं प्राणो व्यवहारयोग्यता तत्प्रदस्तन्निर्वाहकः। एवं च प्राणप्रदत्वं यावत्स्थितिसम्बन्धित्वं बोध्यम्। यद्यपि शुक्लादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव सम्बन्धित्वं तथापि तस्य सम्बन्धः कदाचिदपैत्यपि न तु गोत्वादेरिति विशेषः। तथा चाद्यः प्राणप्रदो जातिः।

उक्तं हि वाक्यपदीये—

वाक्यपदीयाख्यो भर्तृहरिकृतो व्याकरणग्रन्थः प्रसिद्धः।

न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति।

अयमर्थः—गौर्गोपदोद्देश्यो धर्मी स्वरूपेण उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण न गोव्यवहारप्रयोजकः, तदा हि घटोऽपि तथा स्यात् स्वरूपाविशेषात्। नाप्यगोव्यवहारप्रयोजकः तदा हि गौरपि तथा स्यात् किन्तर्हि तत्प्रयोजकमित्यत्राह—गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः। गोव्यवहारयोग्य इति।

द्वितीयो गुणः। शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते।

गोत्वादिना लब्धसत्ताकं प्राप्तव्यवहारयोग्यताकं वस्तु शुक्लत्वादिना गुणेन विशिष्यते स्वाश्रयं सजातीयेभ्यो व्यावर्त्यत इति भावः । ननु प्राणप्रदत्वं शुक्लादावपि, शुक्लमानयेति व्यवहारात् । तथा विशेषाधानहेतुत्वं जातावतिव्याप्तम् । गोत्वादीनां सास्नादिना लब्धप्राणेषु स्वाश्रयेष्वनुगतबुद्धेरिव तदितरव्यावृत्तबुद्धेरपि जनकत्वात् । मैवम्, यावदाश्रयसमवेतत्वं हि प्राणप्रदत्वं, नचैतच्छुक्लादौ, तेषां तन्मते नित्यत्वेऽपि तत्समवायस्यानित्यत्वात् । क्रियासमवायस्य नित्यत्वं क्रियान्यत्वं निवेश्यम् । वस्तुतस्तस्याप्युत्तरसंयोगनाश्यत्वात् । अन्यथा सर्वदा क्रियोपलम्भः स्यात् । विशेषाधानहेतुत्वम् यावदाश्रयसमवेतभिन्नत्वे द्रव्यक्रियान्यत्वे च सति समवेतत्वे । नचैतज्जातौ, यावदाश्रयकालमवस्थितेरिति गुणेष्वेव तत्सत्त्वम् ।

यत्तु प्राणप्रदत्वं जातिलक्षणयोगित्वं विशेषाधानहेतुत्वं गुणलक्षणयोगित्वमिति । तन्न । परमाण्वादीनामित्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । परमाणुत्वादौ जातिलक्षणसत्त्वाज्जातित्वाप्रसक्तेः । गुणलक्षणसत्त्वाच्च पारिभाषिकगुणत्वानुपपत्तेः ।

साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः ।

साध्येत्यादि । साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपः छेदनादिरित्यर्थः । पूर्वापरीभूतेति । व्यर्थस्तु समूहस्यानतिरिक्ततया व्यापाराणां प्रत्येक पाकत्वेन क्रमेण पाक इति भ्रमएवेत्यक्रमस्य क्रमप्राप्त्या बोध्यः । यदुक्तं—वाक्यपदीये—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

वक्तृयदृच्छासंनिवेशितशब्दस्वरूपं व्युत्पादयति—

डित्थादिशब्दानां अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमस्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन सन्निवेश्यते इति।

डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या किञ्चित्प्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यमित्यर्थः। संहृतक्रमं स्वरूपमिति नानावर्णात्मकघटादिपदवर्णक्रमशून्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपमित्यर्थः। डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्प्यत इति संज्ञारूपयदृच्छात्मको डित्थादिशब्द इत्यर्थः।

अयमाशयः डित्थादिशब्दाश्रितमेव शब्दस्वरूपं ध्वन्यात्मकमर्थेषु निवेश्यते उपाधित्वेन संकेत्यते। स्फोटशक्तेरेव स्वाश्रयपदाविशिष्टधर्मिप्रतीतिः। जातिशक्तेर्जातिविशिष्टव्यक्तिप्रतीतिवत्। डित्थादिपदस्य धर्मिणि बोध्यत्वमेव सम्बन्ध इति भावः।

जयरामतर्कपञ्चाननास्तु स्फोटासहिष्णुतया प्राहुः—अयुक्तमेतत् कल्पनागौरवात्। स्फोटस्य निरवयवत्वेन किञ्चित्प्रकाशान्निःशेषप्रकाशादेरसम्भवात्, तस्य प्राक् निराकृतत्वाच्च। तस्मादयमर्थः, अन्त्यवर्णबुद्धौ पूर्ववर्णोपनयवशान्निःशेषतोविषयीभूतमतएव संहृतक्रमम्। तद्वर्णबुद्ध्यनन्तरं तद्वर्णबुद्धिरिति क्रमशून्यं यत्स्वरूपं डित्थादिपदरूपम्। तथा च डित्थादिपदस्य दुर्ज्ञेयत्वान्न तथात्वमिति परिहृतम्।

यद्वा स्वज्ञानजन्यः स्वविशिष्टधर्मिप्रत्ययएवोत्तरवर्त्तित्वादन्त्यबुद्धिः तन्निग्राह्यं तत्प्रकाराभूतम्। डित्थादिसंज्ञाज्ञानादनन्तरं डित्थादिसंज्ञाविशिष्टसंज्ञिस्मृतिशाब्दबोधोदयात्। एतावतोपाधित्वावश्यकत्वं गवादिपदाद्वैलक्षण्यं च सूचितम्। गवादिपदज्ञानाद्गोत्वादिविशिष्टस्यैव गोत्वादिप्रतीतेः।

विशेषान्तरमाह—संहृतेति। पूर्वप्रयोगात्परप्रयोग इति जायादिशब्देषु क्रमः,सोऽत्र नास्ति,साक्षिप्रयोगत्वादिति भावः। उपाधित्वेन निवेशयत इति। सङ्केताश्रयतया विशेषणत्वेन कल्प्यते।

डित्थादिष्वर्थेष्ववृत्तित्वात्कथं विशेषणत्वमित्यत्राह—

सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति।

डित्थादिपदं डित्थादिनामविशिष्टं तत्तद्धर्मिविशिष्टबोधकं भवत्वितीच्छात्मकसंकेतसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वात्तत्त्वमव्याहतमिति भावः। न च डित्थादिपदज्ञानस्य स्वज्ञानहेतुत्वे आत्माश्रयः, विशेषणज्ञानस्य विशेषणविषयकविशिष्टज्ञानहेतुत्ववत्स्वविशिष्टधर्मिज्ञानहेतुत्वेऽबाधात्। अवच्छेदकभेदात् डित्थादिपदज्ञानस्य तद्विशिष्टस्मृतिशाब्दबोधयोर्निष्प्रत्यूहत्वात्। डित्थादिपदे शक्तिसिद्धौ च द्रव्यशब्दत्वं भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वादविरुद्धमिति वदन्ति।

वस्तुतस्तु नैयायिकोपपत्तिरियं न तु श्रुतिपुराणादिसिद्धे स्फोटेऽप्रामाण्यशङ्कोदेतीति मात्सर्यमन्तरा ध्येयम्।

चण्डीदासभट्टाचार्यास्तु—अन्त्यं स्वलक्षणं बुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तज्जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रमशून्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया सङ्केत्यते। उपाध्यन्तरं तेषां नास्ति किन्तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते इति वृत्त्यर्थमाह। तच्च भाष्यविरुद्धम्। तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात्। डित्थादिशब्दाड्डित्थादिनामायमिति प्रतीतेः। एवं हि—

गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकाराः।

शब्दानां प्रातिपदिकानाम् । नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्यान्नगुणशब्दत्वम् । परमाण्वादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वात् । प्राणप्रदत्वं तु परमाणुत्वपरममहत्त्वैकत्वादेर्नित्यसम्बन्धत्वादित्याशंक्याह—

परमाण्वादीनां तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् ।

परमाण्वादीनामित्यादि । गुणमध्यपाठः अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति रूपः । पारिभाषिकमिति । परिभाषा च वैशेषिकमतसिद्धा । जातिशब्दा एवैते । वैशेषिकनयानुसारेण तु तत्र गुणशब्दव्यवहार इति भावः । ननु गुणादीनां प्रतिधर्मिवैधर्म्यदर्शनेन नानात्वेन तत्र शक्तौ व्यक्तिवदानन्त्यव्यभिचारापात इत्यत आह—

गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामपि अश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते । यथैकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुराद्यालम्बनभेदादिति ।

गुणक्रियेति । वस्तुतइति । प्रत्यभिज्ञया धर्मभेदग्रहस्य बाधितत्वादाश्रयभेदनिबन्धन एव तद्भेद इत्यर्थः । अत एवोक्तं काव्यप्रदीपकारैः—

ननु पटादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानां तण्डुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेन्न । गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामित्यादि ।

अयमाशयः । भेदो वैधर्म्यमन्योन्याभावश्च । आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः । प्रत्यभिज्ञया अनुगतप्रत्ययेन लाघवेन च शुक्लादीनामैक्यसिद्धौ तद्भेदप्रतीतिराश्रयभेदौपाधिक्येव । यथा खड्गप्रतिबिम्बिते मुखे दर्पणादिप्रतिबिम्बितात्तस्मादेव मुखाद्भेद-

प्रतीतिः प्रतिबिम्बाश्रयभेदोपाधिकयैवेति । एतन्मते च नील-पीतादीनामपि समवायस्यैव नाशोत्पादौ । तेषां च प्रलयेऽप्यव-स्थानमनादेर्भावस्य नित्यत्वादिति बोध्यम् ।

ननु पाकाद्रूपपरावृत्तिदर्शनादबाधिततारतम्यदर्शनाच्च भिन्ना एव शुक्लादयः । अनुगतमतिस्तु शुक्लत्वादिसामान्यनिब-न्धनेत्याभिप्रेत्य जातिरेवेति पक्षं व्यवस्थापयति—

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतः भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्लः इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः तत् शुक्लत्वादिसामान्यं, गुडतण्डुलपाकादिषु एवमेव पाकत्वादि । बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थादित्वमस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव-प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये ।

हिमपयःशङ्खादिषु शुक्लादिगुणाः परमार्थतो भिन्ना एव । पाकाच्छुक्लं रूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति प्रतीतेः । नचेयं भ्रान्तिः, बाधकाभावात् । नचोत्पादविनाशौ समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम्, तदनुल्लेखात् । यथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वादिजातिः । लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्युपेयम् ।

एवं गुडतण्डुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकम् । तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्बालवृद्धाद्युदीरितडित्थादिशब्देष्विव डित्थाद्यर्थेष्वपि बालाद्यवस्थापरिणतनानापरिमाणरूपविरुद्ध-धर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थत्वादिकं जातिः । सैव च डित्था-दिपदशक्या एकत्वादित्यङ्गीकर्तव्यम् । एतेन बालवृद्धेत्यादि व्याख्यातम् । इवार्थेन वाशब्देन चशब्दस्य स्थानविनिमयात् इति काव्यप्रदीपकाराः ।

जयरामन्यायपञ्चाननास्तु—अयुक्तमेतत्, विकल्पार्थेन वाशब्देन स्थानस्थेनैवोपपत्तौ विनिमयस्यान्याय्यत्वात् । शब्देऽन्वपि भेदस्य साधनीयत्वेनासिद्धतयोपमानत्वायोगाच्च । तस्मादयमाशयः । बालवृद्धेत्यादिभेदेन वैलक्षण्येन च भेदसूचनाय चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ।

शब्दएवोपाधिरिति भाष्यमतेऽनुगममुक्त्वा यैर्डित्थादिसंज्ञानामाकाशादिपद इव धर्मिमात्रे शक्तिरुच्यते तन्मतेऽप्याह—प्रतिक्षणमिति । क्षणपदं लवमुहूर्तादिपरम् । भिद्यमानेषु चेति । कालभेदेन स्थौल्यकृशत्वाद्युपलब्धेर्भेदासिद्धिः । नचैकत्रैव स्थौल्यादिना कृशत्वोत्पत्तिसंभवः परिमाणस्याश्रयनाशनाश्यत्वादिति भाव इत्याहुः ।

यद्वा सर्वेष्वेव वाच्येषु साम्यमस्तीत्यत्र तद्वाक्यतात्पर्यम् । अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्याङ्गीकार्येति तत्तात्पर्यम् ।

सर्वेषामित्यादि । प्रवृत्तिनिमित्तं संकेतविषयः । अन्ये मीमांसकाः, अत्रेदमवधेयम् । यो यत्राभियुक्तः स तद्विषयं सम्यग्जानातीत्यभियुक्तवचनं ग्राह्यम् । शब्दविचारे चाभियुक्ता वैयाकरणाः तेषु च भगवतो महाभाष्यकारादधिको न प्रसिद्ध इति तन्मतानुरोधेनोपाधावेव शक्तिं स्वीकृत्य मतान्तराण्यपि सन्तीति सूचयन् जातिरेव वेति मीमांसकमतमुक्तवान् सूत्रकारः। स एव च वृत्तिकारस्तन्मतद्वयं व्याख्याय तद्वानिति नैयायिकमतं अपोहोवेति नास्तिकमतं कैश्चिदिति साक्षेपं दर्शयति—

तद्वान्, अपोहो वाशब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

तद्वानिति। जातिमानित्यर्थः। अयं पक्षो जातिवि-शिष्टशक्तिवादरूपस्तार्किकादेः।

तथा हि—नैयायिकादयस्तु न व्यक्तिमात्रं शक्यं न वा जातिमात्रम्। आद्ये आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च। अन्त्ये व्यक्तिप्रती-त्यभावप्रसङ्गात्। नचाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः।

न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो वा। गोत्वादिसामान्य-लक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्या-दित्याहुः।

अपोहो वाशब्दार्थइति बौद्धमतम्।

तथाहि—सौगतास्तावद्व्यक्तावानन्त्यादिदोषाद्भावस्य च दे-शकालानुगमाभावात्तदनुगतायामतद्व्यावृत्तौ संकेत इत्याहुः। तथा च जातिमान् जातिविशिष्टघटस्यापोह इत्यर्थः। क्षणभङ्गवादिनां मते स्थिरस्य सामान्यस्याभावादपोहमात्रेणानुगतव्यवहार इति तत्रैव शक्तिरिति भावः। इत्यादिमतानि ग्रन्थगौरवभयात्प्रकृता-नुपयोगाच्च न सूत्रे दर्शितानि। उपाधिशक्तिवादे उपाहितस्य व्यङ्ग्यत्वं संभवतीति तन्मतानुवादः प्रकृतोपयोगी। उपहितश-क्तिस्तु प्रकृते प्रतिकूलप्रायेति न तदनुवाद इति भावः।

किञ्च येषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो नोपाधिः किन्तु ततो धर्मिमात्रप्रतीतिस्तेषां मते मीमांसकमते चाकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिन्त्यम्। नैयायिकमतमप्यतिरिक्तसा-मान्यलक्षणागौरवग्रस्तम्। नास्तिकमतं तु वेदविरुद्धं तुच्छमेवे-त्युपाधिशक्तिवाद एव ज्यायानिति दिक्।

स मुख्योऽर्थः,

साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः। अभिधाव्यवहारस्य 'नाभिधा समयाभावात्' इत्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ।

स इति साक्षात्सङ्केतितः । अस्येति शब्दस्य ।

श्लोकश्छन्दः । तत्र मुख्यार्थेऽस्य शब्दस्य यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यते इत्यर्थः ।

वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥९॥

अथशब्दो विकल्पे । प्रयोजनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । प्रयोजनं च व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम् । अन्योऽमुख्यः लक्ष्यते प्रतिपाद्यते इत्यर्थः अतो नात्माश्रयाख्यो दोषः शङ्क्यः । यदिति । गुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शः ।

अत एव शक्यसंबन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति जरन्नैयायिकाः । प्रतिपत्तिः प्रतिपादनक्रिया न तु ज्ञानम् ।

ननु प्रतिपादनं चेल्लक्षणा न तर्हि शब्दधर्मः । गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरामे नीराद्यर्थेनैव संबन्धेन तीराद्यर्थप्रतिपादनात् इत्यत आह—आरोपिता क्रियेति । शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थे विषयत्वात् शब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तं स्यान्तरार्थनिष्ठ इति । तथा च तात्पर्यविषयेतरपदार्थे मुख्यार्थतावच्छेदकावच्छिन्नबाधज्ञाने तत्कालीनप्रमाणान्तरानुमापकमुख्यसंबन्धे च सति भावाभावसहकृतप्रयोजनाभावादन्यो ऽमु-

ख्योऽर्थो यत् लक्ष्यते प्रतिपाद्यते साऽऽरोपिता सान्तरार्थनिष्ठा क्रिया लक्षणेति वाक्यार्थः।

'कर्मणि कुशलः-' इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे, विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे, रूढितः प्रसिद्धेः, तथा, गङ्गातटे घोषः इत्यादेः प्रयोगात् येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथाप्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा।

रूढिलक्षणां दर्शयति—

कर्मणि कुशल इति। अत्र दर्भग्रहणायोग्यत्वात् मुख्यार्थबाध इति भावः। कुशं लातीति यौगिकार्थो मुख्यः, दक्षान्वये तात्पर्यमिति मुख्यार्थबाध इति भावः। विवेचकत्वं च सम्बन्धः। तथा च तैलङ्गादिजनपदशब्दा जने, त्वक्शब्दः त्वगिन्द्रिये। प्रयोजनात् यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ। अत्र हि गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दात्तादृशं पावनत्वं न प्रतीयते यादृशं गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकात्।

लक्षणा तावत् द्विविधा। शुद्धा गौणी च। तत्राद्या द्विविधा। उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च। ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे इति शुद्धभेदाश्चत्वारः। गौणी तु द्वेधा। सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधत्वं कारिकात्रयेण प्रतिपादयति।

स्वसिद्धये पराक्षेपः, परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

श्लोकश्छन्दः। स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः। अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यस्य न तृतीयभेदत्वं, काकपदेन दध्युपघातकं लक्ष्यत इति भावः।

एवं परार्थं स्वसमर्पणम् । परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः, स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधोक्ता न तु गौण्यपीत्यर्थः। ते एव चान्यत्र जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे इत्युच्येते । अत्र जहत्स्वार्थो यां सा जहत्स्वार्थेति द्वितीयान्तान्यपदार्थे बहुव्रीहिः। तदन्या ऽजहत्स्वार्थेति समासो बोध्यः।

उपादानलक्षणां दर्शयति—

'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशासिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषाः आक्षिप्यन्ते । तत उपादानेन इयं लक्षणा ।

कुन्ताः प्रविशन्ति यष्टयः प्रविशन्ति इत्यादौ कुन्तादयः स्वतोऽसम्भवत्प्रवेशाः तत्सिद्धये स्वसंयोगिपुरुषान्तरं लक्षयन्ति। अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिनः उपादानलक्षणामुदाहरन्ति तद्दर्शयति-

'गौरनुबन्ध्यः' इत्यादौ श्रुतिसञ्चोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यात् इति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे'–इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्त-

व्या। नह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियं, व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, यथा—क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुरु इत्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च।

'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात्।

गौरनुबन्ध्य इति। विशेष्यमित्यादि। अयमाशयः। ननु व्यक्तिरभिधेयैव न तु लक्ष्येति चेत्, व्यक्तौ केवलायामेवाभिधा जातिविशिष्टायां वा? आद्ये आनन्त्यव्यभिचारौ, अन्त्ये नागृहीतविशेषणन्यायेन जातावेवाभिधा, व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव सम्भवात्। तदुक्तं, विशेष्यं नाभिधा गच्छेदित्यादि तदेतदपेशलं, प्रयोजनस्य रूढेर्वा तृतीयलक्षणाहेतोरभावात् लक्षणलक्षणां दर्शयति—

'गङ्गायां घोषः'—इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा

गङ्गायां घोष इत्यादि। स्वार्थमर्पयति=स्वार्थं परित्यज्य तत्रैव वर्तते।

उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रितत्वात्। अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम्।

उभयरूपा चेयमुदाहृता न तु गौणी, उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते। उपचारश्च सादृश्यसम्बन्धेन प्रवृत्तिः, सादृश्यातिशयमाहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा। नचोक्तयोः तत्सम्भवः।

केचित्पुनराचक्षते, उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया मिश्रतो भेदकं, किन्तु तटस्थत्वं, तच्च कस्य? मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भे-

दप्रतीतिः । तथाहि—गौर्वाहीकः गौरयमित्यादौ भेदेऽपि शक्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते, न तु गङ्गायां घोष इत्यादौ, तत्र भेदमात्रप्रतीतेरिति । तदसत् । अस्ति हि गङ्गादिपदैः तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिविशिष्टपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः, तत्र गङ्गात्वादिप्रतीतिरेव बीजं, न तु तीरत्वादिप्रतीतिः। एवं तीरे घोष इत्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । अथ गङ्गाशब्देन तटप्रतिपादने गङ्गासम्बन्धस्तत्र प्रतीयते तदेव तद्बीजमिति चेन्न । एवं हि गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात्, तत्सम्बन्धप्रतीतौ विशेषाभावात् । अथ वाच्ये जागरूके कथं गङ्गाशब्दादिभिर्गङ्गात्वादिकं तीरे बोध्यते इति चेत् उच्यते—शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते तत्रामुख्याभेदो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुक्तम्—

तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्ययः । गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ 'गङ्गातटे घोषः' इति मुख्यशब्दाभिधानात् लक्षणायाः को भेदः ।

तटादीनां गङ्गादिशब्दैरित्यादि । अत्र प्रतिपादने इति सप्तम्या प्रत्ययस्यानन्तर्यं बोध्यते न चेद् व्यञ्जने बाधः प्रतिबन्धक इति काव्यविदां पन्थाः । वक्ष्यति हि सारोपसाध्यवसानयोर्गौणभेदयोर्भेदेऽप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिश्च फलमिति । किं बहुना, बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते, तत्सूत्रयिष्यति योगः फलेन नो इति ।

गौणीभेदान् लक्षयन्नेव विभजते ।

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

अन्या ऽर्थात् गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते नतु-

पादानलक्षणाभ्यां इति तुशब्दार्थः।

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपन्हुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा।

अयमर्थः। विषयी आरोप्यमाणो गवादिः। विषयः आरोपस्य वाहीकादिश्च। यत्र तथानपन्हुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपाद्यौ सा लक्षणा सारोपा। विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात्।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥११॥

विषयिणा–आरोप्यमाणेन अन्तःकृते निगीर्णे अन्यस्मिन् आरोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात्।

श्लोकछन्दः। विषयिणा आरोप्यमाणेन अन्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तर्वाहीकादौ कृते निगीर्णे भेदेनानुपस्थिते इति यावत्। विषयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते न तु विषयोऽपि सा साध्यवसाना। विषयिणा विषयतिरोभावस्यात्राध्यवसायपदार्थत्वात्। एतौ भेदौ शुद्धभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयन्नेव शुद्धायाः गौण्याश्च लक्षणमाह—

भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ,

इमौ आरोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ। 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र 'गौरयम्' इत्यत्र च।

भेदाविमाविति। इमौ आरोपाध्यवसानरूपौ भेदौ। तौ यदि सादृश्यात्तदा गौणौ, अथ सम्बन्धान्तरात्तदा शुद्धौ। तत्र सादृश्यात् यथा गौर्वाहीक इति सारोपः। गौरयमिति साध्यवसानः। यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन इदंतया वोपस्थितौ सा-

रोपत्वमेवोचितं, तथापीदंत्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत एव वक्ष्यते निश्चयरूपसंकरावसरे 'नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति' इत्यत्र एतदिति बिम्बविशेषणतया किमियमतिशयोक्तिः किञ्चैतदिति वक्त्रं निर्दिश्य बिम्बमित्यारोपाद्रूपकमिति ।

वादिभेदेन लक्ष्यविकल्पमाह ।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणाः जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् ।

स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयते इत्यन्ये ।

साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे ।

अत्र स्वार्थेत्यादिना । अत्रेदं बोध्यम् । केचिदन्यपदाभ्यां तत्पक्षयोर्दौर्बल्यं संसूच्यापरे इत्यनेन चरमपक्षो वृत्तिकारैरङ्गीकृतः । तथा च न परे अपरे अस्मत्सगोत्रा इत्यर्थ इति ।

उक्तश्चान्यत्र 'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता'—इति ।

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तथात्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादौ न लक्षणा स्यात् । अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् ।

आयुर्घृतम्, आयुरेवेदमित्यादौ च सादृश्यादन्यत् कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने । अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभे-

दावगमश्च प्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्तु अन्यवैलक्षण्ये-नाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि ।

क्वचित् तादर्थ्यादुपचारः । यथा, इन्द्रार्था: स्थूणा इन्द्रः । क्वचित् स्वस्वामिभावात् । यथा, राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात् । यथा, अग्रहस्तइत्यत्र अग्रमात्रे ऽवयवे हस्तः । क्वचित्तात्कर्म्यात् । यथा, अतक्षा तक्षाः ।

अभिधेयाविनेति । लक्ष्यमाणा जाड्यादयः तैरेव यदि योगः शक्यसम्बन्धः तदा गौणी वृत्तिरिति । अविनाभावश्चात्र सम्बन्धमात्रमभिमतं न तु व्याप्तिः । मंचाः क्रोशन्तीत्यादावभावात् । संबन्धात्सारोपो यथा—आयुर्घृतमिति । साध्यवसानो यथा—आयुरेवेदमिति । एवमादौ सादृश्यादन्यो यः कार्यकारणभावादिसम्बन्धः तत्पूर्वकं सारोपाध्यवसाने । अत्र गौणभेदे सारोपभेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः । साध्यवसाने सर्वथैवाभेदावगमः-प्रयोजनम् । शुद्धभेदे सारोपे अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः, साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः प्रतीतिः फलं, तदुभयश्चाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तम् । क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः प्रयोजनकत्वेनोपचार इत्यर्थः । यथा इन्द्रार्था: इन्द्रपूजाप्रयोजनिका स्थूणा इन्द्रः । अत्र च स्फुटा एव लक्षणाः, तेन षड्विधाः ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥१२॥

आद्यभेदाभ्यां सह ॥

श्लोकश्छन्दः । उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्यां सह । अत्रोपादानलक्षणाभ्यामर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ अविवक्षितवाच्यध्वनिभेदौ गौणीभ्यां सारोपसाध्यवसानाभ्यां रूपकातिशयोक्ती, शुद्धाभ्यां ताभ्यां हेत्वलंकारं निरूपयिष्यतीति ष-

ड्विधनिरूपणफलमिति, दिक् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारषट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

व्यङ्ग्येनेति । लक्षणेत्यनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् ।

तच्च गूढमगूढं वा,

तच्चेति व्यङ्ग्यम् ।

तदिति व्यङ्ग्यम् । लक्षणाभेदप्रयोजक आरोपादिर्यथा भिद्यते तथा तत्प्रयोजकं व्यङ्ग्यमपि इति तस्यार्थः ।

गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ॥
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ९ ॥

काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः सहृदयः । तन्मात्रवेद्यं गूढं तदितरवेद्यमगूढं सहृदयासहृदयवेद्यत्वमगूढत्वमित्यर्थः । तत्र गूढं यथा—मुखं विकसितेति । पृथ्वी छन्दः । जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । इति तल्लक्षणात् । इन्दुवदनायास्तनौ शरीरे तरुणिम्न उद्गम आविर्भावो मोदते स्वकार्यजनने नियन्त्रितोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृत्यैवेन्दुवदना तत्राप्येवंविधयौवनविजृम्भणमिति कष्टमापतितं विदग्धयुवजनस्येत्येवं खेदो बतेत्यनेन प्रतिपाद्यते । भाग्येन परमोत्सवस्थानमुपसंपन्नं युवजननयनानामिति हर्षो वा ।

कथमित्यपेक्षायामाह। मुखमित्यादि। यतो मुखं विकसितं प्रसृतं स्मितं 'ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम्' इत्युक्तलक्षणहास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतम्। एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणं भावे क्तः। वशितो वशीकृतः स्वायत्तीकृतः स्वसम्बद्ध इति यावत्। वक्रिमा वक्रत्वं यत्र तथाभूतम्। गतिर्गमनम्। समुच्छलिता धारारूपेण प्रादुर्भूता विभ्रमा विलासा यस्यां तथाभूता। मतिः बुद्धिरपास्ता त्यक्ता संस्था परिमितविषयत्वं यया तादृशी। अनेकविषयसंचारिणीति यावत्। उरो वक्षःस्थलं मुकुलितौ उद्भिन्नौ स्तनौ यत्र तादृशम्। जघनं कटिपुरोभागः अंसस्य बन्धोऽविभक्ततासम्पादनं तेनोद्धुरं उत्कृष्टं पीनमिति यावत्। तथा चासाधारणस्मिताद्युन्मेषः स्फुटमेव यौवनमोद्मवगमयतीति भावः।

अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते, वशीकरणस्य चेतनधर्मस्य प्रेक्षणे, ऊर्ध्वगतिविशेषरूपसमुच्छलनस्य मूर्त्तद्रवधर्मस्य विभ्रमं, संस्थायाः मर्यादायास्त्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः, उद्धुरत्वस्योत्कृष्टधुरावत्त्वरूपस्य चेतनधर्मस्य जघने, मोदस्य हर्षस्य चेतनधर्मस्य यौवनाद्रूपे बाधितत्वात् विकासितादिपदैः स्ववाच्यसम्बन्धाश्रयणेनोपदर्शितपदार्था लक्ष्यन्ते। तत्र विकासस्य पुष्पप्रसृतत्वस्य प्रसृतत्वमात्रेण सामान्यविशेषभावःसम्बन्धः। मनोहारित्वं व्यङ्ग्यम्। वक्रत्वस्य सम्बन्धत्वेन सामानाधिकरण्यं सम्बन्धः। पूर्वं मौग्ध्यात्सर्वत्र वक्रता प्रेक्षितस्यासीदिदानीं त्वभिमतमेवेति युक्तानुरागित्वं व्यङ्ग्यम्। समुच्छलनस्य प्रादुर्भूतत्वेन सामानाधिकरण्यं सम्बन्धः। सकलवशीकारित्वं व्यङ्ग्यम्। मर्यादात्यागस्यापि अपरमितविषयत्वेनैकाधिकरण्यं सम्बन्धः। अनुरागातिशयो व्यङ्ग्यः। तस्य तादृशमिति प्रयोजकत्वात्।

तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता तथापि सुप्रसिद्धत्वात् तत्र लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

कुतः ? इत्यत आह—

लाक्षणिकशब्दे व्यापारो व्यङ्ग्यप्रकाशानुकूलः । लक्षणादिनैव तत्प्रतीतौ किं तयेत्यत आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ १४ ॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नाऽपरा क्रिया ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत् प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात्, न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः ।

यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगः तत्फलं तस्मादेव शब्दाद्गम्यते न तु प्रमाणान्तरात् व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात् । न च तत्र शब्दस्य व्यञ्जनं विनान्या क्रिया व्यापारः,

तथा हि—

नाभिधा समयाभावात्,

'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ।

पावनत्वादौ फले संकेतग्रहाभावात् । अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवोपयुज्यते । न स्वरूपत इति वक्ष्यते ।

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः ।

श्लोकश्छन्दः । मुख्यार्थबाधः, तद्योगः, रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः । तदभावमेवोपपादयति—

तथाच—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥१६॥

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वत् यदि तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्, न च तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः, न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नाऽपि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्, नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः।

श्लोकश्छन्दः । यथा गङ्गाशब्द इत्यादि । अयमाशयः । यथा गङ्गाशब्दस्य नीरं मुख्योऽर्थः तत्र च बाधः । तीरे च तत्सम्बन्धः । तीरस्य च लक्षणयोपस्थापने मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तटं लक्ष्यते । तद्वत् यदि तटमपि मुख्यं स्यात्, तत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तटेन सम्बन्धः स्यात्, लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तरं सम्भवेत्तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत । नचैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः । न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रं, किन्तु तेषामपेक्षापि नास्तीत्याह—नच शब्दः स्खलद्गतिरिति । मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वम् । स्खलन्ती मुख्यार्थबाधाद्यनुसन्धानेन विलम्बिता भवन्ती गतिः प्रसरणबोधकत्वं यस्य तादृशो गङ्गाशब्दः प्रयोजनेनेत्यर्थः ।

तीरबोधानन्तरमेव प्रयोजनप्रतीतिरिति भावः। एवं नापिगङ्गा-शब्दः तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ इत्यादि। वृत्तौ बाधादिक्रमनपेक्ष्येति शेषो द्रष्टव्यः। समर्थ इति पाठे तु बाधादित्रयमपेक्ष्यैवेति शेषः।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति वैजात्या-द्यदि ब्रूयात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था स्यात् या मूलक्षयकारिणी ॥

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत्। ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते 'गङ्गायास्तटे घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा, तत्किं व्यञ्जनयेत्याह,—

मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः। वीजाङ्कुरादाविवानवस्था न दूषण-मित्यात्राह–या मूलेति। तदुक्तम्–'मूलक्षयकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम्'इति। अयं भावः, प्रयोजनं चेत् लक्ष्यते तत्प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेत्येवं प्रयोजनपरम्परायां लक्षणपरम्परायां विषयान्तरसञ्चारेण यतो निवृत्तिस्तस्या अग्रिमलक्षणाया निष्प्रयोजनत्वेन मूलभूतप्रयोजनलक्षणायामपि प्रयोजनवैमुख्यं स्यात्। तदेतत्सर्वं प्रयोजनं चेत् लक्ष्यते इत्यादिवृत्त्या ध्वनितमिति बोध्यम्।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया। नचैवं प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटौ प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति वाच्यम्। गङ्गातटे घोष इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १७ ॥

कुत इत्याह—

श्लोकश्छन्दः कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा ।

अत्र चक्रवर्त्तिनः—ज्ञानस्य लक्षणाजन्यज्ञानस्य विषयः तटादिरूपः, व्यावहारिकफलं तटादिज्ञानस्य घोषादिसहकृतस्य पावनत्वादिकमन्यत् अनिर्वचनीयम् । तथा च तटादिज्ञानोत्तरं जायमानस्यानिर्वचनीयपावनत्वादेः प्रागसतो न तटादिज्ञानविषयतासम्भव इति वेदान्तिसिद्धान्तेन व्याकुर्वन्ति ।

प्रकटता ज्ञातता संवित्तिरनुव्यवसाय इति भाट्टमते उपसंहरति—

विशिष्टे लक्षणा नैवं,

व्याख्यातम् ।

एवमुक्तयुक्त्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् ।

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

श्लोकश्छन्दः । विशिष्टे प्राक्सम्बन्धाग्रहणान्न लक्षणा किन्तु नीरादौ व्यञ्जनोपस्थिताः शैत्यादयो भेदेनान्वयबोधविषया भवन्ति व्यङ्ग्यस्य भेदेनाप्यन्वयादिति भावः । अत एवोक्तं का-

व्यप्रदीपकारैः—तटादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः, ते च प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एवेति । एवं लक्षणामूलव्यञ्जकत्वं वज्रायितम् । अभिधामूलमप्याह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १९ ॥

श्लोकच्छन्दः । अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारोऽञ्जनं व्यञ्जनमित्यर्थः । अनेकार्थोऽनेकाभिधानशक्तिः । वाचकत्वमभिधा । अवाच्यार्थः तदभिधाव्यापाराविषयः । नियन्त्रणं नियमनम्, एकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वमपरार्थस्मृतिप्रतिबन्धकत्वं वा । संयोगाद्यैरित्याद्यपदसङ्ग्राह्यं विप्रयोगादि ।

यदुक्तमभियुक्तैः—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

इत्युक्तदिशा—

सशङ्खचक्रो हरिः अशङ्खचक्रो हरिरित्यच्युते । रामलक्ष्मणाविति दाशरथौ । रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः । स्थाणुं भज भवच्छिदे इति हरे । सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे । कुपितो मकरध्वज इति कामे । देवस्य पुरारातेरिति शम्भौ । मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते । पातु वो दयितामुखमिति सां-

मुख्ये। भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशा-
द्राजनि। चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ वन्हौ।
मित्रं भातीति सुहृदि, मित्रो भातीति रवौ। इन्द्रशत्रु-
रित्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत्।

आदिग्रहणात्—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिं दिअएहिं ॥ ११ ॥

इत्याद्यभिनयादयः।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारि-
तेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनम्,
तत्र नाभिधा नियमनात्तस्याः, न च लक्षणा मुख्या-
र्थबाधाद्यभावात्, अपितु अञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः।

यथा—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ॥
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥ १२ ॥

संयोगादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे नानार्थशब्दप्रयोगे कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षितइति सन्देहे विशेषस्मृतेः प्रकृतार्थोपस्थितेः हेतव इत्यर्थः। सशंखचक्रइत्यादेरयमाशयः। संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः सम्बन्धः तेनाभिधानियमनम्। यथा सशंखचक्रो हरिः इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युतेऽभिधा नियम्यते अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात्। विप्रयोगः तादृशसम्बन्धध्वंसः, तेन यथा अशङ्खचक्रो हरिरित्यच्युते ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात्। साहचर्यं सहचरता

तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथौ। विरोधः सहानवस्थानं वध्यघातकभावश्च। तेन यथा छायातपाविति छायापदस्यातपाभावे। विरोधिनोः कथञ्चित्तत्त्वोपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनपदयो भार्गवकार्तवीर्ययोः। अर्थः प्रयोजनम्। तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुशब्दस्य हरे। प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता। तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवपदस्य राजनि। यत्तु युष्मदर्थे इति व्याख्या, तस्यापि प्रकृते राजादावित्यर्थः। लिङ्गं संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः। तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसम्बन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे। यत्तु लिङ्गं चिन्हमिति। तन्न, कोपस्य कामचिन्हत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य चिन्हत्वात् संशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगात्। शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्ये च शक्तिनियमनम्। यथा देवस्य त्रिपुराराते: इत्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्यात् देवशब्दस्य शम्भुरूपेऽमरे। अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञस्त्रिपुरारातित्वाभावात्। सामर्थ्यं कारणत्वम्। तेन यथा मधुना मत्तः कोकिल इति। अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते, अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमादनाऽसामर्थ्यात्। औचिती अर्हता। तयाऽऽह, यथा पातु वो दयितामुखमिति। अत्युत्कण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य साम्मुख्ये नतूपायादौ। देशेन यथा—चित्रं भात्यत्र परमेश्वर इति। अत्रेति राजधानीरूपात् देशात्परमेश्वरपदस्य राजनि। कालेन यथा—चित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे, रजन्यामाशुशुक्षणौ। व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वा-

दि । तथा यथा—मित्रं भाति इत्यत्र नपुंसकात् लिङ्गात् मित्रप-दस्य सुहृदि । मित्रो भातीत्यत्र पुंलिङ्गात सूर्ये । स्वरस्तूदात्तादिः वेदे बाहुल्येनार्थप्रतीतिकृत् दृश्यते । इन्द्रशत्रो वर्धस्वेति ।अत्र इन्द्रशत्रौ इन्द्रस्यान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्तौ इन्द्रस्य शातन-कर्तृत्वं लभ्यते । पूर्वपदान्तोदात्तत्वे इन्द्रः शातयिता यस्येति ब-हुव्रीहिलाभादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते। स्वरादय इत्यादिग्र-हणादभिनयापदेशौ गृह्येते। अन्ये चोक्तान्तर्भूताः । अभिनयश्च साक्षादेवार्थाऽऽकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया ।

तथा यथा—

एद्दहमेत्तत्थणिएति ।

एतावन्मात्रस्तनिका

एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था

एतावन्मात्रैर्दिवसैः

इति संस्कृतम् । सौन्दर्यातिशयशालिन्याः नयनगोचरमागताया गुणश्रवणमात्रेण जनितानुरागे संभावितपरिणयनायके कस्या-श्चिदभिनयः। परिमाणे दघ्नप्रत्ययः। एतावत्परिमाणौ आमलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा तथाभूता । एवं एतावत्परिमाणं ययोस्ते एतावन्मात्रे विवक्षितकमलदलादि-परिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्यामुपलक्षिते इत्यर्थः। उपलक्षणे तृतीयानुशासनात् । तथा एतावद्विवक्षि-तं परिमाणं दीर्घादि यस्याःसा तथाभूताऽवस्था स्वरूपं यस्याः सा तथा । एवमेतावत् बुद्धिस्थपरिमाणं संख्या एषां तथाविधै-र्दिवसैः लक्षणया सम्वत्सरैरुपलक्षिता परिछिन्नेति यावत् । वर्ष-कथनस्यैव प्रायशो लोकव्यवहारसिद्धत्वात् । दिवसैः इति करणे

तृतीया ।

अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमाणविशेषे, पद्मदलाकृतिना तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चतापुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे, अङ्गुल्यङ्कधारणादिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे बुद्धिस्थमात्रशक्ता एतावच्छब्दा नियमितशक्तयः ।

यत्तु प्रोषितं प्रति तत्कलत्रावस्थाकथनमिदमिति, तन्नातिसमीचीनम् । दिवसंख्याकथनस्याऽसामञ्जस्याऽऽपत्तेः । अपदेशोऽभिमतनिर्देशः ।

तेन यथा—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेतएवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥

स्पष्टम् । अत्रेतइत्यात्मनिर्देशो हृदयनिहितहस्तेन प्रतीयते । न चायमभिनयः अनुकरणाभावात् । तथा चेदंशब्दस्याभिधा वक्तरि नियम्यते ।

इत्थं संयोगादिना ऽर्थान्तराऽभिधायकत्वे निवारिते यदनेकार्थशब्देन क्वचिदर्थान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः, नियमनात्तस्याः । नापि लक्षणा मुख्यार्थबाधादिविरहात् । किंत्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा भद्रात्मन इति । वसन्ततिलका छन्दः । उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः इति लक्षणम् ।

राजपक्षे भद्रः शोभन आत्मा स्वरूपमन्तःकरणं यस्य । दुरधिरोहाऽधृष्या तनुर्यस्य, विशाले महति वंशे कुले उन्नतिर्महत्त्वं यस्य, कृतः शिलीमुखानां बाणानां सम्यक् ग्रहो ग्रहणं समंत्रकाऽऽदानमभ्यासदार्ढ्यं वा येन तस्य, अनुपप्लुतानां निर्दुष्टानां गतिः हितकर्त्ता तस्य, परान् वारयतीति परवारणः तस्य

करः पाणिः सततमनवरतं दानसम्बन्धि यदम्बु वितरणोपयुक्तं नीरं तस्य सेकेन सुभगः शोभनोऽभूदिति ।

गजपक्षे—भद्रजातीयस्य 'भद्रो मंद्रो मृगश्चैव' इत्युक्त्वा 'एतेष्टौ गजयोनयः' इत्युक्तेः । दुःखेनारोहणं यस्या अत्युच्चत्वात्तादृशी तनुर्यस्य विशाला वशंस्य पृष्ठदण्डस्योन्नतिर्यस्य, कृतः शिलीमुखानां भ्रमराणां संग्रह आकर्षणं येन तथाभूतस्य, अनुपप्लुतगतेः धीरगमनस्य परवारणस्योत्कृष्टगजस्य करःशुण्डा दानाम्बुनो मदजलस्य सेकेन सुभगोऽभूदिति ।

अत्राभिधया प्रकृतराजबोधः । गजान्वयस्तु तात्पर्याविषयोऽपि तद्ग्राहकप्रकरणाद्यनवतारात् व्यङ्ग्य एव । नरपतिगजयोर्मिथः सम्बन्धः उपमानोपमेयभावोपि व्यङ्ग्य एव ।

ननु शब्दश्लेषतो भेदेऽपि योऽसकृत्परगोत्राणाम् इत्याद्यर्थश्लेषतः कुतोऽस्य भेदः, अर्थश्लेष उभयत्र शक्तिरेव न व्यञ्जनेति चेत् उच्यते—यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्लेषः । यत्रत्वेकस्मिन्नेव तत् ,सामग्रीमहिम्ना तु द्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यञ्जनेति ।

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तया शब्दं लक्षयति—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः,

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

अञ्जनमिति प्रस्तुतेऽपि अर्थगत्या तच्छब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते, तेन व्यञ्जनयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते । अन्यथा अंजनयुक्तोऽञ्जक इति स्यात् तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः । अञ्जनयुक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

ननूक्तस्थले ऽर्थस्य व्यञ्जकत्वे कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वं स्यात् इत्यत आह

यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः ॥

श्लोकश्छन्दः । स इति शब्दः । तथा व्यञ्जकः । अयमाशयः, स शब्दः स्वार्थान्तरयुक् तत्प्रत्यायनमन्तरेणाऽप्रत्यायकः अतो नौदासीन्यमित्याह-अर्थोऽपीति । सहकारितया प्रधानतया शब्दस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्राधान्यात् अत एव शब्दमूलको व्यपदेश इति ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागराऽऽख्ये काव्य-
शरीरभूतशब्दार्थविभागनिर्णयो
द्वितीय उल्लासः ।

अथ तृतीय उल्लासः ।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रसंगेनार्थव्यञ्जना निरूपणीया। तत्रेदमाशङ्क्यते, शब्दे निरूपितेऽवसरोयमर्थनिरूपणस्य । किञ्च अर्थे धर्मिणि निरूपिते तद्धर्मो व्यञ्जना सुनिरूपिता भवति, तत्कुतस्तमनादृत्य व्यञ्जनानिरूपणमिति । तदेनां शङ्कामपानिनीषन्नुक्तं स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां,

अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् ।

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । अर्थस्य सन्निकृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते

शिष्यानवोधाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तैव तदन्या कीदृशी सेति काव्यप्रदीपकाराः। तत्रायमाशयः । कीदृशी किंस्वरूपा नियन्त्रितार्थधीजनकत्वे शब्दव्यञ्जनायाः स्वरूपमस्याः किमिति ।

कीदृशीत्याह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः॥२१

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २२ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः

प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः ।

बोद्धव्य इत्यादि । प्रतिपाद्यः प्रतिपादनीयो जनः, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्येनाभेदः । काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसन्निधिः वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः । अतो न द्वन्द्वैकवद्भावे नपुंसकत्वप्रसङ्गः । प्रस्तावः प्रकरणम् । वैशिष्ट्यमेव लक्षणम्, तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यार्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः ।

यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम्—अन्यो वक्तृबोद्धव्यभिन्नो जन इति । तद् भ्रान्तिविलसितम् । नहि वक्तृबोद्धव्ययोर्व्यङ्ग्यबोधाभावः, न वा सत्यपि वक्त्रादिवैशिष्ट्ये सामान्यतस्तृतीयजनस्यार्थोपस्थापने व्यापारान्तरस्याऽहेतुत्वम् । किं बहुना प्रतिभाजुषामित्यनन्वितमेव स्यादिति ध्येयम् । व्यक्तिर्व्यञ्जना, करणव्युत्पत्तेः । अर्थस्य त्रिविधस्यापि, नतु कस्यचिदेव । एवं वक्त्रादीनां वैशिष्ट्याद् वैलक्षण्यात्प्रतिभाजुषां सवासनानां योऽन्यार्थधीहेतुरर्थस्य व्यापारः व्यङ्ग्यप्रत्यायकस्त्रिविधार्थनिष्ठो नत्वर्थविशेषनिष्ठो व्यापारविशेषः सा व्यक्तिरेव व्यञ्जनैवेत्यर्थः । एवकारेण व्यापारान्तरप्रमाणान्तरयोर्व्युदासः । नाभिधादिरित्युक्तम् । अनुमानादिकं निरस्यते । प्रतिभाजुषामित्यनेन नवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा या वासनेत्युच्यते तस्यां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् । अतएव वैयाकरणानां न तथा रसप्रतीतिः । तथाचोक्तम्—

सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः इति ।

वक्ष्यमाणोदाहरणेषु वैशिष्ट्यविशेषोऽविदग्धानां दुर्ज्ञेय इति तत्सूचयन्नुक्तिकृदाह—

क्रमेणोदाहरणानि—

क्रमेणेति। सूत्रक्रमेणोदाहरणेषु वक्त्राद्येकैकवैशिष्ट्यमिति भावः।

अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम्।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्॥१३॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते।

गाथा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम्।
श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम्॥

इति संस्कृतम्। अन्वयो यथाश्रुत एव। निःसहा निर्बला चलितुमक्षमेत्यर्थः। सखीत्यनेनाऽमतार्यत्वम्। अतिपृथुलमित्यनेन दुर्वहत्वम्। त्वरितमित्यनेन स्वेदातिशययोग्यता। सलिलत्वोक्त्या स्वेदबाहुल्यं च व्यज्यते। अत्र वक्त्री कामिनी तस्याः दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तो भवति।

बोद्धव्यवैशिष्ट्यमुदाहरति—

ओणिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम्।
मह मंदभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ॥१४॥

औनिद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम्।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि! अहह त्वामपि परिभवति॥

इति संस्कृतम्।

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते।

तुहेति द्वितीयान्तमेव तथैवानुशासनादिति दीपिकाकाराः। तथाच षष्ठ्यन्तत्वेन कैश्चित् व्याख्यातम्, तन्नादरणीयम्।

तुहवीत्यनन्तरमहहेति क्वचित्पाठः, स न युक्तः, वृत्तहानिदोषादिति केचित्। तन्न। गाथाभङ्गेपि छन्दोन्तराऽभङ्गादिति

चण्डीदासभट्टाचार्याः।

इदं च वैद्यनाथेनोदाहरणचन्द्रिकायामुक्तम्। तत्र दोषोद्भावनं, तत्समाधानं, तत्प्रदर्शनं च सर्वं प्रामादिकमेव। अहह तुहवीति समुदायस्य ह्रस्वघटितत्वेन तत्र वर्णव्यत्यये गाथाभङ्गासम्भवाच्छन्दोन्तरत्वासंभवाच्चेति छन्दोविद्भिर्द्रष्टव्यम्। गाथा लक्षणं पिङ्गले यथा 'पढमं वारहमत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता। जह पठमं तह तीअं पंचदहविहूसिआ गाहा' इति। संस्कृते तु गाथाया नामान्तरमार्येति, तल्लक्षणं चोक्तम् यथा—'यस्यां प्रथमे पादे द्वादशमात्रा स्तथा तृतीयेपि। अष्टादश द्वितीये पंचदश चतुर्थके सार्या' तस्मादहह तुहवीत्यत्र पौर्वापर्ये कामचार एव।

हे सखि! सनिःश्वासितमौन्निद्र्यादिकं कर्त्तृ मन्दभागिन्या मम कृते मदर्थं त्वामपि परिभवति। निःश्वसितं निःश्वासस्तत्सहितम्। उन्निद्रस्य भाव औन्निद्र्यम्। मंदोऽल्पो भागो भागधेयं यस्यास्तादृश्याः। मां तावत्परिभवत्येव, मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकप्रसादनव्यापारेण त्वामपीत्यपिशब्दलभ्योऽर्थः। अत्र दूती प्रतिपाद्या। तस्या अन्यदापि दृष्टदुष्टचेष्टाया वैशिष्ट्येन तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते।

अत्राऽन्यदीयमुन्निद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तत्सदृशमुन्निद्रतादिकं लक्ष्यते इति केचित्। तदबोधात्। सख्यास्तदीयोन्निद्रतान्वयस्याऽवाक्यार्थत्वात्।

काकोर्वैशिष्ट्यमुदाहरति—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्याऽऽवासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु॥१५॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति का का प्रकाश्यते । न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

शिखरिणी छन्दः । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् । वेणीसंहरणनाटके 'आर्य! कदाचित् खिद्यते गुरुः' इति सहदेवोक्त्यनन्तरं 'गुरुः खेदमपि जानाति' इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम् । अयमर्थः । नृपैरेव सदः सभा तस्यां पाञ्चालतनयां पाञ्चालदेशाधिपद्रुपदस्य राज्ञः पुत्रीं द्रौपदीम् । राजकन्यात्वेन जन्मप्रभृत्यपरिभूतायामस्मत्परिग्रहेणैव तादृशः परिभव इति ध्वन्यते । तथाभूतां स्त्रीधर्मिणीं दुःशासनेन केशाकर्षणेनाऽऽनीतां तेन दुष्टेन विकृष्यमाणमलिनाम्बरां विशिष्य भवत्सन्निधावपि कथयितुमयोग्यां दृष्ट्वा वल्कलधरैरस्माभिर्वने व्याधैः सार्धं न तु वानप्रस्थैः सुचिरमुषितम् । गुरोर्भीत्येति भावः । किञ्च विराटस्य राज्ञः आवासे गृहे अनुचितारम्भेण सूदादिकर्मणा निभृतं गुप्तं यथास्यात्तथा स्थितम् । राजपुत्राणां स्पर्द्धायोग्यस्यान्यराज्ञो गृहे दैन्यं मरणादप्यतिरिच्यत इति ध्वन्यते । गुरुः—साक्षादनभियोज्यो युधिष्ठिरः, इत्थं खिन्ने—तन्मूलकक्लेशात्यन्तदुःखिते, मयि—अत्रास्माभिरिति पञ्चानां क्लेशलाभेऽप्युद्धतनायकत्वेन तत्पराभवं सर्वं स्वकीयमेव मन्यमानो मयीत्येकवचनेन स्वखेदातिशयं व्यञ्जयति । खेदं भजति । अत्र खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यं नाद्यापि कुरुषु दुर्योधनादिषु इति ।

यत्तु सारबोधिनीकारानुसारेण वैयाकरणार्थैर्व्याख्यातम् । दृष्ट्वेति भजनक्रियया समानकर्तृकम् उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं दृष्ट्वेत्यस्य कर्मेति । तन्न रमणीयम् ।

उषितमित्यनेनैव समानकर्तृकत्वोपपत्तेः । किञ्च तथा सति तादृगवस्थद्रौपदीदर्शने युधिष्ठिरस्यैवान्वयेनेत्थं खिन्ने मयीति वाक्यार्थस्य स्वरसभङ्गापत्तेः वाग्देवतावतारवृत्तिकारस्वीकृतस्येत्थमित्यध्याहारस्यानुपपत्तेश्च प्रकारान्तरेण खिन्ने प्रकारान्तरेण खेदभञ्जनानौचित्यानुपपत्तेश्चेति सूक्ष्मदृशा ऽवधारणीयमिति ।दिक् ।

अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते ।

नन्वत्रोक्तेन काकुव्यङ्ग्येन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते । तथाच पराङ्गतया व्यङ्ग्यं गुणीभूतम् अतो न ध्वन्यङ्गं काकुरिति चेत् , उक्तव्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात् । तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यमिति । तथापि काकाक्षिप्तव्यङ्ग्यरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेयेति चेत् न । अत्र नेति प्रश्नकाकापि वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते तयैवाऽऽक्षिप्तस्य गुणीभावात् । यथा 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादौ भीमसेनादौ तादृशे वक्तरि । तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः इति ।

अन्ये तु कुरुषु न योग्य इति नञ्काकुः किमर्थः । ततः प्रश्नरूपः किमर्थ एव हठाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो न्याय्यः, न तु क्रमेणापि काका गुणीभूतो भवति । अत एव गुणीभूतविभागे काकाक्षिप्तमिति हठार्थगर्भाक्षिप्तपदप्रयोग इति तात्पर्यमाहुः ।

वाक्यवैशिष्ट्यमुदाहरति—

तइआ मह गंडत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।

एण्हिं सचेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी॥१६॥

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत् चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते इति व्यज्यते ।

गाथा छन्दः। नेदमग्रे लिखिष्यामः लिखित्वात्स्पष्टत्वाच्च ।

तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं न नयस्यन्यत्र ।

इदानीं सैवाऽहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥

इति संस्कृतम्। नायिकाभयेन निकटवर्त्तिनीमन्यां साक्षाद-पहाय नायिकाकपोलगतं तत्प्रतिबिम्बं नायिकामुखावलोकन-मिषेण पश्यन्तं नायकं प्रति बिम्बापगमे दृष्टिविकारेण ज्ञातरह-स्याया नायिकाया इयमुक्तिः ।

तदा यदा सा कामिनी मत्सन्निधावासीत् । निमग्नाम्— अनिमेषतया तथाभूतामित्यर्थः। सैवाहं तदवस्थैवेत्यर्थः। सा स्निग्धाऽनिमेषेत्यर्थः। वाक्यमनेकपदम् । तेनात्र तदेदानीं पदात्मवाक्यवैशिष्ट्यात् मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्य-तस्ते दृष्टिरन्यादृशी, चलितायान्तु तस्यामन्यादृशीत्यहो प्रच्छ-न्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते ।

वाक्यवैशिष्ट्यमुदाहरति—

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किञ्चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः॥१७॥

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

मन्दाक्रान्ता छन्दः। 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्' इति लक्षणात् । नायिकां प्रति कामुकस्योक्तिरियम्।

हे तन्वि कन्दर्पकदर्थिते । अयं पुरो दृश्यमानः । नर्म ददातीति नर्मदा न तु यथाकथंचिन्नदी तस्याः उद्देशः ऊर्ध्वप्रदेशः स्खलनभयेन संचरतामनवलोकनीयस्तिष्ठतीत्यन्वयः ।

उद्दिश्यते दूरादेव जनैर्न पुनर्गम्यते इति निर्जनत्वं सूच्यत इति दीपिकाकाराः ।

विशिनष्टि—सरसेत्यादि । सरसानां स्निग्धानां कदलीनां श्रेण्या पङ्क्त्या या शोभा तयाऽतिशायी अतिशयितः ।

अत्र सरसत्वेन शुष्कपर्णध्वनिराहित्यम् । श्रेणित्वेन च वेष्टनं गम्यते । तथा कुञ्जानामुत्कर्षेण गुञ्जन्मधुकरकरम्बित-कुसुमसमृद्ध्यादिरूपेणाङ्कुरितोऽभूतपूर्वः प्रादुर्भूतो रमणीनां विभ्रमो विलासो यत्र तादृशः । तथा चानुत्पन्नविलासानामपि नवनवोन्मेषशालिविलासोदयाङ्करत्याः कामवैमुख्ये दुरुत्तरं व्यसनं स्यादिति भावः । न केवलमेतावदेव वैमुख्ये बाधकं किं त्वन्यदपि बलवदस्तीत्याह—किञ्च इति । एतस्मिन्प्रदेशे शैत्य-मान्द्यसौगन्ध्यवत्तया प्रसिद्धवाता वान्ति । कीदृशाः, सुरतस्य सुहृदः श्रमघर्माद्यपनोदेन निरतिशयानन्दमयत्वरूपसुरतोत्कर्षहेतवः ।

श्रमापनयनेन पुनः पुनः प्रवर्त्तनया सुहृद इत्यन्ये ।

येषां वातानामग्रे मनोभूः कामः सरति चलति मनोभूत्वेन सचेतसां दुःपरिहर इति ध्वन्यते ।

मर्मज्ञतेति केचित् । कलितो धृतोऽकाण्डेऽनवसरे निमित्ताभावे ऽपीति यावत् । कोपो येन सः । सुरतवैमुख्ये तु दृढं कुपितः किमिव न करिष्यतीति व्यज्यते ।

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य

च वाच्यस्य यथोक्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यात् सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ।

अन्यसन्निधेर्वैशिष्ट्यमुदाहरति—

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥१८॥

अत्र संध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचित् द्योत्यते।

काचित् सङ्केतार्थिनं तटस्थतयैव सन्निहितमुपपतिं प्रति सङ्केतकालसूचनाय प्रतिवेशिनीं प्रत्याह ।

नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले ।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥

इति संस्कृतम् । अयमर्थः-हे सखि अनार्द्रमकरुणं मनो यस्याः स्तादृशी श्वश्रूर्मां सकलगृहभरे सर्वस्मिन्गृहकार्यनिर्वाहे नुदति प्रेरयति ।

अनार्द्रमना इत्यनेन श्रमादिव्याजावलम्बनेनापि नावकाश इति । सकल इत्यनेन सार्वकालिकी व्यग्रता च ध्वन्यते । यदि क्षणमात्रं विश्रामो भवति तर्हि संध्यायाम् । अथवा न भवति विश्राम इति । अन्यसन्निधिः सन्निहितोऽन्यः । तेनात्र प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवर्त्तितवाक्ये प्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य सन्निधेर्वैशिष्ट्यात् सन्निहितं प्रति सन्ध्या सङ्केतसमय इति व्यज्यते ।

प्रस्ताववैशिष्ट्यमुदाहरति—

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ कित्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥१९॥

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति

कया चिन्निवार्यते ।

उपगीतिश्छन्दः 'आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यदुदितं लक्षणं तत्स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते' इति लक्षणात्

श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि सज्जय करणीयम् ॥

इति संस्कृतम् । उपपतिं प्रत्यभिसर्त्तुं प्रस्थितां नायिकां निवारयितुं सख्या इयमुक्तिः । अन्वयः स्पष्टः । अत्र न तु दिनान्तरे प्रहरमात्रेण नतु विलम्बेन, एवमेव तदीयभोजनाद्युपयोगिव्यापाररहित्येनैव करणीयं रन्धनादिकं सज्जय साधयेत्यर्थः । अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारसम्बन्धित्वरूपवैशिष्ट्यात् उपपतिं प्रत्यभिसर्त्तुं न योग्यमिति व्यज्यते ।

देशवैशिष्ट्यमुदाहरति—

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था
प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥ २० ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यतामिति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

इन्द्रवज्रा छन्दः 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणात् । हे सख्यः यूयमन्यत्र इतो दूरं कुसुमावचायम् हस्तादाने चेरस्तेये इति घञ् । कुसुमानां हस्तेनाऽऽदानं कुरुध्वम् । अवचायशब्देनान्यत्र हस्तग्राह्यकुसुमबाहुल्यमिति प्रलोभनं व्यज्यते । अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम् । अत्राहमवचायं करोमि । हेतुमाह—नाहं हीति । हि यस्माद् दूरं भ्रमितुं सञ्चरितुं न समर्था ।

प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अयं वो युष्मभ्यमञ्जली रचितः प्रणामाञ्जलिः कृतः। सर्वाभ्य एकोऽञ्जालिरल्पसामर्थ्यादेव । अत्र देशस्यातिविविक्ततादिरूपवैशिष्ट्यं।द्रक्तृवैशिष्ट्यादिसहितात्प्रच्छन्नकामुकप्रेषणमाश्वस्तां प्रति व्यज्यते ।

यत्तु—काव्यप्रदीपे गोविन्दमहामहोपाध्यायैरुक्तम् । 'प्रच्छन्नकामुको युष्माभिः प्रहेय इति प्रियसखीः प्रति व्यज्यते' इति तन्न । वृत्तिविरोधात् । रहस्यस्य बहुविषयत्वेनानौचित्यापाताच्चेति ध्येयम् ।

कालवैशिष्ट्यमुदाहरति—

गुरुअणपरवस पिअ! किं भणामि तुह मदभाइणी हु अहम्॥
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणासि करणिज्जं ॥२१॥

अत्राऽद्य मधुसमये यदि व्रजासि तदाऽहं तावत् न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते।

गीतिछन्दः । 'आर्याप्रथमदलोक्तं यादे कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः' इति लक्षणात् ।

गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि त्वां मन्दभागिनी खल्वहम् ।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम्।

इति संस्कृतम् । अयमर्थः । गुरुर्जनमात्रं न तु विदग्धः स एव वसन्ते प्रेषणात्परः शत्रुस्तस्य अधीनेति सम्बोधनविशेषणम् । तेनानिवार्यत्वम् । प्रियेत्यनेन दुःखौत्कट्यम् । त्वां किं भणामि वदामि, परायत्ते निरर्थकत्वादितिभावः । मन्दभागिनी अल्पभाग्या खल्वहम् । किं मया क्रियते तत्राह—अद्येत्यादि । अद्य प्रकरणाद्वसन्ते । प्रवासं व्रजसि यत्र प्रवासिनो गृहमायान्ति ।

व्रजेति रोषोक्तिः। स्वयमेव ओष्यसि करणीयम्। मया कर्त्तुमर्हं मरणमिति यावत्। सुणसि इति प्राकृतस्य ओष्यसीति परिहृत्य जानासीति संस्कृतं लिखितं श्रीवत्सलाञ्छनप्रभृतिभिः सर्वैस्तत्र बीजं न विद्मः।

अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्वक्तुरवस्थाविशेषसहितादिदानीं यदि व्रजसि तदाहं तावन्न जीवामि तव तु न जानामि गतिमिति प्रियं प्रत्यनुरक्तया व्यज्यते।

आदिग्रहणाच्चेष्टादेः।

आदिग्रहणाच्चेष्टालीलादेः।

तत्र चेष्टाया यथा—

तत्र चेष्टावैशिष्ट्यमुदाहरति—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसाराश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम्॥
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधःक्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते॥२२॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तम्। मित्रम्प्रति नायकस्योक्तिरियम्। मयि द्वारस्योपान्ते समीपे निरन्तरे निर्व्यवधाने सति तया नायिकया सौन्दर्यस्य साराणां श्रीः संपत्तिर्यत्र तथाभूतया, ऊरुयुगं प्रोल्लास्य प्रसार्य, परस्परेण समासक्तं संबद्धं समासादितं स्थापितम्। अथवा भावे क्तप्रत्ययः। तथाच समासादितं—प्रापितमित्यर्थः। तथा शिरः संबन्ध्यंशुकं पुरतो मुखोपरि आनीतम्। चले चपले लोचनेऽधःक्षिप्ते सञ्चारिते। वाचो वचनस्य तत्र नानाविधं प्रसरणं सखीषु प्रवर्तनं

निवारितम्। दोर्लते भुजलते सङ्कोचिते सङ्कुच्य मिथःसंयोजिते इत्यर्थः।

अत्रोरुसमासङ्गादिचेष्टावैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते। आकूतश्च भावः। तत्र प्रथमार्द्धेन स्पृष्टकमालिङ्गनम्। शिरोऽंशुकं पुरत आनीतमित्यनेन गूढ़मागच्छेरिति। अधः क्षिप्ते चले लोचने, वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणम् इत्येताभ्यां सूर्यास्तसमये कोलाहलरहिते काले समागन्तव्यमिति। सङ्कोचिते दोर्लते इत्यनेन पारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति व्यज्यते।

स्पृष्टकालिङ्गनस्वरूपं तु असमागतयोः प्रीतिलिङ्गद्योतनार्थमालिङ्गनचतुष्टयम्। स्पृष्टकं विद्धकं उद्धृष्टकम् पीडितकमित्युपक्रम्य 'संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्पर्शनं स्पृष्टकम्' इति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितम्। दूरस्थस्यैव प्रियस्य दूरात् स्वाङ्गैः स्वाङ्गान्येव मेलयित्वा स्पृष्टकनामालिङ्गनमिति बहवः।

निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते। वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन, अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्।

यद्यप्येकत्रैवोदाहरणे भेदान्तराण्यपि सम्भवन्तीति तदेवोदाहरणान्तरं सम्भवति,तथापि निःसन्देहव्युत्पत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाहरणीयमित्याशयेन वृत्तिकृदाह—निराकाङ्क्ष इत्यादि। एवञ्च मिलितेषु कस्य व्यञ्जकत्वमिति सन्देहे यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्य व्यञ्जकत्वमन्येषामानुगुण्यमात्रमिति प्रतिपादनेन अइपिहुलम् इत्यत्र पृथुलरूपवाच्य वक्तृबोद्ध-

याणां, गुरुअण इत्यत्र काकुवक्तृबोद्धव्यकालादीनां वैशिष्ट्यसङ्करेण द्वित्रोदाहरणेनैव निर्वाहो भवति किमेतावद्भिरिति न शङ्कनीयमिति निर्गलितोऽर्थः ।

यत्त्वत्र श्रीवत्सलांछनभट्टाचार्यैरुक्तम् । द्वयोः प्राधान्यं यथा—अइपिहुलमित्यत्र वक्तृबोद्धव्ययोः । त्रयाणां यथा—गुरुअण इत्यत्र वक्तृबोद्धव्यकालानाम् । एवमन्यत्रेति । अत्ताएत्थेत्युदाहरणन्तु न संमतामिति च । तत्प्राधान्याप्राधान्यानुभवविरहविलसितमित्यनादेयम् । न खलु वाग्देवतावतारोक्तौ वर्णमात्रेऽप्यनावश्यकत्वं भवति, किं पुनरेतावत्युदाहरणे इति विद्वद्भिर्ध्येयम् ।

प्राधान्येन वक्तृबोद्धव्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्वं किन्तु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम् ।

तत्र प्राधान्येन द्वयोर्व्यञ्जकत्वं यथा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअंधअ सज्जाए मह णिमज्जाहिसि ॥
श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।
मा पथिक रात्र्यन्धक शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसि ॥ इति संस्कृतम् ।

स्वयं दूत्या इयमुक्तिः । अयमर्थः । हे पथिक रात्र्यन्धकेत्यनुकम्पायां कप्रत्ययः । दिवसकं निद्रायां कप्रत्ययः । दिवसस्य समागमप्रातिकूल्यत्वात् । दिवसकं वर्त्तते तत् प्रलोकय सम्यगवलोकय । मद्दशां स्थलविशेषं च सम्यगवधारयेति ।

किञ्च यद्यपि भवान् मदनशरासारदीर्यमाण उपेक्षितुं न युक्तस्तथापि किङ्करोमि पापो दिवसकोयम् बलवत्प्रतिबन्धक इति भाव इति च गूढाभिप्रायः । प्राकृते पुंनपुंसकयोरनियमः ।

श्वश्रूरत्र निमज्जति स्वपिति। जरत्तरत्वेन निःस्पन्दं शेते न तु जाग्रद्रूपा तेन निःशङ्कमागच्छेति गूढाभिप्रायो निमज्जतिपदेन। श्वश्रूपदेन तु प्रतिपन्नमात्रायां रात्रौ अन्धीभूतो मदीयायां शय्यायां मा शयिष्ठा अपि तु निभृतानिभृतमेतद्धामाभिधान निकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकं प्रयत्नेनानिभृतसंयोगपरिहारेण ममोपभोग उचित इति व्यज्यते। अत्र ततो भिन्नस्थले अहम्-अहमेव नान्यसहिता। अत्र स्वापबोधकपदानुक्त्या निद्रारा-हित्यं स्वस्य ध्वन्यते।

किञ्च अत्राहमित्यनेन अत्रैवाहं नान्यतो गच्छामि, तदन्योन्यवदनावलोकनविनोदेन दिनन्तावदतिवाहयाव इति गूढाशयः सूच्यते। आवयोः शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि मा पत। महत्याऽवयोरित्यर्थे निपातः। स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तेः। पथिकत्वेन श्रमादिस्मरणयोग्यतायाः रात्र्यन्धत्वेन स्वशय्यापतनस्य प्रसक्तिः, अन्यथाऽप्रसक्तनिषेधे रहस्यभङ्गापत्तेरिति।

अत्र सत्यपि पदानां व्यञ्जकत्वे तुल्यप्राधान्येन विरहिणोर्वक्तृबोद्धव्ययोस्तादृशतारुण्यलम्पटत्वादिवैशिष्ट्यबलाद्वाक्यार्थो निःशङ्कं मम शय्यायामागच्छेति व्यञ्जयतीति द्विकप्राधान्यमर्थव्यञ्जनाप्राधान्यं च द्रष्टव्यम्। एवं त्रिकादिभेदाः स्वयमवगन्तव्याः।

नन्वर्थमात्रव्यञ्जकत्वे शब्दार्थयुगलरूपकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तत् शब्दस्य सहकारिता ॥२३॥

शब्देति । नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

अर्थप्राधान्येन व्यञ्जकत्वे व्यञ्जकोऽर्थः स्वयं शब्दप्रमाणवेद्य एव न तु प्रमाणान्तरगम्यः । तथाचार्थो व्यञ्जने शब्दसाहाय्यमपेक्षते । एवं शब्दोऽप्यर्थमपेक्षते—इति शब्दार्थयुगलरूपकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं निर्बाधमिति भावः ।

सर्वमिदमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—शब्देत्यादि ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागरेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयस्तृतीय उल्लासः ।

अथ चतुर्थ उल्लासः।

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदान् आह—

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदार्थौ शब्दार्थौ विचारितौ इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालङ्काराणां निरूपणमुचितं न तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानाम्। तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयाऽवगमो भवति। तयोर्विशेषनिष्ठत्वात्। यथा श्रुतिकटुत्वं दोषः ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिध्वनौ चित्रभेदे चाहेयः। एवं माधुर्यादिर्गुणः शृङ्गारादिध्वनावुपादेयः रौद्रादिध्वनौ त्वनुपादेय एव। अलङ्कारोऽपि यमकादी रसादिध्वनावनुपादेयः चित्रभेदे तूपादेय एव। तथा च दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयः। तत्र प्रथमो ध्वनिभेदः। तत्र तावत् ध्वनिर्द्विधा। अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितस्तथापि लक्षणामूलव्यञ्जनायाः प्राङ्निरूपणात् प्रदीपः पशुनवक्तीत्यत्रेव प्रवृत्तिकं क्रममुपादाय सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममपात्रमुद्दिश्य विभजते। तदेतदाह वृत्तिकारः—यद्यपि शब्दार्थयोरित्यादि। धर्मिणि प्रदर्शित इत्यत्र सामस्त्येनेति भावः। काव्यभेदानित्यत्र काव्यपदं ध्वनिकाव्यपरम्। अन्यथा काव्यप्रभेदानित्युक्तं स्यात्।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्॥ २४॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव अविवक्षितं वाच्यं यत्र स 'ध्वनौ'-इत्यनुवादात् ध्वनिरिति ज्ञेयः। तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम्।

वाच्यो वाच्यजात्यादिधर्माणां धर्मी। अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोधविषयतयाऽनपेक्षितो यत्र सः। तत्र यद्यप्यविवक्षितमात्रस्य नाऽयं विभागः किन्तु तद्विशेषस्य ध्वनेः, नतु शब्दात्तथाऽवगमः। तथापि यत्तदोरेकार्थपरामर्शकतया तत्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदेन यच्छब्दार्थोऽपि ध्वनिरेव लभ्यते। अतएव जयपंचाननाः प्राहुः—अविवक्षितं वाच्यतावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र ध्वनिर्ज्ञेयः। तत्र ध्वनौ वाच्यमर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्ततिरस्कृतं च भवेदित्यन्वय इति।

वस्तुतस्त्वविवक्षितवाच्येत्यत्र ध्वनौ तात्पर्यं ध्वनावित्यनुवादादेव गम्यते, अनुवादस्य पुरोवादतात्पर्यग्राहकत्वात्।

अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति सम्भवति। अविवक्षितत्वं वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः। सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन तदुपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा। अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वाद्विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा। तत्रोभयत्रापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके सङ्क्रमितम् आश्रयत्वेन परिणमितो वाच्योऽयर्थो रूपान्तरे लक्ष्यते इत्यर्थः।

द्वितीये तु वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृतम् न केनापि रूपेणाऽन्वय-

प्रविष्टम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह–लक्षणामूल इत्यादि।

तत्राऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यं पुनरुक्तेर्यथा प्रदीपकारैः उदाहृतम्–

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं॥

अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये सङ्क्रमितवाच्य इति। नचैतत् प्रदीपकारोक्तमेवेति शङ्क्यम्। सप्तमोल्लासे क्वचिद्दोषोऽपि गुणः इत्युपक्रम्य वाग्देवतावतारैरेव कथितपदस्याऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये गुणत्वेनोदाहरिष्यमाणत्वात्। अत्रापि किं नोदाहृतमिति चेत् एकोदाहरणेन प्रकरणभेदेऽपि अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यमेव व्यवहरणीयमिति सूचनायेत्यवेहि। तथापीदमेव किं नोदाहृतमिति चेत् अन्यत्राप्युपयुक्तत्वेनाऽमुख्यत्वादित्यलं बहुना।

यत्तु अत्र वैद्यनाथैः 'ताला जाअन्ति' इत्यादि व्याख्यायोक्तम्–काव्यप्रदीपगतमिदं पद्यमिति, तत्प्रामादिकम्। प्रकाशकारैरेवाऽग्रे लिखितत्वात्। प्रकृतग्रन्थाऽलिखितस्य व्याख्यानानौचित्याच्च। प्राकृते पद्यव्यवहाराभावाच्चेति सुधीभिर्ध्येयम्।

विशेषानाधायकत्वमात्राद्यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति॥
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥२३॥

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति। अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम्। यतोऽत्र विदुषां समवायस्तिष्ठति तत्कारणादात्मीयां मतिमास्थायाऽत्र स्थितिं विधेहीति वाक्यार्थस्य त्वामहं वच्मीत्युपदेशक्रियाकर्मत्वेनाऽन्वयः।

अत्र त्वामित्यनुपयुक्तार्थम्, सम्बोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मताऽवगतेरित्युपदेशार्हत्वं लक्षयति । तत्र वाच्यार्थः सङ्क्रमितः । उपदेशार्हत्वेनाऽवश्योपदेश्यहिताहितत्वं व्यज्यते । एवमस्मीत्यनुपयुक्तार्थं वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवाऽस्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययादित्याप्तत्वं लक्षयति । तत्र वाच्यार्थः सङ्क्रमितः । आप्तत्वेनाऽलङ्घनीयाज्ञत्वं व्यज्यते । वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम्, अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः सङ्क्रमितः । उपदेशत्वेन वचनस्याऽऽदरणीयता व्यज्यते । विद्वदधिष्ठानेनैव सभात्वाद्विद्वत्पदमनुपयुक्तमसाधारणज्ञानवत्त्वं लक्षयति । तत्र वाच्यार्थः सङ्क्रमितः । तेनाऽऽशु परपराभवो व्यज्यते । विद्वांसस्तिष्ठन्तीत्यनेनैव समुदायप्रतीतौ समवायपदमेकवाक्यतापन्नसमुदायं लक्षयति। तत्र वाच्यार्थः सङ्क्रमितस्तेन परानभिभवनीयत्वं व्यज्यते ।

अतएवोक्तं श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः—प्रत्यक्षावगतौ विदुषामित्यादेश्चानुपयुज्यमानतेति । तथाऽऽत्मीयाया एव मतिः सद्भिरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं सङ्क्रामितम् । तेन परैरप्रतार्यत्वं व्यज्यते। स्थितिपदेन सावधानास्थितिर्लक्ष्यते । तत्र वाच्यं सङ्क्रामितम् । विपक्षच्छिद्रप्रेक्षित्वं व्यङ्ग्यम् । एवञ्च लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्यं द्रष्टव्यम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृत् आह—अत्र वचनाद्युपदेशादि इत्यादि ।

क्वचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम् । यथा—

अत्यन्ततिरस्कृतम् शक्यस्य सर्वथाऽनन्वयित्वादन्वयाऽप्रतियोगित्वं तिरस्कारः । यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता भवता प्रथिता परम् ॥

विदधदीदृशमेव सदा सखे !
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥ २४ ॥

एतद् अपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चि-द्वक्ति।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात्। अयमर्थः। त्वया यद्बहु उपकृतं तत्र तद्विषये किमुच्यते किं वाच्यम्। बहुत्वाद्वक्तुं न शक्यमित्यर्थः। भवता परं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता। तथा च सौजन्ययुक्तएवैतावानुपकारो न तु प्रत्युपकारलाभाद्युपाधिप्रयुक्त इति भावः। हे सखे ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता तस्मादीदृशमेव सदा विदधत् कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सुखयुक्तं यथास्यात्तथाऽऽस्व तिष्ठेति मुख्योऽर्थः। स च प्रकरणादिनोपकारिभावे प्रबाधितो विपरीतं लक्षयति। तद्यथा-उपकृतमकृतम्। सुजनता दुर्जनता। सखे शत्रो। सुखितं दुःखितमिति। नचात्र वाच्यस्य कथञ्चित्प्रवेशः। त्वयैवमपकारेऽपि क्रियमाणे मयापि प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं व्यङ्ग्यम्, तवोपकाराऽपकारविवेको नास्तीति वा।

द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्द्धाभ्यामुद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। एष च—

ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते। अन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतम्। तदेतदाह वृत्तिकारः—अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् इति। अयं भेदोऽभिधामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः। अथैनं—एषच इति विभजते।

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥२५॥

अलक्ष्येति । न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपि तु रसस्तैः इत्यस्ति क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते ।

कोऽपीत्येक इत्यर्थः । अत्र सूचीकटाहन्यायमाश्रित्य लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः तस्यैकत्वात् । द्वितीयस्य तु पञ्चदशभेदत्वात्, इति प्रदीपकाराः प्राहुः । तन्नाऽतिरमणीयम् । उभयोस्तुल्यकक्षत्वे खल्वयं न्यायः प्रवर्त्तते । अत्र तु भावाऽभावयोः पौर्वापर्यनियमाल्लक्ष्यक्रमस्यैव प्राङ्निरूपणं प्राप्नोतीति ।

वयन्तु प्रतीमः—सर्वमेव व्यङ्ग्यं यद्यपि सुखदं तथापि रसस्य निरतिशयानन्दत्वेन प्राधान्यमाविष्कर्त्तुमलक्ष्यक्रमस्य प्रागुपादानमिति । अलक्ष्योऽज्ञेयः क्रमो यस्य तथाभूतं व्यङ्ग्यं यत्र स तथोक्तः ।

नन्वक्रम इत्येवोच्यतां नत्वलक्ष्यक्रम इति शङ्कां निराकुर्वन् वृत्तिकृत् अलक्ष्येति प्रतीकमादायाह—न खलु इत्यादि रसस्तैः इत्यादि च । अयमाशयः । अभिव्यज्यत इत्यध्याहार्यम् । तथाच तैः इत्यनेन हेतुत्वकथनात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पौर्यापर्यक्रमोऽस्ति स तु न लक्ष्यते कालसौक्ष्म्यात् । आस्वादने झटिति चित्ताऽऽकर्षणादयोग्यस्य सूक्ष्मकालस्याऽनुपलब्धेर्नाभावसाधकत्वमित्यलक्ष्यक्रम इत्युक्तं नाक्रम इति । एतदेवाऽभिप्रेत्य प्रदीपकारैः उक्तम्—विभावादय एव न रसः किन्तु रसस्तैर्निष्पद्यत इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्याऽलक्ष्यत्वलक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमित्यर्थ इति ।

अलक्ष्यक्रमं विभजते—

तत्र—

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥ २६ ॥

आदिग्रहणाद्भावोदय—भावसन्धि—भावशबलत्वानि । प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्राऽलङ्कार्यः, यथोदाहरिष्यते । अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राऽङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलङ्काराः । ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते ।

अत्र रसभावतदाभासशान्त्यादिरिति वक्तव्ये भावग्रहणं रसशान्त्यादिप्रतिषेधार्थं व्यभिचारिपरञ्च । तथाहि—रसस्य विभावादिजीविताऽवधित्वेन तदपगम एव शान्तिर्वक्तव्या । न च तदनुपकृतो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । नचाऽव्यक्तश्चमत्कुरुते इति रसशान्तिर्नोक्ता । रसोदयस्तु रसाऽभिव्यक्तिपर्यवसन्न एव, तस्य नित्यत्वात् । रससन्धिशबलते अप्यसम्भवदुक्तिके, रसानां विगलितवेद्यान्तरत्वात् ।

नापि स्थायिनां विभावाद्यसंवलने रसः । तथा तेषामनभिव्यक्तेः । तत्संवलने रसतापर्यवसानेन विगलितवेद्यान्तरत्वात् । अतएवोक्तं सारबोधिनीकारैः—अत्र भावशब्देन व्यभिचारिभाव एवोक्त इति बोध्यम् । रत्याख्यभावस्य शान्त्यादेरचर्वणीयत्वादिति । व्याख्यातञ्चैतदभिप्रेत्य काव्यप्रदीपकारैः—आदिशब्दात् भावोदय भावसन्धि भावशबलत्वानि । न चाऽऽभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ताः । निरन्तरगृह्यमाणविभावाद्यवयवकस्य देशतः कालतश्चाऽपरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यस्य तदभावात् । आभा-

सत्त्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतयाऽविरुद्धमिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह–आदिग्रहणाद्भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानीति ॥

ननु रसादयो रसवदलङ्कारास्ते गुणीभूताभिधानेऽभिधातुमर्हा न तु ध्वन्यभिधान इत्यत आह—भिन्न इति । तथा च रसादीनां यत्राऽपराङ्गता तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमन्यत्र प्रधानतया ध्वनित्वमित्युभयत्राऽभिधानमविरुद्धमिति भावः । उक्तञ्च–

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राऽङ्गन्तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ।

अतएव काव्यप्रदीपकारैर्व्याख्यातम् । यत्र प्रधानं रसादिस्तत्रध्वनिः यत्र त्वप्रधानं तत्राऽलङ्कार इति भाव इति । तदेतदाह वृत्तिकारः—प्रधानतया यत्रेत्यादि ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

तत्राऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यविषये रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥२७॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैःस्थायी भावो रसः स्मृतः ॥२८॥

अयमर्थः । अथ शब्दःसमुच्चये । कारणानि–प्रमदेन्दूदयपवनवसन्तर्त्तुकुसुमसमीरणसुगन्धादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि । कार्याणि–'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः' इति । वाङ्मनोबुद्धिशरीराऽऽरम्भरूपाणि च कटाक्षभुजाक्षेपादीनि । सहकारीणि–तेषु जनयितव्येषूत्कण्ठादीनि । विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः । चेत् यदेत्य-

र्थः । तत् तदेत्यर्थः ।

यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि च कारणत्वं किन्तूत्पन्ने तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वन्तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकत्वेऽपि कारकत्वोपचारात्तत्राऽपि विभावव्यवहारः । विभावनादिसंज्ञा च विभावादिव्यापारयोगात् । तद्यथा—वासनारूपतया स्थितान् रत्यादीन् स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति विभावाः। अनुभावयन्ति च तानित्यनुभावाः । पोषकतया विशेषेणाऽभितः कार्ये स्थायिनं चारयन्ति विशेषेणाऽऽभिमुख्येन चरन्ति वा व्यभिचारिणः । व्याख्यातं च सारबोधिनीकारैः—अथ विभावः,

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाऽभिनयाश्रिताः ।
अनेन यस्मात्तेनाऽयं विभावः परिकीर्त्तितः ॥
आलम्बनन्तु स रसो यमालम्ब्य प्रवर्त्तते ।
उद्दीप्यते रसो येन सचोद्दीपनसंज्ञकः ॥

अथ चाऽनुभावाः,

स्थायिभावाननुभावयन्तः कटाक्षभुजक्षेपादयो रसपोषका अनुभावाः । अतएव भरतः—'अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः' इति । सात्विका अप्यष्टौ स्तम्भादयोऽनुभावरूपा एवेति न पृथगुक्ताः ।

अथ व्यभिचारिणः,

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥

वस्तुतो विभावनाऽनुभावनसञ्चारणात्मकव्यापारत्रयत्वमेव विभावादित्वम् । तेषां व्यापाराणां रत्यादेरीषत्प्रकाशः स्फुटतरप्रकाशः स्फुटतमप्रकाशः फलमिति । अतएवाऽलौकिक

विभावनादिव्यापारवत्त्वादिति वदद्भिः श्रीवाग्देवतावतारैर्वृत्तिकारैः विभावनाऽनुभावनसञ्चारणव्यापारवत्त्वं विभावाऽनुभावसञ्चारिलक्षणं कटाक्षितमिति ध्येयम् ।

व्यक्त इति। व्यक्तिश्चर्वणेति पर्यायः। सा च विशेषणम्। तथा च व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः । नन्वन्तःकरणवृत्तिविशेषस्य रत्यादेरभिव्यक्तावेव कथं परमानन्दस्वरूपरसोद्बोध इति चेत् उच्यते ।

अयमभिसन्धिः। काव्ये हि विभावादिभिर्व्यज्यते स्थायी। तस्यां चाभिव्यक्तावन्तःकरणवृत्तिरूपायां चैतन्याऽऽनन्दस्वरूप आत्माऽपि भासते । वेदान्तिनये सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने आत्मभाननैयत्यात् । आत्मनो योगघटिताया आत्मभानसामग्र्याःसत्वात् । सर्वस्यैव कल्पितत्वेन रङ्गे इदं रजतमित्यत्रेव आत्मचैतन्यरूपाऽधिष्ठानानुबोधसम्भवाच्च । अज्ञातस्याऽऽत्मनो भानं विना प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्याऽनुपपत्तेश्च। तथाहि—अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम्। अज्ञानविषयश्चाऽऽत्मैव तथा चाऽऽत्मा चेन्न भासेत कथं तेषां प्रामाण्यमिति। तथा च काव्यदर्शनश्रवणमाहिम्ना उक्तयाऽभिव्यक्त्या चैतन्यस्याऽऽनन्दांशे आवरणभङ्गोऽपि क्रियते। तथा च रत्याद्यवच्छिन्नं चैतन्यमानन्दांशे भग्नावरणतयाऽऽनन्दरूपतया प्रकाशमानं रस इति निर्गलितोऽर्थ इति। आवरणन्त्वज्ञानमेव। ज्ञानान्तरे त्वानन्दांशे आवरणभङ्गाभावान्न रसोद्बोधः। अतएव वक्ष्यति चर्व्यमाणतैकप्राण इति। चर्वणा त्वानन्दांशाऽभिव्यक्तिः। न च कथं सैव ज्ञानान्तरे न भवतीति वाच्यम्। विभावादिज्ञानाभावात्। अतएव वक्ष्यति—विभावादिजीवितावधिरिति। अस्यां चाभिव्यक्तौ विभावादिसम्भेदोऽप्यावश्यकः। लिङ्गोपहितलिङ्गिकभानवदिति अतए-

चोक्तम्—'स्वादः काव्यार्थसम्भेदो ब्रह्मानन्दसमुद्भवः' इति। पानकरसन्यायेन इत्यादि वक्ष्यति च श्रीवाग्देवतावतारः स्वयमपीति दिक्।

एवञ्च स्थायी न रसः किन्तु व्यङ्ग्य एव। अन्यथा न कार्यं इत्यादि ग्रन्थविरोधादित्यादिप्रकाशितमात्रमनादेयम्। विशेषान्तरमपि वक्ष्यामः।

केचित्तु विभावादिभिर्भावनायां प्रवर्त्तिते सामाजिके बाह्यविषयेभ्यो व्यावृत्ते मनसि ज्ञानसुखात्मको रत्यादिः स्वयं प्रकाश्यते। चिदानन्दस्वरूपब्रह्मप्रकाशेऽविद्यायास्तत्त्वज्ञानस्येव बाह्यविषयसम्बन्धस्याऽपगमाय विभावादेरपेक्षणीयत्वादिति वदन्ति। ते पुनरालङ्कारिकसर्वस्वायितं श्रीवाग्देवतावतारादृतं रसस्य व्यङ्ग्यत्वं समुद्रमध्ये क्षिपन्तो वन्दनीया एव।

स तैरिति। यस्य यानि कारणादीनि स तैस्तज्जातीयैरित्यर्थः।

स्थायीति। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः स्थायी। यदुक्तम्—'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आनन्दाऽङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम्'। इति।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरपि व्याख्यातम्—'आप्रबन्धं विरुद्धाऽविरुद्धभावैरविच्छिन्नश्चित्तवृत्तिसन्तानविशेषः स्थायीत्यर्थः। न च तस्याऽऽशुविनाशित्वेन कथं स्थायित्वमिति वाच्यम्। वासनारूपतया सूक्ष्मरूपेणाऽवस्थानसम्भवादिति।

अन्येऽप्याहुः—'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः'। इति।

रविभट्टाचार्यैरप्युक्तम्—

चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः।
रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते। इति।

भावत्वन्तु वर्णनीयमयीभवनयोग्यव्यापारविषयत्वमिति प्रतीमः।

सूत्रे संमतिमाह—

उक्तं हि भरतेन—'विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति। एतद्विवृण्वते—'विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः। अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः। व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपताऽनुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रसः' इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः।

एतदित्यादि—विवृण्वते—भट्टलोल्लट, श्रीशङ्कुक, भट्टनायक, अभिनवगोपानसगुप्तपादाश्चत्वारो भरतटीकाकारा इति सम्बन्धः। अत्रैवं बोध्यम्। चतुर्णां क्रमेणोत्पत्तिरनुमितिर्भुक्तिरभिव्यक्तिश्चेति मीमांसान्यायसांख्यालङ्कारमतप्रधानाश्चत्वारः पक्षास्तत्राऽऽद्यं प्रदर्शयति—विभावैरित्यादि। स्थायिनां विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपात् व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिर्ज्ञप्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः। तथाहि—ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः। उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः। अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः। व्यभिचारिभिरुत्कण्ठादिभिः परिपोषितो रामादा-

वनुकार्ये रसः। नटे तत्तुल्यरूपताऽनुसन्धानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति भट्टलोल्लटानुयायिनामाशयः।

अत्रेदं रहस्यम्। लौकिकसामग्रीतो रामादावेव रसस्य निष्पत्तिः। सा चैतन्मते त्रिविधा। विभावैरुत्पत्तिरनुभावैर्ज्ञप्ति-र्व्यभिचारिभिः पुष्टिरित्येवं भेदात्। स रसो नटादौ सादृश्यानु-सन्धानवशात् सामाजिकैरारोप्यमाणश्चमत्करोतीति। न पुन-रिदं रमणीयम्। सामाजिकेषु तदभावे तत्र चमत्काराऽनुभव विरोधात्। नच तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतु। लौकिकशृङ्गारादि दर्शनेनाऽपि चमत्कारप्रसङ्गात्। नचाऽनुभावादिविज्ञानबलाऽऽयात आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम्। चन्दन सुखादौ वैपरीत्यदर्शनात्। अन्यथैवोपपत्त्या तादृशकल्पनायां मानाभावाच्च।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वरूपव्याक्रिययैवैतत्पक्षं निराकृत्य द्वितीयमनुमितिपक्षं दर्शयन् श्रीशङ्कुकव्याख्यानमवतारयति— राम एवाऽयमित्यादिना।

राम एवाऽयम् अयमेव राम इति, 'न रामोऽयम्' इत्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्मिथ्या संशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगा-दिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे—

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा
सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी
प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥ २९ ॥

दैवादहमद्य तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चाऽयम् ॥२०॥

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः 'संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात् अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनाऽन्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्राऽसन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः ।

अयं भावः । श्रीशङ्कुकमते स्थायिनो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपात्सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः । तथा हि—नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । यथा राम एवाऽयमयमेव राम इत्ययोगाऽन्ययोगव्यवच्छेदविषये । (१)अनन्तरावर्ती पूर्वमेव रामाद्याकारेभावेन गुरुशिक्षामासाद्य कृताऽतिशयिताऽभ्यासेन नटेन(?) सेयमित्यादि । इन्द्रवंशाछन्दः । 'स्यादिन्द्र-

(१) अत्रत्यो ग्रन्थः खण्डित इव प्रतीयते । इयता ग्रन्थेनाऽस्य परिपूर्तिर्दृश्यते ।

अनन्तरावर्तिर्णविपरीतप्रतीतिर्मिथ्याप्रतीतिः ।

यथा—न रामोऽयमित्यैतत्कालिके बाधे । उभयकोट्यवलम्बिनी प्रतीतिः संशयप्रतीतिः । यथा—रामः स्याद्वा न वाऽयमिति संशयविषये । तुल्यादिपदघटिता प्रतीतिः सादृश्यप्रतीतिः । यथा—रामसदृशोऽयमिति सादृश्यविषये । चित्रतुरगादिन्यायेन इत्यादि । यथा—चित्रे तुरगोऽयमिति पूर्वोक्तप्रतीतिचतुष्टयवैलक्षण्येन प्रतीतिरुदेति तथा रामत्वप्रकारकपुरोवर्तिमात्रविशेष्यकप्रतीत्या विषयीकृते नटे इति पक्षोक्तिः, अस्याऽग्रिमेणाऽनुमीयमानोऽपीत्यनेनान्वयः इति ।

दृशा ततजैरसंयुता' इति लक्षणात्। अयमर्थः। सेयं प्राणेश्वरी मम मनसः सकाशात् लोचनगोचरं गतेति सम्बन्धः। सा यदनुध्यानसन्तानेनैतावान् कालो गमितः। गोचरमिति भाव-प्रधाननिर्देशाद्गोचरत्वमित्यर्थः। पूर्वं मनस्येवाऽऽसीत् अधुना बहिरपि दृष्टेत्यर्थः। कीदृशी अङ्गेषु, नैकत्राऽङ्गे—सुधारसस्याऽमृतसारस्य छटा वृष्टिः। परिरम्भेण सन्तापशान्त्या सौहित्योत्पादनात्। दृशोरिति सप्तमीद्विवचनम्। शोभनः पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका अञ्जनतूलिका अतिशयिताऽऽनन्दहेतुत्वात्। शारीरिणी-मूर्त्तिमती। मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः। केचित्तु मनसः शरीरिणी मनोनिर्मितशरीरेत्याहुः। परिरम्भस्य चरमत्वेऽपि प्राधान्यात् प्रागुपादानम्। भ्रान्तिमानलङ्कारः।

इत्थं सम्भोगमुक्त्वा विप्रलम्भमाह—दैवादहमित्यादि। अथाऽहम्। तया—अनुभवैकवेद्यसमागमसुखया। चपले चञ्चले आयते दीर्घे च नेत्रे यस्यास्तथाभूतया। आगमनसमये कातरदृष्टिदर्शनात् पुरःस्फूर्त्तिकत्वेन तन्मात्रप्रकर्षोक्तिः। वियुक्तश्च अभूवमिति-शेषः। अविरला निविडाः विलोलाःसर्वदिक्सञ्चारिणो जलदा यत्र एवम्भूतोऽयं दृश्यमानप्रकर्षः कालः समयः स एव कालो यम इति श्लेषमूलाऽभेदाऽध्यवसानम्। सम्यक् प्रतिदिनो-पचीयमानः उपागतश्च। प्रियवियोगाऽप्रियसंयोगयोरेककालता-रूपः समुच्चयाऽलङ्कारः। इत्यादिवाक्यार्थानुसन्धानबलादालम्बनोद्दीपनव्यक्तौ तदनुगुणस्य रोमाञ्चादेर्दर्शनीयस्याऽऽविर्भावनेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात्। अथ तैः कृत्रिमत्वेनाऽतल्लिङ्गैरपि कृत्रिमत्वेनाऽज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते। सैव चाऽनुमिता सा चमत्कारूपा चर्वणा। अतस्तया विषयीक्रियमाणः स्थायी रस इत्युच्यते। चर्वणा च

सामाजिकानामिति तच्चैव रस इति व्यवहारः। अनुमानप्रयोगश्चैवम्। रामोऽयं सीताविषयकरत्यादिमान् सीताद्यात्मकविभावादिसम्बन्धित्वात् सीताविषयककटाक्षादिमत्त्वाद्वा—यन्नैवं तन्नैवम्, यथाऽहमिति। अस्मिन्कल्पे निरुक्ताऽनुमितिरूपा चवर्णा सामाजिकनिष्ठा चमत्कारकारिणी रस इति फलितम्।

ननु साक्षात्कार एव स चमत्कारो नत्वनुमित्यादिरपि। अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽपि सा स्यात्। न स्यात् वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन निरतिशयसुखरूपत्वेनेति यावत्। स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात्। तथापि स्थायिनां नटेऽसत्त्वाद्बाधावतारेऽनुमितिरेव कथं स्यादिति चेन्न। अभावानिश्चयाभावात् स्थायितया सम्भाव्यमानत्वादिति।

एतदप्यहृदयग्राहि। यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारं नाऽनुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयाऽन्यथा कल्पने मानाभावः। सूत्रस्याऽन्यथैव योजनाऽसम्भवादित्याशयेनैतत्पक्षमपि पूर्ववदुपेक्ष्य तृतीयं भुक्तिपक्षं दर्शयन् भट्टनायकमतं अवतारयति न ताटस्थ्येन इत्यादिना—

न ताटस्थ्येन नाऽऽत्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते, अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशाऽऽनन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः।

अयमाशयः। भट्टनायकमते न तावन्नटगतत्वेन रामगतत्वेन रस उत्पाद्यते। नचाऽनुमीयते। न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते। आद्यपक्षयोरुक्तदोषात्। अन्यगतेनाऽन्येषां चमत्कारा-

भावाच्च। अन्त्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात्। रसस्याचाऽसिद्धत्वात्। सर्वेषामेवाऽभिव्यक्तिप्रसङ्गाच्च। तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोग्यभोजकभावसम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः। नच भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः। भोगस्याऽलौकिकत्वात्। तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमन्येन भोक्तव्योऽतिप्रसङ्गादिति चेत् उच्यते —

शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः। अभिधा भावकत्वं भोजकत्वं च। तत्राऽभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा। भावकत्वं साधारणीकरणम्। तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियते। साधारणीकरणञ्चैतदेव यत् सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः। स्थाय्यनुभावादीनां च सम्बन्धिविशेषाऽनवच्छिन्नत्वेन। अन्यव्यापारद्वयं नाऽऽश्रेपि। एवं काव्ये नाट्ये द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते। भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्तत्स्वरूपाऽनन्यालम्बना या संवित्तत्स्वरूपोऽलौकिकसुखानुभवविलक्षणः। सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात् सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते। उद्रेकश्च स्वेतरानभिभूयाऽवस्थानमिति।

तदपि न सम्यक्। एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात्। भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्याऽनुभवबाधितत्वेन निष्पीड्यमानस्य चाऽभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् इत्याशयेनैतत्पक्षमपि पूर्ववदुपहस्य श्रीमत् इत्यनेनाऽऽलङ्कारिकत्वं स्वाऽभिमतत्वं च सूचयन् गुरुं नामाचार्यस्य प्रकाशयन्नेव चतुर्थं व्यक्तिपक्षं सिद्धान्तयितुं बालवलभीभुजङ्गाऽऽचार्यव्याख्यामवतारयति लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः इत्यादिना —

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्यैः ममैवेते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवेते, न ममैवेते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवेते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमाऽनध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः।

अभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्याऽपरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाऽभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवाऽऽलिङ्गन् अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवाऽनुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।

स च न कार्यः। विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्। नाऽपि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्याऽसम्भवात् अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः।

कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत् न क्वचित् दृष्टमित्यलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम्। चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्। लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्याऽवबोधशा-

लिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम्। तद्ग्राहकञ्च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात्। नाऽपि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्याऽलौकिकाऽऽनन्दमयस्य स्वसंवेदनासिद्धत्वात्।

उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याऽभिनवगुप्तपादाः।

इदमत्र रहस्यम्। पुरा किल क्वाचिद्वलभी पठतां वहूनां ब्राह्मणवालानामध्ययनशालाऽऽसीत्। तत्र पठन् कश्चिद्गौडबालोऽतिसौबुद्ध्यान्मुखरत्वाच्च निखिलबालानां भयप्रदत्वेन बालवलभीभुजङ्ग इति गुरुणा व्यपादिष्टः। सचाऽऽचार्यतामुपगत इति सकलरहस्याभिज्ञः श्रीवाग्देवतावतारो गूढं तन्नामाऽभिनवगोपानसीगुप्तपाद इति वैदग्ध्यमुखेनाऽभिव्यनक्तीति।

अत एव मधुमत्यां रविभट्टाचार्यैरुक्तम्। अभिनवपदेन ध्वनिटीकाकर्तृपुराणगुप्तपादलिखनविरोधोऽत्र न देय इति।

प्रकृतग्रन्थस्याऽयमाशयः। स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धाद्विभावादीनामेव परस्परं संयोगान्मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिः। तथा हि—लोके प्रमदादिकारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन यत् पाटवं झटिति प्रवृत्तिस्तद्वतां सामाजिकानां सूक्ष्मतयाऽन्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालङ्कारयोगाच्चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यतयाविशिष्टेनैव कारणादिभिर्व्यज्यते।

नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्विरहिणां किं रसाऽभिव्यक्तिर्नास्त्येव। कः सन्देहः। अतएव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य निर्विण्णस्वभावानामेव शान्तस्याऽभिव्यक्तिरित्या-द्यनुभूयते।

किञ्च अपराऽपि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी। यां विना शृङ्गारिणामपि मीमांसकवैयाकरणानां न रसाऽभिव्य-क्तिः। तदुक्तम्—'वासना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसका-दिषु' इति।

ननु तथाऽप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्था-यिनोऽभिव्यक्तिः। उच्यते। ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धिविशेषस्वीकारनियमस्य न ममैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञाना-त्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः।

अत्रेदमवधेयम्। आत्मा प्रियः शत्रुर्द्वेष्यः उभयाऽन्यस्तट-स्थ इति वर्णनीयस्य त्रैविध्यात्त्रिविधोपादानम्। मित्रस्याऽऽत्म-पक्षे निक्षेपान्नाधिक्यमिति। साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वस-म्बन्धितया प्रतीतिः। किन्तु सम्बन्धिविशेषीयत्वेनाऽप्रतीतौ प्रतीतिः। यद्वा—अमुकस्यैवेत्यवधारणं विनाऽमुकस्येत्येवं प्रती-तिः। अतएवोक्तं ममैवैते इति। नियमानध्यवसायादिति। तथा च स्त्रीयत्वाऽसंसर्गाग्रहात्स्त्रीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं सम्प-द्यते। एवञ्च वाक्यार्थबोधे सम्बन्धिविषयत्वाऽनुभवोऽपि न विरुध्यते। संसर्गबोधे सम्बन्धी न विषयः किन्तु पदार्थस्मर-ण एवेत्यनुभवविरोधाद्विचाराऽसहत्वाच्चानुपादेयम्।

ननु तथापि सीतात्वादिज्ञाने कथं साधारण्यं कथञ्चाऽऽरा-ध्यत्वज्ञाने सामाजिकनिष्ठरत्युद्बोध इति चेत्। मैवम्। परिहृ-

तजनकतनयात्वादिविशेषाः कामिनीमात्ररूपाः शब्देनाऽभिनयेन वा प्रतीयमाना विभावादितां प्राप्नुवन्ति। अयं विशेषपरित्यागो वाक्यार्थबोधकाले ततो रसोद्बोध इति।

नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यं विनाऽभिव्यञ्जकत्वव्याघातादस्तु साधारण्यम्। स्थायिनस्तु तत्कथं स्यात्, तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात्। यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य न रसप्रतीतिविरोधस्तथापि तदंशे सहृदयहृदयसंवादो न स्यात्। स एव चाऽलौकिकतादृशचमत्कारस्वीकारकारणमिति। उच्यते-उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबलाद्रसाऽनुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृताया यद्विगलनमज्ञानं तद्वशेनोन्मिषितो वेद्यान्तरसम्पर्कशून्योऽपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसम्बन्धाऽग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यते। रत्यादेः साधारण्येन ग्रहश्चेन्न स्याच्चदा स्वगतत्वेन सीताद्यालम्बनकरत्यादिप्रतीतौ सभ्यानां व्रीडाऽऽतङ्कादिः स्यात्। अपरगतत्वे ऽरस्यतापात इति ध्येयम्।

अतएव देवनाथतर्कपञ्चाननैर्व्याख्यातम्—ननु 'शून्यं वासगृहम्' इत्यादौ अस्तु तथा। यत्र तु रामसीतादयः स्वपदोपात्तास्तत्र पदार्थतावच्छेदकं विना कथं प्रतीतिरिति चेत् सत्यम्। प्रथमं शक्तिलक्षणाजन्यबोधे विशेष्यैव प्रतीतिः। उत्तरकालं तु समासोक्त्यलङ्कारमाहिम्ना नायकनायिकासामान्यविषयवृत्तान्तानां व्यञ्जनया शब्दादुपस्थितौ सामाजिकानां स्वस्वविषयकरत्यादौ स्वचर्वणम्। अन्यथा काव्यादितः साधारण्येन विहिताऽविहितव्युत्पत्तिर्न स्यात्। ततश्च रामादिष्वपि तत्तद्विशेषमपहाय धीरोदात्तादिसामान्याऽवभासो न विरुद्धः। एवञ्च

काव्यनाट्यादौ यावदयं राम इयं सीतेत्यादिबुद्धिस्तावन्न चमत्कारोऽनौचित्यात् । यदा तु सामान्यतो भानं तदा स इति सर्वाऽनुभवसिद्धमिति ।

काव्यश्रवणादिदशायां स्वपरादिविभाग एव नास्ति अन्यथा व्रीडाऽऽतङ्कादिप्रसङ्गात् । अतएव तद्दशायामद्वैतभानमिति वेदान्तिनः प्राहुः ।

जयरामन्यायपञ्चानना अपि व्याचख्युः । ननु शब्दाद्विभावादीनां ज्ञानम् , अथ रत्यादेरित्यत्र न विवादः । परन्तु लोकविलक्षणाद्रत्यादिज्ञानाल्लोकविलक्षणः प्रबलाऽऽनन्दो जायते स एव रसोऽस्तु । रसस्य जन्यत्वे भरतसूत्रे संयोगादिति पञ्चम्या जनकत्वरूपमुख्यताऽपीति चेत् न। रसप्रतीतौ नियमतो विभावादिविषयकत्वमानुभविकम् । तच्च रसस्य जन्यसुखरूपत्वेन सम्भवति । तथा हि-शब्दाद्विभावादेर्ज्ञानमथ रत्यादेस्ततः सुखोत्पत्तिरथास्याऽनुभव इति व्यवधानात् । तदुक्तम्—विभावादिज्ञानाऽभावेपि तज्ज्ञानप्रसङ्गादिति । नच विभावादिज्ञानाऽधीनसमूहविषयकरत्यादिबोधस्योपनायकस्य सुखोत्पत्तिकाले सत्त्वात्तत्साक्षात्कारे विभावादिभानमविरुद्धमिति वाच्यम् । सुखसाक्षात्कारसामग्र्या इतरज्ञानविरोधित्वेन तदयोगादिति भाव इति ।

ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते । चर्वणया च स्थायी विषयीक्रियतां न तु सुखात्मक आत्मेति न रसस्य व्यक्तिरिति चेत् न । स्वप्रकाशनये स्वप्रकारवदभिन्नस्याऽऽत्मनो विषयीकरणात् । स्वस्य ज्ञानस्याऽऽकारो विषय अभिन्नो ज्ञानस्वरूपात् यथा । एवमन्तःकरणावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य प्रमातृत्वाद्रत्याद्यवच्छिन्नस्य तस्य रसत्वाच्चैतन्यांऽशमादायाऽभि-

न्न इति भावः । अभिव्यक्तिविशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्व्य-
माणतैकप्राणतया चर्वणानाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो,
विभावादिजीवितावधित्वेनाऽनित्यचर्वणः, जीवितस्य चर्वणा-
या विभावादिरेवाऽवधिः । परिहृतविशेषाः सीतारामादयो
विभावनापन्ना यावत्तावदेव स्वविषयस्थायिव्यक्तिरूपां चर्वणां
कुर्वन्ति । विशेषज्ञानादिना तन्निवृत्तौ चर्वणानिवृत्तिरिति भा-
वः । एवं सत्यपि विभावादिज्ञाने बलवत्तरविषयव्यासङ्गादपि
चर्वणानिवृत्तिरिति बोध्यम् । पुर इव परिस्फुरन्हृदयमिव प्रवि-
शन्सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधन्ब्रह्मास्वादमिवाऽ-
नुभावयन्नतएवाऽलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस
इत्युच्यते ।

अत्रेदं रहस्यम् । चतुर्वर्गप्रदं सेवनात् इति प्रकृतग्रन्थस्य
मोक्षोपायरूपत्वमुक्तम् । प्रतिपादितश्च इदमुत्तममतिशयि-
नि इति सूत्रव्याख्याऽवसरेऽस्माभिः । तदत्र श्रीवाग्देवतावा-
तारैर्ब्रह्मसहोदररसाऽऽविर्भावप्रकारप्रदर्शनेन ब्रह्माऽवबोधोऽपि
सति तादृशेऽधिकारिणि सति च तादृशसामग्रीसमवधाने सद्गु-
रूपदिष्टयत्किञ्चिद्वाक्यनिष्ठया तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्यनिष्ठया वा
व्यञ्जनयैव भवतीति ध्वनितम् । ब्रह्मैव रस इति तु प्रलपितमा
त्रम् । मुक्तिदशायां ब्रह्ममात्रं प्रकाशते । रसे तु विभावादिस-
न्दर्शोऽपीति भेदेन ब्रह्माऽऽनन्दमिवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव
स्य दर्शितत्वात् । एवञ्च व्यञ्जनाया अलौकिकत्वादवाग्गोचर-
त्वमपि ब्रह्मणो निर्बाधमिति ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बना-
त्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् । तच्च न युक्तम् । विभा
वादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात् । घटपटाविति समूहालम्ब

नवदिति चेत् न । पानकरसन्यायेन चर्वणात् । यथा पानके कर्पूराद्यंशो न पार्थक्येनाऽनुभूयते तथाऽत्रापि विभावाद्यंशः । अत एवाऽलक्ष्यक्रमत्वमुक्तम् ।

ननु विभावादीनां परामर्शस्याऽन्वयव्यतिरेकात् तत्कार्य एव रसः किं नोच्यत इति चेत् न । विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणत्वमेव, समवाय्यसमवायिकारणत्वाऽसम्भवात् । न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा । तथा च विभावादिज्ञाननाशे रसप्रतीतिः स्यात् । नचैवम् । विभावादौ भासमान एव रत्युद्बोधस्य रसत्वाऽभ्युपगमात् । ननु द्वित्वादिरूपकार्याणामपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणनाशनाश्यत्वं दृश्यते इति चेत्, मैवम् । द्वित्वादीनान्तथात्वाऽनभ्युपगमात् । तथा हि-द्वित्वादेर्जातित्वाङ्गीकारात्तत्र निमित्तकारणनाशनाश्यत्वं नास्ति। किन्तु द्वित्वमपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यं न तु तत्कार्यमित्यपेक्षाविगमे द्वित्वादिकं न प्रतीयते । यावद्व्यञ्जकं व्यङ्ग्योपलम्भात् । चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखादिन्यायो भविष्यतीति चेत् न । न हि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विनाश्यते । किन्तु तदभावे कारणाभावात् कार्यं नोत्पद्यते । उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत्, विरोधिगुणान्तरात् । अत्राऽपि तथैवाऽस्त्विति चेत् न । रसस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् । नन्वेष दोषो व्यक्तावपि समान इति चेत्, न समानः । व्यक्तेर्लोकोत्तरतया दोषाऽसंस्पर्शात् ।

किञ्च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः । न च काव्याद्युपस्थाप्यो विभावादिर्विशिष्टे हेतुः । तर्ह्यस्तु ज्ञाप्य इति चेत् न । विभावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेरभावात् । अयमाशयः । लोके पूर्वसिद्धा एव घटादयः प्रदीपादिभिर्व्यज्यन्ते । नचैवं रसे । यतो

विभावादिज्ञानजनिताऽभिव्यक्तिविषयीभूतस्य रत्यादेः रसत्वं, स कथं विभावादिव्याप्य इति ।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरपि व्याख्यातम् । रसस्य चैतन्यस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धत्वं नास्तीति प्रमाणान्तरसिद्धे घटादावेव ज्ञाप्यत्वं न तु स्वप्रकाशे रसे इति भाव इति ।

प्राञ्चस्तु ज्ञाप्यः फलव्याप्यः । भग्नाऽऽवरणचित्सम्बन्धिस्वरूपफलव्याप्यत्वं घटादावेव न तु किंचित्स्वरूपे रसे । स्वस्मिन्स्वसम्बन्धाभावादित्याहुः ।

नचैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चेति सम्भवति । किञ्च—स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानाविषयस्य हि तज्जन्यज्ञानाविषयतयैव तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधामः । किन्तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । व्यञ्जितश्चित्स्वरूपोऽभिव्यक्ताऽऽनन्दांशो भवतीति भावः । रसस्य व्यङ्ग्यत्वाद्व्यञ्जकत्वमेवाऽत्र पञ्चम्यर्थ इति बोध्यम् । कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेत्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम् । अलौकिककार्यहेतावलौकिकत्वस्योचिततत्वात् । कथं तर्हि विभावादिभिरुत्पन्नो रसो ज्ञेयो रस इत्यादिव्यवहार इति चेत्, आद्यस्तावच्चर्वणोत्पत्त्या तत्रोत्पत्त्युपचारात् । द्वितीयोऽपि गुणाऽलङ्काराद्यसंभिन्नरसादिविषया या लौकिकी प्रमितिः । यच्चाऽपरिपक्वयोगिनां युञ्जानपदवाच्यानां जगद्भेदविषयकत्वशालि विज्ञानम् । यच्च परिपक्वयोगिनां युक्तपदाऽभिधेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं तेभ्यो गुणाऽलङ्कारयुक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरतयेति मन्तव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । द्विविधाः खलु योगिनो भवन्ति । युञ्जाना

युक्ताश्च । तत्र युञ्जानयोगिनां समाधिसत्त्वे योगजधर्मप्रत्यासत्त्या भेदविषयकमतीताऽनागतसर्वविषयकं ज्ञानं समाधेः क्वाचित्कतया परिमितं कादाचित्कम् । युक्तयोगिनां तूच्छिन्नसवासनमिथ्याज्ञानतया स्वात्ममात्रविषयकं समाधिदार्ढ्यात्परिमितेतरादिति ।

न केवलमसत्त्वादज्ञाप्यो रसः । किन्त्वितोपि यतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकम् विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननाऽयोग्यत्वात् । निर्विकल्पकस्य ज्ञानान्तरसापेक्षत्वाभावादिति भावः नाऽपि स्वाभिन्नसविकल्पकम् । चर्व्यमाणस्याऽलौकिकानन्दस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् । स्वप्रकाशत्वादिति भावः । तत्त्वन्तु स्वव्यवहारसंविदन्तरानपेक्षत्वम् । ननु तर्हि कथं वृत्तिव्याप्यत्वमिति चेत् आवरणभङ्गार्थमित्यवेहि । एवञ्च तत्त्वमसीत्यत्रैव सम्बन्धाऽग्राहिण्यपि वृत्तिरावरणभञ्जिकेति । वस्तुतस्तत्रापि अलौकिकवृत्त्या व्यञ्जनयैव ब्रह्मबोधः न खलु व्यञ्जनातिरिक्तवृत्तेरावरणभञ्जकत्वं क्वचिदनुभूतमिति सुधीभिर्न विस्मर्तव्यम् । किञ्च चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावः । अयं घट इत्यादिव्यवसाये यथा स्वभिन्नाऽनुव्यवसायविषयता तथा न चर्वणादशायां, चर्वणानन्तरं हि चर्वणाया एवोत्पादो न तु मानसज्ञानस्य । व्याञ्जनिकमांग्या बलवत्त्वात् । चर्वणायाश्च व्यङ्ग्यत्वात् स्वाऽभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव ।

सारबोधिनीकारास्तु विकल्पो विशिष्टज्ञानम् । धर्मिग्राहकमानेन समूहालम्बनत्वेन सिद्धस्य रसाऽवबोधस्य विभावादिविषयाणां परस्परसम्बन्धाऽग्रहान्न सविकल्पत्वमित्यर्थ इत्याहुः ।

ननु निर्विकल्पस्वाभिन्नसविकल्पयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः । तथा चैकाविषयत्वाभावेऽपराविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयत्वाभावे उभयविषयत्वं प्रसज्येतेति चेन्न । एवं ह्युभ

रूपत्वेनापाद्यमानं रत्याऽभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपतृतीयको-टिक्षालितया लोकोत्तरं चमत्कारमेवाऽवगमयति न पुनर्वि-विरोधमिति ।

अयमाशयः । याभ्यां हेतुभ्यामुभयाभावरूपत्वं ताभ्यामेव क्रमेण सविकल्पकत्वं निर्विकल्पकत्वं च । तथा च कश्चिद्धर्मं पुरस्कृत्योभयाऽभावरूपत्वमुभयरूपत्वं चेति । अतएव जय-रामपञ्चाननैरुक्तम्—विभावादिसमूहालम्बनरूपे रसे विभा-वादेर्विभावत्वादिना भानात्तदंशे सविकल्पकत्वम् । अनावृतचैत-न्यस्य स्वरूपतो भानात्तदंशे निर्विकल्पकत्वमिष्टमेवेति भाव इति ।

एवञ्च काव्योपनिबन्धमहिम्ना परिहृतसीतात्वादिविशेषैः साधारण्येन प्रतीतैर्विभावादिभिर्व्यञ्जितं वर्णनीयसाधारण्येन गृहीतसामाजिकरत्याद्यवच्छिन्नमानन्दांऽशे भग्नावरणमानन्द-रूपतया प्रकाशमानं समूहालम्बनोपनीतविभावादिसमूहविष-यकमात्मचैतन्यं रस इति निष्कृष्टोऽर्थः । तत्र सीतादीनां सा-धारण्यग्रहं विना न कदाचिदपि विभावादित्वम् । तथा रत्यादि-भावस्याऽपि साधारण्यग्रहं विना रत्युद्बोधस्य स्वप्नेऽपि न रस-त्वमिति च न विस्मर्त्तव्यम् ।

अपि च तत्त्वमस्यादिवाक्यावच्छेदेनाऽर्थेन च विभावा-दिव्यापारमहिम्ना रसाऽभिव्यक्तिः साक्षात्काररूपैव जायते । तेन रससाक्षात्कार इति व्यवहारः । 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' इति श्रुतेः । चैतन्यांऽशे साक्षात्त्वाच्च । रसस्य व्यङ्ग्यत्वव्यवहारश्च चैतन्यांऽशे रत्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्मृतिरूपव्यक्त्याऽऽवरणभङ्गाद्-साद्यंशे तच्छक्तिभग्नावरणचित्सम्बन्धित्वात् । घटादेश्चाक्षुष-वृत्त्या भग्नावरणचित्सम्बन्धित्वेन चाक्षुषत्वादिव्यवहारवदिति सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम् ।

इदं त्ववधेयम् । परमकारुणिकश्रीवाग्देवतावतारै रत्र लोकोत्तररसनिरूपणमिषेणाऽरूपसरूपं प्रकाशाऽप्रकाशं सकलप्रत्येयप्रत्यायनक्षमं सर्वस्थमपि दुर्ज्ञेयं लोकलीलाललितमप्यलौकिकं सगुणमप्यगुणं 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'आत्मा वै श्रोतव्यो मन्तव्यः' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' तत्त्वमस्यादिश्रुत्युपस्थापितमप्यवाच्यं सच्चिदानन्दब्रह्मादिपदव्यपदिष्टमप्यदृष्टं प्रत्यक्षादिप्रमाणाऽवेद्यमपि प्रामाणिकं सदसद्विलक्षणं वस्तु तादृशवैदग्ध्योपोद्बलितैव्यञ्जनैकवेद्यमिति ध्वनितमिति । प्रकृतमनुसरामः—

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिताः निर्दिष्टाः ।

विपदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ॥
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का
प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥ २७ ॥

इत्यादौ—

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ॥
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ २८ ॥

इत्यादौ—

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ॥
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि॥२९॥

इत्यादौ च—

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

ननु विभावादयो मिलिताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् । अथैकैकस्मादन्यद्वयाऽऽक्षेपात्तत्राप्यस्त्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत्, न। व्याघ्रादयो हि विभावा भयानकस्यैव रौद्राद्भुतवीराणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामित्यन्यद्वयाऽऽक्षेपाऽनियमात् । एते व्याघ्रादयो भीरूणां भयमिव वीराणामुत्साहमपूर्वदर्शिनां विस्मयं व्यापादितबन्धूनां क्रोधं जनयन्ति । एवमनुभावसञ्चारिणोरप्यनैयत्यमिति भावः ।

नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् । दृश्यते चाऽसौ । यथा वियदलीत्यादौ । पुष्पिताग्रा छन्दः । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् । मानवतीम्प्रति सख्या इयमुक्तिः । अयमर्थः । हे मुग्धे—मानभङ्गावद्यम्भावे दयितप्रणामोपेक्षणा-

द्विवेकरहिते। प्रणतिपरे—मुहुः प्रणामशालिनि। दयिते इति विषयसप्तमी प्रेमपात्रे नतु स्वामिमात्रे। प्रसीद—तद्विषयं प्रसादं कुरु। मानभङ्गसामग्रीमाह—वियदित्यादि। वियदाकाशम्। अलयो भ्रमराः तद्वन्मलिना अत्यन्तकृष्णाश्च तेऽम्बु गर्भे येषां तथाभूता मेघा यत्र तादृशं द्रष्टुमशक्यमिति भावः। अस्तीति शेषः सर्वत्र बोध्यः। अम्बुगर्भत्वेन दृष्टत्वात्स्थैर्यं व्यज्यते। मधुकरकोकिलयोः सहितयोः कूजितैर्दिशां श्रीः शोभा। वर्षायां कोकिलकूजिताभावेऽपि मुग्धायां भयप्रदर्शनार्थं सख्याः प्रतारणोक्तिरियमिति केचित्। मधुकरा एव कोकिला इति रूपकम्। तथा च यथा वसन्ते कोकिलाः कान्तिहेतवः तथेदानीं मधुकरा इति भावः। यद्वा क्वचन केचन कोकिलाः प्रावृष्यपि माद्यन्तीति यथा श्रुतमेव सम्यगिति चण्डीदासादयः।

धरणिः भूमिः। अभिनवा नूतना अङ्कुरा एवाङ्के उत्सङ्गे टङ्का पाषाणदारकाः मर्मभेदित्वात् पाषाणप्रायकठिनमानभञ्जकत्वाद्वा यस्यां सा तादृशी।

अभिनवाः अङ्कुरा यत्र एवंविधोऽङ्कोमध्यो यस्य स तथाभूतष्टङ्कः पाषाणप्रायकठिनस्थानं यस्यां सेति चक्रवर्त्तिभट्टाचार्याः आहुः।

अभिनवाङ्कुरा अङ्कश्चिह्नं यत्र तथाविधष्टङ्कः पाषाणप्रायदेशो यत्रेति गोविन्दमहामहोपाध्यायाः।

एवमूर्ध्वमधस्तिर्यक्चोद्दीपनप्रवृत्त्या तद्रहितदृष्टिसञ्चारस्थलाभावात् प्रणतिपरे प्रेयसि दृष्टिपातं कुर्विति भावः।

इत्यादौ। कामिनीगताया रतेरालम्बनोद्दीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ।

एवं परिस्फुरदित्यादि। मालिनी छन्दः। ननमयययुतेयं

मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् । मालतीमाधवाख्यनाटके तथाह्यस्या इत्युपक्रमे श्लोकोऽयम् । अयमर्थः । अस्या इत्यनुषज्यते । परिमृदिता करतलद्वयमर्दनेन शिथिलीकृता या मृणाली बालमृणालः तद्वन्म्लानमङ्गम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तथा क्रियासु—शरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु वह्नीषूपन्यस्तासु । परिवारस्य—सखीसार्थस्य प्रार्थनाभिरनेकाभिः । कथमप्यनिच्छन्त्या अपि बलात्कारेण । प्रवृत्तिः क्वचिदुपक्रममात्रम् । चकारोऽप्यर्थे । कपोलोऽपि, निष्कलङ्कस्य कलामात्रावशिष्टस्य हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं—शोभां कलयति—धारयति । शोभामित्यनेनैवमपि न शोभाच्युतिरिति गम्यते । कपोल इत्येकवचनादेक एव पाण्डुः सौकुमार्येणाऽऽशु सर्वतः पाण्डिमोदयात् । अपरस्त्वभिनवस्य करिणो यो दन्तच्छेदः छिद्यते इति छेदः कर्मणि घञ्—छिन्नोभागस्तद्वत्कान्तः अलक्तकमिश्रदुग्धवर्णः ।

नूतनकरिदन्तस्य कोमलत्वेनाऽऽरक्तसम्बन्धेन तल्लाभादिति चक्रवर्त्तिनः ।

जात्यभिप्रायमेकवचनमिति केचित् ।

अन्ये त्वभिनवो यः करिदन्तच्छेद इत्यन्वयस्तेन शौक्ल्याधिक्यन्तेन च विप्रलम्भोत्कर्षः । तथा च कालिदासः—'सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य' इत्यत्र कर्तनस्य सद्यस्त्वमाहेत्याहुः ।

इत्यादौ । अङ्गमालिन्यविषयवैतृष्ण्यपाण्डुत्वक्षामतारूपाणामनुभावमात्राणामुपस्थितौ ।

दूराद्दुत्सुकमित्यादि । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अयमर्थः । जातागसि—जातः आगोऽपराधो यस्मात् प्रमादतस्तथाभूते न तु कृतागसि । अतएव प्रेयसि—प्रीतिपात्रे । मानिन्याश्चक्षुः । अहो

इत्याश्चर्ये। प्रपञ्चे विचित्रव्यापारसन्ताने चतुरं जातमित्यन्वयः। प्रपञ्चचातुर्यमेव प्रपञ्चयति। दुरादित्यादि। दूरात् दृष्टे इति शेषः सप्तम्यर्थे पञ्चमी, दूरस्थे इत्यर्थ इति महेशः। सर्वेषु सप्तम्यन्तेषु प्रेयसीति सम्बध्यते। उत्सुकम्—इतोऽन्यत्र वा यातीति शङ्कयोत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि। आगते—समीपं प्राप्ते। विवलितम्। दूरतः पश्यन्त्या ममौत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यक्कृतम्। सम्भाषिणि—सम्यग्भाषिणि। स्फारितं विकसितम्। प्रियालापेन हर्षोदयात्। संश्लिष्यति-सम्यगतिशयेन सान्निध्यं प्राप्नुवति अरुणमारक्तम्। अप्रसाद्यैव स्पर्शमिच्छतीति क्रोधात्। अतएवापसरन्त्या गृहीतवसने। किञ्चेति समुच्चये, अञ्चितभ्रूलतश्च। अञ्चिता—कुटिलीकृता भ्रूलता येन तथाभूतं कोपाधिक्यमसूयोदयात्। किञ्चिदित्यर्थे किञ्चेतीति केचित्। चरणयोरानतिः प्रणामस्तस्य व्यतिकरः सम्बन्धो यस्येति दयितविशेषणम्। व्यतिकरः समूह इति कश्चित्। बाष्पाम्बुनाऽश्रुजलेन पूर्णमीक्षणं यस्य तथाभूतम्, मानभङ्गेन प्रसादोदयादिति भावः। अम्बुपदं बाहुल्यसूचनाय, ईक्षणपदं गोलकाधिष्ठातृतेजःपरम्। गोलकस्याश्रुपूर्णतयैव तत्पूर्णत्वोपचारः। चक्षुर्जातमित्यत्र चक्षुष्पदं गोलकपरमतो भेदात् बहुव्रीहिसंगतिः।

महेशस्तु ईक्षणपदं गोलकपरम्। चक्षुष्पदञ्च तेजःपरमित्याह। तन्न। औत्सुक्यविवलितत्वविस्फारणादीनां तेजस्यसम्भवात्।

वस्तुतस्तु बाष्पाम्बुना पूर्णं समासमीक्षणं दर्शनं यस्येत्यर्थमालोचयामः। बाष्पम्बुपूर्णेक्षणादिति पाठस्तु क्वाचित्कोऽसमञ्जस एवेति।

इत्यादौ । उत्सुकादिविशेषणव्यङ्ग्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपाऽसूयाप्रसादानां व्यभिचारिमात्राणामुपस्थितौ रसव्यक्तिः ।

यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तयाऽनिर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मैवम् । एषां विभावादीनामसाधारण्येनाऽन्यद्वयाक्षेपकत्वेनाऽत्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् ।

नन्वेषां चेदसाधारण्यं किमन्यद्वयाक्षेपणेन । एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम् । अथ साधारण्यमेव, कथं तर्हि स्थायिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति । उच्यते, एकैकस्य व्यभिचारान्मिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनाऽपीतरतद्द्वयमाक्षिप्यते । किञ्च—रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकैकस्मादसाधारणादपि व्यक्त्यभावान्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वमतो साधारण्येऽपीतरद्द्वयमाक्षिप्यते, ततो मिलितैस्तदभिव्यक्तिरिति ।

केचिदाहुरेक एव शृङ्गारो रसः । केचिच्च द्वादशेत्यादि स्तन्निरासाय सामान्यज्ञानानन्तरं विशेषजिज्ञासोदयाच्च वृत्तिकृदाह—

तद्विशेषानाह—

तद्विशेषानाहेति ।

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥२९॥

रससामान्यलक्षणं रसत्वमेव । न च तत्र मानाभावः । रसपदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः । तच्च बाधकाभावाज्जातिरखण्डोपाधिर्वा । यद्यपि प्रकृततयाऽष्टौ काव्ये रसाः स्मृता इति वक्तुमर्हति । तथापि सामान्यतो रसाधिगमे विशेषजिज्ञासायां

विशेषाभिधानस्य तदितरव्यवच्छेदपरत्वं स्यात्, व्युत्पत्तिबलात्। तथा च श्रव्यकाव्ये शान्तरसाभावप्रसङ्ग इति विभिधोक्तम्।

अतएव श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः प्राहुः। नाट्यमभिनयात्मकं काव्यं, श्रव्यकाव्ये तु शान्तोऽपि रसः। नाट्ये ह्यवस्थाऽनुकृतौ सर्वविषयोपरमस्वरूपस्य तस्य च न सम्भवः। गीतवाद्यादेस्तद्विरोधित्वात्। तदुक्तम्—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न कदाचिदिच्छा।
रसः प्रशान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः॥

इति।

प्रदीपकारास्तु शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणाऽनभिनेयत्वात् काव्यमात्रगोचरत्वमिसभिधानान्नाट्ये इत्युक्तम्। यद्वा तावदष्टौ रसाः प्रतिपादिताः। अतः काव्येऽपि तावन्त एवेत्यर्थ इत्याहुः। तन्नादरणीयम्। यतः 'कश्चित् न रसं स्वदते नटः' इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम्।

ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितं तत्कथं दुःखमयः करुणादिको रस इति चेन्न। लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकाऽलौकिकसुखोदयात्। अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः। अयमाशयः। यद्यपि करुणो रसः सुखदुःखसंभिन्नस्तथापि शोकावच्छिन्नस्य चैतन्यस्याऽऽनन्दांशे भग्नावरणस्य करुणरसत्वे निरतिशयस्याऽऽनन्दांशस्योत्कटत्वेनोत्कटेच्छाविषयत्वात्। शोकांशे च बलवद्द्वेषाभावात्तत्र सामाजिकानां प्रवृत्तिः वर्णनीयतन्मयीभावेन शोकाभिव्यक्तेरश्रुपातादयो भवन्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। एवं बीभत्सभयानकयोरपीति।

तत्र रतिनिष्पाद्यत्वं शृङ्गारत्वमिति रविभट्टाचार्याः। न च

स्वस्मिन्स्वक्रियाविरोधः, सत्कार्यवादाभ्युपगमात् ।

यद्वा रत्यादिप्रकृतिकत्वं शृङ्गारादीनां लक्षणम् । रतिस्तु मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनमिति प्रदीपकाराः ।

वयन्तु स्मरकदम्बिताऽन्तःकरणयोः स्त्रीपुंसोः परस्परं रिरंसा रतिरिति । 'रतिर्देवादिविषया' इत्यादौ तु रतिशब्दप्रयोगो भाक्त इति प्रतीमः । उक्तञ्च रससुधासागरकारैः—'यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति ।

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्राद्यः परस्परावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ॥
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ३० ॥

तथा—

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ॥
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ ३१ ॥

तत्र सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति शृङ्गारो द्विविधः द्वयोरतिप्रकृतिकत्वात् । तत्र—

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोग उदाहृतः ॥
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥

अत एव मधुमतीकाराः प्राहुः—इष्टालिङ्गनाद्यवाप्तिपुष्टरतित्वं सम्भोगत्वं तदलाभाऽपुष्टप्रकृष्टरतित्वं विप्रलम्भत्वमिति।

ननु सम्भोगेऽवान्तरभेदाः सम्भवन्ति ते किमिति नोदाहृता इति शङ्कां निराकुर्वन्वृत्तिकृदाह—तत्राद्यः परस्परावलोकनेत्यादि।

सम्भोगमुदाहरति—शून्यमित्यादि।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। नवोढाया अभिनवसमागमवर्णनमिदम्। अयमर्थः। शून्यं—निर्जनं, वासगृहं—शयनागारं, विलोक्य—सखीनिभृतसत्त्वशङ्कया विशेषेण दृष्ट्वा शयनात् न तु सर्वतः। निद्राभङ्गे पार्श्वपरिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यत्वात्। शनैः—वलयादिक्वाणशङ्कया मन्दमुत्थाय, अनुरागजिज्ञासया निद्रायाः व्याजं मिषमुपागतस्य प्राप्तस्य न तु व्याजेन निद्राम्, सर्वथा तदसम्बन्धात्। पत्युः न तु प्रियस्य, अपूर्वसमागमेनानुद्भिन्नरहस्यत्वात्। तथा निर्वर्णनेऽपि निद्राव्याजसहिष्णुत्वादित्यन्ये। मुखं सुचिरं यावद्बुद्धिवैभवम्। निर्वर्ण्य—अनुरागातिशयान्निद्रानिर्णयार्थञ्च निःशेषं वर्णयित्वा। सुचिरं व्याजमुपागतस्येति वाऽन्वयः। विस्रब्धं—विश्वासयुक्तं यथास्यात्तथा निद्रायास्तात्त्विकत्वभ्रमात्। परिचुम्ब्य—परितः कपोलयोर्भाले नयनयोश्चुम्बयित्वा। गण्डस्थलीं जातपुलकां—रोमाञ्चितामालोक्य। लज्जा—लज्जावतीत्यर्थः। लज्जत इति लज्जेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययः। तेन लज्जनक्रियया समानकर्तृत्वेनाऽऽलोक्येति क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। अन्यानि क्त्वान्तान्यप्येतदपेक्षाण्येव। अत एव नम्रमुखी। बाला—नवोढात्वेनाप्रगल्भा नत्वज्ञातयौवना। तव सर्वं रहस्यमवगतमिति हसता अत एवोद्भिन्नरहस्यत्वात् प्रियेण चिरं—लज्जापगमः सम्भोगस्वीकारश्च यावत् तावत् पर्यन्तं चुम्बितेति वाक्यार्थः।

तत्र शून्यमित्यनेनोद्दीपनातिशयश्चुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते । वासगृहमिति स्रक्चन्दनादिसम्पत्तिः । पत्युरिति युक्तानुरागित्वम् । विस्रब्धमित्यनेन च रागातिशयादनिमृश्य कारित्वम् । नम्रेत्युक्तं न तु नामितेति । तेन लज्जया तथा विह्वलत्वं यथा मुखनामनेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते ।

अत्र यद्यपि परस्परस्यालम्बनत्वेन उभयोरपि रतिः प्रतीयते । शून्यगृहं शयनञ्चोभयोरुद्दीपनम् । बालाया रत्युद्दीपनं नायकनिद्रा । अनुभावौ मुखनिर्वर्णनचुम्बने । लज्जा व्यभिचारिभावः । नायकरतेरुद्दीपनं नायिकया चुम्बनम् । हासादिरनुभावः । हासव्यङ्ग्यो हर्षः सञ्चारी । तथापि नायकविषयिण्याः नायिकानिष्ठाया रतेरुद्रेकश्चर्वणाविषय इति सहृदयैराकलनीयम् । भोगावासो वासगृहमिति हारावली ।

त्वं मुग्धेति । अमरुशतके कुचोपपीडं परिरभ्य रन्तुकामस्य आलिङ्गनव्यवधानभूतां कञ्चुकीं मोचयितुं प्रवृत्तस्य नायकस्य वर्णनमिदम् । अयमर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । हे मुग्धाक्षि—सुन्दरनयने । त्वं कञ्चुलिकया विनैव मनोहारिणीं—चित्ताकर्षणशीलाम् । ताच्छील्ये णिनिः । लक्ष्मीं शोभां । धत्से धारयसि, अक्ष्णैव मनोहरणात् । अत एव कञ्चुलिकावैयर्थ्यम् । न केवलं कञ्चुलिकया शोभाऽनुत्पत्तिरपि तु रमणीयाङ्गतिरोधानमपीति एवकारार्थः । इत्यभिधायिनि भाषमाण एव । प्रियतमेऽतिशयितप्रीतिपात्रे नायके । तस्याः कञ्चुलिकायाः वीटिका ग्रन्थिः तत्संस्पृशि सति कञ्चुकीमोचनायेति भावः । सखीसार्थाल्लज्जया शय्यायां उपान्ते समीपे निविष्टा निबिडसंलग्ना, प्रतारणाभिज्ञया स्मितसहिता सखीभिरपाङ्गेनैव । नेत्रोत्सवः तां दृष्ट्वा हर्षोदयात् । तेनानन्दितः

सञ्जातानन्दः । आलीजनः । अलीकानां मिथ्याभूतानां शुको मया भोजनीयः मया तु सारिका पाठनीयेत्यादिवचनानामुपन्यासो यथा स्यात्तथा । शनकैर्मन्दं निर्यातः—मन्दिरान्निर्गतः ।

शनैस्त्वमुत्सवत्यागे दुःखोत्पादात् । अतएवाऽऽलीजनोऽविदग्धः समयज्ञानादिति चक्रवर्त्तिनः । वयन्तु शनैस्त्वमलीककथा च नायिकाया लज्जातिशयपरिहाराय, अतएवालीजनो विदग्ध इति प्रतीमः । प्रियतम इत्यनेनाऽनुपेक्षणीयत्वं सस्मितेत्यनेन कञ्चुलिकाऽपसारणे स्वरसश्च व्यज्यते ।

यद्यप्यत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्पररत्यालम्बनविभावौ । नायकरतेरुद्दीपनं नयनसौन्दर्याङ्गशोभादि । आभाषणवीटिकास्पर्शावनुभावौ । तयोराभिधायिनि वीटिकासंस्पृशीति तुल्यकालताऽवगत्या प्रतीयमान उत्कण्ठाख्यः सञ्चारी । नायिकारतेस्तु नायकरत्यनुभावावेवोद्दीपनं, स्मितादिरनुभावः । तद्व्यङ्ग्यो हर्षः सञ्चारी । तथापि प्राधान्येन तु आस्वादविषयत्वं नायिकालम्बनाया नायकनिष्ठरतेरेवेति पूर्वस्माद्भेदः ।

अतएव सम्भोगो नायिकारब्धो नायकारब्धश्चेति प्रदीपकाराः ।

मधुमतीकृताऽप्युक्तम्—न चोदाहरणयोरन्यतरवैयर्थ्यम् । नायकालम्बनस्याद्येन नायिकालम्बनस्य सम्भोगस्य चान्येन श्लोकेनोदाहरणादिति ।

अत्र श्रीवाग्देवतावतारैः द्विविधसम्भोगोदाहरणेन नायकयोरालम्बनत्वमाश्रयत्वञ्च समानमिति ध्वनितम् ।

यत्तु 'पूर्वं रक्ता भवन्नारी पुमान्पश्चात्तदिङ्गितैः' इति क्रमप्रदर्शनायोदाहरणान्तरमिति कैश्चिदुक्तम् । तन्न सम्यक् । प्रथमोदाहरणेनैव तादृक्क्रमावगतिसिद्धेः । तत्र नायिकोत्कण्ठा-

था एव प्रथमं वर्णनात्, प्राथिकत्वाच्चेति सुधीभिर्ध्येयम् ।

अपरस्तु अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । क्रमेणोदाहरणम्—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥२१॥

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
यो मां नेच्छति नागतश्च सहसा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥२३॥

एषा विरहोत्कण्ठिता ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ॥
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥२४॥

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवित! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥२५॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥२६॥

विप्रलम्भः सङ्गमपूर्वस्तदन्यश्च । तत्रान्त्योऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते । अभिलाषपदेन तद्धेतोरनादिसङ्गमाभावस्य लक्षणात् । आ-

यस्तु क्वचिदीर्ष्यया प्रणयेन वा मानरूपः स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते। ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात्। क्वचित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते। उत्पद्यमानोत्पत्स्यमानावपि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः। प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा। क्वचिच्छापात् स च शापहेतुक इति व्यवह्रियते। क्वचिदुक्तत्रितयातिरिक्ताद्गुरुलज्जादितः कारणात्। स एष विरहहेतुक इत्युच्यते। करुणशृङ्गारस्याप्यत्रैवाऽन्तर्भावः।

न च करुणो न शृङ्गारस्तस्य शोकप्रकृतिकत्वादिति वाच्यम्। प्रत्युज्जीवनान्तप्रयाणे ऽन्यतरस्यापि रतेरनपायात्। तत्प्रकृतिकस्य शृङ्गारस्यैवोचितत्वात्। अतथाभूते करुणसौलभ्यात्। उक्तञ्च मिश्रपक्षधरवाचस्पतिप्रमुखैः—

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भः इति॥

इति दर्शनान्मूर्च्छितनायकादिविषयकः करुणविप्रलम्भोऽप्यस्तीति। अतएव च रघुवंशे अष्टमसर्गे 'सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः'इत्यभिधाय 'लाभं प्रियानुगमनत्वं रया स मेने' इत्यनन्तरम् 'अरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु'इत्यनेन रत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अतएव स्थितोऽपि शोकः शृङ्गारस्य व्यभिचारितां भजते। उक्तञ्चान्यत्राऽपि—'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते' इति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अपरस्त्वभिलाषविरहेत्यादि।

तत्राभिलाषहेतुकमुदाहरति—प्रेमार्द्रा इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। मालत्यर्थं श्मशानसाधने प्रवृत्तस्य माधवस्याभिलाषोऽयम्। अयमर्थः। मुग्धदृशो मालत्यास्तास्ता मदनुभूतविशेषाश्चेष्टा दृग्व्यापाराद्या मयि भवेयुरित्यन्वयः। आशंसायां लिङ्। कीदृश्यः प्रेम्णा स्नेहेनार्द्राः—स्निग्धाः, प्रेमव्यञ्जकत्वात्।

प्रेमैवावलोकनादिना प्रकर्षं नीतः प्रणयस्तं स्पृशन्तीति प्रणयस्पृशः।

प्रेमादर्शनादिगतो भावव्यञ्जकः कश्चन विशेषस्तत्पूर्वको वशीकारः प्रणय इति चण्डीदासभट्टाचार्याः।

प्रणयः प्रश्रयः स च गुर्वादिभयलाघवमिति चक्रवर्त्तिनः।

व्यवहारकौशलमिति मिश्राः।

वत्सलतेति नृसिंहठक्कुराः प्राहुः।

परिचयाद् दृढाऽऽसक्तिवशादुद्गाढः-स्थिरतया निःशेषमुत्सारितगुर्वादिपारतंत्र्यः रागस्योदयो यासु तथाभूताः। परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमः प्रणय एव रागः। परिचयो रहस्यावेदनमिति चण्डीदासः। निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहरीः। यास्वाशंसया मनोरथेन कल्पितास्वपि, किंपुनरनुभूतासु इत्यपिशब्दार्थोऽयम्। क्षणात् अन्तःकरणस्य मनसः आनन्देन सान्द्रो घनो लयस्तन्मयीभावः। बाह्यकरणस्य चक्षुरादेर्व्यापारं विषयग्राहित्वं रुणद्धीति तथाभूतो भवतीति वाक्यार्थः।

अत्र मुग्धदृश इति दृक्प्रकर्षोपक्रमात् प्रेमार्द्रा इत्यादिविशेषणस्वारस्याच्च चेष्टापदेन दृग्व्यापारलाभ इति वैद्यनाथाः। वयन्तु तास्ता इत्यनेन कटाक्षभुजक्षेपादिलज्जास्मितहर्षासूयादिव्यापारादुक्तविशेषणविशिष्टा इति सर्वे विवक्षिता इति प्रतीमः।

विरहहेतुकमुदाहरति—अन्यत्र इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अयमर्थः। बाला-काचित्स्वकीया गुरुलज्जादियत्किञ्चित्कारणात्कदाचिन्नायकागमनविलम्बे नानाकल्पनां करोति तदाह-अन्यत्र-नायिकान्तरगृहे व्रजति-गच्छतीती खलु का कथा। तादृशमदेकपत्नीव्रतधरप्रियस्यान्यनायिकाभिलाषः स्वप्नेऽप्यसम्भावितः किं पुनर्गमनमित्यर्थः। नाप्यस्य

तादृक् सुहृत्—अस्य मद्धृदयवर्त्तिनः कान्तस्य तादृशः सखापि-कश्चन नास्ति। यो मां नेच्छति—मत्सौभाग्यं द्वेष्टि। तथा च तज्जन्योऽपि विकारोऽसम्भावितः। तर्हि हेत्वभावेऽनागमनमप्य-सम्भाव्यमित्यत्राह—नागतश्च—चकारस्त्वर्थे आगस्तु नेत्यर्थः। सहसाऽकस्मात् प्रलयमन्तरेण विधेर्दैवस्य कोऽयं प्रक्रमः। अभूतपूर्वो ज्वररोगादिप्रहारादिकं विनैव निरपराधाया मम मारणक्रियारम्भः। इत्युक्तप्रकारेणाऽल्पेतराभि—र्बह्वीभिः कल्पनाभिः वितर्कणैः कवलितं विषयान्तरसञ्चाराभावाद् दुःखानुभवाच्च चर्वितमिव स्वान्तं मनो यस्या स्तथाभूता बाला। निशान्तस्य भवनस्यान्तरे—मध्ये। निशि स्वापकालेऽपि। वृत्तावित्त्वर्त्तनमुद्वृत्त-परिवर्त्तनं तस्य व्यतिकरः सम्बन्धो यस्यां तादृशी सती चित्त-स्वास्थ्याभावान्मुहुः शय्यायां लुठन्तीति यावत्। निद्रां नाप्नोति मोहवशात्कदाचिन्निश्चलत्वेऽपि न कथंचिन्निद्रातीति भावः।

एषा च 'आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता'इत्युक्तलक्षणा नायिकेत्यवश्यं विरहस्य प्रवासादितः पृथग्भावः स्वीकार्यः। अन्यथा प्रोषित-भर्तृकादितोऽस्या भेदान्तरत्वानापत्तेरिति बोध्यम्। तदेतद-भिप्रेत्य श्रीमत् वृत्तिकृदाह—एषा विरहोत्कण्ठितेति।

ईर्ष्याहेतुकमुदाहरति—सापत्युः इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। काचित् सखीवृत्तान्तं सखीम्प्रति कथयति। सा बाला मुग्धा। परदर्शने लज्जया परितोऽस्ते क्षिप्ते नेत्रोत्पले यया तादृशी सती। पत्युर्न तु प्रियस्य अपराधकारित्वात्। प्रथमापराधस्यान्याङ्गनासङ्गमरूपस्य समये। प्रथमत्वेनासह्यत्वं व्यज्यते। सख्येन सौहार्देन य उपदेशस्तं विना। यद्वा सख्येत्यसमस्तं तृतीयान्तं तथा च सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्यर्थः।

सविभ्रमभङ्गस्य भ्रुकुट्यादेर्या वलना व्यापारविशेषः, वक्रोक्तयश्च ताभिः संसूचनं अर्थान्मानस्य प्रकाशनं नो जानाति । तर्हि किं करोतीत्याह-स्वच्छैरित्यादि । स्वच्छैरञ्जनत्यागान्निर्मलैः अच्छयोः-पत्ररचनात्यागान्निर्मलयोः कपोलयोर्मूले गलितैः । अतएव गलन्तो भज्जन्तो लोलाः-कुसुमगुम्फनादिसंस्काराभावाच्चञ्चला अलकाश्चूर्णकुन्तलकेशा येषु तादृशैः । अश्रुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । तथा चाऽश्रुभिरुपलक्षितं केवलमेव रोदिति । अन्यसम्भोगदुःखिताऽपि सरलतया हेतूक्तयङ्गवलनाद्यमिश्रितं रोदनं करोतीत्यर्थः ।

लुठल्लोलालकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । लुठल्लोलोदकैरिति पाठे तु लुठद्-भूमौ पतल्लोलोदकं-स्रोतो येषां तैरित्यर्थः । अत्र वैद्यनाथैः लुठल्लोलालकरूपैरश्रुभिरिति रूपकमुभयोः सूक्ष्मत्वादिति व्याख्यातम् । तत्र रूपकमप्रयोजकमिति काव्यविदां स्पष्टम् ।

प्रवासहेतुकमुदाहरति-प्रस्थानमित्यादि । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । काचित् प्रोष्यत्पतिका स्वजीवितं सम्बोध्य सोपालम्भं वदति । हे प्रिय-प्रीतिपात्र जीवित । प्रियतमे प्रेयसि । यातुं-गन्तुम् । निश्चितं-सञ्जातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति, नतु गन्तुमुद्यते । सर्वे-अर्थात्तत्र सुहृदः समं-सह प्रस्थिताः-स्थानात्प्रचलिताः । ततस्त्वयापि गन्तव्ये सति-गमनावश्यम्भावे सति विरहवेदनायाः सोढुमशक्यत्वादिति भावः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यवश्यार्थे तव्यप्रत्ययः । सुहृदां-स्वमित्राणां सार्थः-समूहः किमु-कुतस्त्यज्यते त्वयापि गन्तव्यमिति भावः । के के प्रस्थितास्तत्राह-प्रस्थानमित्यादि । वलयैः-कङ्कणैः प्रस्थानं कृतम् । प्रियगमनश्रवणजनितकार्श्येन स्वस्थानाच्च-

लितमिति भावः। प्रियसखैः—प्रीतिपात्रमित्रैः प्रियस्य नायकस्य वा मित्रभूतैरिति वचनादिविपरिणामेन सर्वेषु तृतीयान्तेषु योज्यम्। तत्त्वञ्च वलयानां प्रियसन्निधानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया अस्राणामपि हृदयस्थत्वेन प्रियसखत्वमिति चक्रवर्त्ती। अस्रैरश्रुभिरजस्रं—निरन्तरमसंख्यातत्वात्। गतं—स्थानान्निर्गतम्। धृत्या—धैर्येण क्षणमपि नासितं—न स्थितं। चित्तेन गन्तुं पुरः—पूर्वमेव व्यवसितमुद्युक्तम्, न गतम्। तेन सममित्यनेनाविरोधः।

प्रियेति सम्बोधनेन प्रियतमेनेव त्वयापि त्यक्तुमुचितमिति ध्वन्यते। प्रियाणां सुहृदां, प्रियस्य वा सुहृदां सार्थः इत्यर्थकमेकं पदमिति केचित्। प्रियसखैरिति विशिष्यास्त्रविशेषणमत्यन्तप्रियत्वप्रतिपादनाय। तच्च जीवितनाशकदुःखोपस्थितावप्यस्रोद्गमात्किञ्चिद्दुःखोपशमेन जीवितरक्षकत्वात् दुःखातिशयेऽप्यत्यागाद्वेत्याहुः। सार्थशब्दश्च यद्यपि 'सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः'इति अमरोक्तेः जन्तुसमूह एव प्रयुज्यते नाचेतनसमूहे, तथापि प्रकृते चैतन्यारोपात् समर्थनीय इति वैद्यनाथाः। वयन्तु अचेतनेषु सुहृत्त्वारोपाच्चैतन्यव्यवहार इति प्रतीमः।

शापहेतुकमुदाहरति—त्वामालिख्य इत्यादि। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। मेघदूते कुबेरशापेन वियुक्तभार्यस्य यक्षराजस्य प्रियामुद्दिश्य मेघरूपदूतं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रिये! प्रणयेन—प्रेमातिशयेन कुपितां। त्वां—त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। धातवो—गैरिकादयः त एव रागाः—रञ्जकद्रव्याणि तैः। शिलायां—शिलापट्टे। आलिख्य—निर्माय। आत्मानं—मां मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। ते—तव चित्रगताया इत्यर्थः। चरणपतितं कर्तुं—तथा लिखितुं यावत् इच्छामि तावत्—इच्छासमकालं

मुहुरुपचितैः—प्रवृद्धैरस्त्रैर्वाष्पैर्मे दृष्टिर्दर्शनमालुप्यते—लुप्ता भवतीत्यन्वयः। अर्थान्तरं न्यस्यति। क्रूरः—परश्रेयोविघाते जागरूकः। कृतान्तः—दैवमेव कृतान्तो यमः। तस्मिन्नपि—आलेख्येऽपि। नौ आवयोः सङ्गमं न सहते किमु साक्षादिति।

अत्र प्रणयकुपितामिति कोपव्यञ्जकलौहित्यसम्पादनाय धातुरागैरित्युक्तम्। यक्षजातीयमेचकवर्णलाभाय शिलायामित्युक्तम्।

अत्र कथञ्चिल्लिखितायामाकृतौ पादपतनारम्भे तत्कालीन तदीयविलासविशेषानुस्मरणसमुद्दीपितशोकविशेषप्रवृत्तैरश्रुभिर्दर्शनविघातद्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतन्त्रविदो वाचस्पतिमिश्राः।

आधुनिकाः प्रदीपकारादयस्तु लिखनमपीच्छाविषय एवेत्याहुः।

ननु शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृत इत्यत्रेव क्रूरपदेनासूयावगमादसूयाख्यभावध्वनिरेवायं कथं विप्रलम्भोदाहरणमिति चेत्। न। विप्रलम्भावगमादनन्तरं समर्थनीयवाक्येन क्रूर इत्यादिना भावव्यक्तेरकिञ्चित्करत्वात्। जातत्वात्तस्य। न च तर्हि शठेन विधिनेत्यत्रापि तथा स्यादिति वाच्यम्। यावत्तावत्पदाभ्यामेकवाक्यत्वेनैवान्वयादिति युक्तमेवेदं विप्रलम्भोदाहरणम्।

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।
तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा॥ ३७॥

हा मातस्त्वरिताऽसि कुत्र किमिदं हा देवताः काऽऽशिषः
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ॥
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि॥३८॥

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ॥
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥३९॥

क्षुद्राः ! संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ॥
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद् भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि४०॥

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ॥
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति४१॥

उत्कृत्त्योत्कृत्त्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ॥
आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥४२॥

चित्रं महानेष बतावतारः
क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ॥
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥ ४३ ॥

सूत्रक्रमप्राप्तेऽपि हास्याद्युदाहरणे शृङ्गारवन्नामीष्ववान्तर-भेदो वाच्य इति विभावयितुं श्रीमत् वृत्तिकृदाह—हास्यादीनामित्यादि। तत्र हास्यं यथेत्यादि तूदाहरणानामसङ्कीर्णतां ध्वनयितुमिति बोध्यम्। 'व्यङ्ग्यव्रीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते'। व्यङ्ग्यं वैकृतम्। तेन हासप्रकृतिको हासः। यथा—आकुञ्च्येत्यादि। वसन्ततिलका छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। विष्णुशर्माणमुपहसतः कस्यचिदुक्तिरियम्। इतीत्युपलक्षणार्थक-तृतीयान्तम्। विष्णुशर्मा कश्चिद्विप्रः आकुञ्च्येत्यादि हतोऽह मित्यन्तेन वाक्येनोपलक्षितं रोदितीत्यन्वयः। वाक्यार्थस्तु वेश्याऽशुचिमुच्छिष्टादिनोपहतं पाणिमाकुञ्च्य—सङ्कुचिताग्रं कृत्वा मुष्टिं कृत्वेति यावत्। मन्त्रपूतानामम्भसां पृषतैर्बिन्दुभिः प्रति-पदं—प्रतिक्षणं पवित्रे मम मूर्ध्नि। तारो—दीर्घः स्वरो यत्र। प्रथितो—विस्तारितः थूदिति शब्दश्च यत्र। तथा प्रहारमदात्—दत्तवती। हाहेति खेदातिशये। हतो नष्टोऽहमिति।

प्रतिपदं—प्रत्यवयवमिति केचित्।

प्रतिपदं—प्रतिमन्त्रपदं तथा चैकैकेन मन्त्रपाठेन संस्कृतैः पृषतैः पवित्रे इत्यर्थ इति चण्डीदासभट्टाचार्याः प्राहुः।

प्रहितथूकमिति पाठे प्रहितं—प्रक्षिप्तं थूकं—लाला यत्रेति व्याचक्षते।

यत्तु तारस्वरं यथा स्यात्तथा रोदितीति व्याख्यानम्। तदयुक्तम्। हतोऽहमित्यन्तस्य रोदनकर्तृवाक्यस्यानुकरणात्त-दन्तर्गतस्यान्यवक्तृकवाक्यार्थे रोदने विशेषणसम्पर्कत्वासम्भ-वादिति सहृदयैराकलनीयम्।

अत्र विष्णुशर्माऽऽलम्बनम्। तस्य रोदनमुद्दीपनम्। द्रष्टु-रुद्वेगजाड्यादयो व्यभिचारिणः। स्मितहसितानि उत्तममध्य-

माधमेष्वनुभावाः।

रसाश्रयस्यैतद्वाक्यमनुभावः। चापलादिभिर्व्यभिचारीति प्रदीपकाराः।

यस्य हासस्तदनिबन्धेऽपि सामर्थ्यात्तदवसायः। तदुक्तम्—'यस्य हासः स चेत्क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते। तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादवसीयते' इति। विकृतवागेषादिदर्शनेऽवश्यं हासोदयादत्र हास्यो रसो व्यज्यते।

करुणमुदाहरति—'इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्द भाक्'। आदिग्रहणादनिष्टाप्तिः। शोकप्रकृतिकः करुणः। यथा—हा मातरित्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। राजपत्न्यां मृतायां तत्परिजनविलापवर्णनमिदम्। अयमर्थः। इत्थम्—एतत्प्रकाराः। पुरे भवानामङ्गनानां। घर्घरस्वराः उच्चैः क्रन्दनादिति भावः। ताः श्रमाद्बाष्पबाहुल्याच्च मध्येऽन्तराले रुद्धाः विच्छिन्नाश्चेति कर्मधारयोत्तरं पुनःकरुण इत्यनेन कर्मधारयः। करुणाः—कातर्यसूचिकाः। नातो रसस्य शब्दवाच्यतादोषः। एवम्भूता गिरश्चित्रस्थानप्यालेख्यधृतानपि रोदयन्ति। भित्तीरपि शतधा—शतखण्डाः कुर्वन्ति। किम्पुनः सचेतनानित्यन्वयः। किम्प्रकारा गिर इत्यपेक्षायां वाग्भेदरूपानुकरणं पूर्वार्द्धम्। तदर्थस्तु—हा विषादे। भो मातः। कुत्र—गन्तव्ये त्वरिताऽसि—सञ्जातत्वराऽसि येनास्मानपि नापेक्षितवती। किमिदम्—आकस्मिकोत्पातरूपम्। हा इति धिगर्थे, देवताः धिक्। नानोपचार पूजास्तुतिनतिभिरप्यरक्षणात्। आशिषः अर्थादानादितर्पितद्विजानाम्। क—कुत्र गता इति शेषः। ता अपि विफला इति भावः। प्राणान् धिक्, त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात्। ते—तव। अङ्गेषु सुकुमारेषु अशनिर्वज्रं तद्रूपो हुतवहः य एवाऽऽहुतिभिस्तर्पितः

स एव पतितः स्वयमेव । सचेतनैरेतेष्वङ्गेषु पातयितुमशक्यत्वात् । यद्वा पतितोऽशनिरिति भिन्नं वाक्यम् । वज्राग्न एवाऽयं यत्तत्र विपत्तिरिति । दृशौ—नेत्रे । दग्धे इति विशेष्योपादानं रमणीयताऽतिशयेन तद्दाहे दुःखाधिक्यात् । यद्वा अस्माकं दृशौ दग्धे इति । अशुभदर्शित्वाल्लोकोक्त्या द्रष्टव्यम् ।

रौद्रमुदाहरति—'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते' । तत्प्रकृतिको रौद्रः । यथा कृतमित्यादि । हरिणी छन्दः । 'रसयुगहयैर्न्सौम्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । वेणीसंहरणे द्रोणवधानन्तरं अर्जुनादीन् प्रति अश्वत्थाम्नः उक्तिरियम् । अयमर्थः । इदं—गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुपातकं—महापातकम् । यैः—अविवेकान्मनुजरूपैः पशुभिः । उदायुधैरुद्यतास्त्रैरत एव निर्मर्यादैर्मर्यादाशून्यैर्भवद्भिरर्जुनादिभिः । पातकस्य कर्त्तरि अनुमन्तरि अनिराकर्त्तरि च दण्डो युक्त इति क्रमेणाह—कृतं—जनितमनुमतमनुज्ञातं दृष्टमनिराकृतं वा तेषां—वधकर्तॄणां धृष्टद्युम्नादीनाम् । नरकरिपुणा—कृष्णेनाऽनुमन्त्रा सार्द्धमसृङ्मेदोमांसैः—रुधिरवसापिशितैरयम् एतत्क्षणवर्त्ती । अहमनन्यसहायः । दिशां—लक्षणया दिग्देवतानाम् । बलिं—तृप्तिहेतुकपश्वालम्भनं करोमि । पशुपदेन बलिदानयोग्यता व्यज्यते । कीदृशानां सभीमकिरीटिनाम्—अनिराकर्तृभीमार्जुनसहितानाम् ।

अत्र यद्यपि धृष्टद्युम्नस्य सम्बोधनं क्रमप्राप्तं तथापि महापातकित्वेनाऽग्राह्यनामकतया तमवज्ञाय पराक्रमयोग्यतया 'अरेरे अर्जुनाऽर्जुन सात्यके मात्यके' इति सम्बोध्योक्तिरियम् । अतएव सम्बोधनं व्युत्क्रम्य तेषामित्यनेन बुद्धिस्थतया क्रमप्राप्तधृष्टद्युम्नादयः परामृष्टाः । एवञ्च क्रोधात् क्रमविस्मरणमिति

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः उक्तमनुसृतञ्च वैद्यनाथैः। न तु तद्युक्तम्। रौद्ररसेऽप्ययुक्तकारित्वाऽवर्णनाऽनियमात्।

'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते'। तत्प्रकृतिको वीरः। स च त्रिधा। युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्चेति प्रदीपकाराः।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैस्तु दानवीरो भार्गवो यथा—'त्यागःसप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः'। धर्मवीरो युधिष्ठिरो यथा—

राज्यं वसु च देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय समुद्यतम्॥

दयावीरो जीमूतवाहनो यथा—

शिरामुखैः स्पन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्॥

इति वीरश्चतुर्द्धोदाहृतः।

वस्तुतस्तु युद्धविषयोत्साहप्रकृतिके वीरशब्दो रूढः। अन्यत्र प्रयोगो भाक्तः। उक्तञ्च प्राक्। हास्यादय एकैकप्रकारा इति वृत्तिकृद्भिः कटाक्षितमिति। तथा चैकविधं वीरमुदाहरति—क्षुद्रा इत्यादि। स्रग्धरा छन्दः। 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' इति लक्षणात्। हनुमन्नाटके रावणपुत्रस्येन्द्रजित इयमुक्तिः। अयमर्थः। भोः जात्या पशुक्रमेण च क्षुद्राः—नीचाः। हरयो—वानराः। एते दृश्यमानदुरवस्थाः यूयमिति शेषः। सन्त्रासं विजहत—त्यजतेति सम्बन्धः।

एते आगताः अर्थान्मयीति केचित्।

एते क्षुद्रा इति स्वज्ञानोल्लेख इति चक्रवर्त्तिनः।

एते इयन्त इति भास्करभट्टाचार्याः ।

भयत्यागे हेतुमाह—क्षुण्णेत्यादि । यतः क्षुण्णश्चूर्णितः शक्रस्येन्द्रस्येभस्यैरावणस्य कुम्भो यैस्तादृशाः । अमी सायकाः—बाणाः । युष्मद्देहेषु निष्पतन्तः—पतमाना नतु पात्यमानाः । परं लज्जां—महाव्रीडां । दधति—धारयन्ति । क्षुद्रकार्यकरणाल्लज्जिता इव न मां आनन्दयन्तीत्यर्थः ।

स्वलज्जाया एव बाणेषु समारोपात् लज्जाम् अर्थान्मदीयां दधति—पुष्णन्तीति दीपिकाकाराः । तथाच दैवात् बाणपातेऽपि मदनुद्देश्यत्वाद्भयं त्यजतेत्यर्थः ।

चण्डीदासादयस्तु निष्पतन्तो—मच्चापान्निर्गच्छन्तो युष्मदेहेषु अर्थात्पतितुं परं लज्जां दधति न तु पाताभिमुख्यं पौरुषं चेत्यर्थः । नच निष्पतन्तइत्यस्य पतन्त इत्यर्थः, निष्पतनस्य पतनरूपत्वाभावादित्याहुः ।

मिश्रादयस्तु हे हरयः इति विशिष्य हनुमदादीन्सम्बोध्य युष्मादित्यादिवाक्यम् । क्षुद्रमात्रसम्बोधने च पूर्ववाक्यमिति योजयन्ति ।

लक्ष्मणं प्रत्याह—सौमित्रे इति । सुमित्रायाः पुत्र त्वं तिष्ठ युद्धोद्यमाद्विरमेत्यर्थः । हेतुमाह—पात्रमित्यादि । हि यस्मात्त्वं रुषां—क्रोधानां पात्रं—विषयो नाऽसि—न भवसि । तर्हि किमर्थमुद्यमस्तत्राह—नन्वहमित्यादि । अहं मेघनादः प्रसिद्धनामा नत्विन्द्रजित्, तत्रस्याप्यनुत्कर्षकत्वात् । राममन्वेषयामि कीदृक्पराक्रमशील इति मार्गयामि । हेतुगर्भं विशेषणमाह—किञ्चिदिति । किञ्चित्संरम्भः—ईषत् क्रोधः स एव लीला तया नियमितो—बद्धो जलधिर्येन तथाभूतम् । किञ्चिद्भ्रूभङ्गेति सुगमः पाठः ।

किञ्चिदित्यन्वेषणक्रियाविशेषणम् , तेन सोऽपि न तादृगन्वेषणपात्रमिति केचित् ।

अन्ये तु सेनाग्रवर्त्तिनो रामस्यान्वेषणानुपपत्तेः राममनुलक्षीकृत्य एषोऽहं यामीत्यर्थमाहुः ।

गर्वातिशयाद्विकत्थनमेतदित्यन्ये ।

अत्र सौमित्रे इति मातृसम्बन्धोत्कीर्त्तनान्निर्वीर्यत्वं ध्वन्यते । रुषामिति बहुवचनेन तदतिशयः प्रकाश्यते ।

अत्र राम आलम्बनम् । जलधिनियमनमुद्दीपनम् । नीचेषूपेक्षणं रामं प्रति स्पर्धा चानुभावौ । ऐरावतकुम्भचूर्णनं स्मृतिः । लज्जां दधतीति गम्यगर्वश्च सञ्चारिणौ ।

अथ विभावादिसाम्ये वीररौद्रयोर्न भेदः । न च स्थायिभेद एव भेदकस्तस्याऽपि नियामकमुखप्रेक्षित्वात् । मैवम् । विवेचकत्वाऽविवेचकत्वाभ्यामेव वैधर्म्यात् । इह क्षुद्रान् विहाय राममात्रान्वेषणविवेचनस्य रौद्रे चाऽनिराकर्तृगतक्रोधविषयत्वतारतम्यलब्धक्रमोपन्यासमपहाय व्युत्क्रमोपन्यासेनाविवेचनस्य स्फुटत्वात् इति श्रीवत्सलाञ्छनादयः ।

वस्तुतस्तु 'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते' इत्युक्तम् । तैक्ष्ण्यव्यञ्जकानि चासृङ्मेदोमांसादिपदानि तान्येव रौद्रनिर्णायकानीति स्पष्टमेव सुधियाम् ।

'रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम्' तत्प्रकृतिको भयानकः । यथा—ग्रीवाभङ्गेत्यादि । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तम् । शाकुन्तले मृगहननाय धावितरथस्य दुष्यन्तस्य राज्ञः सूतं प्रति 'अयं पुनरिदानीमपि' इत्युपक्रम्योक्तिरियम् । पश्येत्यस्य वाक्यार्थः कर्म । स च इदानीमप्ययं पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरुदग्रप्लुतत्वादुत्कटोत्फालत्वाद्वियत्याकाशे बहुतर-

मधिकतरं प्रयाति। उर्व्यां स्तोकमल्पं प्रयाति। किम्भूतः अनु पश्चात्पतति—धावति स्यन्दने—रथे। ग्रीवाया भङ्गेन—वक्रीभावेनाभिरामं यथा स्यात्तथा। मुहुर्वारंवारं गम्यदेशदर्शनेन विच्छेदात् बद्धदृष्टिर्दत्तदृष्टिः। शरपतनभयात् भूयसा—स्थूलेन पश्चार्द्धेना-परार्द्धेन 'अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः' इति वार्त्तिकानुसा-रात्। पूर्वकायं प्रविष्टः—प्रवेष्टुमारब्धः। आदिकर्मणि क्तः। स्थूलस्य कृशे कथं प्रवेश इत्यप्रतिसन्धानाद्भयातिशयसूचनम्। तथा अर्द्धावलीढैरर्द्धभक्षितैः। श्रमेण विवृतात्प्रसारितान्मुखात् भ्रंशिभिः—पतद्भिर्दैवान्नतु पातितैः। कीर्णं—व्याप्तं वर्त्म—मार्गो यस्य तथाभूत इति। वियति राज्ञः स्वाम्याभावाद्बहुतरं भूमौ तत्सत्त्वात्स्तोकमिति केचित् कल्पयन्ति।

अत्र स्यन्दनाद्भयमेव रसप्रकृतिर्न शरपतनादिति तद्भयस्य शब्दोपादानेऽपि न दोषः। स्यन्दनः आलम्बनम्। अनुपतनमुद्दीपनम्। पलायनमनुभावः। श्रमः सञ्चारीति बोध्यम्।

'जुगुप्साग्रहणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात्' तत्प्रकृतिको बीभत्सः। यथा उत्कृत्योत्कृत्येत्यादि। स्रग्धरा छन्दः। मालतीमाधवे श्मशानवर्णनम्। अयमर्थः। प्रेतेषु रङ्कः—कृपणो दरिद्र इति यावत्। आर्त्तः—क्षुत्पीडितः। बलवत्प्रेतान्तरेणाऽपहरणशङ्कया परितोऽस्ते—क्षिप्ते नेत्रे येन। तथा दैन्यात् त्वगुत्पाटनाय वा प्रकटिता दशना—दन्ता येन तथाभूतः सन्। प्रथमं कृत्तिं चर्म उत्कृत्योत्कृत्योत्पाट्योत्पाट्यात्ति—चर्वयति। बहुतरभक्ष्येणापि तृप्तिं स्वप्नेऽप्यसम्भावयन् चर्मापि त्यक्तुं न शक्नोतीति भावः। अथानन्तरमंसौ—स्कन्धौ स्फिक्—ऊरुभागः—पृष्ठपिण्डी—जङ्घोर्ध्वभागः, आदिपदाद्बाहूदराद्यवयवेषु सुलभानि पृथूच्छोथेन युक्तानि अत एव भूयांसि—स्थूलतमानि

अत एवोग्रपूतीनि—तीव्रदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा—अलभ्यलाभबुद्ध्या झटिति भक्षयित्वा। अङ्कस्थात्करङ्कान्मस्तकात्। 'करङ्को मस्तकः' इति मेदिनी। अस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि—गम्भीरविषमभागलग्नमपि क्रव्यं— मांसमव्यग्रं—मया भुक्तमिदं सर्वमिति न कश्चिदपहरिष्यतीत्यव्याकुलं यथा स्यात्तथाऽत्तीति।

अत्र शवः आलम्बनमुत्कर्त्तनाद्युद्दीपनम्। नासाकुञ्चनादयोऽनुभावाः। उद्वेगादयः सञ्चारिणः।

'विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात्' उक्तञ्चान्यत्र—

विरुद्धेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु।
विस्तारश्चेतसो यस्तु विस्मयः स उदाहृतः॥

इति। तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः। यथा चित्रमित्यादि। इन्द्रवज्रा छन्दः। स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति लक्षणात्। वामनमुद्दिश्य बलेरुक्तिरियम्। अयमर्थः। महान्माहात्म्यशील एष—पुरुषश्चित्रं—लोकोत्तरं वस्तु। वत—श्लाघायाम्। अवतारः—सदाचारप्रवर्त्तकः। अत्राप्येष इति मध्यमणिन्यायेन सम्बध्यते। एषा—दृश्यमाना कान्तिः क, न क्वापीति भङ्ग्यन्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति। भङ्गिः—गमनोपवेशनदर्शनादिगतप्रकारविषयरूपा। अभिनवैव—वैलक्षण्यगतमात्यान्तिकत्वमेवकारार्थः। धैर्यं—विरोधिसहस्रसम्पातेष्यचलचित्तत्वम्। लोकोत्तरम्। अहोऽलौकिकः। प्रभावः—सामर्थ्यम् सकलवशीकाररूपम्। काप्यनिर्वाच्या। आकृतिरवयवसंस्थानम्। एष सर्गो—निर्माणं। नूतनः—प्रसिद्धब्रह्मनिर्मितिविलक्षण इति।

अत्र चित्रादिशब्दा भङ्गिभेदेन स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य लोकोत्तरताप्रतिपादकाः न तु विस्मयार्थकाः तस्याऽत्र स्थायित्वेन वाच्यता दोषापत्तेरिति बोध्यम्।

अत्र महापुरुष आलम्बनम् । तद्गुणातिशयः उद्दीपनम् । स्तवादयोऽनुभावाः । धृतिर्हर्षादयो व्यभिचारिणः ।

एषां स्थायिभावानाह—

—रसानां भेदो वचनमात्रान्न सिध्यतीत्येषां विचित्रान् उक्तरूपान् स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥३०॥

स्पष्टम् ।

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥

इति सामान्यलक्षणम् । उक्तञ्च जयरामतर्कपञ्चाननैः—अथ भावसामान्यलक्षणम् । भावयति वासयतीति भावो वासनाख्यो वर्णनीयमयीभवनयोग्यव्यापारविषयः । तदुक्तम् । 'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्' इति दिगिति ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

इत्यन्ये ।

चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥

चिरमिति व्यभिचारिव्युदासाय । अनुबन्धिभिर्विभावादिभिरित्यपरे,

सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् ।
पारवश्यं वर्त्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः ।

इतीतरे। अत्रास्थितिश्चैषां स्रक्सूत्रन्यायेन, फेनबुद्बुदन्यायेन तु व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः। विशेषलक्षणान्यनुपदमेवोक्तानि। अष्टावेत्र चेत्स्थायिनोऽतो न्यूनाधिकसङ्ख्या रसे निरस्तेति बोध्यम्। एवञ्च रसभेदे सिद्धे एक एव रस इत्यभिप्रायेण वीरादिषु रसप्रसिद्धिः घटे पटप्रसिद्धिवदप्रामाणिकेति शृङ्गारप्रकाशे महाराजाभिधानमपास्तम्।

व्यभिचारिणो ब्रूते—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः॥३१॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च॥३२॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥ ३३॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः॥ ३४॥

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम्। तेन—

यद्यपि विभावानुभावाव्यप्रतिपाद्य व्यञ्जकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शने न कश्चिन्न्यायः तथापि वक्ष्यमाणव्यङ्ग्य भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वप्रतिपादनाय च व्यभिचारिभेदा वक्तव्या इत्याशयेन वृत्तिकृदाह—व्यभिचारिणो ब्रूते इति।

नामत एव समाख्याता नतु लक्षणतः । लक्षणानामन्यैरेव सप्रपञ्चं दर्शितत्वात् । तद्यथा—

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।
तत्र चिन्ताऽश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥
चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ।

इति केचित् ।

रत्यायासकलाभ्यासात् ग्लानिर्निष्प्राणतेव या ।
तस्यां वैवर्ण्यकम्पानुत्साहकार्श्यादयो मताः ॥
अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् ।
वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यं पार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥
परोत्कर्षाऽक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदाऽवज्ञाक्रोधेङ्गितादयः ॥
संमोहानन्दसम्भेदः स्खलदङ्गवचोगतिः ।
मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत् ॥
उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥
श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभरादिकृत् ।
श्रमग्लान्योर्विभेदन्तु चक्रे कारणकार्यता ॥
श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूचिरे ।
बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥

इत्येके ।

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्म्यजृम्भाक्रियादिकृत् ।
दौर्गत्यादेरनौजः स्याद्दैन्यं कार्श्यमृजादिमत् ।
ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यता श्वासतापकृत् ।
प्रयत्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्चिन्तेति केचन ॥

मोहो विचित्तता भीतिर्दुःखावेगानुचिन्तनैः।
घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥
सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्काराज्जायते स्मृतिः।
भ्रूसमुल्लासकरजवादनादिस्तदुद्भवः ॥
अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहा पर्याप्तता धृतिः।
सौहित्यवदनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥
दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्ट्र्याभावोऽभिधीयते।
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाऽधोमुखादिकृत ॥
चेतोनिमीलनं व्रीडा ह्यङ्गरागस्तवादिभिः।

इति केचित्।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः।
आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते।

इति केचित्।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः।
मनः प्रसादो लाभादेर्हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ॥
आवेगो राजविद्रावरसादेः सम्भ्रमो मतः।
तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः।
क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः।

इत्येके।

गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः।
सविलासाङ्गवीक्षाऽविनयावज्ञादिकृत्तु सः ॥
प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः।
निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादयः ॥
कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छा रतिसम्भ्रमैः।
तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वासितादयः ॥
आवेशश्चात्यन्तदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः ।
मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहावेशादिसम्भवः ॥

इति केचित् ।

क्वचित्तु अपस्मारस्थाने विस्मृतिः पठिता । तल्लक्षणं तु—

विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् ।
ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृत्तु सा ॥
सुप्तं निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकम् ॥
निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥
अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ॥
लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थाऽत्मन्यविक्रिया ।
व्यापारान्तरसक्तित्ववदनानमनादयः ॥
दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ।
अत्र स्वेदशिरःकम्पताडनातर्जनादयः ॥
भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।
स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानस्तथात्मनि ॥
व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।
प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिताः ॥
उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ।
तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासासितादयः ॥

जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्त्तितम् ।
सम्मोहेन्द्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत् ॥

अत्र च मरणस्थाने केचित् करुणां पठन्ति । सा च परदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वाच्चितवैक्लव्यमयाच्छोकान्नातिरिच्यते इति तद्ग्रहणमत्रानुचितमित्येके ।

अन्ये तु तस्याः दयावीरस्थायित्वमित्यत्र तद्ग्रहणानौचित्यमित्याहुः । न चान्यत्र सञ्चारित्वाद्ग्रहणं फलवदिति वाच्यम् । स्थाय्यन्तरसाधारणत्वात् तेऽपि हि क्वचन सञ्चारिणः । तदुक्तम्—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः ।

इति ।

गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासः कम्पादिकारकः ।
ऊहो वितर्कः सन्देहे भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्त्तकः ।

इति ।

ननु 'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इति नाट्यस्य विशिष्योपादानेन श्रव्यकाव्ये रसान्तरमायाति । तत्कीदृगित्यपेक्षायां वृत्तिकृदाह—निर्वेदस्येत्यादि । अमङ्गलप्रायत्वं विषयवैराग्यस्वरूपत्वात्संसारिणां बोध्यम् ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यथा—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः॥४४॥

शान्तरसो यथा। अहावित्यादि। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अयमर्थः। अहिः—सर्पः तत्र वा। हारे वा। कुसुमशयने—पुष्पाकीर्णपल्यङ्के वा। दृषदि शिलायां वा। मणौ—रत्ने वा। लोष्टे—मृत्पिण्डे वा। बलवति रिपौ—प्रबलशत्रौ वा। बलवति सुहृदि—समर्थमित्रे वा। तृणे

रिपौ—प्रबलशत्रौ वा। बलवति सुहृदि—समर्थमित्रे वा। तृण

वा। स्त्रैणे—स्त्रीसमूहे वा समदृशः। उत्तरत्रापि वाशब्दानुषङ्ग्यदेशे वा, पुण्यारण्ये—नैमिषारण्यादौ वा। शिव शिव शिवेति अर्थाऽकिञ्चित्करं वदतो वा प्रलपतोऽनर्थकं वदतो वा। मम दिवसा यान्त्विति। जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावादिति भावः। वाशब्दाभ्यां द्वयोर्द्वयोस्तुल्यता द्योत्यते। एवञ्च यथाऽहिरनिष्टापादकत्वेनानुपादेयस्तथा हारोपीति साम्यदृष्टिरिति श्रीवत्सलाञ्छनव्याख्यानमनादेयम्।

अत्रानित्यत्वादिपरिभावितं जगदालम्बनम्। सर्वसमत्वमनुभावः। धृत्यादयः सञ्चारिणः।

अत्र वदन्ति—शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः। न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते। तस्य विषयेष्वलंप्रत्ययरूपत्वात्। आत्मावमाननरूपत्वाद्वा। शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात्। तदुक्तं कृष्णद्वैपायनेन—

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥

इति। अत एव सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तम्।

अभावस्य स्थायित्वायोगात्। तस्माच्छमोऽस्य स्थायी। निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः। स च शमो निरीहावस्थायामानन्दः स्वात्मविश्रामादिति। न चैतावता 'निर्वेदस्थायिभावाख्यः' इति वदतां श्रीवाग्देवतावतारवृत्तिकाराणां प्रमादः शङ्क्यः, तत्त्वज्ञानजन्यनिर्वेदस्यैव शमरूपत्वात्। आपदीर्ष्यादिकारणान्तरजन्यस्य तस्य स्वावमाननरूपत्वात्। अस्यैव च चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनतादिकार्योत्पादकत्वम्। न खलु ब्रह्मज्ञानजन्यनिर्वेदस्य वैवर्ण्योच्छ्वासादिकार्यजनकता स्वप्नेऽपि सम्भवतीति सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम्। एवञ्च तत्त्वज्ञानजन्यनिर्वेदस्य स्थायित्वं कारणान्तरजन्यस्य सञ्चारित्वमिति तत्त्वम्। उक्तं चान्यत्राचार्यैः—

स्थायी स्याद्विषयेष्वेव तत्त्वज्ञानाद्भवेद्यदि।
अनिष्टेष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसौ॥

इत्यलं बहुना।

रसभावतदाभासेति सूत्रे रसवद्भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः। स किं रूपः। रत्यादीनां रसरूपत्वात्। व्यभिचारिणां रसाङ्गतानियमेन प्राधान्याभावात्। सात्त्विकानामप्यङ्गत्वादित्यत आह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः॥ ३५॥

भावः प्रोक्तः,

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया। कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः।

उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश! ते
कालकूटमपि मे महामृतम्॥

अप्युपात्तममृतं भवद्वपु-
र्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ ४५ ॥
हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः
शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ ४६ ॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

अञ्जितव्यभिचारी यथा—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥४७॥

अत्र विधिं प्रत्यसूया ।

रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणं तेन देवादिविषया सर्वा कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः हासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम् । यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथवा ।
अन्याङ्गभावभाग्वास्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥

इति। तदेतदाह-वृत्तिकारः-कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गार इति। तत्र देवविषयां रतिमुदाहरति—कण्ठकोणेत्यादि। रथोद्धता छन्दः। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ'इति लक्षणात्। शिवभक्तोक्तिरियम्। अयमर्थः। हे ईश ते-तव कण्ठस्य कोणे-एकदेशे विनिविष्टं—नितरां संलग्नं कण्ठरूपतया परिणतमिति यावत्। कालकूटं-विषमपि—मे मम। महामृतमुत्तममृतम्, अतिप्रियत्वात्। उपात्तमपि-मूर्ध्ना धृतमपि। अमृतं—चन्द्रकलारूपं यदि

भवद्वपुषो भेदेन वृत्तिरवस्थितिर्यस्य तथाभूतं भेदेनावभासमानमिति यावत्। तदा मे—मह्यं। न रोचते। भवद्वपुर्दर्शनमेव ममानन्दमददमिति भावः।

मुनिविषया यथा—हरत्यघमित्यादि। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक्। माघे नारदं प्रति श्रीकृष्णोक्तिरियम्। अयमर्थः। हे मुने। भवदीयस्य—भवत्सम्बन्धिनो दर्शनं कर्तृ, भवदीयस्य कस्यापि दर्शनं तथागुणविशिष्टं किम्पुनर्भवत इति द्योतयितुं भवदीयेति। शरीरभाजां—देहधारिणां मादृशाम्। कालत्रितयेऽपि—वर्त्तमानादिकालत्रयेऽपि। योग्यताम् इष्टसम्पादकगुणवत्त्वरूपां। व्यनक्ति सूचयतीत्यर्थः। कथमित्याकाङ्क्षायामाह—हरतीत्यादि। यतः सम्प्रति-वर्त्तमानकालेऽघं—पापं। हरति—नाशयति। एष्यतः—आगमिष्यतः। शुभस्य-श्रेयःसाधनस्य। हेतुः—सम्पादकम्। तत्त्वञ्चादृष्टद्वारा बोध्यम्। दर्शनस्यादृष्टद्वारा श्रेयः—साधनत्वाददृष्टस्य दृष्टसामग्रीसम्पादकत्वेन हेतुत्वात्। तथा पूर्वमाचरितैः—पूर्वजन्मार्जितैः। शुभैः—सुकृतैः। कृतं—जनितम्। तथा च वर्त्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यता इष्टसम्पादकगुणवत्त्वैव। निष्पापत्वस्य गुणस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन श्रेयः—सम्पादकत्वात्। भाविनि तु श्रेयःसाधकादृष्टसम्पत्तिरिति तत्रापीष्टसम्पादकगुणवत्त्वैव योग्यता। भूते तु तथाविधं सुकृतमिति योग्यता तादृग्गुणवत्त्वैव। सूचकत्वं चाद्ययोर्जनकतया। अन्त्यायास्तु जन्यतयेति बोध्यम्।

चक्रवर्त्तिनस्तु योग्यतां पुण्यवत्तामिति व्याचख्युः। तन्नातिरमणीयम्। वर्त्तमानकाले तदसम्भवात्। निष्पापत्वस्यापुण्यरूपत्वात्। दर्शनस्य साक्षादेव पापनाशकत्वेन तज्जनकस्य दर्शनजन्यादृष्टस्याप्यभावात्। भाविशुभहेतुभूतदर्शनजन्या-

इष्टवत्तया प्रकारान्तरेण तावदङ्गीकारे तु हरत्यघं सम्प्रतीत्यस्य तदप्रतिपादकत्वेनासङ्गतित्वापत्तेरिति सुधीभिर्ध्येयम् । एवमप्राप्त परिपोषा पुत्रादिविषया रतिः स्थाय्यन्तरं चापुष्टमप्युदाहार्यम् ।

व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा—जाने इत्यादि । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । वियुक्तस्य सखायं प्रतीयमुक्तिः । अयमर्थः । हे भ्रातः अद्य मया स्वप्ने प्रियतमा कोपेन पराङ्मुखी सती पाणिना–हस्तेन 'मां मा संस्पृश' इत्युक्त्वा रुदती–रोदनं कुर्वती अन्यत्र गन्तुं प्रवृत्ता दृष्टा । ततस्तादृग्दर्शनोत्तरमहं यावत् प्रियां परिरभ्यालिङ्ग्य । चाटुकानां—प्रियवाक्यानां शतेन । नाश्वासयामि–नानुनयं करोमि । तावज्जाने–निश्चिनोमि । शठेन–वञ्चकेन । विधिना निद्राया दरिद्रो–रहितो निद्रादरिद्रः तथा—भूतोऽप्यतथाकृतः । अत एव विधिर्दुर्घटविधायकः । जाने शठेनेति तापकारित्वेनासूयाप्रकर्षः । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्—'अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते' इति ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्त्तिताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च ।

तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्
तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः 'स्तुमः' इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी।
तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः॥ ४०॥

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

तत्पदेन रसभावयोः परामर्शः। न तु सन्निकृष्टत्वेन भावस्यैवेत्याह—रसाभासा भावाभासाश्चेति।

अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः। तच्चैकाश्रयत्वे तिर्यगादिविषयतायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासाङ्गतायां वा द्रष्टव्यमिति प्रदीपकाराः। इदं च परिगणनं सम्प्रदायानुसरणमात्रम्।

हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु।
गौणेषु च पदार्थेषु तदाभासं विजानते॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादिविसंवादात्।

वस्तुतस्त्वनौचित्यमात्रमेवामीषां मनसाऽऽभासताप्रयोजकम्। तिर्यगादौ त्वनौचित्याभावाद्रस एव न तदाभासः। अत एव वृत्तिकारो 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्' इत्यादौ तिर्यग्विषयतया भयानकं 'मित्रे क्वापि गते' इत्यादौ विप्रलम्भमुदाजहार। अत एवान्यत्रानेककामुकविषयरतेराभासत्वेऽपि पाण्डवेषु द्रौपद्याः न तथा। स्वस्त्रियामपि शोकाद्याविष्टायां शृङ्गारवर्णनमाभासमौचित्यानौचित्याभ्यामेवावसेयम्।

यद्यपि काव्यनाट्यश्रवणदर्शनाभ्यां विभावादिसाधारण्यज्ञाने सति सामाजिकानां स्वीयस्थायिव्यक्तिरित्यलौकिकरसः स्वतो नाभासस्तथाप्यसाधारणप्रतीतिप्रयोजककाव्यवर्णिते यत्रानौचि-

व्यप्रतिसन्धानं तत्र व्यङ्ग्ये रसे ऽप्याभासव्यवहार इति ध्येयम्।

अत एव रविभट्टाचार्याः प्राहुः—यदपि पितृचरणैराभासपदस्य भ्रमार्थकत्वमुक्तं तदपि व्यञ्जकीभूतकाव्यानुचितएवौचित्यज्ञानात्मकभ्रममूलतया प्रकृतपर्यवसन्नमिति। एकविषया रतिरेव नेति तु प्रलापः, 'बन्दीकृत्य नृपद्विषाम्' इत्यादावुदाहरिष्यमाणत्वात्।

रसाभासो यथा—स्तुम इत्यादि। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य चाटूक्तिरियमिति वैद्यनाथः। वयं त्वनौचित्यापादनाय परकीयां प्रति कामुकोक्तिरिति ब्रूमः। अयमर्थः। हे वामाक्षि—वामं—सुन्दरं जितेन्द्रियाणामपि वशीकरणाद्विरुद्धं वाऽक्षि यस्याः सा तथाविधे। तं कं पुरुषं स्तुमः, यं विना क्षणमपि न रमसे—क्रीडसि हृष्यसीति यावत्। तथा यं मृगयसे—अन्विष्यसि। कोऽसौ रणः—सङ्ग्राम एव मखस्त्वत्कर्तृकान्वेषणरूपस्वर्गफलकत्वात्। तस्य मुखे पुरतो यः प्राणान्विलेभे—दत्तवान्, अर्थाज्जन्मान्तरे। हे शशिमुखि—चन्द्रानने। यं बलादालिङ्गसि स कः सुलग्ने—शोभनग्रहाधिष्ठिते लग्ने जातः—उत्पन्नः। हे मदननगरि! मदनस्यैवं वैभवात्। यं तु ध्यायसि तस्य कस्यैषा-त्वत्कर्तृकध्यानरूपा तपःश्रीः-तपः सम्पत्तिरिति। अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते।

नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम्। एकत्रापि तादृशव्यापारसम्भवात्। यत्तु अनेककर्मपदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति एकविषयत्वाभिप्राये तु एकमेव कर्मपदमुपाददीतेति। तत्तुच्छम्। स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्थानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनो-

ऽभिन्नस्यापि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात्।

अत्र ब्रूमः। तु शब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते। एवमेकत्र भेदाभिप्राये ऽवगतेऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते। बहुपदमनेकपरं वा। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अत्रानेककार्मुकेत्यादि।

भावाभासमुदाहरति—राकासुधेत्यादि। वसन्ततिलका छन्दः। सीतामुद्दिश्य रावणस्योक्तिरियम्। अयमर्थः। राकासुधाकरः—परिपूर्णचन्द्रस्तद्वन्मुखं यस्यास्तथाविधा। तरले—चञ्चले आयते—दीर्घे अक्षिणी यस्यास्तादृशी। स्मेरमीषत्प्रकाशं यौवनं—नवयौवनमिति यावत्। तेन तराङ्गितास्तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भशीलाः विभ्रमा येषु तथाविधान्यङ्गानि यस्याः सा तथाभूतेति दर्शनक्रमेण मुखादिगतप्रकर्षविभावनम्। तत्तस्मादुक्तसौन्दर्यातिशायिनानुपेक्ष्यत्वात्। किङ्करोमि तल्लाभायेति शेषः। तया सह मैत्री क्रियतां तत्राह—तादिति। तया स्वीकृतिर्ममायमिति बुद्धिविपर्यीकरणं तस्य व्यतिकरे—सम्बन्धेऽभ्युपायो—हेतुः। क इव न कोपि सम्भाव्यत इत्यर्थः।

स्वीकृतिः—स्वाधीनीकरणं तस्य व्यतिकरः—सदातनत्वरूपं पौनःपुन्यमिति चण्डीदासाः।

अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्त्तिता। नायिकाया अननुरक्ततया तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात्। एवमन्ये ऽप्युदाहार्याः।

भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्रादिपदप्रतिपाद्यमाह—

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥३६॥

क्रमेणोदाहरणम्—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्याऽपि तद्विस्मृतम्।

अत्र कोपस्य।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णीं स्थितस्तत्क्षणात्
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः॥ ५१॥

अत्रौत्सुक्यस्य।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्
आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः॥५२॥

अत्रावेगहर्षयोः।

क्काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतःस्वास्थ्यमुपैहि कःखलु युवा धन्योऽधरं धास्यति।५३॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता।

भावस्थितिस्तूक्ता उदाहृता च।

'सन्धिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः। शबलता तु काल भेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम्। न च भावस्य शबल-

तायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः। शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्याऽऽस्वादे तद्भेदद्वयोपगमात्।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—तस्या इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अमरुकशतके खण्डितायाः स्वनायिकायाः कोपतच्छान्तिवृत्तान्तं वयस्यं प्रति कथयतो धृष्टनायकस्योक्तिरियम्। अयमर्थः। तस्याः—सपत्न्याः असूयातिशयान्नामानिर्देशः। सान्द्रं—घनं श्रीखण्डादि विलेपनं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य-सम स्थानस्य तत्पर्यन्तगामित्वेन प्रकृष्टो यः श्लेषः—परिरम्भस्तेन या मुद्रा—स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं तेनाङ्कितं तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः। वक्षः-वक्षस्थलम्। चरणयोरानतेः-प्रणामस्य यो व्यतिकरः-सम्बन्धः पौनःपुन्यं वा तद्व्याजेन—छलेन किं किमिति गोपाय्यते—आच्छाद्यते इत्युक्ते सति अर्थान्नायिकया। मया क्व तन्मुद्राङ्कणमित्युदीर्य—उक्त्वा तन्मुद्राङ्कणं सम्प्रमार्ष्टुं—विलोपयितुं सहसाऽप्रसाद्यैव, रभसेन-त्वरया। आश्लिष्टाऽऽलिङ्गिता। तत्सुखवशादालिङ्गनानन्दपारवश्यात्तन्व्या तन्मुद्राङ्कितत्वं विस्मृतमिति। चकारेणालिङ्गनविस्मृत्योरेककालतारूपः समुच्चयालङ्कारो द्योत्यते। अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः।

उदयो यथा—एकस्मिन्नित्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अमरुककवेः पद्यमिदम्। अयमर्थः। एकस्मिन् शयने—शय्यायाम्। विपक्षभूता रमणी—सपत्नी तस्याः नाममात्रग्रहे—ग्रहणेऽर्थान्नायकेन कृते सति। सद्यस्तत्कालमेव। कोपेन पराङ्मुखं यथा स्यात्तथा ग्लपितया—खिन्नया। मुग्धया—स्वस्याधैर्यमजानन्त्या कयाचिच्चाटूनि—प्रियभाषणानि। कुर्वन्नपि। प्रियतमः आवेगात्कोपभ्रमादवधीरितोऽवज्ञातस्तूष्णीं—आलापरहितः। स्थितः—प्रसादज्ञानायावहितो न तु निद्रितः। तत्क्षणात्तूष्णींभाव-

क्षणानन्तरमेव। सुप्त इव प्रार्थनापरा ङ्मुखो माभूदित्यौत्सुक्येन-अमन्दम्—अतिशयितं वलिता—वक्रीकृता ग्रीवा यत्र तद्यथा स्या-त्तथा पुनर्वीक्षित इति। अत्रौत्सुक्यस्योदयश्चमत्करोति।

सन्धिर्यथा—उत्सिक्तस्येत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं-छन्दः। सीतालिङ्गनं भावयतो रामस्य भार्गवागमे परा-मर्शोऽयम्। अयमर्थः। तपश्च पराक्रमश्च तयोर्निधेः—स्थानभू-तस्य धर्मयुक्तोभयवीरस्येत्यर्थः। अत एवोत्सिक्तस्य—दृप्तस्य-अर्थात् परशुरामस्य। अभ्यागमादागमनादेकतः—एकस्यां दिशि। सतः परशुरामस्य सङ्गे या प्रियता—प्रेम च। वीरस्य रभसो—हर्षस्तस्य उत्फालः—उद्रेको वीरोचिते कौतुकोद्रेक-इत्यर्थः। स च एतौ द्वावपि मां कर्षतः। अन्यतोऽन्यस्यां दिशि। एषः—भावनोपनतः। वैदेहीपरिरम्भः—सीताश्लेषश्च मां रुणद्धि—मुनिपार्श्वगमने-प्रतिबध्नाति। चकारः पूर्वोक्ताभ्यां तुल्यकालत्वस्य च सन्धिरूपस्य सूचनाय। एकस्य परिरम्भ-स्य सत्सङ्गप्रेमोत्साहाभ्यां तुल्यत्वसम्पादकं विशेषणमाह—मुहु-रित्यादि। मुहुर्वारंवारं चैतन्यं—ज्ञानमामीलयन्—विषया-न्तराद्व्यावर्त्तयन्। हरिचन्दनं—चन्दनभेदः इन्दुश्च तद्वच्छिशिरः—शीतलश्चासौ स्निग्धश्च प्रेमसंवलितः। अतएव रुणद्धीति युक्तं, स्निग्धेन युद्धानिवर्त्तनात्। अत एवानन्दी—आनन्दजनक इति।

अत्र मुनावत्यादरणीयत्वज्ञानजन्यत्वराविशेषः पूर्वार्द्धगम्यः हर्षस्तूत्तरार्द्धगम्यः। अनयोस्तुल्यकालमेवास्वादः। तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—अत्रावेगहर्षयोरिति।

शबलतामुदाहरति—काकार्यमित्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्। शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरिय-

मुक्तिः। अयमर्थः। अकार्यं—ब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूपं क। शशलक्ष्मणः—चन्द्रस्य कुलं च क। द्वयेनोभयोरत्यन्तवैधर्म्या-द्विषमालङ्कारो ध्वन्यते। भूयोऽपीत्युक्तवितर्कोपमर्देनौत्सुक्यं अपिना सम्भावनोत्कटता सूच्यते। दृश्येत सा—अद्भुतसौन्दर्या देवयानी दृश्येत-कथञ्चिद्दृग्गोचरा भवेत्। मे मम। श्रुतं-शास्त्रश्रव-णम्। दोषाणां—प्रमादावेशादीनाम्। प्रशमाय-आत्यन्तिकनाशाय। अहो—आश्चर्यं। कोपेऽपि मुखमर्थात्तस्याः। कान्तं—मनोहरम्। अ-पगतं कल्मषं—दुश्चरितं येभ्यस्तादृशाः। कृते—महात्मभिश्चरिते पु-ण्यकर्माणि धीर्येषां ते तथाभूताः सत्पुरुषाः। किं वक्ष्यन्ति इति नि-न्दाशङ्कया पूर्वोपमर्दः। स्वप्नेऽपि सा दुर्लभेत्यनेनाधिगताप्रा-प्तियुक्तदैन्यम्। हे चेतः स्वास्थ्यमुपैहि—उपगच्छ। कः खलु धन्यो-नाहमिव मन्दभाग्यो युवा—तरुणोऽधरं धास्यति—पास्यतीति।

अत्र काकार्यमित्यादौ वितर्कः। भूयोऽपीत्यौत्सुक्यम्। दो-षाणामिति मतिः। कोपेपीति स्मृतिः। किं वक्ष्यन्तीति शङ्का। स्वप्नेऽपीति दैन्यम्। चेतः स्वास्थ्यमिति धृतिः। कः खल्विति चिन्ता। स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमानेति शबलता चमत्कार-भूमिः। तदेतदुक्तं श्रीवृत्तिकारैः—अत्र वितर्कौत्सुक्य-मित्यादि।

ननु भावस्य शान्त्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः सम्भ-वत्येव तत्कथं नोक्त इति चेत्। न। भावोक्त्यैव तदुक्तेः। भावस्थितेर्भावाभिन्नत्वात्। तदेतदुक्तं भावस्थितिरित्यादि।

ननु व्यभिचारिस्थले नियमतो मुख्यस्य रसस्यावस्थानं तत्कथं भावोदाहरणमेतत् कथं वा भावध्वनित्वम्। रसाङ्गत्वेन

तेषां गुणीभावादित्यत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः। अङ्गित्वं राजानुगतविवाह-प्रवृत्तभृत्यवत् ।

ते—भावशान्त्यादयः कदाचन—यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते विवहनप्रवृत्तराजानुगम्यमानभृत्यवत् ।

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदानाह—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ ३७ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः । अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः । उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः ।

तत्र—

शब्दशक्तिमूलेत्यादि। अयमर्थः। घण्टायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र सः शब्दश्चार्थश्चोभयं चेति द्वन्द्वः । तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्य-उभयशक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः । शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव यत्तेनैव तदर्थप्रतीतिर्न तु पर्यायान्तरेणापि । एतद्विपरीतं चार्थशक्तिमूलत्वं नत्वाभिधया तत्प्रतीतिरिति ।

एतेनाभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैष भेदो द्रष्टव्यः । तन्नियमने तु नाभिधामूलत्वं किन्तु व्यञ्जनामूलत्वमेव 'भद्रात्मनः' इतिवद्भवेदिति यत्केनाचिदुक्तं तन्नादेयम् । 'भद्रात्मनः' इत्यादे-

रपि एतद्भेदत्वेनेष्टत्वात्। अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः।

किञ्च–प्रथमोदाहरणे अप्राकरणिकप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये भवानित्यनेन, तृतीये असीत्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुध्येत। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्। तेषु मध्ये—

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते॥ ३८॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा।

वस्त्विति अनलङ्कारं वस्तुमात्रम्। आद्यो यथा—

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः॥ ५४॥

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान्॥ ५५

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि॥ ५६॥

अत्रापि विरोधाभासः।

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने॥ ५७॥

अत्र व्यतिरेकः।

अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता।

वस्तुमात्रं यथा—

पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।
उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥५८॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा ऽऽस्स्वेति ध्वन्यते।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ५९ ॥

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते।

नन्वलङ्कारोऽपि वस्तु तत्कथं भेद इत्यत आह–अनलङ्कारमिति। अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा। अलङ्कृतस्यानलङ्कृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशनादित्यर्थ इति।

तत्राद्यो यथा–उल्लास्येत्यादि। वसन्ततिलका छन्दः। अत्र वाच्यपक्षे येन–प्रकृतेन। देवेन–नृपतिना। जरठं–कठोरमूर्जितं–बलवद्गर्जितं–सिंहनादो यस्य तथाविधेन। कालो–वैरिसंहर्त्ता यः करवालः–खड्गस्तत्र यन्महदम्बु–धाराजलन्तस्य वाहः–प्रवाहः प्रसरणमुल्लास्य–तीक्ष्णीकृत्य। धाराजलैः–खड्गधाराकान्तिभिः। खड्गरत्नादिकान्तौ पानीयपदप्रयोगात्। रिपूणां–शत्रूणाम्। त्रिजगति–त्रिभुवने। ज्वलितो–विख्यातः। सकल एव प्रतापः–शौर्यख्यातिरूपो रणे–सङ्ग्रामे। निर्वापितः–विलोपित इत्यर्थः।

यद्वा–महः–उत्सव एवाम्बु वहतीति तथा कालकरवालः–कृष्णायसखड्गश्चासौ स चेति कर्मधारयः तमुल्लास्य–निपातनायोद्यम्येत्यर्थः।

सकल इति सप्तम्यन्तं रणविशेषणमिति केचित्।

व्यङ्ग्यपक्षे तु येन देवेन—मेघाधिपतिना इन्द्रेण। 'कालक-रं—कृष्णरश्मि बालं—नवीनम्, बवयोरभेदात्। महाम्बुवाहं—मेघ-मुल्लास्य—प्रकाश्य। रणे—तेजोविषयजलकोलाहले सति। धारा-कृतिभिर्जलैः त्रिभुवने रिपूणामर्थाज्जलशत्रूणां तेजसाम्। सकलः प्रकृष्टस्तापः—औष्ण्यम्। निर्वापितः—शमितः। कीदृशेन देवेन जर-ठोर्जितगर्जितेन—तत्प्रयोज्यमेघगर्जितस्यैव तदीयत्वात्। उपल-क्षणार्थकतृतीयाङ्गीकारेण गर्जितेनोपलक्षितं मेघमुल्लास्येति वाऽर्थः।

चक्रवर्त्तिनस्तु महाम्बुवाहमिव कालकरवालं तमिव च महाम्बुवाहमिति पक्षद्वये क्रमेणोपमितिसमासाङ्गीकारेणार्थः। एवं धाराजलैरित्यत्रापि जलैरिव धाराभिरिति राजपक्षे। तथा व्यङ्ग्यपक्षे ज्वलितः—ऊर्ध्वशिखः प्रकृष्टस्तापो यस्यार्थाच्छत्रूणा-मस्त्राग्निरिति विशेषमाहुः। तत्र कालकरवालेत्यादेः परिवृत्तिस-हत्वेन तदंशे शब्दशक्तिमूलत्वाऽनुपपत्तिः। कालकरवाल एव महाम्बुवाहः—मेघ इति रूपकं त्वसङ्गतमेव। तथा सति उत्तरपदार्थ-स्य मेघस्य प्राधान्यापत्त्या तदुल्लासकत्वस्य राज्ञि इन्द्रारोपं विना-ऽसङ्गतत्वापत्तेः। एतदर्थं व्यङ्ग्यत्वाङ्गीकारे च तस्य वाच्यसिद्ध्य-ङ्गत्वेन ध्वनित्वानुपपत्तेः। उपमायास्तु नेतरोपमासाधकत्वम्। नृपे इन्द्रसाम्यावगतावपि खड्गे मेघसादृश्यसमानधर्मसाकाङ्क्ष-त्वादिन्द्रसदृशोल्लास्यत्वस्य मेघावृत्तित्वेन समानधर्मत्वाभावादिति विशेषः।

किञ्च—नानार्थशब्दोपनिबन्धेन प्रतीयमानार्थे तात्पर्यग्रहा-द्वाक्यभेदपरिहाराय तेनैकवाक्यताकल्पेऽपि वर्णनीयस्य राज्ञः प्राधान्यमितरस्य गुणभाव इत्युचितं न तु वर्णनीयस्य गुणत्व-म्। एवं रूपके राजैव महेन्द्र इत्युत्तरपदार्थस्याप्रकृतस्य प्राधा

न्ये तद्राहित्यरतेरेव व्यङ्ग्यत्वापत्त्याऽसम्बद्धार्थाभिधायकत्वप्रसङ्गः। उपमायान्तु प्रकृतप्राधान्यलाभान्न तथेति तस्या एव व्यङ्ग्यत्वं युक्तम्। तदेतदुक्तम् असम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यादि।

अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—अत्र 'करवालमुल्लासय' एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतादृशशब्दप्रयोगस्तस्याऽसम्बद्धार्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। स च शब्दशक्तिमूलकः पर्यायान्तरेण भूपादिना तदर्थोपस्थितौ तदप्रतीतेरिति।

एवमलङ्कारान्तराणि व्यङ्ग्यानि बोध्यानीति ध्वनयन्नुदाहरति—तिग्मरुचिरित्यादि। अयमर्थः। हे विभो—प्रभो। भवान्विभाति—शोभते इत्यन्वयः। कीदृशः तिग्मस्तीक्ष्णश्चासौ रुचिरो—मनोज्ञः शत्रुमित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः। खलसुजनयोस्तिग्मरुचिरःप्रतापो—दण्डादिजनितं तेजो यस्येति दीपिकायाम्। विधुराणां—शत्रूणां निशेव निशा मरणं करोतीति। तथा मधुरा—मनोज्ञा लीला—चेष्टा यस्य सः। मतिः—शास्त्रतत्त्वज्ञानं मानश्चित्तसमुन्नतिस्तयोस्तत्त्वेन—सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः। तयोस्तत्त्वेन—यथार्थेन वृत्तिर्यत्रेति चक्रवर्ती। प्रतिपदं पक्षाणां—सहायानामग्रणीरग्रेसरः।

अत्र तिग्मरुचिः सूर्योऽप्रतापोऽनुष्णः। विधुश्चन्द्रो न निशाकृत्। मधुर्वसन्तोऽलीलः—क्रीडाशून्यः। मतिमान्प्रशस्तबुद्धिः अतत्त्वेऽवस्तुभूते वृत्तिर्व्यवसायो यस्य तादृशः। प्रतिपत्तिथिः। पक्षाग्रणीः—पक्षादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः। द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वात्। अत्रैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः।

पदाऽभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—अमित इत्यादि । अयमर्थः । हर्षं शत्रुमित्रयोर्द्यति—खण्डयति ददाति चेति तथाभूत। हे प्रभो । त्वं सामितः—सङ्ग्रामात्मासैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिन्नः । असतां—खलानामहितो—दण्डकृत् । एवं साधुभिरुत्कृष्टैर्यशोभिः सहितो—युक्तोऽसीत्यन्वयः । साध्विति क्रियाविशेषणं वा ।

अत्र मितं—मानं तद्रहितस्तत्साहितश्च । तथा अहितः सहितश्चेति विरोधो व्यङ्ग्योऽप्रकृतत्वात् ।

ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव । नेत्युच्यते । तात्कियती सीमा । अपिशब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वम् । तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

व्यतिरेको यथा—निरुपादानेत्यादि । अयमर्थः । तस्मै शूलिने—महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृशः निर्गतः उपादानसम्भारः—उपकरणसम्पत्तिर्यत्र तद्यथा स्यात्तथा । अभित्त्यावनाधारे शून्ये इति यावत् । चित्रं—नानाकारं जगत्तन्वते— विस्तारयते ।

यद्यप्युपादानसम्भारं विना न सृष्टिसम्भवस्तथाऽप्युपकरणसम्पत्तेरपि भगवदिच्छापन्नत्वेन तत्पारवश्याभावे तन्निरपेक्षत्वमुपचरितं बोध्यम् ।

एवं कलया—चन्द्रषोडशांशरूपया श्लाघ्ययेति प्रकृतोऽर्थः । व्यञ्जनया तु चित्रकलाशब्दाभ्यामालेख्ये तत्प्रावीण्योपस्थित्या मषीतूलिकाद्युपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्य उत्कर्षः प्रतीयत इति । अत्र चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता बोध्या ।

ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा । आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वम् । अन्यानलङ्करणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य

ध्वनित्वम्। व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेन्न। पूर्वमयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽलङ्कारव्यपदेशात्। यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः।

नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽपि अलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेन्न। अलङ्कारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात्। नचैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कारध्वनित्वप्रसङ्गः। संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात्। एवं च प्राधान्याऽप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात्। तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वे वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अलङ्कार्यस्यापीत्यादि।

वस्तुमात्रमुदाहरति—पंथिएत्यादि। जघनविपुला छन्दः। उक्तञ्च वृत्तरत्नाकरे—

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति।

इयं विपुला चपलावन्मुखजघनभेदाभिन्ना भवति। प्रथमेऽर्द्धे मुखविपुला उत्तरार्द्धे जघनविपुलेति व्याख्यातारः। स्वयं दूती 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रमनुसृत्य पथिकं प्रत्याह—

पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस॥

इति संस्कृतम्। अयमर्थः। हे पथिक प्रस्तराणां—पाषाणानां स्थले अत्रास्मिन् ग्रामे। मनागल्पमपि। प्रस्तरः—कटाद्यास्तरणम्। नास्ति। पाषाणबाहुल्येन तृणदुर्लभतासूचनम्। तत्तस्माच्छयनसामग्र्यभावात्कारणादुन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य—वार्षुकं जलदं बल-

वत्प्रतिबन्धकं विचार्यं। यदि वससि तदा वस। न तु विश्रामार्होऽयं ग्राम इति यथाश्रुतोऽर्थः।

व्यङ्ग्यार्थस्तु—प्रस्तराणां—मूर्खाणां स्थाने ऽत्र ग्रामे। सत्थरं—शास्त्रम् मनागपि नास्ति। किम्पुनः साहित्यम्। ततश्चाकृतीङ्गिताद्यभिज्ञविरहान्निःशङ्कतया उन्नतमनुपभुक्तं स्तनं प्रेक्ष्य तादृशोद्दीपनं मेघं च। यदि वससि उपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्स्वेति। प्रस्तरस्थले इत्यनेन शय्यापेक्षाऽपि नास्तीति ध्वन्यते। शब्दशक्तिमूलत्वं परिवृत्त्यसहनानार्थशब्दप्रयोगादवसेयम्।

संस्कृते वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वमुदाहरति—शनिरित्यादि। गाथा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अयमर्थः। हे नरेन्द्र यस्मै त्वं कुप्यसि तं शनिर्ग्रहः अशनिर्वज्रश्च। उच्चैरतिशयेन। निहन्ति। यस्मै पुनः प्रसीदसि। पुनस्त्वर्थे। स पुरुषः। उदारो—दाता महान्वा। अनुगता दारा यस्य प्रवासाद्यभावात्स तथाभूतश्च भातीति।

अत्र प्रथमार्द्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वन्यते। न तु विरोधालङ्कारः। शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात्। विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः। द्वितीयार्धं तु नोदाहरणम्। तत्र चशब्दस्याऽप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात्। समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यङ्ग्यत्वादिति।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं विभजते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः॥ ३९॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्॥४०॥

वस्त्वलङ्कारमथ वा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतःसम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्त्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः, कविनिबद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोऽपर इति त्रिविधः, वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः, तस्य वस्तु वाऽलङ्कारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः । क्रमेणोदाहरणम्—

अलसशिरोमणि धुत्ताणं
अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ ।
इअ भणिएण णअङ्गी
पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥ ६० ॥

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीम्प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥६१॥

अत्र त्वमधन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट—
सङ्क्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥ ६२ ॥

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यते इति वस्तु ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथा-
सङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्
निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥ ६३ ॥

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शात्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता । मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्तर्तामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षा च । एषूदाहरणेषु स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः ।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसम्मूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥६४॥

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।

केसेसु बलामोडिअ तेण अ
समरम्मि जअसिरी गहिआ ।
जह कन्दराहिँ विहुरा
तस्स दढं कण्ठअम्मि सण्ठविआ ॥ ६५ ॥

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा। एकत्र सङ्ग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं सम्भाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च।

गाढालिङ्गणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीअव्व हिअआहिं ॥६६॥

अत्रोत्प्रेक्षया मस्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भते इति वस्तु।

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा।
दावेइ भुअणमण्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी॥६७॥

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगत् अजडासनस्था निर्मिमीते इति व्यतिरेकः। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः।

जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम्।
ते एह्णिं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ॥६८॥

अत्र निश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

सहि विरइऊण माणस्स
मज्झ धीरत्तणेण आसासम्।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि
सहसत्ति तेण ओसरिअम्॥ ६९ ॥

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा वा।

ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिं तुह लोअणेसु मह दिण्णम्।
रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥७०॥

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि इति उत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपयसि यावत्ते-

षामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥ ७२ ॥

अत्र हेत्वलङ्कारेण 'तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते' इति विशेषोक्तिः। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादशभेदाः ।

ध्वनाविति शेषः। स्वतः सम्भवी—लोकेऽपि दृष्टः। प्रौढोक्तिश्चमत्कारानुगुणोक्तिः। मात्रपदेन बहिःसम्भववारणम्। तेन कविना उम्भितस्य पूरितस्य वर्णनयोम्भितो नायकादिस्तस्येत्यर्थः। 'उभ उम्भ पूरणे'इति धात्वनुसारात्। कविनिबद्धवचनं कविवचनादधिकरागप्रकटकतयाऽधिकचमत्कारकमिति द्वयोर्भेदः। अन्यथा कविनिबद्धभणितिनिष्पन्नः कविभणितिनिष्पन्न एवेति स्वतःसम्भवित्वं प्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वं चेति द्वैरूप्यमेव विदध्यात्। अत एवोक्तं वृत्तिकारैर्द्विविधोऽपर इति त्रिविध इति। असौ त्रिरूपोऽप्यर्थो वस्त्वलङ्काररूपेण प्रत्येकं द्विधा भूत्वा यतो व्यनक्ति ततः षट्प्रकारो व्यञ्जकस्तेषां प्रत्येकं व्यङ्ग्योऽपि वस्त्वलङ्काररूपाभ्यां द्विरूप एवेति। तेन हेतुनाऽयमर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिर्द्वादशात्मको—द्वादशविध इत्यर्थः।

अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—स्वतःसम्भवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः अपि तु बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो—बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः। अयमर्थः। व्यञ्जकोऽर्थस्त्रिधा। स्वतः सम्भवी, कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः—कविनिबद्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमा-

न्नसिद्धश्च । स त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलङ्कृतिर्वेति पड्विधो व्यञ्जकः । षण्णां व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति द्वादश भेदा भवन्तीति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—तत्र स्वतः सम्भवीत्यादि ।

तत्र स्वतः सम्भविन्यर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—अलसेत्यादि । मुखविपुला छन्दः । विवाहप्रसङ्गे यौवनाक्रान्तकुमारीं प्रत्युपमात्रा सम्भावितवरगुणवर्णने सा प्रसन्नाऽप्रसन्ना वेति कुमारीप्रसूप्रश्नं काचिदुत्तरयति ।

अलसशिरोमणिर्धूर्त्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः ।
इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ।
इति संस्कृतं स्पष्टम् ।

अत्रालसत्वेनान्यत्र गन्तुमनिच्छुः । धूर्त्तत्वेन रतेष्वनावृतगुणः, सम्भोगेनातृप्त इति यावत् । धनसमृद्धिमत्तया कृपण इति निर्धार्य यत्प्रफुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्षणीय इति मम्मैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

वस्तुनाऽलङ्कारस्य यथा—धन्येत्यादि । वसन्ततिलका छन्दः । मित्रस्त्रीगोष्ठ्यां विदितवृत्तान्ता काचिद्विदग्धा विश्वस्तामाह—अयमर्थः । त्वं धन्याऽसि या प्रियस्य सङ्गमे—गाढालिङ्गनादावपि । रतान्तरेषु—सुरतमध्येष्वपि । विस्रब्धानि—विश्वासयुक्तानि चाटुकशतानि—रिरंसोद्दीपकवाक्यानि । कथयसि—स्पष्टमुच्चारयसि । करं प्रसार्य सखीस्पर्शरूपशपथपूर्वं स्ववृत्तान्तमावेदयति—अहं तु प्रियेण करे नीवीं—नाभितलवसनग्रन्थिम्प्रति । प्रणिहिते—नीव्यां करोऽर्पयितव्य इति प्रणिधानविषयीकृते मनसि सङ्कल्पितेऽपीति यावत् न स्वर्पिते, अत्राचकत्वापाताल्लाघवलघुत्वापाताच्च किम्पुनः सङ्गमादावित्यपि शब्दार्थः । इ-

हप्रत्ययोत्पादनायाह—सख्यः शपामि—भवदङ्गं स्पृशामि, अत्र शप-थस्यामुख्यत्वादात्मनेपदाभावः । यदि किञ्चिदपि स्मरामि । किं पुनस्तादृशवाक्यमित्यपिशब्दार्थ इति ।

अत्र वाच्येन वस्तुना स्वस्य महानन्दाप्तिसूचनद्वारा त्व-मधन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते ।

अलङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—दर्पान्धेत्यादि । वसन्त-तिलका छन्दः । अयमर्थः । यस्य—राज्ञः । करे कृपाणः—खड्गः । युधि—सङ्ग्रामे । कोपात्कषाया—रक्ता कान्तिर्यस्य तथाभूतः । का-ल्याः कटाक्ष इव । वीरैः साधारणभटानां भयप्रदत्वादत्यन्त-शूरैरेव व्यलोकि—विशेषेण दृष्टः । रक्तत्वसम्पादनाय कृपाणं वि-शिनष्टि—दर्पणान्धाः—उच्छृङ्खला ये गन्धगजाः 'यस्य गन्धं स-माघ्राय पलायन्तेऽन्यदन्तिनः' इत्युक्तलक्षणाः तेषां कुम्भात्मक-कपाटानां कूटे—मध्यभागे या सङ्क्रान्तिः—सम्यक् प्रविशनं त-न्निघ्नं—दृढप्रहारायत्तं यत् घनशोणितं—गाढरुधिरं तेन शोणित-शोचिः—कान्तिर्यस्य तथाभूत इति ।

अत्र केचित् उपमया वर्णसाम्यं प्रत्याय्यते न तु काली-कटाक्षनिष्ठं सकलरिपुक्षयकारित्वमिति तादृशवस्तुव्यञ्जकत्वम-नुपपन्नमिति ।

अत्र ब्रूमः । न खलु रिपुकुलनाशकत्वमुपमानमात्रवृत्ति कि-न्तूभयसाधारणम् । अस्तु वोपमानधर्मः तथाप्युपमाने व्यञ्जन-योपमेये तदवगमे बाधकाभावः । न चात्रोत्प्रेक्षा शङ्क्या स-म्भावनाविरहात् । न च शब्दव्यापारेणैव तथा प्रतीतिरिति शङ्क्यम्, वर्णसाम्योपस्थापकत्वेनोपरतत्वात्तस्य, किन्त्वर्थश-क्तिमूलेनैव तथा व्यञ्जनम् । उक्तञ्च मिश्रैः—'साम्यावगमना-नन्तरमुपमानगतधर्मान्तरमुपमेये प्रतीयत इति यथोक्तव्यङ्ग्या-

यगमे ... बाधः' तदुक्तम्—'धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यसंवित्साहचर्यतः' यथा—'कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः' इत्यत्र गौरत्वनिर्देशेनोच्छ्रायस्येति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अत्रोपमालङ्कारेणेत्यादि।

अलङ्कारेणालङ्कारव्यक्तिमुदाहरति—गाढकान्तेत्यादि। रथोद्धता छन्दः। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात्। यो—नृपो युधि निजाधरं विदशन्—क्रोधात्खण्डयन्सन्। वैरिवधूजनस्योष्ठविद्रुमदलानि। गाढा—तीव्रा या कान्तादशनक्षतव्यथा—प्रियदन्तव्रणार्त्तिः सैव सङ्कटोऽसह्योपद्रवस्तस्मादमोचयदित्यर्थः।

अत्र विरोधालङ्कारेणेत्यादि। उक्तमत्र मिथिलेशसचिवैरच्युतभट्टाचार्यैः 'विरोधालङ्कारोऽत्र चिन्त्यः' इति। अच्युतात्मजरत्नपाणिभट्टाचार्यास्तु—'विरोधपदेनात्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपविरोधात्मकातिशयोक्त्यलङ्कारोऽभिधीयते' इति काव्यदर्पणाख्यटीकायां व्याचख्युः। तत्सूनवो रविभट्टाचार्यास्तु—'विरोधालङ्कारेण वास्तवविरोधमूलासङ्गत्यलङ्कारेणेत्यर्थः। स्वाधरनिर्दंशवैरिवनितोष्ठमोचनयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्येन निर्देशाद्विरोधस्य स्फुटत्वात्' इति मधुमत्यां व्याचख्युः।

तुल्ययोगितेति। अत्र न्यायविद्यावागीशनृसिंहठक्कुराः प्राहुः—अधरो निर्दिष्टश्च शत्रवो व्यापादिताश्चेति तुल्यकालमेककालं योगिनौ तयोर्भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्त्या समुच्चयालङ्कारो व्यज्यत इत्यर्थः। न तु प्रकृतानामप्रकृतानां वा गुणक्रियान्यतरैकरूपधर्मसम्बन्धात्मिकायास्तुल्ययोगितायाः प्रसङ्गोऽपीति।

मधुमतीकारास्तु- 'अत्र तुल्ययोगितापदेन समुच्चयालङ्कारोऽभिमतः, अधरनिर्दशनवैरिव्यापादनक्रिययोर्यौगपद्यप्रतीतेः पितृचरणास्तु तुल्ययोगितापदेन कार्यकारणयोस्तुल्यकालताप्रतीतेः। 'कार्यकारणयोर्यश्च'इत्यनेन लक्षितातिशयोक्तिरत्राभिमता। न च कार्यस्य पूर्वकालाभिधाने रा, समकालाभिधानेऽप्यविरोधात्। कारणगतशीघ्रकार्यकारित्वबोधलक्षणप्रयोजनस्याविशेषादिति वदन्ति' इत्याहुः।

प्रदीपकारास्तु—'अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्याभावलक्षणयाऽतिशयोक्त्याऽलङ्कारेण दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति समुच्चयोऽसौ। स त्वन्यो 'युगपद्या गुणक्रियाः'इत्युक्तलक्षणः समुच्चयालङ्कारो द्योत्यते। एष एव च तुल्यकाले योगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितेति कैश्चिदुच्यते। मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्त्तितामिति बुद्धेरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाप्यत्र व्यङ्ग्या'इति व्याचख्युः।

वयं तु अत्रोष्ठविषयकदशनमोचनयोर्विरोधः ओष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्। प्रतियोगिभेदेनाभास इति विरोधालङ्कारो निर्बाधः। अधरदशनशत्रुव्यापदनयोर्वीराऽङ्गुभावत्वेन प्रकृतयोः सूर्यक्रियारूपैककालोपाधिसम्बन्धेन तुल्ययोगितापि निर्बाधैव। तद्बुद्धिर्नृपबुद्धिरित्यर्थः। चकारेण तुल्ययोगितोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः सूचितेति ब्रूमः। एषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतः सम्भवी।

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यजकेऽर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति—कैलासस्येत्यादि। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तम्। राजवर्णनमिदम्। कैलासस्य प्रथमशिखरे—हिमगिरेः श्रेष्ठशृङ्गे। वेणनां—वंशवाद्यानां संमूर्च्छ-

नाग्निः–रागविशेषैः करणभूतैः । उक्तञ्च–

स्वरैः संमूर्च्छना यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तां प्राहुर्गीततत्त्वविदो जनाः ।

इति । विबुधरमणीभिर्देवाङ्गनाभिः कर्त्तृभूतैर्गीयमानां । त्वदीयां–त्वत्सम्बन्धिनीं कीर्तिं श्रुत्वा । सरसाबिसिनीकाण्डेषु–धवलतमकमलिनीकदम्बेषु सञ्जाता शङ्का येषां तथाभूताः । अत एव स्रस्तापाङ्गा–चलितनेत्रप्रान्ताः । दिङ्मातङ्गाः–ऐरावणादयः । श्रवणपुलिने–कर्णतटे । हस्तं–शुण्डादण्डमावर्त्तयन्ति–मुहुर्व्यापारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि बिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का इति भ्रान्तिमान्सन्देहो वा ऽलङ्कारो व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम् । तथापि तद्रागनैरपेक्ष्येणापि किञ्चिच्छुक्लं कर्णे प्रविशतीत्येतावेतापि वस्तुमात्रेण येपामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं श्वैत्यमूर्त्तत्वादिबुद्धिजननेन त्वत्कीर्त्तिश्चमत्करोतीति व्यक्तिसम्भवाद्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम् । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावर्त्तनं हस्तिनो न स्वतः सम्भवि किन्तु कविप्रौढोक्तिसिद्धम् । तदेतत्सर्वमभिमेत्य वृत्तिकृदाह–अत्र वस्तुनेत्यादि । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्रैव वस्तुनाऽलङ्कारस्य यथा–केसेस्वित्यादि । गीतिश्छन्दः ।

अर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभां ताङ्गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ।

इति लक्षणात् ।

केशेषु बलाद्रामोच्य तेन समरे जयश्रीर्गृहीता ।
यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः ।

इति संस्कृतम्। अयमर्थः। तेन—राज्ञा नायकेन च। समरे—युधि सुरतसङ्गरे च। जयश्रीर्विजयलक्ष्मीरामोऽन्य—भोगाभिमुखीकृत्य। बलात्केशेषु तथा गृहीता। यथा कन्दराभिः स्त्रीलिङ्गेन नायिकात्वारोपो ध्वन्यते। तथा च दरीभिर्नायिकाभिश्च तस्य—राज्ञो नायकस्य च विधुराः—शत्रवः सम्भोगासहिष्णवश्च। कण्ठे—तटे कण्ठदेशे च। दृढं संस्थापिता इति।

अत्र केशग्रहणेत्यादिना प्रदर्शितव्यङ्ग्यालङ्कारत्रयेऽन्यतमपरिग्रहे साधकबाधकाभावादनिश्चयसङ्करः श्रीवाग्देवतावतारैरपन्हुतिश्चेति चकारेण सूचित इति बोध्यम्।

यत्तु सारबोधिनीकारैरुक्तम्—चकारेणैकव्यञ्जकानुप्रवेशसङ्करसूचनमिति। तत्प्रामादिकम्। 'स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम्' इति लक्षणात्।

काव्यप्रदीपकारास्तु—यत्तु केशग्रहावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इति। तन्नैवेदेवम्। यदि पूर्वं कन्दरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्यात्, अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात्, तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वं किन्तु समासोक्तेरलङ्कारस्येति प्राहुः।

अत्र ब्रूमः। यथेति यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेन तच्छब्द आक्षिप्यते, तेन च पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यमिदम्, तत्र तेनेति कन्दराभिरिति च पदद्वयं विशेष्यसमर्पकं श्लिष्टञ्च। तथा च न समासोक्तिः, विशेष्यविशेषणवाचिनां सर्वेषां श्लिष्टत्वे तत्स्वीकारात्।

किञ्च—यत्रोभयतात्पर्यवशादभिधयैवार्थद्वयोपस्थितिस्तत्रैव श्लेषः। प्रकृते तु व्यञ्जनया द्वितीयार्थस्य प्रतिभासान्नमिति न-

ताऽऽश्चर्यथिवचनस्य प्रामाण्यशङ्का कथञ्चिदुदेतीति दिक्।

एवं चैकस्या नायककर्तृककेशाकर्षणदर्शनेनान्यस्याः कामोद्रेकः स्यादेवेति समासोक्तिः पुनरुत्प्रेक्षाया एवाङ्गमिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याणां समाधानमनादेयम्।

अलङ्कारेण वस्तुनो यथा—गाढेत्यादि। गाथा छन्दः॥ लक्षणमुक्तम्।

गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समुपसरति।
मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात्॥

इति संस्कृतं स्पष्टम्। अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारेण भत्यालिङ्गनादि तत्र जृम्भत इति वस्तु ध्वन्यते।

अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा—जा ठेरमित्यादि। गाथा छन्दः।

या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा।
दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी॥

इति संस्कृतं स्पष्टम्। अत्र जा ठेरं व हसन्तीत्युत्प्रेक्षालङ्कारेण चमत्कारैककारणं नवनवं जगदनम्बुजासना निर्मिमीते इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेको व्यज्यते।

यद्यप्युत्प्रेक्षां विनाऽपि व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते, नियतिकृतनियमेत्यादिवत्, तथापि न स्फुटो भवतीति। यद्वा तावन्मात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वं न विहन्यत इति।

एवं कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नभेदचतुष्टयमुदाहृत्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यञ्जकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति—जे लङ्केत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्।

ये लङ्कागिरिमेखलायाः स्खलिताः संभोगखिन्नोरगी
स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् ।
ते इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससम्पर्किणो
जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥

इति संस्कृतम् । ये लङ्कासन्निकृष्टो गिरिर्मलयस्तन्मेखलायाः सकाशात्स्खलिता उरगीभयादिति भावः । सम्भोगेन खिन्नानां क्षुत्पीडितानामुरगीणां—सर्पिणीनां स्फारा—वितता उत्फुल्ला ऊर्ध्वप्रसृता ये फणास्तेषामावलयः—पङ्क्तयस्ताभिः कवलने—भक्षणे सति । दरिद्रत्वं प्राप्ताः—स्वल्पावशिष्टाः । उरगीति स्त्रीत्वेनाहारद्वैगुण्यं व्यज्यते । तेन मलयानिलाः इदानीं विरहिणीनिःश्वाससम्पर्किणः—प्राप्तैश्वर्याः सन्तः । झटिति—शीघ्रमेव । शिशुत्वेऽपि तारुण्यपूर्णा इव बहला—बहुतरा जाता इत्यर्थः ।

अत्र यथोक्तेन वस्तुना निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्याः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तु व्यज्यते । तारुण्णपुण्णा विअ इत्युत्प्रेक्षायाः व्यक्तावनुपयोगात् । न चैवमस्या अप्रयोजकत्वम्, उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात् । निःश्वाससम्पर्कस्य बहलत्वहेतोरुपादानात्काव्यलिङ्गस्यैव व्यञ्जकतेति चेत् । न । तस्य हेतुत्वाविवक्षयाऽपि तथाऽभिव्यक्तेः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह—अत्र निःश्वासैरित्यादि ।

अत्रैव वस्तुनाऽलङ्कारव्यक्तिमुदाहरति—सहीत्यादि । उद्गीतिश्छन्दः ।

आर्याशकलद्वितीयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः ।
सोद्गीतिः किल कथिता तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता ॥

इति लक्षणात् ।

सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् ।
प्रियदर्शनविशृङ्खलक्षणे सहसैव तेनापसृतम् ।

इति संस्कृतम्। काचिन्मानभङ्गप्रकारं सखीमाह—हे सखि मम धीरत्वेन—मद्धैर्येण। मानस्याश्वासं—समाधानं विरचय्य कारयित्वा। प्रियदर्शनविशृङ्खलक्षणे—प्रियतमालोकनकौतुकतरलितकाले। विहलामित्यत्र विहत्तनामिति पाठे विह्वलत्वक्षणे इत्यर्थः। सहसैव—अकस्मादेव। तेन प्रयोजकेन धीरत्वेनापसृतं—पलायितमिति वाक्यार्थः।

अत्र वस्तुनेत्यादि। अयमर्थः। प्रियदर्शनविशृङ्खलक्षणे अकस्माद्धीरत्वेनापसृतमिति वाच्येन वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते। चकारेण संसृष्टिः सूचितेति।

अत्रैवालङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिमुदाहरति-ओल्लोल्लेत्यादि। उद्गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तम्।

आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम्।

रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते॥

इति संस्कृतम्। भर्तरि सपत्न्या कृतमभिनवनखक्षतादि दृष्ट्वा कोपरक्तनयना काचिद्विदग्धा भर्त्तुः प्रश्नमुत्तरयति। हे प्रिय तवार्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैः अर्थात्सपत्न्या रागातिशयात्त्वयि कृतैः नखक्षतदन्तक्षतैर्मम लोचनयोर्दत्तं रक्तांशुकं प्रसादः पुनरिमे मल्लोचने कोपेन नाक्रान्ते इत्यर्थः।

अत्र किमितीत्यादि। अयमाशयः। किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रश्नोन्नयनादुत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपायसि किन्तु तेषामहं प्रसादपात्रं जातेत्यपि गोपायसि—आच्छादयसीति वस्तु व्यज्यते। अत्र कोवेण इमे ण अक्कमि आ इत्यपह्नुतेर्वाच्यार्थस्याप्रसङ्गे प्रतिषेधानुपपत्त्या प्रश्नमाक्षिप्य विश्रान्तावुत्तरालङ्कारस्यैव व्यञ्जकत्वं नापह्नुतेः त-

स्यास्तन्मुखनिरीक्षकत्वात् सत्प्रतिपक्षोत्थापकस्योपाधेर्हेत्वेकाधार-त्वाभाववदिति। अत एव प्रदीपकारैः 'अपन्हुत्यलङ्कारसहिते-न' इति तृतीयया तदप्राधान्यं सूचितमिति दिक् ।

अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य व्यक्तिमुदाहरति–महिलेत्यादि। गाथा छन्दः ।

महिलासहस्रभृते तव हृदये सुभग साऽमान्ती ।
अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ॥

इति संस्कृतम् । काचिद्विदग्धा सखी नायकं प्रति नायि-कावृत्तान्तमावेदयति–साऽकृत्रिमस्नेहा साध्वी । महिलासहस्रभृ-ते–धूर्त्तस्त्रीसहस्रसङ्कीर्णे । तव हृदयेऽमान्ती–अवकाशमलभ-माना सती । अनुदिनं–दिवसं व्याप्यानन्यकर्मा–त्यक्तान्यकार्या सती । अङ्गं–शरीरम् । तन्वपि–स्वतः कृशमपि । तनयति–कथम-पि प्रवेशनाय कृशतरं करोतीत्यर्थः ।

अत्र हेत्वलङ्कारेणेत्यादि । एकवचनं जात्यभिप्रा-यम्। तथा च महिलासहस्रभरितत्वात्तव हृदि स्थानं न लभते ततोऽङ्गं तन्वपि तनयतीति हेत्वलङ्काराभ्यां तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तते इति विशेषोक्तिर्व्यज्यत इत्यर्थः ।

अत्र प्रथमचतुर्थोदाहरणयोः कविनिबद्धा सखी द्वितीयतृ-तीययोस्तु तन्निबद्धा नायिका वक्त्रीति वृत्तिकृदाह–एषु कविनिबद्धेत्यादि । एषु–चतुर्ष्वित्यर्थः । एवं द्वादशभेदाः, अर्थशक्त्युद्भवध्वनेरिति शेषः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः,

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥७२॥

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

यद्यपि शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य अर्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य [व्यञ्ज]कत्वमस्तीत्युभयशक्तिमूलत्वं सर्वत्रैवास्ति, तथापि तत्र तयोर्गुणप्रधानभावेनेति प्राक् ३४ सूत्रे ३८ सूत्रे च प्रतिपादितम्, अत्र तु द्वयोरेव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम्। तथा हि—शब्दस्य परिवृत्त्यसहिष्णुतत्साहिष्णुते शब्दार्थयोः प्राधान्ये मूलम्। यत्र पदं परिवृत्त्यसहिष्णु तत्र पदप्राधान्यमन्यत्रार्थप्राधान्यमिति तदुदाहरति—अतन्द्रेत्यादि । अतन्द्रं—जाग्रद्रूपं चन्द्राभरणमाभूषणविशेषो यस्याः । रात्रिपक्षे तादृशश्चन्द्र एवाभरणं यस्यास्तथाभूता । अत एव समुद्दीपितः—प्रबलीकृतो मन्मथः—कामो ययेति साधारणविशेषणम् । तथा तारकाभिः—अक्षिकनीनिकाभिस्तरलाः—चञ्चलाः। रात्रिपक्षे तारकाः—नक्षत्राण्येव तरला—हारमध्यवर्त्तिनो रत्नविशेषा यस्यास्तथाभूता 'तरलो हारमध्यगः' इत्यमरः । 'श्यामा षोडशवार्षिकी' नायिका रात्रिश्च सानन्दं कं न करोत्यपि तु सर्वमेवानन्दयतीत्यर्थः ।

चन्द्रः—कर्पूरमिति सारबोधिनीकाराः ।

अत्र श्यामारूपकामिनीविशेषरजन्योरुपमा व्यङ्ग्या तत्र चन्द्रतारकातरलश्यामाशब्दाः परिवृत्त्यसहिष्णवः पर्यायान्तरोपादानेऽपरार्थबोधाऽसम्भवात्। अतन्द्राभरणसमुद्दीपितमन्मथशब्दाश्च परिवृत्तिसहिष्णवः, अनिद्राभूषणसमुत्तेजितकामादिपर्यायान्तरैरपि तदर्थप्रतीतेरित्युभयशक्तिमूलत्वं द्रष्टव्यम् ।

एवञ्च 'अतेन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहतया' इति प्रदीपकारोक्तं 'चन्द्रसमुद्दीपिततारकाशब्दाः परिवृत्त्यसहिष्णवः अन्ये न तथेति' सारबोधिनीकारोक्तं च विद्वद्भिर्नादरणीयम् ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ ४१ ॥

अस्येति ध्वनेः।

तदेवमस्य ध्वनेर्न तु शब्दार्थोभयभुवः अष्टादश भेदा भवन्ति। तथा हि—अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ। अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति। विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एक एवेति त्रयो भेदाः। लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येषु शब्दशक्तिमूलो द्विधा—अलङ्कारोऽथ वस्त्वेवेति। अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः। शब्दार्थोभयभूरेक इति पञ्चदश भेदाः पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भेदैः सहाष्टदशेति।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।

अनन्तत्वादिति। तथा हि—नव रसाः। तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ। सम्भोगो विप्रलम्भश्च। सम्भोगस्यापि परस्परावलोकनालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषड्ऋतुवर्णनादयो बहवो भेदाः। विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः। तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्। तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्। तत्रापि देशकालावस्थादिभेदा इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम्, का गणना त्वन्येषाम्। असंलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते।

ननु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह—रसादीनामित्यादि। अनन्तत्वादिवृत्तिः स्पष्टार्था।

वाक्ये द्व्युत्थः,

व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

व्युत्थः-शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विविधो ध्वनिर्वाक्ये इति भ्रमं निराकुर्वन्वृत्तिकृदाह-व्युत्थ इत्यादि । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव । ननु नायं नियमः, शिशुपालवधे उद्धवोक्तौ प्रबन्धेऽपि दर्शनादिति चेन्न ।-तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात् । तुल्यप्राधान्यात् 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः' इति वदन्यत्रापि सम्भाव्यत इति चेत् । सम्भाव्यतां न तु क्वापि निश्चीयते येन तदादाय त्रिभागः स्यादिति ।

पदे ऽप्यन्ये,

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्यापि भारती भासते । तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥७३॥

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्वनियन्त्रणीयत्वस्नेहपात्रत्वादिसङ्क्रमितवाच्याः ।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणम् ।
हिअववअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥७४॥

अत्र विमुज्झन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥ ७५ ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते ।

यथा वा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ७६

अत्र भीताननेति । एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्तता गम्यते ।

भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप भीम ७७

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिष्यन्दं विदधाति सदागमः ॥ ७८ ॥

काचित् सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥ ७९ ॥

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु अधुनापदद्योत्यं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥ ८० ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ ८१ ॥

अत्र जन्मनहस्रैरूपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम्। एवञ्चाशेषचयपदद्योत्ये अतिशयोक्ती।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम्।
बत वीर भवद्द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्॥८२॥

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गनार्थान्तरन्यासेन 'विधिरपि त्वामनुवर्तते' इति सर्वपदद्योत्यं वस्तु।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसंमुहम्॥८३॥

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति मिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम्। एषु स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः।

अपिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वं वारयन् वृत्तिकृदाह—अपिशब्दाद्वाक्य इति। अन्ये सप्तदशभेदा वाक्ये पदेऽपीत्यर्थः। एकावयवेत्यादि। अयमाशयः। ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायातं वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत् उच्यते। पदप्रकाश्यत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किन्तु तस्य प्राधान्येन। अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वाक्यवर्तिशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थव्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यभ्युपगमान्न कश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन च तादृशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति। कामिनीवैकावयवस्थेन भूषणेन। तदुक्तं ध्वनिकृता—

एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥

इति । तत्र वाक्यव्यङ्ग्यमुदाहृतम् । पदव्यङ्ग्यमुदाह्रियते । तत्राविवक्षितवाच्ययोरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यं यथा—यस्येत्यादि । वाच्योऽर्थः स्पष्टः । अत्र द्वितीयेत्यादि । द्वितीयमित्रशब्द आश्वस्तत्वे शत्रुशब्दो नियन्त्रणत्वे अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रे सङ्क्रमितवाच्य इत्यर्थः । नायकस्य दृढप्रकृतित्वं व्यङ्ग्यमुपादानलक्षणायाः फलमिति भावः ।

ननु 'त्वामस्मि वच्मि' इति वाक्यप्रकाश्ये पूर्वमुदाहृतं तस्मादस्य पदप्रकाश्यस्य को भेद इति चेत् । न । अनवबोधात् । तद्धि प्रत्येकपदव्यङ्ग्यभिन्नं समस्तवाक्यव्यङ्ग्यं तस्मादत्र सावधानेन भाव्यमित्येवं रूपं यत्तत्परम् । इदन्तु केवलमित्रादिपदव्यङ्ग्याभिप्रायमिति ।

क्रमप्राप्तमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमुदाहरति—खलेत्यादि । मुखविपुला छन्दः ।

खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् ।
हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥

इति संस्कृतम् । अयमर्थः । यद्यपि खलानां—धूर्तानामधीराणामिति यावत्, व्यवहाराश्चरितानि । दारुणा—दुःखदाः अभ्येष्टप्रतिबन्धका इति यावत् । दृश्यन्ते प्रसिद्धा इति भावः । तथापि धीराणां—महतां हृदयस्य वयस्याः सदर्थग्राहकत्वात्स्निग्धास्ते च ते बहुमताः—शिष्टसम्मताः । व्यवसाया—विचाराः खलु न विमुह्यन्ति । खलानां दारुणा व्यहारा इति जानन्तोऽपि धीरास्तेषामप्युपकारमेव कुर्वन्तीत्याशयः ।

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते न च तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः । इष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यं लक्षितलक्षणाफलम् । यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति कुतो लक्षणा ।

तथाऽपि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम्। न च लक्षणां विना सम्भवति अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादित्यत्रावश्यं लक्षणा स्वीकार्येति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—अत्र विमुह्यन्तीति।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमुदाहरति—लावण्यमित्यादि। कस्यचिद्वियोगिनः परामर्शोऽयम्। अवयवस्य संस्थानसौष्ठवरूपमवयविनस्तदेव लावण्यम्। कान्तिरुज्वलता स्पष्टमन्यत्। अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्येऽनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तत्पदानां प्राधान्यम्। एवमग्रेऽपि पदप्राधान्यं द्रष्टव्यम्। तदेतद्वृत्तिकृदाह—अत्र तदादीत्यादि।

न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किन्त्वन्येषामपीति ध्वनयन्सम्भोगेऽप्युदाहरति—मुग्धे इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। विदितरहस्या काचित्स्वसखीमाह—हे मुग्धे—उपदेशाग्राहिणि। मुग्धतयैवाविचारेणैवाखिलः कालः—सर्वं वयो, नेतुं—गमयितुम्। किमारभ्यते। प्रेयसि—भर्त्तरि। मानं धत्स्व; धृतिं बधान। ऋजुतां दूरीकुरु। 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः। सख्या—वयस्यया एवमुक्तप्रकारेण। प्रतिबोधितोपदिष्टा। काचिदकृत्रिमानुरागा नायिका। भीतानना सती प्रतिवचः—उत्तरं तां सखीं प्रत्याह—नीचैः शंस—मन्दमुच्चारय। ननु हृदि संस्थितोऽतिसन्निकृष्टो हि मे प्राणेश्वरः श्रोष्यतीत्यर्थः।

अत्र भीताननेति पदं नीचैःशंसनविधानयोग्यतां प्रकाशयत्प्राधान्येन रागातिशयं व्यञ्जयति। तदेतदाह वृत्तिकारः—अत्र भीताननेत्यादिना।

भावादीनामित्यादि। भावादीनां तु वाक्येऽपि न

तादृशं चारुत्वं पदप्रकाश्यत्वे सुतरामिति तत्प्रभेदा नोद्धर्तव्या इति भावः ।

अत्र लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेषु शब्दशक्तिमूलेऽलङ्कारव्यक्तिमुदाहरति रुधिरेत्यादि । गीति श्छन्दः । लक्षणमुक्तम् । हे नृप हे भीम-भयङ्कर रुधिरस्य विसरः--प्रसरस्तेन प्रसाधितः-प्रकर्षेणाऽऽरक्तीकृतः अत एव करालो भयङ्करो यः करवालः खड्गस्तेन रुचिरो-वीरश्लाघ्यः परिघ इव विपुलो भुजो यस्य स तादृशः । तथा झटिति द्रुतम् । भ्रुकुट्या विटङ्कितस्तरङ्गितो ललाटपट्टो-भालफलको यस्य तथाभूतस्त्वं विभासि शोभसे इत्यर्थः ।

अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसम्बोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यज्यते ।

अत्रैव वस्तुना वस्तुव्यक्तिमुदाहरति—भुक्तीत्यादि । काचिद्विदग्धकुलटा सन्मन्त्रोपदेशव्याजेन सङ्केतदायिनमत्युज्ज्वलशिष्टवेषधारिपाखण्डिनं प्रति एवं श्रोतृषु स्वसाधुतां सूचयितुमभिधाख्यप्रसिद्धव्यापारेण शास्त्रं स्तुवत्याह—भुक्तिमुक्तीत्यादि । अक्षरार्थस्तु—भुक्तिः-स्वर्गादिभोगः सम्भोगश्च, मुक्तिरपवर्गः स्मरसन्तापत्यागश्च, एकान्तः-परमात्मस्वरूपं विविक्तस्थानञ्च, समादेशो-नियोगः आह्वानञ्च सदागमः-सन्मन्त्रशास्त्रं सतः सुन्दरतरतरुणस्यागमनञ्च । एवञ्च भुक्तिमुक्तिकारकं यदेकान्तसमादेशनं तत्र तत्परो-दक्षः । स दागमः-सच्छास्त्रमानन्दनिस्यन्दं-प्रमोदप्रस्रवणम् । 'स्यन्दू-प्रस्रवणे' धातुः । निःस्पन्दमिति पाठे जाड्यमित्यर्थः । कस्य न विदधाति-अपि तु सर्वस्यापि सकामनिष्कामस्य प्रमोदनिर्भरं करोत्येवेत्यर्थः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आ

ह—काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्या शंसतीति ।

अत्र वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलात् सदागमपदेन प्राधान्ये-नोपपतिस्तुतिरूपं वस्तु व्यज्यते । अत एवोक्तं प्रदीपकारैः-'काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्या शंसति तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते' इति । एवञ्च मधुमतीकारैर्यद्व्याख्यातं 'मुख्यया व्यञ्जनयेत्यर्थः' इति तत्प्रामादिकमेव । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते' इति सूत्रेणैवाभिधाया मुख्यत्वप्रतिपादनात् । यच्च स्वजनकरत्नपाणिभट्टाचार्यकृतकाव्यदर्पणाख्यटिप्पणसमर्थनम्—'यत्तु पितृचरणैरुक्तं मुख्यया-शंसतीति, तत्प्रकृतव्यञ्जनाया अभिधामूलत्वपरम्परया तत्प्रा-यत्वमभिप्रेत्येति तद्वृथैवेति ध्येयम्' । एतयोरुदाहरणयोः शब्दप्राधान्यं परिवृत्त्यसहत्वाद्बोद्धव्यम् ।

अथार्थशक्त्युद्भवेषु स्वतः सम्भविन्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुव्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति-सायमित्यादि । शार्दूल-विक्रीडितं छन्दः । प्राक्श्रमालस्यापनोदाय स्नानादिना संस्कृतां भर्तृशयनागारागतां ग्रीष्माभिसारिकां प्रति तदागमनं प्रतीक्षन्ती काचिद्विदग्धा सखी विदितरहस्याऽहमिति सूचयितुमाह । अयमर्थः । हे सखि त्वया सायङ्काले स्नानं—श्रम-नाशकाङ्गप्रक्षालनमुपासितं—यत्नतः कृतम् । मलयजेनोत्तमचन्द-नेनाङ्गं समालेपितं—समन्ताच्चर्चितम् । अम्बरमणिः—सूर्योऽस्ताच-लमौलिं यातः अस्तमित इत्यर्थः । एतेन नक्तमहत्त्वभावः (?)सूचितः । विस्रब्धम्-निर्भयं यथा स्यात्तथा । अत्र—पतिसमागमस्थाने । आ-गतिरागमनम् । तव सौकुमार्यमाश्चर्यमत्युत्कृष्टम् । येन—सौकुमार्ये-णाधुना—ईदृशे समयेऽभितः—बाह्यतोऽभ्यन्तरश्च क्लान्तासि । ता-दृक्क्लममेव प्रकटयति—अमीलनव्यतिकरं न विद्यते मीलनस्य

मुद्रणस्य व्यतिकरः—सम्बन्धो यत्र तथाभूतम् । एतेन निद्राभावः सूचितः । ते नेत्रद्वन्द्वमासितुं—जाग्रद्रूपतयाऽवस्थातुं न शक्नोतीति ।

अत्र तव सौकुमार्यमाश्चर्यं येनाधुना क्लान्तासीति वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया गाढोन्मर्दनात् क्लान्तासीति वस्त्वधुना पदप्राधान्येन व्यज्यते । तदेतद्वृत्तिकृतोक्तम् । अत्र वस्तुनेत्यादिना ।

वस्तुनाऽलङ्कृतेः पदप्राधान्येन व्यक्तिमुदाहरति—तदप्राप्तीत्यादि । पूर्वश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टाऽन्या काचिद्गोपकन्यका निरुच्छ्वासतया—प्राणायामेन । जगत्सूतिं—सकललोकजनकं सगुणमिति यावत् । परब्रह्मस्वरूपिणं—कर्त्तृकारणत्वाद्युपाधिरहितं कृष्णं सगुणनिर्गुणविलक्षणं नन्दतनयं चिन्तयन्ती मुक्तिङ्गतेरयर्थः ।

अत्राशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसितभगवद्विरहदुःखस्मरणसुखयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदहेतुका द्रष्टव्या ।

अत एवोक्तं प्रदीपकारैः—अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादाभ्यां कयाप्यऽनुभूतानीत्युक्तम् । एवञ्च दुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदाभ्यां द्योत्यते इति ।

यत्तु रविभट्टाचार्य्यैरुक्तम्—अत्रातिशयोक्तिपदं समाख्याबलेनालङ्कारसामान्यवाचकमप्यत्र विशेषालङ्कारविशेषपरम्, प्रयत्नविषये तदवतारात् । इह च तद्वियोगदुःखोपभोगजनकयत्नेन समस्तपातकजन्यदुःखोपभोगस्य तद्वियोगदुःखज-

नकपातकनाशेन समस्तपातकनाशप्रतीतेर्विशेषालङ्कारद्वयमशेषपदद्योत्यम्। एवञ्च तच्चिन्ताह्लादभोगजनकयत्नेन सकलपुण्यजन्यसुखोपभोगस्य तच्चिन्ताह्लादजनकपुण्यनाशेन समस्तपुण्यनाशप्रतीतेरपरविशेषालङ्कारद्वयं च चयपदद्योत्यम्। चयाशेषपदाभ्यां विना स्वस्वजनकपातकपुण्ययोरेव विलयप्रतीतौ व्यञ्जनैव न स्यात्। एवञ्चाशेषचयपदयोरतिशयोक्तिद्वयं प्रत्येकमेव द्योत्यमिति ज्ञेयमिति। तन्न सम्यक्। योगरूढस्यातिशयोक्तिपदस्य समाख्याबलेन तद्दशार्थकल्पने तत्रापि विशेषालङ्कारपरत्वाङ्गीकारे बीजाभावात्। यच्चातिशयोक्तिचतुष्टयं प्रदर्शितं तद्वृत्तिविरुद्धम्। वृत्तौ द्वयोर्द्योतकयोर्द्वयोर्द्योत्ययोश्च यथासंख्येनैवान्वयः स्वारसिको न तु द्वयोरेकैकत्रान्वय इति सुधीभिर्ध्येयम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानीत्यादि।

अत्रैवालङ्कारेण वस्तुनः पदप्राधान्येन व्यक्तिमुदाहरति—क्षणदेत्यादि। हे वीर बत खेदे। भवद्द्विषतां—तव शत्रूणामसौ सुरतादिभोगक्षमा। क्षणदा—रात्रिरक्षणदा—तदितरा क्षणमुत्सवं न ददातीत्यक्षणदा च। वनमरण्यमवनं—नारण्यं रक्षकश्च। व्यसनं द्यूतादि अव्यसनं—व्यसनभिन्नम्, व्यस्यति—बहुलीभवतीति व्यसनं पश्चान्नञ्समासात्सङ्क्षिप्तं च। उक्तविरोधमुपपादयति—युक्तोऽयमर्थः। त्वयि पराङ्मुखे सर्वं पराङ्मुखं जातमिति शेषः।

अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्त्तते इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते

ननु नायमर्थान्तरन्यासः वनं रक्षकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेन्न। शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यस्य क्षणद

क्षणदाभिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेन तथात्वात् । तदेत त्त्वि कृदाह--अत्र शब्दशक्तीत्यादि ।

अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारस्य प्राधान्येन व्यक्तिमुदाहरति-तुहेत्यादि । सर्वविपुलेयमार्या ।

तत्र वल्लभस्योषसि—आसीदधरो म्लानकमलदलम् । २.

इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ।

इति संस्कृतम् । कस्याश्चिन्नवोढां प्रति वचनमिदम् । स्पष्टम् । प्राकृते लिङ्गानियमाद्दलस्य पुंस्त्वं बोध्यम् ।

अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालङ्कारेण त्वया तथा मुहुर्मुहुश्चुम्बनं कृतं येन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपदप्राधान्येन द्योत्यते । तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—अत्र रूपकेणेत्यादि । एषु चतुर्षु भेदेषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राईसु चंदधवलासु ललिअमाप्फालिऊण जो चावम् ।
एक्कच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥ ८४ ॥

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यते इति भुअणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो
दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।
दिशि निपतति सा च यत्र तत्र
व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥ ८५ ॥

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जंतो वि ए । संदावक्कदात्थिएण हिअएण।
थणहरवअस्स ण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो॥८६॥

अत्र शुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं पमान एवास्ते इति 'ण चलइ'पदद्योत्यं वस्तु।

सो द्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो।
ए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ॥८७॥

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तः, यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपदद्योत्या विभावना। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः।

अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकार्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुव्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति—राईस्वित्यादि। सर्वविपुला छन्दः। यस्यामार्यायां प्रथमपादमुल्लङ्घ्य यतिः सा मुखविपुला, यस्यां तृतीयपादमुल्लङ्घ्य यतिः सा जघनविपुला, यस्यां तु पूर्वोत्तरार्द्धयोर्द्वयोरपि तादृशी यतिः सा सर्वविपुलेति छन्दोविद्भिः प्रतिपादनात्।

रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम्।
एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः॥

इति संस्कृतम्। यः—प्रकृतः कामश्चन्द्रेण धवलासूज्ज्वलासु रात्रीषु विजृम्भमाणो—वर्द्धमानः सन्। ललितं—कुसुममयं चापं—धनुरास्फाल्य भुवनराज्यमेकच्छत्रमिव करोतीत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। वस्तुना—वाच्यरूपेणेत्यर्थः। येषां कामिनां कामिनश्च कामिन्यश्च कामिनस्तेषां कामिनामित्यर्थः। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। असौ—प्रजापरिपालनपरो राजा स्मरस्तेभ्यस्तदर्थं—कन्दर्पप्रजारूपकामुकगीसर्थमिति यावत्, ताद-

श्र्यें चतुर्थी। कश्चिदपि स्त्रीपुरुषात्मको ज[ग]त्वात्। तदेत त्क-श्चिदेक इति भावः। तदादेशपराङ्मुखः-का[...]
ताविमुख इति यावत् नासीदिति। जाग्रद्भिरुप[...]मुदाहरति-तैः-आसमुद्रक्षितिनिवासिभिः सकामनिष्कामैः सर्वैरा[...]ऽतिवाह्यते इति वस्तु भुवनराज्यपदप्राधान्येन द्योत्यते[...]वृत्त्यर्थः।

अखण्डाऽऽज्ञाविषयो हि साम्राज्यम्। चापास्फालनेन भुवनराज्यस्यैकच्छत्रीकरणं कविप्रौढोक्त्यैव सिद्धमिति कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरत्वं द्रष्टव्यम्। एवञ्च तेभ्य इत्यस्य तेषु-मध्ये इति व्याख्यानं कुर्वतां श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्य-चण्डीदासभट्टाचार्य-गोविन्दमहामहोपाध्यायप्रभृतीनां महतामपि महान् प्रमादः।

अत्रैव वस्तुनाऽलङ्कृतेः पदप्राधान्येन व्यक्तिमुदाहरति-निशितेत्यादि। पुष्पिताग्रा छन्दः। अनङ्गः-कामदेवो निशितशरधिया-तीक्ष्णबाणबुद्ध्या अराले-कामिहिंस्त्रत्वात्कुटिले वयस्यभिनवतारुण्ये वर्त्तमानायाः सुदृशो-मृगाक्ष्याः दृशि-कटाक्षे। स्वबलं-स्वकीयमोजोऽर्पयति-ददाति। अत एव सा-दृष्टिश्च यत्र दिशि-यस्मिन्कामिशरीरात्मकप्रदेशे, दिशि स्थिते कामिजने वा निपतति। तत्र-विषयेऽवस्थाः-हसितरुदितप्रलपितमूर्च्छितादयो व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्ति-युगपद्भवन्तीत्यर्थः।

अत्र व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि हसितरुदितनिर्वेदोन्मादादयोऽवस्था भवन्तीति विरोधालङ्कारो व्यतिकरपदप्राधान्येन व्यज्यते। तदेतद्व्यक्तिकृदाह-अत्र वस्तुनेत्यादि।

अत्रैवालङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति-

वारिज्जंतो वि तिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।
थणहरवअस्सेण्णपि पुनः सन्तापकदर्थितेन हृदयेन।
अत्र स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः॥
वरतं छाया संस्कृतम्। नायिकाया विपरीतरताचरणसूचिकेयं सो प्रौढोक्तिः। अस्याः-सुन्दर्याः। विशुद्धजातिर्निर्मलतरमुक्तामयो हारः। हारस्य गाढालिङ्गनान्तरायतया यः सन्तापस्तेन कदर्थितेनातिखिन्नेन हृदयेन पुनर्वार्यमाणोऽपि-मुहुरपसार्यमाणोऽपि सन् स्तनभरवयस्येन-स्तनरूपवयस्यस्य पीडा माभूदित्यभिप्रायेण न चलति। विशुद्धजातित्वाद्धेतोः कुचभररूपमित्राद-पादानान्नापसरतीत्यर्थः। कुलीनाः खलूत्कटक्लेशेऽपि मित्रं न त्यजन्तीति भावः। वयस्येनेति तृतीया चलनाभावयोगे पञ्चम्यर्थसाधारणार्थिका, तथा च वयस्यतो न चलतीत्यर्थो नासङ्गतः। अत एव 'अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः' इति सूत्रेण तृतीयान्ताद्वा तसिर्विधीयते। अव्यथनं चाचलनमिति व्याख्यातं वैयाकरणैः। चारित्र्येण न चलति-चारित्र्यतो न चलतीत्युदाहृतं चेति द्रष्टव्यम्।

अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्-अत्र स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातित्वात् हारो न चलतीति हेत्वलङ्कारेणानवरतं कम्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु चलतीति पदेन व्यज्यते इति।

यत्तु रविभट्टाचार्यादिभिः स्तनभरवयस्येनेति हृदयविशेषणतया व्याख्यातम्। तद्विद्वद्भिर्नादरणीयम्। सर्वमेतदभिप्रेत्य वृत्तिकृदाह-अत्र विशुद्धजातित्वेत्यादि। अनवरतं कम्पमानः-पुरुषायिते नायिकायाः पतनोत्पतनात्।

अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारव्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति-सोऽसुद्धेत्यादि। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

सु मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितल... स्यात् । तदेत त्ति-
तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतस...
इति संस्कृतम् । सुमुग्धः–सुगन्धतैलादिसं... कमुदाहरति–
नोहरः श्यामलमङ्गं यस्य स तादृशो धम्मिल्लः–केश...
कलितो–धृतो ललितः–सुन्दरतमो निजदेहः–स्वशरीरं येन ...
भूतः स्मरः–कामस्तस्याः–नायिकायाः स्कन्धादंसाद सेनानि...
शाच्च बलं–सामर्थ्यं सैन्यं च गृहीत्वा सुरत एव सङ्गरे जयतीत्य-
र्थः । अत्र रूपकेणेत्यादिवृत्तिः स्पष्टार्था ।

णवपुण्णिमामिअंकस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चम्
का सोहग्गसमग्गा पओसरआणि व्व तुह अज्ज ॥ ८८ ।

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्त-
स्त्वं न तत इति णवेत्यादि पओसेत्यादिपदद्योत्यं व-
स्तु व्यज्यते ।

सहि णवणिहुअणसमरम्मि अंकवालीसहीए णिविडाए
हारो णिवारिओ विअ उच्चेरन्तो तदो कहं रमिअम् ॥ ८९ ॥

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्य-
मभूत्, तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः कहं पदगम्यः ।

पविसंती घरवारं विवलिअणअणा विलोइऊण पहम् ।
खंधे घेतूण घडं हाहा णट्ठोत्ति रुआसि सहि किं ति ॥ ९० ।

अत्र हेत्वलङ्कारेण–सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा
यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदा अपरं घटं गृहीत्वा ग-
च्छेति वस्तु किं ति पदद्योत्यम् । यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिम् ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ९ ।

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्र-

वारिज्जंतो वि ए‌ै‌ दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोप-
धणहरवअह‌ द्धिपूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित-
अत्र ‌ चिन्तितम्, तत्किमिति नाश्वासिषि । त-
वरतं ‌ सद्धये व्रज । अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं स-
सो‌ घष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु ।

जोह्नाइ महुरसेण अ

विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा ।

बुड्ढा वि णवोढव्विअ

परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम् ॥ ९२ ॥

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झि-त्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमि-त्याक्षेपः परवहूपदप्रकाश्यः ।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः । वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशक्त्यु-द्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्थ-ध्वनिभेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति—णवेत्यादि । मुखविपला छन्दः ।

नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भणतु मम सत्यम् ।
का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य ॥

इति संस्कृतम् । काचिदनेकनारीरतलम्पटं चञ्चलचित्तमुप-पतिमनङ्गीकुर्वाणा वदति—हे सुभग नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य त्वं कोऽसि । मम सत्यं भणतु । काऽद्य प्रदोषरजनीव तव सौभा-ग्यसमग्रेत्यन्वयः ।

त्वं सुन्दरतरोऽसि तव काचित्पुण्यकारिणी स्त्रीत्यापाततोऽ-

र्थः । नवपदेन तरलत्वं पूर्णिमापदेन तिथ्यन्तत्वात् । तदेत त्ति-सर्गः । मृगाङ्कपदेन व्याप्तकलङ्कत्वम् । प्रदोषपदेन रजनीपदेन मालिन्यं व्यज्यते । नवस्तत्कालोदितश्च कुमुदाहरति-रजनीमुखमनयोः सम्बन्धः क्षणिक एवेति न त्वामङ्गः त्यभिप्रेतोऽर्थः । तदेतदाह वृत्तिकारः—अत्र वस्तुनेत्यादि । अत्र कविनिबद्धा परकीया वक्ती ।

प्रदीपकारास्तु—अत्र पदे रजनीवेत्युपमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यमित्याहुः । तत्रेयं चिन्ता । इवपदानुपादाने रजनी तव केत्येतावताऽपि व्यञ्जनासिद्धिरिति ।

अत्रैव वस्तुनाऽलङ्कारव्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति—सहीत्यादि । मुखविपला छन्दः ।

सखि नवनिधुवनसमरेऽङ्कपालीसख्या निबिडया ।
हारो निवारित एव उद्धूणन् ततः कथं रमितम् ॥

इति संस्कृतम् । काचिद्यन्तानिश्वस्ता रसज्ञा सखी नवोढामाह—हे सखि नवनिधुवनसमरे—नूतनसुरतसङ्ग्रामे । निबिडया—प्रगल्भया । अङ्कपाली—आलिङ्गनम्, 'अङ्कपाली परीरम्भे'—इति मेदिनीकारः । सैव सुखहेतुत्वात्सखी तया अङ्कपालीसख्या हारः उद्धूणन्सन्—उत्कार्थतामागच्छन्सन् दृढालिङ्गनजनितनिजचिह्नपङ्क्तेरेव शोभाधायकत्वात्पुनरुक्ततामधिगच्छन्निति यावत् । निवारित एव—निरर्थकत्वाद् व्यवधानबुद्ध्या त्रोटित एव । ततोऽनन्तरं कथं रमितमित्यर्थः ।

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमित्यादि । अन्यदेव रतं—प्रौढाङ्गनारताद्विलक्षणं नवोढायास्ते सुरतमित्यर्थः ।

अत्रैवालङ्कारेण वस्तुनो व्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति—पविसन्तीत्यादि । गीतिश्छन्दः ।

धृत्वा पातनबुद्ध्या हाहा नष्ट इति किमिति रोदिषीत्यर्थः ।

अत्र हेत्वलङ्कारेणेत्यादि । नष्ट इति रोदिषीति हेत्वलङ्कारः । गच्छन्तं-कार्मुकम् । स्पष्टमन्यत् ।

अत्र गृहद्वारप्रवेशनादेः स्वतः सम्भवित्वेऽपि एतादृशव्यवहारस्य दुर्घटत्वाद् दुरूहत्वाच्च प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं भवतीति सूचितम् । एवञ्च प्रकृतार्थस्य स्वतः सम्भवित्वात्प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं नास्तीत्युदाहरणान्तरमाहेति मधुमतीकारसारबोधिनीकारादिव्याख्यानमनादेयम् । न खलु श्रीवाग्देवतावतारः सर्वथा लोकबाधितं प्रौढोक्तिसिद्धं न जानातीति सम्भवति—किन्तु लोकाप्रसिद्धे ईदृशलोकोत्तरोक्तिप्रतिपादितेऽर्थेऽपि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नत्वं सम्भवतीति समाज्ञापयति । अत एव प्रमादशङ्कानुदयायोदाहरणान्तरमाह—यथा वेतीति सुधीभिर्ध्येयम् ।

विहलमित्यादि । गीतिश्छन्दः ।

विह्वलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुडेन तरलतरदृष्टिम् ।
द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुरिति पातयित्वा विभिन्नः ॥

इति संस्कृतम् ।

कुडो घट इति भास्करादयः ।

श्रीवत्सलाञ्छनादयस्तु कुटो घट इत्याहुः ।

हे सखि कुडेन कर्त्रा तरलदृष्टिं त्वां विह्वलां वोढुमशक्तां

दृष्ट्वा द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा—स्वस्वरूपं घटयन्नात् । तदेत त्ति: दिमान्मृण्मयो देह इति यावत् । गुरुः—दुर्वह विभिन्नः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्स्फोटित इत्यर्थः । कमुदाहरति-

अत्र नदीकुले इत्यादि । आगतमुपपतिम् । चे शतम् । आश्वासिषि—समाधानं करोषि स्पष्टमन्यत् ।

अत्रैवालङ्कारेणालङ्कारव्यक्तिं पदप्राधान्येनोदाहरति-जे ह्लेत्यादि । गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तम् ।

ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।
वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥

इति संस्कृतम् । स्पष्टम् । कस्याश्चित्परासक्तपतिं प्रत्युक्ति-रियम् । वृद्धत्वं प्रौढोक्तिसिद्धं बोध्यम् ।

अत्र काव्यलिङ्गेनेत्यादि । सा परवधूत्वेन तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालङ्कारः । तेनाक्षेपो व्यज्यते । स्पष्टमन्यत् इति पञ्चत्रिंशद्भेदा इति । वाक्यप्रकाश्याष्टादशपदप्रकाश्यसप्तदश भेदाभ्यां मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदत्वमित्यर्थः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२ ॥

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ९३ ॥
नचेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥९१

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

वारिजन्तो वि ... थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्।
थणहरव अस ... तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥९५॥
अत्र ... वर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
वरतं ... यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥ ९६॥
सो ... इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्त-
... निष्ठश्च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते। अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः। स्वयं तु लक्षणतोऽनुसर्तव्याः। अपिशब्दात्पदवाक्ययोः।

अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च। प्रबन्धश्च सङ्घटितनानावाक्यसमुदायः स च ग्रन्थरूपस्तदन्तरप्रकरणरूपश्च। तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं, प्रबन्धे तूदाहरति—अलमित्यादिना। कङ्कालः—शरीरास्थि। कालधर्मो—मरणम्। स्पष्टमन्यत्।

इति दिवेत्यादि। दिवा प्रभवतो रात्रावन्धत्वान्मृतावेक्षकजनसमुदायपरावर्त्तनाभिप्रायं वाक्यमेलकमित्यर्थः।

आदित्योऽयमित्यादि। स्पष्टम्।

इति निशीत्यादि। प्रबन्ध एव प्रथते—व्यञ्जकत्वेनेति शेषः। अन्ये त्वित्यादिवृत्तिः स्पष्टार्था।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः।

रसादयो लक्ष्यक्रमाः पदैकदेशरचनायां वर्णेषु। अपिशब्दात्प्रबन्धे। पदवाक्ययोस्तु पदेऽप्यन्ये इत्यनेनैव प्रतिपादिताः। पदं तावद्द्विविधम्। सुबन्तं तिङन्तं च। तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभागः, सुप्तिङ्स्वरूपो विभक्तिभागश्च, उपसर्गादिरूपश्च। तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक्। पदैकदेशादिषूदाह्रियते। तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादिव्यक्तिर्यथा—

तत्र प्रकृत्या यथा—

रइकेलिहिअणिअसण-
करकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स
रुद्दस्स तइअणअणं
पव्वईपरिचुंबिअं जअइ ॥ ९७ ॥

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि, समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् ।

गाथा छन्दः ।

रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥

इति संस्कृतम् । रतिकेलौ हृतं निवसनमर्थाद्गौरीसम्बन्धि येन, करकिसलयाभ्यां रुद्धमर्थात्तया नयनयुगलं यस्येति बहुव्रीहिद्वयानन्तरं कर्मधारयो बोध्यः ।

चण्डीदासभट्टाचार्यास्तु—रतिकेलिहृतनिवसनया करकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगलं यस्येति विग्रहमाहुः । तत्र निवसनेत्याकारलोपश्चिन्त्यः । उत्तरार्द्धं स्पष्टार्थम् ।

अत्र रतिव्यक्तौ जिधातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यम् । यतः स्थगनव्यापारसाम्येऽपि अन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति तदेवोत्कृष्टं धन्यजीवितमिति रत्युत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते । अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभत इत्यादि । तदेतद्वृत्तिकृदाह—अत्र जयतीत्यादि । हस्तादिना कृतमाच्छादनं लौकिकम् । परिचुम्बनं तु पिधानोपकरणं केनाऽप्यदृष्टत्वाद्रागातिशयहर्षलज्जादिसम्पद्द्वारा रतातिशयपोषणाच्च लोकोत्तरमिति बोध्यम् ।

वारिजंतो त्ति एदु–करादिना स्थगनमात्रं चुम्बनेन तु स्थगनं थणहरवअस्स अभ्युपपन्नमिति लोकोत्तरत्वमित्याहुः ।

अत्र अपि प्रकृत्यादेः रसादिव्यञ्जने प्राधान्यं तत्तदर्थव्यवस्तं छुपऽवगन्तव्यम् । नामरूपतदेकदेशे तद्व्यक्तिमुदाहरति–

सो । वेति—

यथा वा—

प्रयान्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसम्पुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥९८॥

अत्र पदानीति न तु द्वाराणीति ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । वाच्योऽर्थःस्पष्टः । अत्र द्वारादिपदं परिहृत्य पदानीत्युक्तं तेन द्वारपर्यन्तगमनेऽप्यसहिष्णुतयोत्कण्ठाऽतिशयो व्यजते । तदेतद्वृत्तिकृदाह–अत्र पदानीत्यादि ।

तिङ्सुपोर्यथा—

पथि पथि शुकचञ्चूचारुरम्भाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान्पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥९९॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वम्, निवृत्तेति निवर्तनस्य सिद्धत्वं तिङा सुपा च, तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ॥

मालिनी छन्दः । वसन्तवर्णनमिदम् । रम्भाङ्कुराः–कदलीपुष्पोद्गमाः । लासको–नर्त्तकः चर्चा–प्रसङ्गः । स्पष्टमन्यत् ।

अत्र किरतीति तिङा किरणस्य साध्यत्वं तिङ्योगव्यञ्ज-

नया साध्यतयैव धात्वर्थोपस्थितेः। निवृत्तेरात्। तदेत त्ति त्तेः सिद्धत्वं सुप्प्रयोगव्यञ्जनया तथैव प्रकृत्यर्थ मुदाहरति-वैयाकरणभूषणे—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥

इति। तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा साध्यत्वम्। एतदेव चासत्त्वभूतत्वम्। क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं कारकानन्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा सिद्धत्वम्। एतदेव च सत्त्वभूतत्वम्। अत एव 'असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते' इत्यादि वैयाकरणैरुक्तम्। तत्र सिद्धत्वेऽपि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं व्यज्यते इति किरणनिवृत्त्योः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्यलङ्कारप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति।

यत्तु लटा साध्यत्वं क्तप्रत्ययेन भूतत्वमिति व्याख्यानम् तदयुक्तम्। तिङ्सुब्भ्यां साध्यत्वसिद्धत्वमभिधाय तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेन वृत्तिव्याख्यानेन विरोधात्। किरतीत्यत्र कर्त्तरि प्रत्ययविधानात्कर्त्ता फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वाद्व्यापाराश्रयो वा तिङ्वाच्यः। साध्यत्वं तु व्यङ्ग्यमेव। एवं निवृत्तेत्यत्रापि प्रातिपदिकार्थादिसुपो वाच्यत्वम्। सिद्धत्वं तु व्यङ्ग्यमेव। तथा क्तप्रत्ययस्यापि भावादिरर्थः अतीतत्वं तु व्यङ्ग्यमेवेति सुधीभिर्न विस्मर्त्तव्यम्।

अत्र तार्किकाः—प्रयोगसमवायिनस्तिबादयो न वाचकाः, तेषां बहुत्वादनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः। शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाऽप्यनेकेषु स्यादिति गौरवञ्च। किन्तु तैः स्मृताः आदेशिनो लकारादयो वाचकाः, लत्वस्य जातिरूपतया तस्या एव श-

वारिज्जंतो त्रि ए दर्वस्यात्। न चैवं भु ल इत्यतोऽपि बोधः स्यादिति थणहरवअस्... बोधे पचतीत्यादिसमभिव्याहारस्यापि कारण-

अत्र ... भातिवेत्यतोऽपि बोधापत्तेः, नचैवमपि तानजानवतं ... न स्यादिति वाच्यम्, तेषां तिङक्ष्वेव शक्तिभ्रमाद्बोसो। अपभ्रंशाद्बोधस्थले तथा कल्पनात्। अथैवं शत्रादिस्थले र्तृकर्मणोर्वाच्यत्वं न स्यात्, स्याच्च कृतिमात्रं तथा, वाचकस्य स्थानिनो लकारस्य तिङादाविव तुल्यत्वादिति चेत् न। तत्र लकारस्य कृतिमात्रमर्थः, कर्त्ता च शानजर्थः 'कर्त्तरि कृत्' इत्यनुशासनात्। तथा च नोक्तदोषः, नामार्थयोरभेदानुरोधादस्तु वा तत्र कर्तैवार्थः। तस्मान्न श्रूयमाणानां वाचकतेत्याहुः।

तत्र वदामः—स्मृतानां वाचकत्वेऽव्यवस्था। तथा हि—राम इत्यत्र विसर्गेण किं सिः स्मर्त्तव्यः, किं वा सुः स्मर्त्तव्यः, आहोस्विद्रुः स्मर्त्तव्यः। अथ कालापिभिः सिः, पाणिनीयैः सुः, अपरैश्च रुः स्मर्त्तव्य इति वक्तव्यम्। तर्हि येनेदानीं सर्वमधीतन्तस्य विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धः स्यादिति सम्प्रदायविदः।

वस्तुतस्तु तेषां लिपिवदननुगमेऽपि क्षत्यभावः। तस्माल्लकारस्य वाचकत्वे लकारमविदुषो बोधो न स्यात्, वाचकाज्ञानात्। न च तिङ्क्ष्वेव शक्तिभ्रमात्ततो बोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाभावात्। बहूनामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वादिकल्पनापत्तिर्मानमिति चेन्न। तवापि पूर्वोक्तक्रमेणादेशिनो नानात्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात्। पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमस्य ब्रह्मणाऽप्यापादयितुमशक्यत्वाच्चेत्यनवस्था स्यात्।

किञ्च व्यवहारस्ताबच्छक्तिग्राहकशिरोमणित्वेन सर्वैर्मन्यते, स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव शक्तास्तथा च गौरवं प्रामाणिकमिति वादिनां वाचकत्वे न दोषलेशावकाश इति

दिक्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतारात्। तदेत त्ति-
क्विरतीत्यादि।

अथ सुप्तिङ्विशेषेषूदाहरति— ...मुदाहरति-

यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना॥१००॥

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति। तथा आस्त इति न तु आसित इति, अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति, भूमिमिति न तु भूमाविति, नहि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्।

स्पष्टम्। शिखरिणी छन्दः। लक्षणमुक्तम्। अत्र लिखन्नित्युक्तं न तु लिखतीति। तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम्। आस्ते इत्युक्तं न त्वासीदिति। तेन तथाऽवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता तिङ्विभक्त्या व्यज्यते। यद्यपि शतृप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव तथापि तिङादेशिलड्विकृतितया तिङ्त्वेनैवोदाहृतः। भूमिमित्युक्तं न तु भूमाविति। तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिल्लिख्यते इति सुप्विभक्त्या व्यज्यते। तदाह-श्रीवृत्तिकारः-अत्र लिखन्नित्यादि। सम्बन्धस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

सम्बन्धस्य यथा—

गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि॥१०१॥

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः।

वारिज्जंतो वि [illegible] क्षत्रियकुमारः आसीत्'—इति कालस्य।
धणहरवअस[illegible] भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति क्रु-

अत्र [illegible]र्गवस्योक्तिः।

वत्तं छु[illegible] छन्दः।

सो[illegible] ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि।
नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि॥

इति संस्कृतम्। वृषभारूढा नागरीभिः ग्रामीणेत्युपहसिता काचित्कुलटा ताः प्रत्याह। नगरस्थितिर्नगरमर्यादा वैदग्धी। स्पष्टमन्यत्।

अत्रेत्यादि। नागरिकाणामिति षष्ठी पातिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञतादिरूपमुत्कर्षं प्रकाशयतीत्यर्थः।

एवञ्च यत्तावत् रविभट्टाचार्यप्रभृतिभिर्व्याख्यातम्—नन्वनादरः षष्ठीवाच्य एव तत्कथं व्यङ्ग्य इति चेन्न। शैषिकषष्ठ्या एव वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेणानादरव्यञ्जकत्वादिति।

यच्च भास्करभट्टाचार्यप्रमुखैर्व्याख्यातम्-षष्ठ्या अनादरो व्यङ्ग्य इत्यर्थः। ननु 'षष्ठी चानादरे' इत्यनुशासनात्कथमनादरस्य व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् उच्यते। ताः पश्यन्तीरनादृत्येति व्यज्यते इतीति।

यच्च चण्डीदासभट्टाचार्यादिभिर्व्याख्यातम्—नागरिकानित्यपहाय तत्पतीनित्युक्तौ तेष्वनादरः प्रतीयत एव तत्र व्यञ्जनैवेत्यर्थ इति।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यादिभिर्व्याख्यातम्-अनादरो व्यङ्ग्यो वाच्यो वा स्यादित्यत्र नाग्रहः कर्त्तव्यः, किन्तु षष्ठ्याऽनादरं प्रत्याय्य रसस्यैव व्यङ्ग्यत्वम्। अत एव ग्रन्थकृता पदैकदेशेत्यादिना रसादेरेव व्यङ्ग्यत्वं प्रतिज्ञातमिति। त-

रसर्वं सहृदयैर्नादरणीयम् । ...स्यात् । तदेत त्ति-

रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदिति ।

कालस्य—अतीतकाले विहितस्य लङ्प्रत्ययस्योदाहरति-अन्यथा पदैकदेशव्यञ्जकप्रस्तावे कालव्यञ्जकत्वोप...ङ्गतं स्यात् ।

अत एव प्रदीपकारैरुक्तम् 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदित्यत्र लङाऽतीतकालविहितेनाचिरं तदीयहिंसाया सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भङ्गजन्मा भार्गव क्रोधः प्रकृष्यत इति ।

नन्वेवं लङ् इत्येव किं नोक्तमिति चेत् न, प्रत्ययान्तरस्याऽप्यतीतकाले विधानात् । तर्हि प्रत्ययस्येत्येवोच्यतामिति चेत् न तथापि प्रकृतप्रत्ययस्यैव व्यञ्जकत्वं सम्भाव्येत, कालस्येत्युक्तं तु सर्वस्याप्यतीतकालविहितप्रत्ययस्यैतादृशविषये व्यञ्जकत्वं समायातीति वाग्देवतावतारोक्तं रमणीयमेवेति सुधीभिर्ध्येयम् अत्र रौद्रो रसः ।

वचनविशेषप्राधान्येन विप्रलम्भव्यञ्जकत्वमुदाहरति—

वचनस्य यथा—

ताणं गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स ।
ताणं भणिआणं सुंदर एरिसिअं जाअमवसाणम् ॥१०॰

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वम्, प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते ।

जघनविपुला छन्दः ।

तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।
तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम् ॥

इति संस्कृतम् । स्पष्टम् । अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्रकारकत्वेऽपि कार्यं प्रेमैकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं

वारिज्जंतो वि ए॰ वचनाभ्यां व्यज्यते। तदेतदाह वृत्तिकारः—
णहरवअस्स॰ ।

अत्र स्य हास्यरसव्यञ्जकत्वमुदाहरति—

वस्तं ह्व त्ययस्य यथा—

सो॰ ञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
माणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
त्वं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमाम्
एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ॥१०३॥

अत्र प्रहासः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । काश्चिद्विरक्तः सुन्दरीदर्शनेन क्षुभितं स्वस्वान्तमुपहसति—रे रे चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामञ्चिताऽऽविष्कृता रुचिरङ्गनाभिलाषो येन स तादृशेति सम्बोधनविशेषणम् । एवंविधं चेतः । स्थिरं प्रेम यत्र तादृशं महिमानमात्मावलोकनप्रतिष्ठां प्रमुच्य—प्रकर्षेण त्यक्त्वा । एणनयनां—मृगाक्षीमालोक्य किं नृत्यसि—किमर्थं नानाचेष्टां करोषि । त्वं मन्ये संसारवारांनिधौ—जगदम्बुधौ मृगाक्ष्याऽहं विहरिष्यसे । हतामनर्थदायिनीमिमामन्तराशां—गूढसुखलिप्सां मुञ्च—त्यज । खलु—निश्चयेन एषा—हरिणाक्षी संसारवारांनिधौ रिरंसया स्थितस्येति शेषः, सरागस्येति यावत् । कण्ठदेशे—गलप्रदेशे । कृता—संसारप्रवर्त्तकदैवेनाधःपतनाय निबद्धा । शिला—विपुलपाषाणः । अपमृत्युहेतुरेवेयमेणनयनेति भावः ।

अत्र 'त्वाम्' इति युष्मदुपपदे 'मन्यसे' इति मध्यमपुरुषस्य योग्यत्वेऽपि 'मन्ये' इत्युत्तमपुरुषः 'अहम्' इत्यस्मदुपपदे सति 'विहरिष्ये' इत्युत्तमपुरुषस्य योग्यत्वेऽपि 'विहरिष्यसे' इति मध्यमपुरुषः । एवं मध्यमोत्तमयोर्विपर्ययः प्रहासमभिव्यनक्ति ।

ननु 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम [illegible] ात् । तदेत [illegible]त्ति-
त्रेण पुरुषव्यत्ययविधानात्प्रहासो वाच्य एवेति [illegible]
अभिधा हि पदशक्तिरिति निर्विवादम् । तत्र प्र[illegible]मुदाहरति-
त्तमपुरुषस्याभिधा ततस्तद्प्रतीतेः । न चोत्तमपुरुषमा[illegible]
न वा नैयायिकरीत्या प्रहासो वाक्यार्थ इति शङ्क्यम्, [illegible]
र्थसंसर्गरूपताविरहात् । किन्तु प्रहासे विवक्षितेऽनुशिष्टेन
पुरुषव्यत्ययेन स प्रतीयते इति दिक् । पदैकदेशत्वं च त-
द्धर्मवत्त्वात् । एवं च पूर्वनिपातादयोऽपि पदैकदेशधर्मत्वात्पदै-
कदेशा एव गण्यन्ते । तत्र पूर्वनिपातस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति-

पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ।
ये क्ष्माशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमाः
ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥ १०

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । बलनयोभयविशिष्टा एव रा-
जानः समर्था इत्यभिप्रेत्याह—येषां दोर्बलमेव, एवकारेणान्य-
व्यवच्छेदः । ते राजानः प्रायो दुर्बलतयाऽसम्मताः—अप्र-
योजकाः । इतरांशभागिनोऽप्यप्रयोजका एवेत्याह—ये तदि-
तरपक्षाङ्गीकारिणस्तैरपि केवलनीतिरीतिशरणैरुर्वीश्वरैः किं
कार्यम्, न किमपीत्यर्थः । हे क्ष्माशक्र-पृथ्वीन्द्र ये पुनः पराक्रम-
नययोः स्वीकारेण कान्तक्रमाः-शोभनाचारास्ते भवादृशाः पवि-
त्राः—प्रशस्तास्त्रिजगति—लोकत्रये द्वित्राः—द्वौ वा त्रयो वा नैव
स्युः । भूलोके द्वितीयोऽसम्भावित एवेति भावः ।

वारिज्जंतो वि ए... तिस्य कथमलक्ष्यक्रमव्यञ्जकतेति चेत् । उ-
धणहरवअस... यत्यत्र नयस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते
अत्र ...थाभावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति । तथा च पराक्रम-
वत्तं ... नयस्वीकारो नृपोत्कर्षद्वारा तद्विषयकरतिं पुष्णाती-
सो... व्यञ्जकत्वं निर्बाधम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य वृत्तिकृतोक्त-
अत्र पराक्रमस्येत्यादि ।

उपपदविभक्तिविशेषस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

विभक्तिविशेषस्य यथा—

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥ १०५ ॥

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

गीतिश्छन्दः । हे नृप धीराणां धनुषां ध्वनिं बिभर्तीति तथा-भूते । प्रधनाध्वनि प्रधनं युद्धमेवाध्वा प्रवेशानिःसरणहेतुत्वात्, तस्मिन् । तव विधुरैर्भवद्वैरिभिर्दिवसमभिव्याप्याऽयोधि—निरन्तरं प्रहृतम् । भवांस्तु दिवसेन विधिसिद्धमनाहार्यम्, जयाज्जातमिति यावत्, साधुवादपदम्—साधु साध्विति वादस्य पदं—स्थानं यथा स्यात्तथा अयुध्द युद्धं कृतवान् इत्यर्थः ।

अत्र भवान् दिवसेनायुद्धेत्यपवर्गे तृतीया । अपवर्गश्च फल-प्राप्तौ सत्यां क्रियापरित्यागः । अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूप-क्रियायाः यत्फलं विजयस्तत्प्राप्तिस्तृतीयया द्योत्यते ।

यस्तु युद्धविधीत्यादिक्रियाविशेषणमिति व्याख्यातवान्, स छन्दोभङ्गमपि नाज्ञासीति ।

प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्येकदेशस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती[...]त् । तदेत त्त्वि-
गाढोत्कण्ठाललितलुलितैरङ्गकैस्ता[...]
[...]मुदाहरति-

अत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य ।

मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तम् । गाढोत्कण्ठया[...]भ्योऽपि ललितैः-सुन्दरतरैः । ललितलुलितैरिति पाठे ललि[...] सुन्दरं लुलितं-परिवर्त्तनं येषां तथाभूतैरङ्गकैरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अत्रानुकम्पार्थककस्वरूपतद्धितव्यङ्ग्येन दुःखक्षमत्वानधिकारिणा सौकुमार्येण विप्रलम्भः परिपोष्यते ।

यत्तु मधुमतीकारैर्व्याख्यातम्-अत्राल्पार्थे कन्, नत्वनुकम्पायां व्यङ्ग्यत्वाभिधानविरोधादिति । यच्चैतदनुसृत्य प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्-अत्राङ्गकैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यत इति । तदत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्येति वृत्तिस्वरसभङ्गादुपेक्ष्यम् ।

उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥१०७

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

शिखरिणीछन्दः । सकलानि-शक्तलक्षकव्यञ्जकानि । पुनरन्यदा । स्पष्टमन्यत् ।

अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशो विवेकसमूलोन्मूलनस्वरूपं ध्वंसप्रकर्षं द्योतयति, उपसर्गाणामवाचकत्वात् । तदेतद्वृत्तिकृदाह-अत्र प्रशब्दस्येत्यादि ।

वाशिङ्गंतो चि ए. दर्केकदेशस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

धणहरवअर ...र्थ गर्वाभिमुखं मनस्त्वया

अत्र ...मन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः।

वरतं ...र्तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न

सो ... यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ १०८ ॥

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य।

स्पष्टम्। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककाल-तारूपः समुच्चयो द्योत्यते। यद्यपि चेति भिन्नमेव पदं न त्व-न्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तस्यासाधुत्वात्पदैकदेशत्वोपचारे-णोदाहरणम्। अत एवोक्तं भोजराजेनोपमाप्रकरणे—'नही-वादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशास्तीति'। एतेन तिङ्सम-भिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः।

अथ बहूनां व्यञ्जकत्वमुदाहरति—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परां
अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥१०९

अत्रासावित्ति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनाम-प्रातिपदिकवचनानां न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदिति, अस्य सर्वाक्षेपिणः भाग्यविपर्ययादित्य-न्यथासम्पत्तिमुखेन, न त्वभावमुखेनाभिधानस्य।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। रावणामात्यस्येयमुक्तिः। वाच्या-र्थः स्पष्टः।

अत्रासावित्ति—निरन्तरभावनावशेन प्रत्यक्षायमाण इति सर्वनाम्नः, भुवनेष्विति न तु देशेष्विति भुवने वेति भुवनरूप-

प्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च, विक्रमगुणेत्युक्त । ... स्ति-दोषैर्वेति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वम् ।

किञ्च अस्मद्भाग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न मुदाहरति-कृतम्, तेनास्मादित्यस्य बहुवचनासिद्धतया सर्वापेक्षकत्वे भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा सम्पत्तिसुखेनोक्तं न त्वभाग्यादि भाग्यमुखेन, अतस्तथाविधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्यान्येव तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते । तदेतद्वृत्तिकारैरत्रासावित्यादिनोक्तम् ।

नृसिंहठक्कुरास्तु—भाग्यपरिवृत्तौ सम्पद्विपर्ययः, अत एवोक्तम्—अन्यथा सम्पत्तिसुखेनेति । सम्पत्तेरन्यथात्वमुखेनेत्यर्थः । अभाग्यविधाने सम्पत्तिसामान्याभावः प्रतीयेत न तु ध्वंसः, न चात्र सामान्याभावो विवक्षितः, तस्यासम्भवादित्याहुः ।

बहुव्यञ्जकत्वमन्यत्रापि दर्शयति—

तरुणिमनि कलयति कला-
मनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललना-
मौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥ ११० ॥

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य, तरुणत्वे इति—धनुषः समीपे इति—मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां—वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते । अपिशब्दात् प्रबन्धेषु नाटकादिषु ।

वारिजंतो वि ण्‌दीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड् भेदाः ।
धणहरवअस‌न्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । चकितहरिणचलनयना-
अत्र चलनेत्रा । इयं किशोरी-तरुणिमनि-अभिनवयौवने ।
वर्तं ध्रुपचयं कलयत्युपगच्छति सति भ्रुवोरग्रे-भ्रूलताग्रे शिष्य-
सो । । अनुमदनधनुः 'मदनधनुषः-कामचापस्य गुरुभूतस्य समी-
पठति सति सकलललनामौलिमधिवसति । 'अधिशीङ्स्था
सां कर्म' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । सर्वसुन्दरीशिरासि तिष्ठति, स्त्री-
मात्रचूडामणित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अत्र तरुणिमनीति इमनिचस्तरुणत्वपदेन, अनुमदनधनु-
रित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति क-
र्मीभूताधारस्य च मौलौ वसतीत्यनेन तौल्येऽपि वाचकत्वेऽस्ति
कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकः ।
तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते । इमनिचा तु तद्व्य-
तिरेकान्वत्वम्, धनुःसमीप इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः,
अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थस्य किञ्चि-
देवाप्राधान्यम्, कर्मभूताधारस्थले तु व्याप्तिरवगम्यते । आधा-
रत्वं तु एकदेशवृत्तितयाऽपि सम्भवतीत्यवसेयम् । वर्णरचनयोर्व्य-
ञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते । प्रबन्धे तु नाटकादौ
रसादिव्यञ्जकत्वं द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावा-
तार आह-अत्रेमनिजव्ययीभावेत्यादि ।

यत्तु-पूर्वं प्रबन्धशब्देन सङ्घटितावान्तरवाक्यसमूहोऽभिहि-
तः, इदानीं तु सङ्घटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यमिति कश्चिदा-
ह-तदज्ञानात् । पूर्वं ह्यर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वमुक्तमत्र-
त्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यभावात् ।

एवं रसादीनामित्यादि । पूर्वगणितभेदाभ्यां वाक्यप-

द्यप्रकाश्याभ्याम् । षडिति—वाक्य,पद,पदैकदेश,वचन,रचना, प्रबन्धव्यङ्ग्यभेदाद्रसादीनामलक्ष्यक्रमाणां षड् भेदा भवन्तीत्यर्थः

भेदास्तदेकपञ्चाशत् ।

व्याख्याताः ।

व्याख्याता इति । अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः । विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पद—वाक्य—पदैकदेश—वचनरचना—वर्ण—प्रबन्ध—भेदेन षड्विधः । लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ, तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः, ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः । उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य एवेति एकपञ्चाशद्भेदाः प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

तेषां चान्योन्ययोजने ॥ ४३ ॥

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता (संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति) चतुर्भिर्गुणने ।

संशयेनाङ्गाङ्गिभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः सङ्करः, उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः । एवमेकपञ्चशतो भेदानामेकपञ्चाशद्भेदयोजनमिति । तावता तावद्गुणनेन सहस्रद्वयमेकाधिका षट्शती च । संयोजनं च संसृष्ट्यादिचतुष्प्रकारैरिति तावता चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि

चत्वारि शतानि च सम्पद्यन्ते तदाह—

वेदखाब्धित्रियच्चन्द्राः ।

न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करस्थलेऽनुग्राहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसङ्करत्वमिति वाच्यम्। तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किञ्चित्परोपकारकतामात्रं न तु शेषशेषिभाव एवेति ।

नन्वस्यैकपञ्चाशद्भेदेष्वेकतराणां पञ्चाशता योजनं, स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेन्न। व्यक्तिभेदमादाय विजातीयवत्सजातीयेनापि सङ्कर इति सूत्राशयात् ।

अत्राऽर्वाचीनाः—गणनेयमयुक्ता अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रासात् । तथा हि—अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्येन योजनायाम् । एवमन्यत्रापि। तस्मात्—

एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु ।
समार्द्धेनाऽसमो गुण्यः एतत्सङ्कलितं लघु।

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्धेन षड्विंशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत् तथा च 'रसदस्राग्निभेदिन्यः' इति त्रयोदशशतानि षड्विंशत्यधिकानि १३२६ जायन्ते। योगश्चतुःप्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु 'वेदाभ्रदहनेषवः' ५३०४ पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं सङ्कीर्णभेदा इत्येव न्याय्य इति वदन्ति ।

अत्र ब्रूमः—अनुभवसिद्धौ तावत् पुण्ड्रककान्ताधरादीक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यतातिशयानतिशयौ। तथा चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम्, यत्र तु तद्वैपरीत्यम् तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण

योजनमिति व्यपदेशः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तस्य भेदान्तरत्वं स्यादिति । मैवम् । अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् । तत्रोभयभेदसङ्करस्वीकारात् । एतादृशे चावस्थाने पदालम्बनमात्रमेव महत्पौरुषमिति सहृदयभावमास्थायालोचनीयमिति ।

मधुमतीकारास्तु—विनिगमनाभावेन गुणप्रधानभावस्य नियन्तुमशक्यतयोभयप्राधान्यमाश्रित्य गणनायाः साधुत्वम्, स्वतन्त्रेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । अत एव 'जातिश्चतुर्भिः' इत्यादिपरिगणनं न विरुद्ध्यते । एतन्न्यायेन तत्र षोडशत्वापत्तेः । तन्न्यायेन वाऽत्र गणितन्यूनतापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकृदाह—न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्तीत्यादि ।

शुद्धभेदैः सह,

शरेषुयुगखेन्दवः ॥ ४४ ॥

शुद्धभेदैरेकपञ्चाशद्भिः सह ।

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

खणपाहुणिआ देअर! जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ।
रुअइ पओहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई॥११

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे सङ्क्रमितः, किमनुरणनन्यायेनोपभोगे एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जक इति सन्देहः ।

गाथा छन्दः ।

क्षणप्राघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भागवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥

इति संस्कृतम्। हे सुभग हे देवर ते जायया-स्त्रिया । किमपि भणिता-किञ्चित्कथिता क्षणप्राघुणिका-उत्सवातिथिः काचित्सरलहृदया पश्चाद्भागवलभीगृहे रोदिति अनुनीयतां वराकीत्यर्थः ।

अत्रानुनयतेर्वाच्योऽनुनयः किमुपभोगलक्षणे लक्ष्ये सङ्क्रमितः आहोस्विद्विवक्षित एवोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः सन्देहःसङ्करः ।

अपरसङ्करद्वयं संसृष्ट्या सहोदाहरति-

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव॥११२॥

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। स्निग्धा-नीरनिर्भरेण मसृणा अत एव श्यामलाऽत्यन्तकृष्णा या कान्तिस्तया लिप्तं-सम्यगाच्छादितं वियदम्बरं यैस्ते तथाभूताः । वेल्लन्ती-विलासात्खेलन्ती वलाकापङ्क्तिः-बकपङ्क्तिर्येषु ते तथाविधाः। घनाः-मेघाः । शीकरिणोऽम्बुकणधारिणो वाताः-वायवः। पयोदसुहृदां-मेघमित्राणां मयूराणां, कलाः-मधुराव्यक्ताः आनन्दकेकाः-प्रमोदोत्पन्नगिरः । कामं सन्तु-सुतरां भवन्तु । नाऽहं विरहिमारकेभ्यो विभेमीति भावः । हेतुमाह-दृढं-वलवत्कठोरं-कर्कशं हृदयमन्तःक-

रणं यस्य तादृशोऽहं रामोऽस्मि । सर्वं सहे-पितृमरणमातृवियोगवनवासजटाधारणफलमूलाहारादिवज्जानकीविरहमपि सोढुं शक्नोमि । सर्वं सहेति भूमिसम्बोधनमिति केचित् । वैदेही आजन्मसुखसंवर्द्धिताऽतिसुकुमारी राजकुमारी तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण जीविष्यति; हाहाहेति त्रयो निपाताः खेदातिशये । स्मृतिसङ्कल्पोपनीतां सीतां सम्बोध्याह—देवि धीरा भव । देवत्वेन परमसौकुमार्येऽपि धैर्यौचित्यं व्यज्यते ।

अत्र लिप्तेत्यादि । अयमाशयः, वियतो निःस्पर्शस्य लेपनासम्भवेन मुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदं सम्पर्कं लक्षयत्तदतिशयं व्यनक्ति । पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदं परस्परोपकारित्वं लक्षयत्परस्परातिशयं प्रकाशयति । पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात् । मयूराणां च पयोदशोभाधायकत्वात् । एवं च लेपसुहृत्त्वयोः सर्वथाऽन्वयाप्रवेशाद्वाच्यार्थयोरत्यन्ततिरस्कार इति लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यान्तर्गतात्यन्ततिरस्कृतवाच्यव्यङ्ग्ययोर्ध्वनिभेदयोः परस्य नैरपेक्ष्येणाऽवस्थानात्संसृष्टिः । रामपदं च सर्वंसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनाऽपि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति । तथा च लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यान्तर्गतद्वितीयध्वनिभेदस्य रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ताभ्यां संसृष्टिरूपतापन्नोक्तभेदाभ्यां सहाऽनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करः । अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यबोधं विनाऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोश्चारुत्वालाभात्, एताभ्यां विना चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य रूपासिद्धेः, तयोरुद्दीपकत्वात् । अनुग्राह्यस्य चारुत्वार्थमनुग्राहकापेक्षा, अनुग्राहकस्य स्वरूपनिष्पत्तयेऽनुग्राह्यापेक्षेति दशमोल्लासे सङ्करव्याख्याऽवसरे प्रतिपादयिष्यामः । एवं रामपदलक्षणैक-

व्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः सङ्करस्यान्यो भेदः। रामपदेनैव लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यान्तर्गतार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य अभिधामूलविवक्षितान्यपरवाच्यान्तर्गतालक्ष्यक्रमभेदविप्रलम्भस्य च व्यञ्जनात्। विप्रलम्भे वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यादिति। एवमन्यदप्युदाहार्यमिति।

संसृष्टिरुदाहृता। सङ्करस्य द्वौ भेदावुदाहृतौ अत्रशिष्टो निश्चयात्मकस्तृतीयः सङ्करभेदः स्वयमुक्तरीत्योदाहरणीय इत्याशयः।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागरे ध्वनिभेदप्रभेदनिर्णयश्चतुर्थ उल्लासः।

॥ अथ पञ्चम उल्लासः ॥

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४५॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव ।

एवं ध्वनावित्यादि । एवं भेदप्रभेदाभ्यां ध्वनौ निर्णीते उत्तमकाव्ये प्रदर्शित इति यावत् । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानाह— अवसरप्राप्तमध्यमकाव्यभेदान् दर्शयतीत्यर्थः ।

वाच्यापेक्षयाऽचमत्कारित्वेनात्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेन सुन्दरत्वेऽपि अगूढत्वादिविशेषणसत्त्वेन चेत्यर्थः । अगूढञ्चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवत् गूढम् । किञ्चित् गूढमिति यावत्—तदुक्तम्—

नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो
नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः ।
अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्
सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः ।इति ।

एवञ्च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयैकवेद्यमेव व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसंवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षी । अपरस्याङ्गम् । अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येण

लब्धसिद्धेरुपकारकम्। वाच्यसिद्ध्यङ्गम्—वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत्। अस्फुटम्। सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम्। सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये इति। सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः। काक्वाक्षिप्तम्। यया काक्वा विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तया प्रकाश्यम्। काक्वा हठेनोपस्थापितमिति वा। असुन्दरम्, स्वभावादेव वाच्यापेक्षयाऽचारु। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकृदाह—कामिनीत्यादि। उक्तभेदेष्वगूढमुदाहरति—

अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ।
काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि ॥११३॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य—

वसन्ततिलकाच्छन्दः। कीचककृतंपराभवं निवेदयन्तीं द्रौपदीं प्रति बृहन्नडारूपस्यार्जुनस्योक्तिरियम्। दासस्य तप्तशलाकया कर्णवेध इति देशाचारः। स्पष्टमन्यत्। अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्यशक्तत्वे सङ्क्रमितवाच्यम्। तस्य मरणमेव श्रेय इति व्यङ्ग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत् प्रतीयत इति गुणीभूतम्। तदेतद्वृत्तिकृदाह—अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्येति। व्यङ्ग्यमगूढमिति शेषः।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गाः
गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥ ११४ ॥

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

वसन्ततिलका च्छन्दः । प्रातः कालवर्णनमिदम् । स्पष्टम् । अत्र चुम्बतेर्वक्त्रसंयोगो मुख्योऽर्थः स चाचेतने रविबिम्बे तेन रूपेणानन्वयाद्बाधित इति सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन संयोगमात्रं लक्षयतोऽस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यश्चास्योषःकालारम्भः स च वाच्यायमानतया गुणीभूतः । नन्वत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्त्रसंयोगेऽपि सत्त्वात्कथमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेत् लक्ष्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेऽपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यान्वयाप्रवेशात् । तदेतद्वृत्तिकृदाह–अत्र चुम्बनस्येत्यादि ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी॥११९॥

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र'–इति युक्तः पाठः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । विमानेनायोध्यां प्रति प्रयाणे सीताम्प्रति रामस्येयमुक्तिः । स्पष्टम् । अत्रानुनायकोपनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि धीरोदात्तनायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतयाऽगूढः कृत इत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्यागूढत्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं द्रष्टव्यम् । 'तस्याप्यत्र' इति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादानं प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति । तदाह श्रीवृत्तिकारः–अत्र केनापीत्यादि ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा।

यथा—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥११६॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य।

अपरस्य—प्रधानस्य रसादेः वाक्यार्थीभूतवाच्यस्य वा अङ्गम्—अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं वेति द्विविधं यथाक्रमं बोध्यम्। तदुक्तमपरस्येत्यादिना वृत्तिकृद्भिः। तत्र प्रथमे रसस्याङ्गभावेन गुणीभूतमुदाहरति—अयं स इत्यादिना। स्पष्टम्। अत्रेत्यादि। अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तमासाद्य तद्वधूनां प्रलापे शृङ्गारोचितरशनाकर्षित्वादिविलासस्मरणं विगलद्धृदयत्वाच्छोकावेगमधिकमुपजनयतीति शृङ्गारस्य करुणपोषकत्वाच्छृङ्गारः करुणस्याङ्गमित्यर्थः। निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्गत्वाभावाद्रसपदेनात्र रस्यते इति व्युत्पत्त्या स्थायिभावो द्रष्टव्यः।

रसस्यैव भावाङ्गतामुदाहरति—

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम्।
स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते॥११७॥

अत्र भावस्य रसः।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अत्र मानेन त्यक्तालक्तकाया गिरिभुवः कोपवशान्नेत्रयोः शोणा कान्तिरासीत् सा पादप्रणते शिवेऽपगतेति तत्त्वम्। तत्रोत्प्रेक्षते—सा, कैलासालयस्य—शि-

वस्य भाललोचनरुचा—ललाटनयनदीप्त्या । निर्वर्तिता—सम्पादिताऽलक्तकस्य—यावकस्य व्यक्तिः—प्रकटता यत्र तथाभूता । गिरिभुवः—पार्वत्याः । पादनखद्युतिः वः सदा त्रायतां—युष्मान्निरन्तरं रक्षताम् । स्पर्धाबन्धेन—ईर्ष्याग्रहेण समृद्धयेव—प्रवृद्धयेव । समिद्धयेति पाठे देदीप्यमानयेत्यर्थः । यया—नखद्युत्या । नेत्रयोरर्थात्पार्वतीलोचनयोः । सुदृढं रूढा—बलवदुपाचिता । अत एव कोकनदानुकारा—रक्तोत्पलानुहारिणी चासौ सरसा—सातिशया । कान्तिरारक्तच्छविः । सद्यः समुत्सार्यते—झटित्यपनीयत इत्यर्थः । अत्र कविनिष्ठे पार्वतीविषयकप्रीतिरूपे भावे पार्वतीपरमेश्वरयोः शृङ्गारोऽङ्गम् । तदुक्तं वृत्तिकृताऽत्रेत्यादिना ।

भावे भावस्याङ्गमुदाहरति—

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधयः
तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुवः
तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११८॥

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । स्फाराः—विस्तीर्णाः । किमपि—किञ्चिदपि । स्पष्टमन्यत् । अत्रेत्यादि, अङ्गमिति शेषः ।

बन्दीकृत्य नृप ! द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारां निधे !
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमा-

र्धद्वितीयार्धयोरत्थौ ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् । हे नृप ते सैनिकाः–भटाः । द्विषां–शत्रुणां मृगदृशः–सुन्दरीः वन्दीकृत्य ताः पश्यतां प्रेयसाम् , अनादरे षष्ठी 'षष्ठीचानादरे' इत्यनुशासनात् । तथा च शोकानुरागकातरेण चक्षुषा ताः स्वस्वयोषितः पश्यतः पतीननादृत्येत्यर्थः । श्लिष्यन्ति–गाढमालिङ्गन्ति । प्रणमन्ति–रिरंसया प्रसादयन्ति । लान्ति–आदानं कुर्वन्ति । परितः–ओष्ठललाटाक्षिषु कपोलयोश्च चुम्बन्ति । तत्तस्मात्कारणात्तैः–पराजितैः प्रत्यर्थिभिर्वैरिभिरित्यमुना प्रकारेण त्वं स्तूयसे । प्रकारमाह–हे औचित्यवारांनिधे ! अस्माकं सुकृतैरस्मत्पुण्यैर्दृशोर्निपतितोऽसि–चक्षुर्गोचरतां प्राप्तोऽसि । अखिलाः विपदो विध्वस्ताः । दृशोरित्यत्रापि चास्माकमित्यस्यान्वयो बोध्यः । अत्र प्रथमार्द्धे शृङ्गारोऽननुरक्तविषयतया द्वितीयार्द्धे तु रतिरूपो भावः शत्रुविषयतयाऽऽहार्यत्वादाभासः । तौ च रसाभासभावाभासौ राजविषयकरतिभावस्याङ्गभूतौ । तदेतदुक्तिकृदाह–अत्र भावस्येत्यादि ।

भावशान्तेर्भावाङ्गतामुदाहरति—

अविरलकरवालकम्पनै-
र्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
ददृशे तव वैरिणां मदः
स गतः क्वाऽपि तवेक्षणे क्षणात् ॥ १२० ॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

स्पष्टम् । वैतालीयं छन्दः । उक्तञ्च वृत्तरत्नाकरे—

षड्विषमे ऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ इति ।

अयमर्थः । विषमपादे षण्मात्राः ततो रगणलघुगुरवो भवन्ति । समपादे त्वष्टौ कलास्ततो रगणलघुगुरवो भवन्ति । किञ्च समे पादे षट् कलाः षट् लघवः निरन्तराः न भवन्ति । तथाऽत्र वैतालीये सर्वपादेषु समाः कला—समो लः पराश्रितो न भवति, समा लघुकला परया कलया सह गुरुर्न भवतीति यावदिति । अत्र भावस्येत्यादि । वैरिणो गर्वरूपो भावस्तस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽङ्गमित्यर्थः । ननु गत इति प्रशमस्य वाच्यतया कथं भावप्रशमतेति चेत् । उच्यते । गत इत्यनेन गमनस्य मुख्यार्थस्य बाधाच्छान्त इत्यर्थो लक्ष्यते, तेन प्रशमातिशयो व्यज्यते इति ।

भावोदयस्य भावाङ्गतामुदाहरति—

साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्त्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
अन्याभिधायि तव नाम विभो ! गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ १२१ ॥

अत्र त्रासोदयः ।

वसन्ततिलका च्छन्दः । हे विभो—राजन् । ते वैरिणि कुरङ्गकदृशा—मृगाक्ष्या सुहृद्भिः—स्निग्धैरपि साकं—सार्द्धं मधुपानलीलां—मद्यपानक्रीडां कर्त्तुं प्रवृत्ते सति केनापि जनेन अन्याभिधायि—अनेकार्थतया त्वद्भिन्नस्यापि बोधकं तव नाम—त्वद्वाचकपदं गृहीतमुच्चारितं सत् तत्र—क्रीडामन्दिरे । विषमां—कम्पादिकर्त्रीमवस्थामकरोदित्यर्थः । अत्र त्रासस्योदय इति । विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासस्वरूपभावस्योदयः राजविषयकरतिभावस्याङ्गमित्यर्थः ।

भावसन्धेर्भावाङ्गतामुदाहरति—

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२२॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

शिखरिणी छन्दः । 'रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् । तत्काले—तत्क्षणे उल्लसन् असहभावः—कालापेक्षाऽसहिष्णुता अर्थाद्गौर्याः यत्र तथाभूतस्य । तपसोऽसोढा—सोढुमशक्तः । अथ च शैलदुहितुः—पार्वत्याः । कथानां—शिवानुरागव्यञ्जकालापानां विश्रम्भेषु—प्रणयेषु रसिकः—सतृष्णः । अत एव कपटवटोर्व्याजब्रह्मचारिणो वेषस्य—कृत्रिमाकारस्यापनयने—परित्यागे त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः—समकालमेवाऽऽविष्टः स्मरहरो—महेश्वरो वो—युष्मभ्यं प्रमोदं दिश्यात्—आनन्दं दद्यादित्यर्थः । अत्रेत्यादि । स्मरहरगतयोरावेगधैर्ययोः सन्धिर्नृपविषयकरतिभावस्याङ्गमित्यर्थः ।

भावशबलताया भावाङ्गत्वमुदाहरति—

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराऽहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वाऽसि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कञ्चित्फलकिसलयान्यादाददानाऽभिधत्ते ॥१२३॥

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता ।

मन्दाक्रान्ता छन्दः । 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ

ताद्गुरू चेत्' इति लक्षणात्। हे-पृथ्वीपरिवृढ-भूमिस्वामिन् अरण्यवृत्तेः-भयाद्वननिवासिनो भवद्विद्विषः कन्या फलकिसलयान्याददाना सती कश्चिदभियोक्तारं-रतिलम्पटमित्थमाभिधत्ते। कथमित्याकाङ्क्षायां पूर्वार्द्धमाह। अत्र शङ्केत्यादि। पश्येत्काश्चिदिति शङ्का। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बं वितरेति श्रमः। हहहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम इति विबोधश्च कन्यागमनरूपः। काऽसि यासीत्यौत्सुक्यम्। एषां शबलता नृपविषये रतिभावेऽङ्गमित्यर्थः।

एते च रसवदाद्यलङ्काराः। यद्यपि भावोदय भावसन्धि भावशबलत्वानि नालङ्कारतया उक्तानि, तथाऽपि कश्चित् ब्रूयादित्येवमुक्तम्।

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः, यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति कचित्केनचिद्व्यवहारः।

ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्त इति पूर्वोक्तं स्ववचनं सङ्गमयति। एते चेत्यादि। एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्कारव्यपदेशं लभन्ते।

यद्यपीत्यादि। ननु गुणीभूतो रसो रसवत्। भावस्तु प्रेयः। रसभावाभासौ ऊर्जस्वि। भावशान्तिः समाहित इत्यस्त्येव पूर्वेषामलङ्कारव्यवहारो न पुनर्भावोदयादिषु तत्कथमेतदुच्यते इति चेत्, यद्यन्यवचनं विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चित्प्रेक्षावानवश्यं ब्रूयात् रसादिना तुल्यन्यायत्वादित्यर्थः।

अयमत्र श्रीवृत्तिकृतामाशयः-भावोदयादिष्वितरोत्कर्षेवत्वस्यालङ्कारत्वव्यवहारजीवस्य सत्त्वेऽप्यलङ्कारत्वानुक्तिरवो-

धायैव पर्यवस्यतीत्याक्षिप्ताः प्राञ्चः। परन्तु रसवदाद्यलङ्काराः प्राचामेवाभिमता न तु स्वस्यापि, अमीषां गुणानामिव साक्षादुपकारकत्वेनाङ्गोपकारद्वारकाङ्ग्युपकारकत्वाभावात्, तस्माद्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति। ननु अयं स रशनेत्यत्र प्रकारणगम्यस्य करुणस्य प्राधान्येन सम्भवति ध्वनित्वे कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यतेत्यत आह—यद्यपीत्यादि। विषय—आश्रयः। आदिपदेन विजातीयप्रभेदपरिग्रहः। क्वचिदित्यादि। यत्र यन्मुखेन चमत्कारस्तत्र तेनैव व्यवहार इत्यर्थः। तेनात्र करुणस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यशृङ्गारमुखेन चमत्कारित्वात्तेनैव व्यवहारो न ध्वनित्वेन। तदाह—प्राधान्येति। प्राधान्यन्तु चमत्कारप्रयोजकत्वमित्यर्थः। अयमाशयः—ननूदाहृतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदेषु ध्वनिभेदैरलङ्कारभेदैर्वाऽवश्यं सङ्करः संसृष्टिर्वा वर्त्तते, तत्कथं ध्वनिरिति क्वचित् क्वचिद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इति, तत्रापि क्वचिदलङ्कारध्वनिरिति, क्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादि। एवन्तद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति चेत्, प्राधान्यात्। यत्र हि यत्प्रधानन्तत्र तेन व्यपदेशः। प्राधान्यञ्चातिशयितश्चमत्कारः स च सहृदयैकवेद्य इति नासिद्ध इति।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावमुदाहरति—

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृतालङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता॥१२४॥

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्गतां नीतः।

शिखरिणी छन्दः । कवेर्वाक्यमिदम् । मया जनानां स्थाने नगरग्रामादौ । कनके या मृगतृष्णा-निष्फलाशा, यद्वा कनकस्य मृगो-मार्गणं प्रार्थना वा तत्र या तृष्णा तयाऽन्धिताऽन्धीकृता विवेकशून्यीकृता या धीस्तया भ्रान्तम् । वै-निश्चयेन देहीति वचः प्रतिपदं-प्रतिस्थानमुदश्रु-उत्थिताश्रुजलं यथा स्यात्तथा प्रलपितम् । अलमतिशयेन । काभर्त्तुः-कुत्सितभर्त्तुर्लुब्धधनिनो वदनपरिपाटीषु-मिथ्यावचनपरम्परासु घटना-एवमेवेति समर्थना कृता । रामेणाऽपि लङ्काभर्त्तूरावणस्य वदनपरिपाट्यां वक्त्रपरम्परायामिषूणां-बाणानां घटना कृता । इत्थं मया रामत्वमाप्तं परन्तु कुशलमायति शुद्धं वसु-धनं यस्य तत्ता तु नाधिगता । रामेण कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता प्राप्तेति भावः । अत्र पादत्रयाद्युक्त्याऽपि रामेण सहोपमा मयाऽऽप्तं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां नीता तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलाऽनुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः । तदेतदाह श्रीवृत्तिकारः-अत्र शब्दशक्तीत्यादि ।

वाच्य एवार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावमुदाहरति—

आगत्य सम्प्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गीम्
अम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि ! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ १२९ ॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः ।

वसन्ततिलका च्छन्दः । हे तन्वाङ्गि पश्य क्वचिदपि-द्वीपान्तरे नायिकान्तरे च क्षपिताऽतिवाहिता त्रियामा रात्रिर्येन तथाभूतः सहस्ररश्मिः सूर्यः सम्प्रति प्रभाते-प्रातःकाले जाते

सति शनैः—रहस्यभङ्गभीत्या मन्दमागत्य वियोगेन विसंष्ठुले—सङ्कुचितं मुकुलितमिति यावत्। पक्षान्तरे विपर्यस्तं काश्यादिना पूर्वावस्थातो विसंवादि अङ्गं यस्यास्तादृशीमम्भोजिनीं—पद्मिनीं नायिकाविशेषं च पादपतनेन—किरणपातेन प्रणामेन च प्रसादयति विकासयति अनुनयति चेति।

अत्र नायकस्यादि। नायक इत्येकशेषः। अर्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तान्तो वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेण तदङ्गतयैव स्थित इत्यर्थः। समासोक्तौ 'उपोढरागेण विलोले'त्यादौ, सर्वत्र प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात्, अयं च पादपतनेनेति श्लिष्टशब्दसद्भावेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः किन्त्वर्थशक्तिमूलत्वेन 'प्राधान्येन व्यपदेशाः' इति न्यायात्, तद्व्यतिरेकेणाऽपि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसम्भवाच्च। न वोपमाऽत्र व्यङ्ग्या, उल्लासस्य कालकरवालेत्यादिवत् श्लेषाभावात्। न च वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वम्, रविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतन्नैरपेक्ष्येणैव सिद्धेरिति द्रष्टव्यम्।

वाच्यसिद्ध्यङ्गं द्विधा—एकवक्तृपदवाच्याङ्गमन्यवक्तृकपदवाच्याङ्गं च। तत्राद्यमुदाहरति—

वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमःशरीरसादम्
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्।

जलद एव भुजगः सर्पस्तस्माज्जातं विषं—पानीयमेव विषं गरलं कर्तृ प्रसह्य—बलात्कारेण वियोगिनीनां भ्रमिं—चेतसोऽनवस्थामरतिं—विषयेष्वरुचिमलसहृदयतामुदासीनतां प्रलयं—बहि-

रिन्द्रियचेष्टाविरहं मूर्च्छां—बहिरिन्द्रियाऽसम्बन्धं तमोऽन्धकारदर्शनं—शरीरसादं—देहकार्श्यं मरणं—विनाशं च कुरुते इति वाक्यार्थः ।

अत्र हालाहलमित्यादि भुजगरूपस्य प्रधानीभूतभुजगरूपस्येत्यर्थः । प्राधान्यं च रूपण एव । उपमायां पूर्वपदप्राधान्याद्वाच्यस्य जलदरूपता स्यात्तथा च जलगरलोद्गारित्वरूपसाधर्म्येण जलदभुजगयोः रूपणमनुपपन्नमिति भावः । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—अत्र हालाहलरूपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः, जलेऽभिधानियमनात् । स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अन्यथोपमासन्देहसम्भवादिति ।

ननु गरलस्य न व्यङ्ग्यता, सत्यपि वृष्टिप्रकरणे प्रसिद्धिवशादभिधया विषपदेन प्रागेव गरलोपस्थितेः, यतः प्रकरणात्प्रसिद्धिरेव बलवती, अन्यथा निहतार्थविलोपप्रसङ्गात् । प्रकरणबलादप्रसिद्धस्य प्रागुपस्थितौ तद्दोषस्यानवकाशादिति चेत्; उच्यते । प्रसिद्धा गरलोपस्थितिरिति जलभिन्ने गरले जलदाभिन्नभुजगजत्वावगमः, सर्वथा गरलप्रत्यायनन्तु व्यञ्जनयैव, अभिधाया विरतत्वात् । न च पुनरभिधयैव गरलप्रत्यायनमस्तु किं व्यञ्जनयेति वाच्यम्, तथा सत्यावृत्तिकल्पनापत्तेः । अस्मन्मते तु नैवम्, शब्देनाभिधेयप्रत्ययद्वारा व्यञ्जनसिद्धेः । अन्यथैवमावृत्तिकल्पने गतं शाब्दीव्यञ्जनया; न च दर्शनान्तराभिमानिनामिष्टमेवैतदिति वाच्यम्, व्यञ्जनातिरिक्तवृत्तेर्बाधितार्थबोधनासामर्थ्यात्, व्यञ्जनायास्तु बाधितार्थबोधकतयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादित्यलं बहुना । न च जलगरलयोर्जलदभुजगयोश्च न कथमुपमेति वाच्यम्, भ्रम्याद्यष्टविधकार्यस्य गरलादेवोपपत्तेर्न तु तत्सदृशादिति ।

अन्यवक्तृकशब्दे वाच्यसिद्ध्यङ्गमुदाहरति—

यथा वा—

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किन्त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ।

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य । एतच्चैकत्र एकवक्तृगतत्वेन अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । वाच्यार्थः स्पष्टः ।

अत्राच्युतेत्यनेन धैर्यादस्खलितस्त्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति । दर्शनेनेत्यादिना सम्भोगेनैव तृप्तिरिति । किन्त्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्त्तिर्जातैव तद्भूयैवात्मानं वञ्चयाव इति खेदश्च व्यज्यते । तच्च इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिं करोति तद्व्यक्तिं विना एतद्विशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात् ।

व्याख्यातश्च श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः—अच्युत तन्नामक अपरिच्युतधैर्य च । किं दर्शनेनाऽपि तु सम्भोगेन । सम्भावयतीति, अन्यथा सम्भावनमावश्यकं तत्किमित्यात्मानं वञ्चयाव इत्यर्था व्यङ्ग्याः, ते चामन्त्रणाद्यर्थस्योपपादका इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—अत्राच्युतेत्यादि । उदाहरणद्वयभेदकमाह—एतच्चेत्यादि ।

अस्फुटं यथा—

अस्फुटमुदाहरति—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ १२८ ॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति क्लिष्टम् ।

वाच्योऽर्थः स्पष्टः । अत्रादृष्टो यथे त्याद्युक्तं व्यङ्ग्यं क्लिष्टम् । सहृदयैरपि झटित्यसंवेद्यमित्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

संन्दिग्धप्राधान्यमुदाहरति—

*हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानम्, किं वा विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः । स्पष्टम् । उपजातिश्छन्दः 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् । अनन्तरोदीरितमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणम् । अत्राधरमित्यादि । अधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यं युगपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम्, तयोश्च प्राधान्ये साधकबाधकमानाभावेन सन्देहः, वाच्यस्याऽप्यलौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वात्, उत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच्चेति भावः ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

तुल्यप्राधान्यमुदाहरति—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥ १३० ॥

---

* अत्र 'बिम्बफलाधरोष्ठे' इति विशेषणस्वारस्यात् 'परिचुम्बितु मैच्छत्' इति व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यं यदि महाकवेरभिप्रेतमभविष्यत्तदवश्यं स 'उमामुखे शारदचन्द्रिराभे' इत्यादिजातीयं विशेषणाऽन्तरमेव प्राऽयोक्ष्यत् । अतो नेदं सदिग्धप्राधान्योदाहरणं वरमिति मम प्रतिभाति । (संशोधकः)

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्।

परशुरामदूतस्य रावणम्प्रति वचनम्। अत्र जामदग्न्य इत्यादि दुर्मनायते इति गम्भीरोक्त्या वाच्यस्याऽपि चमत्कारित्वात्, विग्रहवत्सन्धेरपि विवक्षितत्वाच्चेति भावः। अत एव वाच्यं साम व्यङ्ग्यस्तु विग्रह इत्युभयोश्चमत्कारकारित्वाविशेषात्समप्राधान्यमित्यर्थ इति मधुमतीकारा व्याचख्युः।

काक्वाक्षिप्तं यथा—

काक्वाक्षिप्तमुदाहरति—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १३१ ॥

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्।

सन्धिश्रवणकुपितस्य भीमसेनस्योक्तिरियम्। स्पष्टम्। सन्धिश्रवणकुपितस्य विरुद्धनिषेधाभिधायिवाक्येषु नञ्काकुर्निषेधान्तराक्षेपिका। अभावाभावश्चावधारणमेवेत्याह—मथ्नाम्येवेत्यादि।

नन्ववधारणस्य चमत्कारित्वे ध्वनित्वे सम्भवति कथं गुणीभाव इत्यत आह—वाच्येति। सहभावेन—समकालं प्रतीयमानत्वेन। तेन व्यङ्ग्यकृतचारुत्वस्य वाच्यानिर्वाह्यत्वग्रहान्न ध्वनित्वं किन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः। अत एवाकाकुव्यङ्ग्यस्य पदार्थस्थानीयत्वेन सूत्रे आक्षिप्तपदं झटिति प्रतायितमित्येतत्परम्। यत्र काकुतोऽपि विलम्बेन प्रतीतिस्तत्र ध्वनित्वमेव। यथोदा-

द्धतं 'गुरुः खेदं खिन्ने' इत्यत्रेति द्रष्टव्यम्, अत एव प्रदीपकारै र्व्याख्यातम्—अत्र मथ्नामीति व्यङ्ग्यम्। तच्च वाच्यनिषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम्, तादृशकाकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात्, हठेनैव तदाक्षेपाद्वेत्युक्तं प्रागिति।

असुन्दरं यथा—

असुन्दरमुदाहरति—

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए।
घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अंगाइं॥ १३२॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम्।

वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥

इति संस्कृतम्। स्पष्टम्। अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यं तस्माद्वाच्यं चमत्कारकारि, शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वाङ्गावसादस्तन्मयमानतारूपस्य तस्यातिसौन्दर्यात्, उत्कण्ठातिशयपर्यवसन्नत्वात्। तदेतद्वृत्तिकृदाह—अत्र दत्तसङ्केत इत्यादि।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्॥ ४६॥

यथायोगमिति 'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्'।

इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।

पूर्ववत्—ध्वनेरिव। चकारो भिन्नक्रमः पूर्ववच्चेत्यर्थः। यथायोगमिति। यथासम्भवमित्यादि। अयमर्थः। न केवलमेत एव

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः किन्त्वर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथाऽसम्भविनो विहायाऽस्यापि तैरुपाधिभिः शुद्धभेदाः । सङ्करसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च सङ्कीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः । असम्भविनश्च वस्तुमात्रेणाऽलङ्कारव्यक्तिनिबन्धनाः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

> व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।
> ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥ इति ।

अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यतया । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता—ध्वनिनैव ता व्यज्यन्ते तद्व्यञ्जकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः ? काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्—काव्यवृत्तेस्तदभिसन्धानपूर्वकत्वात्, वस्तुमात्रापेक्षयाऽलङ्कारस्य चारुतानियमादित्यर्थः । इदं त्ववधेयम् । वस्त्वलङ्कारयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽत्र क्रमव्युत्क्रमाभ्यां द्विविधोऽपि विवक्षित इति षड्भेदैर्हीनः प्रस्तारः । तथा च गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः शुद्धा द्रष्टव्याः ।

ननु यद्यलङ्कारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलङ्कारेण वस्तुमात्रव्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत् ? उच्यते । स एवार्थो वाच्यः सन् न तथा चमत्करोति यथा व्यङ्ग्यतापन्न इत्यनुभवसिद्धमतो वाच्यताऽपकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता तूत्कर्षायेति स्थितम् । यत्र चालङ्कारेण वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं तत्रालङ्कारस्य वाच्यत्वेन किञ्चिदपकर्षात्, वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किञ्चिदुत्कर्षाद्युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनाऽलङ्कारो व्यज्यते, तत्र वस्त्वलङ्कारयोर्वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वावकाशः ।

अत्र प्रदीपकाराः—इदं तु चिन्त्यम् । एवं चारुत्वाभावनिबन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत्, अगूढत्वादिनिबन्धने तु तस्मिन्को

वारयितेत्याहुः।

अत्र ब्रूमः—चारुत्वाभावमात्रनिबन्धनमेव हि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, अगूढत्वादिकं तु चारुत्वाभावप्रयोजकभेदकं न तु मध्यमकाव्यताप्रयोजकम्। उक्तञ्च सूत्रकारैः—'अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्' इति दिक्। यत्पुनः रष्टानामेव भेदानां सङ्कीर्णत्वमात्रातिदेशिकमिदं सूत्रमिति केचिद्वदन्ति, तदबोधात्। तथा सति हि यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यङ्ग्यालङ्काररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यम्। सङ्करादीनां यथायोगपदाभावेऽप्यव्याहृतः।

पूर्वं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः, इदानीं विजातीययोगमाह—

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवालङ्कारैः अलङ्कारयुक्तैश्च तैः। तदुक्तं ध्वनिकृता—

स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा॥ इति।

सालङ्कारैरितीत्यादि भिन्नार्थैकरूपनानाशब्दैकशेषः। एकत्रालङ्कारपदस्य भावप्रधानत्वात्। तथा च तैरेवालङ्कारैरलङ्कारसहितैश्च तैरित्यर्थः। तैरेवालङ्कारैरित्यस्यायमाशयः—गुणीभूतव्यङ्ग्यैरेवालङ्कारात्मतां प्राप्तैः। आगत्य सम्प्रतीत्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य नायकनायिकावृत्तान्तस्य वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्तोत्कर्षकस्य समासोक्त्यलङ्काररूपत्वादिति। तेन ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारेण च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति। तदुक्तं ध्वनिकृता—स गुणीभूतेत्यादि। स ध्वनिः सालङ्कारैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः प्रभेदैश्च सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां बहुधा द्योतत इत्यर्थः।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥ ४७ ॥

'एवम्' अनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना। तथा हि—शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम्, का गणना तु सर्वेषाम्।

एवमनेनेत्यादि। अत्रेदमवधेयम्—

शुद्धैः सहैकपञ्चाशद्भेदैर्भेदा यथा ध्वनेः।
सङ्कीर्णा हि समाख्याताः शरेषुयुगखेन्दवः ॥

(१०४५५)

शुद्धैः शरयुगव्यक्तैः (४५) सहात्रापि तथा बुधैः।
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा बाणाब्धीन्दुगजाः (८१४५) स्मृताः ॥
मध्यमोत्तमयोरेवं भेदयोर्गुणने पुनः।
भूताश्वाङ्केषुशरभूबाणस्तम्बेरमा मताः। (८५१५५९७५)
चतुर्भिर्गुणने प्राग्वद्विज्ञेया गणकोत्तमैः।
खाकाशाङ्काग्निपक्षर्तुव्योमवारित्रिवह्नयः॥ [३४०६२३९००]

गुणनप्रकारस्तु—

गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्
उत्सारितेनैवमुपान्त्यमादीन्।
गुण्यस्तथोऽधो गुणखण्डतुल्य-
स्तैः खण्डकैः सङ्गुणितो युतो वा ॥

इत्यादि लीलावत्यादौ द्रष्टव्यः।

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः।
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ॥

इत्यादिदशगुणोत्तरा संख्याऽपि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धा। प्रकृताङ्कगुणने त्वयं लघुसरलः प्रकारः-

गुण्याङ्को गुणकाङ्कश्च विन्दन्तः सम्भवेद्यदि ।
विन्दधो बिन्दवः स्थाप्याः शेषाङ्कं गुणयेत्तदा ॥

तथा चात्र गुण्याङ्के चत्वारः खण्डाः । न्यूने गुणकाङ्केऽपि तावन्त एव । तत्र बृहत्खण्डयोः परस्परं गुणनेऽष्टकोट्यः (८०००००००) । गुणकद्वितीयखण्डेन शतात्मकेन पुनस्तादृशसहस्रात्मकखण्डगुणने प्रयुतम् । (१००००००) । गुण्यतृतीयखण्डेन चत्वारिंशदात्मकेन पुनस्तत्खण्डगुणने लक्षचतुष्टयम् । (४०००००) । चतुर्थखण्डेन पञ्चात्मकेन पुनस्तत्खण्डगुणने पञ्चाशत्सहस्राणि (५००००) । अथ गुण्यद्वितीयखण्डेन शतचतुष्टयात्मकेन गुणकप्रथमखण्डस्याष्टसहस्रात्मकस्य महत्तया गुणने लक्षद्वयाधिकं प्रयुतत्रयम् । (३२०००००) । तृतीयेन पञ्चाशद्रूपेण पुनस्तत्खण्डगुणने लक्षचतुष्टयम् (४०००००) । चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने चत्वार्ययुतानि (४००००) । अथ गुण्यद्वितीयखण्डेन गुणकाद्वितीयखण्डगुणने चत्वार्ययुतानि (४००००) । गुण्यतृतीयखण्डेन चत्वारिंशदात्मकेन पुनस्तद्गुणने षोडशसहस्राणि (१६०००) । चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने सहस्रद्वयम् (२०००) । अथ गुणकतृतीयेन पञ्चाशद्रूपेण गुण्यद्वितीयस्य शतात्मकस्य गुणने पञ्चसहस्राणि (५०००) । चतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने पञ्चशती (५००) । अथ गुण्यतृतीयेन चत्वारिंशद्रूपेण गुणकतृतीयस्य पञ्चाशद्रूपस्य गुणने सहस्रद्वयम् (२०००) । गुण्यचतुर्थेन पञ्चात्मकेन पुनस्तद्गुणने पञ्चाशदधिक शतद्वयम् (२५०) । अथ गुणकचतुर्थेन पञ्चात्मकेन गुण्यतृतीयस्य चत्वारिंशदात्मकस्य गुणने शतद्वयम् (२००) । चतुर्थेन चतुर्थस्य गुणने पञ्चविंशतिः (२५) । सर्वेषां संमेलनेऽष्टका-

:र्यैः लक्षाधिकानि पञ्चप्रयुतानि पञ्चायुतानि पञ्चसहस्राणि न-वशतानि पञ्चोत्तरा सप्ततिश्च-(८५१५५९७५)। चतुर्भिः संसृष्ट्यादिप्रकारैर्गुणने अर्बुदत्रयम्, कोटिचतुष्टयम्, लक्षषट्कम्, अयुतद्वयम्, सहस्रत्रयम्, नवशतानीत्युक्ता काव्यभेदानां सङ्ख्या सम्पद्यते (३४०६२३०००)

दिक्प्रदर्शनमेतच्चालङ्कारोद्भूतसङ्करैः।
परार्द्धाधिकतां याति गणनेति न दर्शिता॥ १॥

प्रकृतमनुसरामः। एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता सङ्ख्या भवतीत्युदाहर्तुमशक्यमिति तात्पर्यम्। एतैः प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवनवीभवतीति न व्यर्थं ध्वनिभेदानन्त्यप्रदर्शनम्। तदुक्तं ध्वनिकृता—

ध्वनयेः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा निदर्शितः।
एतेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥ इति।

ननु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सङ्करो न प्रत्येतुं शक्यते, अनयोः सामानाधिकरण्यासम्भवादिति चेत्। न। चित्रेण चित्रव्यञ्जने व्यङ्ग्यत्वविवक्षया ध्वनित्वेऽपि चित्रत्वविवक्षयोभयोस्तुल्यप्राधान्याद् गुणीभूतत्वमिति द्वयमपि विवक्षाभेदाच्चमत्कारप्रयोजकम्। एवमचित्रेणाचित्रव्यञ्जने व्यञ्जकस्याचित्रत्वाद्व्यङ्ग्यस्याचित्रत्वात्प्राधान्यविवक्षया ध्वनित्वम्। उभयोरचित्रत्वविवक्षया तुल्यप्राधान्याद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपीति दिशा सर्वे भेदाः सहृदयहृदयारूढा इति श्रीवाग्देवतावतारप्रतिपादितेऽर्थे न कदाचिदप्रमाण्यशङ्कोदेतीति मन्तव्यम्।

सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्, तथा हि–किञ्चिद्वाच्यतां सहते, कि-

श्चिरत्वन्यथा, तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रञ्चेति; अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम्, (यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते)। रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः, स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयेत। न चाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे, तस्याप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते, तेनासौ व्यङ्ग्य एव, मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः।

सम्प्रति व्यञ्जनायां वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय प्रकरणान्तरमारभते—सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेरित्यादि। अयमाशयः—एवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना सङ्कलने त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। सङ्कलनम् सङ्ग्रहः सङ्क्षेप इति यावत्। सङ्कलनव्यवकलनव्यवहारो वेदान्तिनां समष्टिव्यष्टिव्यवहारवज्ज्योतिःशास्त्रे गणितग्रन्थेषु प्रसिद्धः। अत्र त्रिषु विश्रामो व्यञ्जनादार्ढ्यप्रतिपादनाय। अधिकतरसङ्क्षेपेऽविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यावेव द्वौ भेदौ। अधिकतमसङ्क्षेपे त्वेकमेव सर्वोत्थानबीजं स्फोटात्मकं व्यङ्ग्यम्। तदेव च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं सच्चिदानन्दरूपं सगुणनिर्गुणविलक्षणं वास्त्विति बोध्यम्। तदेतत्सर्वं श्रीवाग्देवतावतारैः सङ्कलनव्यवकलनाभ्यां ब्रह्माण्डावयवगणनायामानन्त्यम्, विराड्रूपे त्वेकत्वमिति व्यञ्जनद्वारा ध्वनितमिति स-

द्भिर्न विसमर्त्तव्यम्। तथा हि—किञ्चिदित्यादिना व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपतां दर्शयन्नेव लोकोत्तरवृत्तिं व्यञ्जनां द्रढयति। अयमाशयः—किञ्चिद्व्यङ्ग्यं वाच्यत्वसहं किञ्चिच्च तदसहम्। वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वम्। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलङ्कारश्च। अलङ्कारस्य प्राधान्येऽपि यथाऽलङ्कारत्वं तथोक्तं प्राक्। रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते। स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्वा विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैर्वाऽभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात्, नत्वेवम्, अभिधानेऽपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावात्। विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्कारकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्तथेति निर्णीयते; तेनासौ रसादिर्व्यङ्ग्य एव चमत्कारगोचर इति स्थितम्।

ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः। न हि विभावादिवाचि पदं विनाऽपि तत्प्रतीतिरिति चेत्। न। मुख्यार्थबाधादिविरहात्। अत एव भूबृहस्पतिना जयरामन्यायपञ्चाननेन व्याख्यातम्—ननु विभावादिवाचकेभ्यो रसप्रतीतिनियमेन तत्र तेषां शक्त्यभावाल्लक्षणाऽस्त्वित्यत्राह—मुख्यार्थेति। ननु यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव तात्पर्यविषयानुपपत्त्या लक्षणाऽस्त्वित्यत्राह—आदीति। एवमपि सामाजिकस्यादौ रामसीतादिपदार्थसम्बन्धाभावाच्च लक्षणेत्यर्थः। ज्ञाप्यज्ञापकभावत्वलक्षणयोगस्तु वृत्तिं विनाऽसिद्धः।

किञ्च विभावादिवाचकपदानां रसादौ न रूढिलक्षणा रसादिवाचकत्वप्रसिद्धेरभावात्। नापि प्रयोजनवती, सा हि द्विविधा। अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्याऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्या च। यत्र मुख्योऽर्थः स्वेन रूपेणोपयोगबाधितो रूपान्तरे-

णावगम्यते तत्राद्या । न चात्र विभावादयोऽनुपयुक्ताः, न वा रूपान्तरेणावगम्यन्ते । यत्र च स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कारस्तत्रान्त्या । न च प्रकृते विभावादयो न प्रतीयन्ते तत्समूहालम्बनरूपत्वाद्रसस्य । किञ्च रसादौ लक्ष्ये न प्रयोजनान्तरसम्भवः, स्वप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपत्वाद्रसादीनाम् । अथात्र प्रयोजनं विनाऽपि लक्षणाऽऽद्रियतामिति चेत् । न । हेतुत्रयमपेक्ष्य लक्षणा भवतीति नियमात्तदन्तरेण भवन्ती वृत्तिस्तदन्यैव व्यञ्जना नाम, मात्सर्यमात्रात्तु तर्ककर्कशैर्लक्षणोच्यते इति सुधीभिर्न विस्मर्त्तव्यमिति दिगिति ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य, तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ।

नन्वस्तु रसादौ व्यञ्जना तादितरत्र तु तस्याः शशविषाणायमानत्वात्कुतो व्यङ्ग्यत्रैरूप्यकृतो भेद इत्याशङ्क्याह-अर्थान्तरसङ्क्रमितेत्यादि । अयमाशयः—लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न सम्भवतीति द्वितीयोल्लासे 'यस्य प्रतीतिमाधातुम्' इत्यादिमहता प्रबन्धेन प्रतिपादितम् । अभिधामूलेऽपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थस्तेन सममुपमा व्यङ्ग्यैवेति, नि-

विवादम्। अभिधाया नियमनात्। शब्दबोध्यस्य वृत्तिविषयत्वनियमाच्च। प्रतिपादितं चैतदपि तत्रैव।

अर्थार्थशक्तिमूलयोर्वस्त्वलङ्कृत्योर्वाक्यार्थावगमोत्तरगम्यतयाऽभिहितान्वयेऽन्विताभिधाने च वृत्त्यन्तरेणैवावगम इत्यभिधातुमुपक्रमते—अर्थशक्तिमूलेऽपीत्यादि। विशेषे तद्व्यक्तिविशेषे पदार्थसंसर्गे वा न युज्यते न शक्यते आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन प्रागनुपस्थितेश्च। सामान्यरूपाणां जातिरूपाणाम्। कथं तर्हि वाक्यार्थावगतिरित्यत आह—आकाङ्क्षेत्यादि। व्याख्यातमिदं द्वितीयोल्लासे। का वार्तेत्यादि। व्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थादपि दूरभावित्वादभिधेयतायां कः प्रसङ्गः। अयमाशयः—अर्थशक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम्। यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः, अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः, ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम्, द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात्, यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते, 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति च सर्वसिद्धमिति।

येऽप्याहुः—

शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया॥ १॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम्।
अर्थापत्त्याऽवबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम्॥२॥

प्रतिपादितदिशा—

'देवदत्त! गामानय'—इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशाद्देशान्तरं सास्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे न-

यति सति 'अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्नः'-इति चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते, परतः 'चैत्र ! गामानय, देवदत्त ! अश्वमानय, देवदत्त ! गां नय'-इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्थाः वाक्यार्थः, न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम्।

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः सङ्केतगोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः।

एवमभिहितान्वये व्यङ्ग्यार्थस्याभिधेयत्वं निरस्य अन्विताऽभिधानेऽपि तन्निरस्यति। येऽप्याहुरिति, अन्विताभिधानवादिन इत्यनेन सम्बन्धः। अयमाशयः—येऽप्यन्विताभिधानवादिनः 'देवदत्त ! गामानय' इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थं देशान्तरं नीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतादृशक्रियागोचरकार्यताज्ञानवान् एतद्विषयकचेष्टावत्त्वात्, तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वाद्वा मद्वदिति प्रयोज्यवृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते, ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्याखण्डवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकिणस्तज्ज्ञानेन कार्यत्वकारणत्वरूपां

शक्तिमवधारयति । अथ ज्ञेयं सम्बन्धं विना वाक्यस्य सा श-क्तिरनुपपन्नेत्यर्थापत्त्या ऽखण्डवाक्यार्थेनाखण्डवाक्यस्य वाच्य-वाचकभावरूपं सम्बन्धमवधारयति । यदुक्तम्—शब्दवृद्धाभि-धेयानित्यादि । शब्दः श्रूयमाणः वाक्यमिति यावत्, वृद्धः प्रयोजकः पुमान्, अभिधेयो घटादिः, एषां प्रत्यक्षादुपस्थि-तिः, उपस्थितेष्वेतेषु शक्तिग्रहात् श्रोतुः—प्रयोज्यवृद्धस्य चे-ष्टया हेतुभूतया अनुमानेन प्रतिपन्नत्वम्—प्रयोज्यवृद्धस्य व्युत्प-न्नत्वमवगच्छति उक्तरीत्याऽनुमिमीते, चेष्टया प्रवृत्तिरूपो यत्नः; प्रवृत्त्येच्छा, इच्छया ज्ञानम्, कदाचिच्चेष्टयैव ज्ञानम्, ज्ञाने उप-स्थितत्वेन वाक्यस्य कारणत्वमनुमीयत इति भावः । अथ वा-क्यस्य तदर्थज्ञानजनकत्वमसति वृत्त्यन्तरे तदर्थशक्तिं विना-ऽनुपपन्नमित्यनुपपत्त्या द्वयात्मिकाम्—आश्रयभूतस्य वा-क्यस्य वाचकत्वं, विषयभूतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव द्वयमात्मा—स्वरूपं यस्यास्तथाभूतां शक्तिं बुद्ध्येत् । केचित्तु वाच्यवाच-करूपद्वयमात्माऽऽत्मीयं प्रतियोग्यनुयोगिभूतं यस्यास्तादृशीं श-क्तिं बुद्ध्येदित्याहुः । अथार्थापत्त्याऽऽनयनान्विता गौर्गोपदवा-च्या तदितराप्रतिपाद्यत्वे सति तत्प्रतिपाद्यत्वादित्याकारया स-म्बन्धं विशिष्य जानाति । प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिश्चेति प्रमाण-त्रयम्, अनुपपत्तेरप्यर्थापत्तिभेदत्वात् । एवञ्च त्रिप्रमाणकमिति जात्यपेक्षया त्रित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षयेति कारिकार्थः ।

एवमखण्डयोः सम्बन्धमवधार्य विशेषतो व्युत्पद्यते-विशेषे स-ङ्केतं गृह्णाति । व्युत्पत्तिः—वाच्यवाचकभावसम्बन्धग्रहणम्, तदाह वृत्तिकारः-परतश्चैत्रेत्यादि । अयमर्थः—अनन्तरं तेनैव प्रयो-जकेन 'चैत्र ! अश्वमानय, देवदत्त ! गां नय'—इत्यादिवाक्ये-षु कस्यचिदन्यस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्वापे सति यस्य भाग-

स्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते, तत्र तस्य शक्तिमवधारयति । तच्च शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे, प्रथममन्वये एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात्, पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यबाधात्, व्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनाच्च । न च वाक्यं विना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः, व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः, व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु सङ्केतग्रहादन्विता एव पदशक्यास्त एव च वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः, नत्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम् ।

ननु तथाऽपि संसर्गविशेषोऽशक्य एव, पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् । अन्यथा गामानयेति पदं श्रुत्वा अश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्यादि प्रत्यभिज्ञा न स्यात् । पूर्वस्य गवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयनेऽशक्यत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेत् । न । पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामिवान्वये शक्तिग्रहात् । अन्वितानां च विशेषरूपत्वादित्याहुरिति ।

तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते, तत्र दूरे अर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा ।

अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने, अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव, इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि क-

ल्प्यन्ते' इति। तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा? शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम्, ज्ञापकत्वं तु अज्ञातस्य कथम्? ज्ञातत्वं च सङ्केतेनैव, स चान्वितमात्रे, एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितम्, तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम्? इति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते—इत्यविचारिताभिधानम्।

तेषामपीत्यादि। अयमाशयः। तेषामप्यन्विताभिधानवादिनां मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण। तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिः, गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषोऽवाच्य एवेति। दूरे ऽर्थान्तरभूतस्य तदन्तिकगमननिषेधविरोधिनस्तदन्तिकगमनस्य विध्यादेश्चर्चेति। चर्चा प्रसङ्गः। स्फुटमन्यत्।

वादिद्वयमतं युगपदुपसंहरति-अनन्वित इत्यादि। अयमर्थः-तस्मादभिहितान्वयवादेऽनन्वित एव, अन्विताभिधाननये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः सङ्केतविषयः, गवादिविशेषान्वितानयादिरूपस्त्वसङ्केतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थ इति।

ननु व्यङ्ग्यप्रतीतिर्नैमित्तिकी निमित्तान्तरानुपलब्धेः शब्द एव निमित्तम्, तच्च बोध्यबोधकत्वरूपं निमित्तत्वं वृत्तिं विना न भवतीत्यभिधैव वृत्तिरित्येकदेशिमतमाशङ्क्य खण्डयति-यदपीत्यादि। अयमाशयः-यदपि कैश्चिदुच्यते, शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्राऽपि शब्द एव निमित्तम्, यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमितानि कल्प्यन्ते इति। तदप्ययुक्तम्। शब्दस्य हि अर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा? न प्रथमम्।

शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात् । चरमं पुनरनुमन्यते, परन्तु सङ्केतवत्त्वेन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चान्वयविशेषे सङ्केतग्रहः । नन्वस्तु विशेष एव सङ्केतग्रह इत्यपेक्षायामाह—एवञ्चेत्यादि । नियतनिमित्तत्वं विशेषसङ्केतवत्त्वम् । अयं भावः—अस्तु विशेष एव सङ्केतग्रह इति चेत् । न । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन प्रागनुपस्थितेर्लौष्ठाद्यन्विताऽऽनयनादेर्विशेषस्योपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या, तथा च तत्र सङ्केतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः । शब्दात्तदुपस्थितौ सङ्केतग्रह इत्यन्योन्याश्रयादिति । न च व्यञ्जनाऽपि तद्वद् दुर्ग्रहेति वाच्यम्, अभिधा लक्षणा वा ज्ञातैवोपयोगिनीति सत्यम्, धर्मिग्राहकमानसिद्धा व्यञ्जना त्वज्ञातैव बोधिका । न चातिप्रसङ्गः, वक्त्रादिवैशिष्ट्यापेक्षणात्, फलवत्त्वेन तथैव कल्पनादिति दिक् । तस्मान्नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्ते इत्यविचारिताभिधानमिति ।

ये त्वभिदधति—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः'—इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'—इति च विधिरेवात्र वाच्य इति । तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाः, तथा हि—'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते'—इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात् साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति, ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते, यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति'—इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं

विधेयम्; हवनस्यान्यतः सिद्धेः 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ करणत्वमात्रं विधेयम्।

क्वचिदुभयविधिः, क्वचित्त्रिविधिरपि, यथा 'रक्तं पटं वय'-इत्यादौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा, ततश्च 'यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यम्'-इत्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे, एवं हि 'पूर्वो धावति' इत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्।

अथ भट्टलोल्लटाद्यभिमतं पक्षमाशङ्क्य खण्डयति-येत्वि-त्यादि। अयमाशयः-'सोऽयमिषोरिव दीर्घतरो व्यापारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च निःशेषेत्यादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः। अस्यार्थः-यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथा एक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते। अतो व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव।

किञ्च यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निःशेषेत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति। तेऽप्यतात्पर्यज्ञा इत्यादि। व्याजस्तुत्या दूषयति। तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यशब्दप्रयोगस्यातात्पर्यज्ञाः। किमुद्दिश्य 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति प्रयुज्यते इत्यस्यानभिज्ञाः देवानां प्रियाः-पशवः। वाचोयुक्तेरिति देवानां प्रिया इति चालुक् समासः। तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणमित्यस्य उपात्तशब्दैः प्रतिपाद्येष्वेवार्थेषु यदंशे विधेयत्वं तत्रैव तात्पर्यं न तु प्रतिपाद्यमात्रे। अत एव सिद्धार्थानामप्रामाण्यमिति विधेयापेक्षया शब्दप्रामाण्यनियामकं ता-

त्पर्यमित्यत्रैव 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इत्यस्य तात्पर्यमिति सिद्धान्तयति। तथा हीत्यादि। अयमाशयः—तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतिमात्रे। तथा हि 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति सिद्धान्तः। अस्यार्थः—भूतं सिद्धम् भव्यं साध्यम् तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यते इति' कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमानतामाप्नुवन्ति। स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति। घटमानयेत्यादौ किलानयनं समीपदेशसंयोगः प्रधानक्रिया तस्याः निर्वर्तिका स्वस्य घटस्य क्रिया पूर्वदेशसंयोगध्वंसहेतुविभागजनकस्पन्दः। घटस्य स्वरूपतः सिद्धावपि स्पन्दाश्रयत्वेन साध्यत्वम्, विशेष्यबोधे स्पन्दस्यैव तथात्वमिति कण्डः प्रयोगः। ततश्च यथा दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमिति, तथा यावदेवाप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते, अंशान्तरे त्वनुवादः। प्राप्तस्याप्राप्तप्रापणरूपविधानायोगात्। यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽतिदेशात्प्राप्ते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते, न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा। उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लौहित्यमात्रम्। हवनस्यान्यतः सिद्धौ च दध्ना जुहोतीत्यनेन दध्नः करणत्वं न तु दधिहवनं वा। लोकेऽप्येवं रक्तं पटं वयेत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽसिद्धौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा। ततश्च यावदेव विधेयन्तावत्येव शब्दप्रामाण्यनियामकं तात्पर्यम्। विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठूक्तं शब्दोपात्त एव तात्पर्यमिति। यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा पूर्वो धावतीत्यादौ पूर्वादिसमानसंवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थे-

ऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यादिति ।

यत्तु 'विषं भक्षय, मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'—इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्'—इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इति । उच्यते । तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः, न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति 'विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा माऽस्य गृहे भुङ्क्थाः'—इति उपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते, तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः ततः कथं 'ब्राह्मण! पुत्रस्ते जातः, ब्राह्मण! कन्या ते गर्भिणी'—इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्? कस्माच्च लक्षणा? लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः, किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्? इत्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ।

किं च 'कुरु रुचिम्'—इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम्? न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वितः—ऽभ्यनभिधेय एवेति एवमादि अपरिहार्यं स्यात् ।

ननूपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे इति यदुक्तम्, तदसङ्गतम् । विषं भक्षयेत्यत्र व्यभिचारादित्याशङ्कां समाधत्ते । यत्त्वित्यादिना । अयमाशयः—यदपि नोऽन्यभिधायितेति, तदप्ययुक्तम् । यतः शब्दश्रवणानन्तरं यावान-

र्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधैव स्यात्तदा चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्तयोरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् । अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा, हर्षादयस्तु न तत्प्रत्याय्याः इत्युच्यते तर्हि लक्षणीयेऽप्यभिधैव स्यादिति लक्षणोच्छेदः । किञ्चेति च 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रेण भगवान् जैमिनिः श्रुत्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयाम्बभूव । सर्वत्रैवाभिधाप्रसङ्गे उत्तरस्य दौर्बल्ये वीजाभावात् । सूत्रन्तु प्रकृतार्थविच्छेदकत्वेऽपि बहूपकारकत्वाद् दुरुहत्वाच्च व्याक्रियते । श्रुतिलिङ्गादयः षडिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न सम्भवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्बलस्येति स्थितिः । दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिङ्गेत्यादि । अस्यार्थः–श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तदपेक्षया तद् दुर्बलम् । कुतः अर्थविप्रकर्षात् । पूर्वापेक्षया विलम्वनार्थप्रत्यायकत्वात् । यथा चैतत्तथोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । तत्र श्रुतिर्द्वितीयान्तं पदं विभक्तिमात्रानुपस्थापकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययौ सम्भूयार्थं ब्रूत इति व्युत्पत्तेः । तथाहि–कर्मत्वबोधिका द्वितीया । कर्मत्वं क्रियाजन्येष्टफलभागित्वम् । तत्र क्रिया शेषस्तज्जन्यं फलम् । किञ्चिदंशस्तदाश्रयः शेषी । अत एव द्वितीयान्तपदेन शेषशेषिकिञ्चिदंशावगमः क्रियते इति वृद्धाः । न चैवं तृतीयायामस्ति अरुणयेत्यादौ साध्यत्वस्य द्रागप्रतीतेः । तथाऽरुणागतेन तृतीयार्थसाधनत्वेन क्रमगतं साध्यत्वमाक्षिप्यत इति प्राञ्चः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु–द्वितीयातृतीये द्वे अपि कारकविभ-

क्तितया क्रियाम्प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावार्थमवगमयत इति द्वे अपि विनियोजके। क्रियां प्रति कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति विनियोगः। क्रियान्तरानपेक्षे चाक्रियां प्रति शेषशेषित्वं श्रुतिमात्रात्प्रतीयत इति भामत्यामाहुः।

सुबुद्धिमिश्रनृसिंहठक्कुरादयस्तु-श्रवणमात्रेणार्थप्रत्यायिका हि श्रुतिरुच्यते ताश्च कारकविभक्तयः। उपपदविभक्तयस्तु सहार्थतृतीयाद्याः सहादिसापेक्षत्वान्न तथा। एवं मासं गुडधानाः क्रोशं कुटिला नदीत्यत्र द्वितीयाऽपि न श्रुतिः अन्तर्भूतक्रियापेक्षत्वादित्याहुः।

वस्तुतस्तु विधेयार्थबोधने शब्दान्तरनिरपेक्षं शब्दमात्रमेव श्रुतिरिति बोद्धव्यम्। अत एव काव्यप्रदीपकारैरुक्तम्-निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति। उक्तञ्चान्यत्र—

अभिधातु पदेऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः।
सर्वत्रावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते॥
संहत्यार्थाभिधायित्वं पदानां वाक्यमुच्यते।
प्रधानवाक्यस्यान्यार्थाकाङ्क्षा प्रकरणं मतम्॥
स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको रवः।

रवः शब्दः।

सारबोधिनीकारादिभिरप्युक्तम्-

श्रुतिर्द्वितीयाक्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि।
सा प्रक्रियाया कथमित्यपेक्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या॥इति।

क्षमता-योग्यता। श्रुतिर्यथा-व्रीहीनवहन्तीति। अत्र क्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीया निरपेक्षैव व्रीहि-

णामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति । अत एवोक्तं श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः-व्रीहीनवहन्तीत्यत्र द्वितीयाश्रवणमात्रेणावहननक्रियायां विनियोगोऽवगम्यत इति लिङ्गपदार्थसामर्थ्यम् । उक्तञ्च प्रदीपकारैः-अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गमिति । तद्यथा-बर्हिर्देवसदनं दामीति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः । अत एवोक्तं सारबोधिनीकारैः-बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र 'दाप् लवने' इत्यस्य रूपम् , योग्यतावशाद्बर्हिश्छेदनेऽस्य मन्त्रस्य विनियोग इति । वाक्यं परस्परापेक्षाणां पदानां समभिव्याहारः । अत एवोक्तं प्रदीपकारैः-परस्पराकाङ्क्षावशात्क्वचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाक्यमिति । तद्यथा-'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र लिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्य । एकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्र विनियोगः । यथा वा 'श्वेतं छागमालभेत' इत्यत्रान्वये श्वेतस्य छागस्य प्रत्येकमालभनक्रियाऽन्वयित्वेऽप्याकाङ्क्षादिमहिम्ना विशेषणस्य श्वेतस्य छागावच्छेदकता वाक्याद् व्यवस्थाप्यते । प्रकरणन्तु कर्त्तव्यस्य विनियोगादेः केन स्यात् कथमित्यादीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा । अत एवोक्तं प्रदीपकारैः--लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षा पर्यवसन्नं प्रकरणमिति । तद्यथा--'समिधो यजति' इत्यादेर्दर्शपौर्णमासकर्मभावाकाङ्क्षायां पाठवशाच्छेषत्वम् । यथा वा 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधियागस्याग्निहोत्राङ्गताऽवगमः । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य प्रधानवाक्यस्य कथमित्याकाङ्क्षायां तदभिधानात् । स्थानं-सहावस्थानं सन्निधिरिति यावत् । अत एवोक्तं प्रदीपकारैः--स्थानं—क्रमः स चानेकस्याम्नातस्य

सन्निधिविशेषाम्नातमिति। तद्यथा-'कुशमुष्टिः दभ्रिरसि' इत्यत्र आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः। मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रयं पठितम्। तत्राग्नेयवैष्णवयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः। 'दभ्रिरसि' इत्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकं किन्तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणेऽस्य विनियोगः। यथा वा 'हव्यकव्ये स्वाहा स्वधा' इत्यत्र हव्ये स्वाहेत्यस्य कव्ये स्वधेत्यस्य विनियोगः तुल्यक्रमत्वात्। समाख्या – योगबलम्। यथा 'हौत्रमौद्गात्रमित्यादि'। तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्या तानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि। एवञ्च हवनं होतरि गानमुद्गातरि विनियुज्यते।

अथैषां विशेषोदाहरणानि — तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्बलत्वम् यथा—'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति। तत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति। अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगात्। श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते। गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति, क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात्। एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वम्, क्रियाम्प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्। तदत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः। न च वाच्यं, निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते, न त्वैन्द्रीमृचम्प्रति, तच्चाग्नेयीमृचम्प्रत्यपि सम्भवतीति कुतो विरोधः। ऐन्द्र्येतिपदमपेक्ष्य विशेषबोधनाद्बोध इति चेत्। न तर्हि

श्रुतेर्विरोधः किन्तु वाक्यस्य । तच्च लिङ्गापेक्षया दुर्बलमेवेति । यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते, पदान्तरप्रक्षेपाच्चु विशेषे व्यवस्थाप्यते, विशेषणसम्बन्धमात्रस्य पदान्तरसम्बन्धात्प्रतीतेः । तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽसौ वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपाद्ये न विरुद्ध्यते । तत्रायं पूर्वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका । न ह्यसमर्थे श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते । यथा वह्निः प्रसेके जलं वा दाहे । अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रस्योपस्थापनेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया गार्हपत्यसमीपेऽनया इन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यति ।

सिद्धान्तस्तु —श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्बोधमपि येन लिङ्गं बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वसत एव ज्ञानं विनियोगान्यथानुपपत्त्या पश्चादुपजायते । लिङ्गन्तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । न ह्यनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात्स्वरसतः प्रतीयते किन्त्वीदृगिन्द्र इत्येतावन्मात्रम् । तथा च प्रकरणाम्नातसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः । तथा चार्थविप्रकर्षः । तथा हि श्रुतार्थापत्तिसाधकन्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव शाब्दी आकाङ्क्षा परिपूर्यत इति लिङ्गेनानया इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, ततस्तया विनियोगो भवेत् । ततो यावांल्लिङ्गं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्या पारं तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमिसवधार्यते । अत एव रविभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम् —श्रुतिर्बलवती । तथा हि ऐन्द्र्या

गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते। 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे' इत्यादिकैन्द्री ऋक्। अत्रेन्द्रप्रकाशनरूपाल्लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रप्रधानक्रियासाधनत्वं प्रतीयते। अन्यथेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थमापद्येत। तथाचैतन्मन्त्रकरणक्रियाम्प्रति इन्द्रः प्रधानमिति व्युत्पादने लिङ्गस्योपयोगः। काऽसौ क्रियेति जिज्ञासायामैन्द्र्योपतिष्ठत इति पदद्वयात्मकवाक्येनोपस्थानक्रियापर्यवसानम्। एवं सतीन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठत इत्यर्थः पर्यवस्यति। एवं गार्हपत्यमिति श्रुत्या द्वितीयान्तपदात्मिकया गार्हपत्यस्य प्राधान्यं प्रतीयते। तच्च गुणीभूतांकिञ्चित्करणक्रियामन्तरेण न सम्भवत्यत ऐन्द्र्योपातिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति। तथा सत्यैन्द्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्ययमर्थः प्रतीयते। तथा च लिङ्गादिन्द्रः शेषी श्रुतेर्वह्निः शेषी प्राप्तः इत्युभयोर्विरोधे प्रधानत्वाविशेषात् व्रीहियववद्विकल्पो वा स्यात्। इन्द्रगार्हपत्ययोः प्राधान्याविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः' इति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयाद्देवतयोरपि समुच्चयो वेति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तस्तु—प्रवर्त्तमानमपि लिङ्गं शेषिणमिन्द्रं विना न पर्यवस्यति, अत इन्द्रमिति श्रुतिकल्पनमावश्यकमित्युपजीव्यजातीयत्वादावश्यकत्वाच्च गार्हपत्यमिति साक्षादुपात्तश्रुतिरेव वह्नेः शेषित्वं बोधयति। ऐन्द्र्येत्यत्र तु श्रूयमाणमिन्द्रपदं स्वोचितक्रियायामध्वर्युगुणयोगेन मुख्येन्द्रसदृशवह्निपरमेव। न च विनिगमकाभावाद्गार्हपत्यपदमेवेन्द्रपरं लक्षणयास्त्विति वाच्यम्, 'प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने झटित्यवसरः' इति न्यायात्प्रथमप्रवृत्तश्रुत्या वह्नेः शेषित्वं प्रतीयते। तदानीमनुपपत्त्यभावात्। मुख्ये शब्दस्वरसाच्च। उत्तरकालन्तु प्रवर्त्तमानादैन्द्र्येति लिङ्गात्प्रथम-

प्रतीतार्थानुगुण्येन गौण्या वृत्त्या बहिरेवेन्द्रशब्दार्थः कल्प्यते, न परं वैपरीत्यम्। तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते न त्विन्द्रोपस्थाने लिङ्गेनेति श्रुत्या लिङ्गबाध इति।

लिङ्गवाक्ययोर्यथा—पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापनस्वरूपयोः सदनसादयोः प्रकरणे 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेदः सुमनस्यमान' इति मन्त्रः पठितः। अयमर्थः—भोः पुरोडाश तव स्योनं—समीचीनं स्थानं कृणोमि—करोमि तच्च स्थानं घृतधारया सुषेवं—सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि, घृतप्लुतानां कपालादीनां पुरोडाशेन सुखसेव्यत्वात्। भो व्रीहीणां मेदः सारभूत त्वं सुमनस्यमानः—समाहितमनस्कः सन् तस्मिन्नमृतेऽनपायिनि सीदोपविश तत्रैव प्रतितिष्ठ स्थिरो भवेति। तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदने शेषभागस्तु सादने प्रयोक्तव्य इति लिङ्गात्प्रतिभाति। अयं मन्त्र एकं वाक्यं पदाक्षेपेण यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थविच्छिन्नत्वाद्विभागे साकाङ्क्षत्वाच्च। ततश्चैकवाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यो देवस्य त्वेत्यादिवदिति वाक्यादवगम्यते। तदनयोर्विरोधः।

अत्र पूर्वपक्षः—अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम्। यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवेत्। यथा देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रे 'अग्नये निर्वपामि' इति पदयोः समवेतार्थतया तयोरेकवाक्यतयाऽताद्दशां पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना, तथा चैकवाक्यत्वानिर्वाहाय क्लृप्तं सामर्थ्यं न तव्द्याहन्तुमर्हति किन्तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्समस्तमन्त्रविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति।

सिद्धान्तस्तु–यद्येकवाक्यतामवगम्यैव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्भवेत्। न त्वेवम्। प्रत्युतावधृतसामर्थ्यानां सन्निहितपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकतया चैकवाक्यत्वावधारणम्। यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि भवन्ति तावन्ति एकं वाक्यं भवति। अनुष्टेयश्चार्थो मन्त्रे प्रकाशमानः प्रधानम्। सदनसादने चात्र तथाभूते। तथा च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीताभ्यां तत्सामर्थ्याभ्यां क्लृप्तेन श्रुतिद्वयेन द्रागेव तद्भागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमन्त्रस्यैकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासी भवति, लिङ्गेन बाधात्। तथा क्लृप्तमपि सामर्थ्यं न श्रुत्यन्तरं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलम्। तस्माद्यत्रावान्तरवाक्यविरोधिलिङ्गताऽस्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं विनियोजकश्रुतिकल्पनानुकूलं कल्पयति। यथाऽत्रैव 'स्योनन्त' इत्यादिभागानाम्।

व्याख्यातं रविभट्टाचार्यैः–लिङ्गं वाक्याद्बलवत्। तथा हि–दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेदः सुमनस्यमान' इति। अत्र च तस्मिन्निति तच्छब्देन प्रस्तुतपरामर्षणाद्यत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादेकमिदं वाक्यम्। तथा च मन्त्रद्वैताभावात्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम्। तत्र च विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया। सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्यम्। तथा सर्वेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि श्रुतिः स्थानक्रियाङ्गत्ववत्प्रतिष्ठापनक्रिया-

ङ्गस्यापि तद्वाक्यबोधित्वात् । एवं सदनसादनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा स्यादिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—न पदसमुदायो वाक्यं किन्तु यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं बोधयितुं समर्थानि विभागसाकाङ्क्षाणि च तावतां समुदायः । मन्त्रेषु चानुष्ठेयोऽर्थः प्रकाश्यमानः प्रधानम् । अत्र च मन्त्रे सदनकरणं पुरोडाशसादनं चानुष्ठेयतया द्वे अपि प्रधाने तयोश्च कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः सदनकरणे समर्थः तस्मिन्नित्यादिस्तु पुरोडाशसादने । तथा चोत्तरार्द्धस्य पुरोडाशसादने प्रथमार्द्धस्य सदनकरण शक्तिं कल्पयित्वा नैकवाक्यता न वा कृत्स्नः सदनसादनयोर्विनियोक्तुं शक्यते इति यावदेकवाक्यतां कल्पयित्वा सामर्थ्यमुन्नीयते तावत्प्रत्यक्षसिद्धं सामर्थ्यमैकैकविनियोजिकां सदनं कर्त्तव्यं सादनं कर्त्तव्यमित्याकारिकां श्रुतिं कल्पयति यावच्च वाक्यकल्पितं पदार्थसामर्थ्यरूपं लिङ्गं श्रुतिं कल्पयति तावत्प्रत्यक्षसिद्धसामर्थ्यकल्पिता श्रुतिर्विनियोगं गृह्णातीति ।

वाक्यप्रकरणयोर्यथा – दर्शपौर्णमासप्रकरणे 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादिकः सूक्तवाकनिगदः पठितः । तत्र च 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्' 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्' इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी न देवते इति लिङ्गात्तत्पदमपनीयते । अमावास्यायान्तु समवेतार्थत्वात्तत्प्रयुज्यते । एवमग्नीषोमपदममावास्यायामसमवेतार्थत्वेनापनीयते, पौर्णमास्यान्तु प्रयुज्यते । तत्रैवं सन्दिह्यते—इन्द्राग्निपदैकवाक्यतापन्नानि अवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयानि, अथवा प्रयोक्तव्यान्येव-

इति । तत्र प्रकरणात्प्रयोगः प्रतिभाति, असमवेतार्थतया देवतामात्रस्यापनयनात् । वाक्यात्तु तान्यपनेयानीति प्रतीयते, येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेन सहैव तदपनयनौचित्यात् । तदनयोर्विरोधः । तत्रप्रकरणमेवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकमतस्तस्य बलवत्त्वाच्छेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकं येनैतदेवं भवेत् । किन्तु तदपेक्षमेव । कथमन्यथा 'पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्च जनषीय' इति पूषानुमन्त्रणं मन्त्रतद्देवताविरहिणोर्दर्शपौर्णमासयोर्न विनियुङ्क्ते । 'तिस्र एवोपसदः साह्नस्य द्वादशाहीनस्य' इत्यत्र चैकाहविधेयसोमयागस्वरूपे साह्ने ज्योतिष्टोमादौ द्वादशोपसत्त्वां न बोधयति । सा पुनर्बहुदिवसविधेया सोमयागरूपाहीन नामकक्रतुविशेषं नीयते । यद्वाऽन्यत्र नीयते तद्विहायावशिष्टेन प्रकरणाकाङ्क्षा पूर्यते । यत्र तु विरोधिश्रुत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकम् । यथा 'समिधो यजति' इत्यादिबोधितस्य समिदादेः । अत्र तु यथा लिङ्गेनेन्द्रादिभागोऽपनीयते तथा वाक्येन तच्छेषभागोऽपीति क्व पश्चात्प्रवृत्तिकस्य प्रकरणस्यावकाशः । न च तथात्वमस्यासिद्धम् । यतो वाक्येन पदानां सम्बन्धः प्रत्यक्षसिद्धः, प्रकरणे तु आकाङ्क्षावशात्कल्पनीयः । तथा च वाक्ये प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते, ततस्तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति तृतीयः कालो विनियोगस्य । प्रकरणे तु प्रथमं वाक्ययोः सम्बन्धः कल्प्यते, ततः सामर्थ्यम्, अथ श्रुतिः, अथ विनियोग इति चतुर्थः कालः । ततो वाक्यात्प्रथमं शेषभागस्यापनये सिद्धे क्लृप्ताऽपि सिद्धश्रुतिराकिञ्चित्करी वाक्यविरोधादिति ।

व्याख्यातञ्च मधुमतीकारैः—प्रकरणाद्वाक्यं बलव-

त् । तथा हि—ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'द्वादशोपसदोऽहीनस्य' इति श्रूयते । उपसत्पदं स्तुतिवाचकम् । 'अन्हः खः क्रतौ' इत्यनुशासनादहीनपदं यागविशेषवाचकम् । एवञ्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोम एव द्वादशोपसदन्वयो न त्वहीनयागे इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—प्रकरणस्य वाक्यघटितत्वाद्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्पनीया तावत्प्रत्यक्षसिद्धवाक्येन लिङ्गं कल्पनीयम् । यावत्कल्पितवाक्येन लिङ्गकल्पनं तावत्प्रत्यक्षवाक्यकल्पितलिङ्गेन श्रुतिकल्पनम्, यावच्च कल्पितवाक्योपस्थापितलिङ्गेन श्रुतिकल्पनं तावत्प्रत्यक्षवाक्यकल्पितलिङ्गोन्नीतश्रुतिर्विनियोगं गृह्णातीत्यहीनयाग एव द्वापशोपसदन्वयो न ज्योतिष्टोम इति ।

प्रकरणस्थानयोर्यथा—राजसूयस्य प्रधाननानाकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादनन्तरं शौनःशेफोपाख्यानमाम्नातम् । तत्र किं समस्तराजसूये तदङ्गमाहोस्विदभिषेचनीयमात्र इति सन्देहः । तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्सर्वाङ्गताऽवगम्यते, स्थानस्य तु बलवत्त्वेऽभिषेचनीयाङ्गता । तदनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासत्यो(?)रुभयोरपि तुल्यबलवत्त्वम् । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय' 'प्रासादं पश्य' इत्यादावुभयविरहेणान्वयाबोधात् । तथापि विनिगमनादुभयोस्तुल्यबलत्त्वाच्च विकल्पेनाङ्गताऽस्तु इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः-आकाङ्क्षासन्निधी द्वे अपि विनियोगप्रयोगप्रयोजिके इत्युभयसम्मतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य धृतिं यावदनुवर्तते । सन्निधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसन्निहितत्वादस्त्येव । अभिषेचनीये च सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च यदोत्थिताकाङ्क्षेन प्रकरणेनैकवाक्यत्वं क-

ल्पनीयं तदा सन्निधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथाचैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युन्नयनं विनियोगः । अपरत्रैकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्योन्नयनं विनियोगश्चेत्यर्थविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्वलत्वात्प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये शौनःशेफोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति ।

व्याख्यातं च मधुमत्याम्—प्रकरणं स्थानाद् वलवत् । नानेष्टिपशुसोमसमुदायो राजसूयः । यास्विष्टिषु सोमयागाः वहवः प्रधानभूतास्तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित्सोमयागस्तस्य सन्निधौ देवतादयः श्रूयन्ते 'अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेफमाख्यापयतीति' जिनाति—जयति । वह्वृचब्राह्मणे कथितम् । शुनःशेफविषयमुपाख्यानं शौनशेफम् । तदपि वह्वृचब्राह्मणे पठ्यते । यथा शुनःशेफऋषिपुत्रो हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधपशुत्वेन क्रीतः स वरुणाय स्वस्याऽऽलम्भे कर्त्तुमारब्धे वरुणं तुष्टाव स च तुष्टः एनं ररक्ष । तत्र सन्निवन्धा देवतादयोऽभिषेचनीयाङ्गमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—राजसूयश्च वहुयागात्मक इति तत्रत्यवहुयागाङ्गत्वं देवतादीनाम् । तदुक्तम्—

अविच्छिन्ने कथं भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते ।
अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता ॥

कथंभावे कथं भावना निष्पद्यत इत्याकाङ्क्षायाम् । इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायामिति यावत् । तद्यथाऽऽकाङ्क्षात्रत्सन्निधिरप्यपेक्षणीयस्तथापि हवित्रनामकयागमारभ्य क्षत्रधृतिपर्यन्तप्रकरणिनो राजसूयस्य सदा बुद्धिस्थत्वाद्बौद्धेन सन्निधिना नित्यसान्निकृष्टतया तत्सिन्निधिरकल्पनीयः । तथा च राजसूयाकाङ्क्षारूपं महाप्रकरणं क्लृप्तदेवताकाङ्क्षया सान्निध्यते । तथा च यावदभिषेचनीयसान्निध्यपाठेनाकाङ्क्षोत्थाप्या तात्रत्सिद्धाका-

ङ्क्षेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते। यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत् क्लृप्तया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकत्वेन लिङ्गं कल्प्यते। यावत् क्लृप्तवाक्येन लिङ्गं कल्प्यते तावत् क्लृप्तलिङ्गविनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। यावद्वाक्यकल्पितलिङ्गेन श्रुतिरभिषेचनीये कल्प्यते तावत् क्लृप्तया श्रुत्या विनियोगपरिग्रह इति।

स्थानसमाख्ययोर्यथा—दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः श्रूयते। स च प्रकरणाद्दर्शार्थः तथात्वं च तस्य संभवेतार्थतौचित्यात्। कस्यचिच्छुन्धने विनियोगाद्भवेत्। शुन्धनीयं चात्र द्वयमुपस्थितं सान्नाय्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च। तत्र सामर्थ्यवशात्पुरोडाशपात्रे विनियोगः प्रतिभाति। स्थानवशात्तु सान्नाय्यपात्राणाम्। तदनयोर्विरोधः। तत्र पूर्वपक्षः—पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसम्बन्धान्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति। अतः समाख्या श्रुतित एव साक्षाद्विनियोजिका, क्रमस्तु प्रकरणाद्युन्नयनद्वारा तथेति समाख्या बलवती।

सिद्धान्तस्तु—पौरोडाशिकपदं न पुरोडाशमन्त्रविशेषयोः सम्बन्धमाह किन्तु पुरोडाशविशिष्टं काण्डम्। वैशिष्ट्यानुपपत्त्या तु सम्बन्धस्तत्र कल्प्यते, सोऽपि न शेषिभावः, किन्तु सम्बन्धमात्रम्। तद्द्वारेण तु मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम्। तथा च समाख्ययाऽपि क्रमादिकमुन्नीय विनियोगो न श्रुत्यैव। एवं च समाख्यया क्रमोऽनुमेयः, तेन प्रकरणं, तेन वाक्यं, तेन श्रुतिस्तया विनियोगः इति समाख्यायां षष्ठः कालो विनियोगस्य। स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष एवेति न कल्पनीयः। तथा च तेन प्र-

थमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं तेन लिङ्गं, तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति पञ्चमः कालः। तस्मादर्थविप्रकर्षात्समाख्या स्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रशुन्धनेऽस्य विनियोगः। कथं तर्हि काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा। पुरोडाशसम्बन्धिबहुमन्त्रघटितत्वादित्यवेहि।

व्याख्यातं च मधुमत्याम्—स्थानं समाख्यातो बलवद्यथा—याज्ञिकैः पौरोडाशिकाभिधायकमन्त्रबाहुल्यात्पौरोडाशिकमिति समाख्याते काण्डे आग्नेयादीनां कर्मणां क्रमेण मन्त्राः समाम्नाताः। तत्रामावासिकसान्नाय्यसन्निधौ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः। पुरोडाशशब्देन पुरोडाशसम्बन्धीन्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम्। एवं च यावत्सान्निधिना प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सान्नाय्यपात्रसम्बन्धो मन्त्रस्य प्रतिपादनीयस्तावत्समाख्यया पुरोडाशपात्रसम्बन्धः प्रतिपाद्यते। एवं च तत्र काण्डोक्तानां पुरोडाशपात्राणामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधने मन्त्रोऽयमङ्गं समाख्याबलादिति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तस्तु—समाख्यया सामान्यतः सम्बन्धावगमः शेषशेषिरूपेण तदनभिधानात्। एवं च पुरोडाशपात्राणां सान्निधिर्न प्रत्यक्षसिद्धः, किन्तु पौरोडाशिकविशिष्टत्वान्यथाऽनुपपत्त्या। अन्यथा तत्प्रतिपादककाण्डस्य पौरोडाशिकमिति समाख्या न स्यात्। तस्मात्काण्डसमाख्यया सान्निधिस्तेन चाकाङ्क्षारूपं कृत्स्नं पात्रप्रकरणं तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीनां कल्पनम्। सान्नाय्यपात्राणान्तु सन्निधिः प्रत्यक्षसिद्धः। तथा महिष्यै बर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तराले सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः। मन्त्रस्तु तदुभयविषयो मन्त्रार्थानुवादक-

योर्मध्यो मध्यमेऽनुवाके पठ्यते। तत्र प्रत्यक्षसान्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात्सान्नाय्यपात्राणामेव शुन्धने मन्त्रान्वयो न सर्वपात्राणामिति। अत्र वाक्योदाहरणं प्राभाकरोक्तं शेषाणि भट्टोक्तानि लिखितानीति ध्येयमिति। तदयं निर्गलितोऽर्थः—

एकाद्वित्रिचतुः पञ्चवस्त्वन्तरितकारितम्।
श्रुत्यर्थं प्रतिवैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते।
बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा।
मध्यमानां तु बाध्यत्व बाधकत्वमपेक्षया॥

इत्यलमतिविस्तरेणेति।

प्रकृतमनुसरामः—पूर्वोक्त इषुदृष्टान्तो वैषम्यादप्यनुपपन्नः। तथाहि—तत्र वेगव्यापारस्य स्वरूपसत एव जनकतया दीर्घदीर्घतरत्वं सम्भवति। अभिधायास्तु ज्ञाताया एवानुकूलत्वाद्व्यङ्ग्यनिष्ठतया विज्ञानादित्यन्विताभिधानवादेऽपि निःशेषत्यादौ विधेर्व्यङ्ग्यत्वमेवेति स्थितम्।

किञ्च—यदि वस्तुगत्या पदार्थान्तरेण योऽन्वितः सोऽभिधयोपस्थाप्य इत्यन्विताभिधानं तदाऽवश्यं व्यञ्जना स्वीकार्या। अन्यथा 'रुचिं कुरु' इत्यादिशब्दस्य दुष्टत्वं न स्यात्, दुष्टिहेतोरसभ्यार्थोपस्थितेस्तत्राभावप्रसङ्गात्। तदर्थस्यान्यानन्विततत्वात्। तदेतदाह—किञ्चेत्यादि। 'कन्तर्वर्त्तिनि' कुशब्दोऽन्तर्वर्त्ती यत्रेत्यर्थः। अत्रान्वित इति। तत्रैवाभिधानाङ्गीकारात्। व्यञ्जनानङ्गीकारेऽनन्वितस्यासभ्यार्थस्याशक्यतया वृत्त्यभावेन तं प्रत्यबोधकस्य चिक्कुपदस्य दुष्टता न स्यादित्याह—एवमादीत्ति—एवमादिपदमिति शेषः। अपारित्याज्यं काव्ये इति शेषः।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात्। न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्, वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था।

द्वयं गतं सम्प्रतिशोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।

इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम्।

यदि चेति। असाधुत्वं-व्याकरणव्युत्पत्तिविरहः। कष्टत्वं-श्रुतिकटुता। अनित्यत्वं—रसविशेषापकर्षत्वम्। अयम्भावः—वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्यवश्यं काव्यद्रष्ट्याऽपि स्वीकर्त्तव्यम्। अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात्। दुष्टत्वस्य वाऽप्रसङ्गात्। अयमर्थः—असाधुत्वज्ञानस्य यथा वाक्यार्थज्ञानविघटकत्वात् तत्सत्त्वे क्वचिदपि न चमत्कारः। सर्वत्र चमत्कारस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्। तद्वच्छ्रुतिकटुत्वादेरपि व्यञ्जनाऽनङ्गीकारे वाक्यार्थज्ञानविघटकत्वेनैव दोषत्वं वाच्यम्। तदविघटकत्वेऽदोषतापत्तेस्तथा चात्रापि नित्यदोषता स्यादिति। व्यञ्जनाऽभ्युपगमे तु व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादिव्यङ्ग्येऽनुकूलत्व शृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था। एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचित्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था

न स्यात्, वाच्यार्थस्याविशेषात्। दृश्यते चासौ यथेत्याह-द्वयमित्यादि।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥

कुमारसम्भवे कपटबटोः पार्वतीं शिवनिन्दापरेयमुक्तिः। अयमर्थः—हे पार्वति एतावत्कालमयोग्यसङ्गात्कलावतश्चन्द्रस्य कान्तिमती कलैव शोचनीयाऽऽसीत्। सम्प्रति सा च कपालिनः समागमप्रार्थनया अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वं चेति द्वयं शोचनीयताङ्गतमिति। अत्र कपालिपदेनाशुचिबीभत्सकपालधारणया स्पर्शे दर्शनेऽप्ययोग्यतया सर्वथा हेयत्वं व्यज्यते। कपालिस्थाने पिनाकिपदप्रयोगे तु कपालिपिनाकिपदयोरभिधेयोपस्थापनाऽविशेषेऽपि पिनाकवत्तया वीरावगतेर्निन्दा न स्यात्। न च कपालसम्बन्धबोधकत्वमेव विशेषः। व्यञ्जनाऽनभ्युपगमे तावन्मात्रविशेषस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा कपालसम्बन्धबोधस्येव पिनाकसम्बन्धे बोधस्यापि विशेषतया कथं न तस्य काव्यानुगुणत्वं स्यादिति सुधीभिर्ध्येयम्।

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति एकरूप एवेति नियतोऽसौ, न हि 'गतोऽस्तमर्कः'-इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति, प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते, तथा च 'गतोऽस्तमर्कः'-इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति; प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरणान्निवर्तामहे इति,

सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्यापि प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः तत्र तत्र प्रतिभाति।

अपि च वाच्योऽर्थ इत्यादि। अयमाशयः—काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबन्धनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्त्तव्यः; वैधर्म्यदर्शनात्। वाच्यो ह्यर्थः सर्वैरेक एव प्रतीयते इति नियतः। व्यङ्ग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवशादनियतः। तथा हि—गतोऽस्तमर्क इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सख्याः वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वतः प्रति कर्मकरणान्निवर्त्तामहे इति, भृत्यस्य धार्मिकं प्रति सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, आप्तस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छतः प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, दिवसेऽतिसन्तप्तस्य बन्धून्प्रति सन्तापोऽधुना न भवतीति, आपणिकानां भृत्यान्प्रति विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्त्तृकायास्तत्कथकं प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति एकस्यैव वा वक्तुर्बहून्प्रति तत्तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते। वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव।

ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यं, नानार्थसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेन्न। एकवाक्यवर्त्तिनस्तस्याऽप्यर्थैक्यनियमात्। यदग्रे वक्ष्यति—लक्षणीयार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थपदा-

भिधेयवन्नियतत्वमेव इति । तथापि यत्र लवणाद्यधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः सैन्धवमानयेति पदप्रयोगस्तत्रानियतत्वं दुर्वारमिति चेत्। न। तात्पर्याज्ञानात् । न ह्यत्र सर्वैर्वाच्यैः समं सर्वव्यङ्ग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते किन्तु गतोऽस्तमर्क इत्यस्य वाच्यव्यङ्ग्ययोः । तथा च तद्वाच्यस्य नियतत्वं, तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीतेः ।

किञ्च नानार्थस्थले नानाप्रकरणसद्भावे नानार्थबोधनमपि यथाऽनुशासनमेव, न तु व्यङ्ग्ये तथा नियमः । अत एवोक्तम्—अनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थ इति वाग्देवतावतारैरिति सुधीभिः सूक्ष्मदृशा ऽवधातव्यम् । तदयं नियतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोऽभिहितः ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः (निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना,

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-
मार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्याः नितम्बाः किमु भूधराणा-
मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ १३३ ॥

इत्यादौ संशय–शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चय रूपेण;

कथमवनिप! दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्ध्नां विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्त्तिरेभिः ॥ १३४ ॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य;

(पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः) कालस्य, (शब्दाश्रयत्वेन, शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च) आश्रयस्य, (शब्दानुशासनज्ञानेन, प्रकरणादिसहाय-

प्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति) निमित्तस्य, (बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात्) कार्यस्य, (गतोऽस्तमर्कः इत्यादौ प्रदर्शितनयेन) सङ्ख्यायाः,

'कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं।
सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिं ॥१३५॥

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वम्, तत् क्वचिदपि (नीलपीतादौ) भेदो न स्यात्।

उक्तं हि 'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति।

वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदकान्तराण्यपि दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोरित्यादि। निषेधविध्यात्मना—निश्चयेन निन्दास्तुतिवपुषा वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य भेदे कालादेश्च भेदेऽपि यद्येकत्वमिति दूरेणान्वयः। अयमाशयः—एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि भेदको द्रष्टव्यः। वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेदः स्यात्तदा नीलाऽनीलादेरपि न क्वचिद्भेदः स्यात्, वैधर्म्यस्याविशेषात्। यदुक्तम्—'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति। भेदोऽन्योन्याभावः। विरुद्धधर्मस्याध्यासो ज्ञानम्। इदं च ज्ञानवैधर्म्यस्यान्योन्याभावत्ववादिमतेनोक्तम्। कारणभेदो भेदहेतुरन्योन्याभावज्ञापक इति मतान्तरम्। क्रमेण योजना 'भेदो भेदहेतुर्वा' यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति। तथा च विरुद्धधर्माध्यासो भेदः कारणभेदो भेदहेतुरित्युभयस्याऽप्यत्र सत्त्वाद्युक्त्यन्तराद्भेद आवश्यकः। सुप्रसिद्धश्च तत्र तत्र स्वरूपादभेदः। तत्र निःशेषेत्यादौ

मात्सर्यमुत्सार्येत्यादौ च स्वरूपभेदः। प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपः, व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः। द्वितीये वाच्यः संशयरूपः व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तरि तदुचितैककोटिनिश्चयरूपः। तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः। कालभेदस्तु सर्वत्र। पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति। वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः। प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाक्वादितदर्थवर्णसङ्घटनाः इत्याश्रयभेदः। वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः। प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाऽप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः। वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम्। अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः। गतोऽस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः प्रतीयमानस्तु नानेति सङ्ख्याभेदः।

कस्स वेत्यादि। प्रोष्यागते प्रियायाः उपपतिदष्टाधरव्रणं वीक्ष्य विमनायमाने गृहपतौ विदग्धसखी समाधत्ते।

कस्य वा न भवति रोषो
दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि!
वारितवामे सहस्वेदानीम्॥

इति संस्कृतम्। वारितकर्मणि वामा—विरुद्धाचारिणी। सहस्व—पतिक्रोधनियन्त्रणमनुभवेदानीमविचारदशायाम्। स्पष्टमन्यत्। अत्र वाच्यार्थस्य सम्बोध्या सखी विषयः। तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोत्र्याः व्यवतिष्ठते। प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्या अधरः खण्डितो न तूपपतिनेति तत्कान्तः। आदिपदात् 'ममैवं वैदग्ध्यम्' इत्यस्य प्रतिवेशिनी। इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयमित्यस्या उपपतिः। भ्रमरेणास्या अधरः खण्डितो न तु

भर्त्रेति त्वयेर्ष्या न कार्येत्यस्य सपत्नी। सरलतरेयं न किञ्चित् प्रपञ्चं जानातीति इत्यस्य साध्वी। नान्यथा शङ्कनीया इत्यस्य श्वश्रूः। अनया विना त्वत्पतिर्न जीवतीति विदितमेव तदस्मत्सं मन्त्रिते भेदो न विधेय इत्यस्योपपतिकान्ता विषय इति विषयभेदः। एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्त्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः।

वाचकानामर्थापेक्षा, व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्व-मिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम्। किञ्च वाणीरकुडङ्गेत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूपे एव यत्र विश्राम्यति, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयताम् अवलम्बताम् इति।

न केवलं वाच्यव्यङ्ग्ययोरेव वैधर्म्यं किन्तु वाचकव्यञ्जकयोरपीत्याह—वाचकानामित्यादि। अयमाशयः—वाचकव्यञ्जकयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः। यतो वाचकस्य सङ्केतितार्थापेक्षा। सङ्केतिते एवार्थेऽभिधा प्रवर्त्तते। न त्वेवं व्यञ्जकः। अन्यत्रापि व्यञ्जनया प्रत्ययजननात्। अयमर्थः—गृहीतसङ्केतं सन्तमेवार्थं वाचका बोधयन्तीति तेषां सङ्केतितार्थापेक्षा। असदेव पावनत्वादिकं तटे बोधयन्तीति व्यञ्जकानां तदनपेक्षेति। उक्तं मतद्वयं सिंहावलोकनन्यायेन पुनराक्षिपति—किञ्च—वाणीरेत्यादि। प्रतीयमानं—व्यङ्ग्यं वाच्यमङ्गावसादरूपम्। विश्राम्यति—व्यङ्ग्यमनपेक्ष्यैव विप्रलम्भं पोषयति। गुणीभूतव्यङ्ग्ये—असुन्दराख्ये। अर्थो—व्यङ्ग्यः सङ्केतभङ्गश्चमत्काराप्रत्यासन्नतयाऽप्रधानत्वेन विधेयताविरहेणातात्पर्यविषयत्वादनभिधेयो 'विधेयस्यैवाभिधेयत्वम्' इत्युक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह—अतात्पर्येत्यादि। स्वपदेन व्यङ्ग्याभिधानं तस्य शब्दस्तद्बोधकः। प्रमाण-

मुत्थापयति- प्रतीतिपथमिति । प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अयमाशयः—यदुक्तं तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणमिति । तदितोऽप्यनुपपन्नम् । यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताऽभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः, अन्यथा सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिप्रसङ्गात्। तथा च यत्र वाणीरकुडुंगेत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्यविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत । यत्परः शब्द इत्युक्तमते तु सुतराम् । एतेन तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः ।

ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे'—इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये ! नोचितम्'—इति, 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्'—इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते, विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः, प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ।

उच्यते—लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽपि अनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव, न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो लक्षयितुं शक्यते, प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः, सम्बद्धसम्बन्धश्च द्योत्यते ।

न च;

अत्ता एत्थ णिमज्जइ
एत्थ अहं दिअहए पलोएहि ।
मा पहिअ ! रत्तिअन्धअ !
सेज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥ १३६ ॥

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थ-बाधः ! तत्कथमत्र लक्षणा, लक्षणायामपि व्यञ्जनमव-श्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् ।

यथा च समयसव्यपेक्षा अभिधा, तथा मुख्यार्थ-बाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा, अत एवा-भिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

ननु व्यङ्ग्येषु नानात्वम्, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनित्वा-दिविशेषव्यपदेशविषयत्वम्, शब्दार्थाधीनत्वम्, प्रकरणादि-सव्यपेक्षत्वम् इति धर्मा दृश्यन्ते, ते च लक्ष्येष्वपीति व्यङ्ग्या लक्ष्या एवेत्यत आह—रामोऽस्मीत्यादि । रामोऽस्मीत्यत्र सर्वत्र-दुःखभाजनत्वेन रामेणेत्यत्र खरदूषणादिहन्तृत्वेन । यत्तूक्तं सारबोधिनीकारैः—सर्वगुणाढ्यत्वेनेति, तन्न रमणीयम् । दुष्टमारकत्वसूचनस्यैव प्रकृतकाव्यानुगुणत्वात् । तथा चैवं प्रतीतेर्नानात्वमित्यर्थः । विशेषव्यपदेशाः—अर्थान्तरसङ्क्रमित-वाच्यादयो लक्षणीयाः हेतुस्तद्विषयः । तस्य लक्ष्यस्यावगमो लक्षणया शब्देन प्रतिपाद्यत्वाच्छब्दायत्तः । मुख्यार्थबाधज्ञाने मु-ख्यार्थज्ञानस्यावश्यकतयाऽर्थायत्तः । प्रकरणादीति । तात्पर्य-ग्राहकत्वेन तस्यापेक्षणीयत्वात् । तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबी-जत्वात् । तस्माल्लक्ष्ये वैधर्म्यानाश्रयत्वेन लक्ष्यतो न भेद इत्याह—कोऽयमित्यादि । प्रतीयमानो—व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—नन्वस्तु लक्षणा, न हि वाच्यवल्लक्ष्योऽपि व्यवस्थितः, विशेषव्यपदेशहेतुर्वा । यतो रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वम् ।

प्रत्याख्यानरुषेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा
सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः ।

व्यर्थं सम्प्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदा साक्षिणा
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ।

इत्यत्र कातरत्वम् । 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः' इत्यत्र खरदूषणादिहन्तृत्वं च लक्ष्यते । अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति, अर्थान्तरसङ्क्रमितत्वाद्व्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, एवमन्यत्रापि स्यात् । तदुक्तं 'भाक्तमार्गस्तदन्य' इति । लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्यार्थो न स्यादतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानो नामेति ।

सिद्धान्तयति—उच्यत इति । सम्बन्ध इति । सम्बन्धपरम्पराश्रयत्वेन, प्रतीतिपरम्पराविषये इत्यर्थः । कथं च मुख्यार्थबाधं विना लक्षणेत्याह—अत्ता एत्थेत्यादि । न च मुख्यार्थबाध इति सम्बन्धः । प्राकृतमिदं व्याख्यातं तृतीयोल्लासे । अयमाशयः—लक्षणीयस्य नानात्वेऽपि, हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव । न खल्वनियतसम्बन्धो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धोऽनियतसम्बन्धः सम्बद्धसम्बन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते । किञ्च अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअहए पलोएहि इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात् । ननु तात्पर्यविषयानुपपत्तिरस्त्येवेत्यत आह—लक्षणायामपीति । नन्वस्तु निरूढलक्षणावत्सर्वत्र तदनपेक्षेत्यत आह—यथा चेत्यादि । अयमाशयः—ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः, छत्रिणो यान्तीत्यत्रेवेति चेत् । न । लक्षणायां प्रयोजननियमात्तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वात् तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किम्प्रथमयाऽपि लक्षणया । अथ निरूढलक्ष-

णायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेन्न । यथा हि सङ्केतग्रहसापेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसङ्केतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा, तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वाऽभावे भवेत् । यतः सङ्केतग्रहसापेक्षाऽत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुरिति ।

किञ्च व्यञ्जकवाक्यस्य वाक्यान्तराद्वैलक्षण्यं प्रतीयते तत्राभिधादितोऽर्थोपस्थितौ यावती सामग्री तावती न व्यङ्ग्योपस्थिताविति स्थितेः सहकारिविशेषे कल्पनीयेऽभिधाया एव तत्कल्प्यते चेत्तदा स्वभावभङ्ग इत्यगत्या वृत्त्यन्तरं कल्प्यते, अन्यथा मुख्यार्थबाधादिसहकारेणाभिधयैव लक्ष्यार्थोपस्थितिसम्भवे लक्षणाऽपि वृत्त्यन्तरं न सिध्येत् ।

अत्र जयरामन्यायपञ्चाननाः—समयापेक्षस्वरूपादभिधावैधर्म्यादभिधाभेदो लक्षणायास्तथा मुख्यार्थबाधादिनिरपेक्षस्वरूपलक्षणावैधर्म्याल्लक्षणाभेदो व्यञ्जनायाः, अन्यथा मुख्यार्थबाधादिसापेक्षयाऽभिधया लक्ष्यार्थोपस्थितिसम्भवे लक्षणाऽपि वृत्त्यन्तरं न स्यात् । न च तन्निरपेक्षत्वं व्यञ्जनाया असिद्धम्, 'गच्छ गच्छसि' इत्यादौ तद्दर्शनात् । तदाहुः—'मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजमिति' ।

अत्राहुः—किमिदं लक्षणाया वीजत्वम् । न तावज्जनकत्वम्, तीरादौ शक्यनीरादिसम्बन्धस्य तदजन्यत्वात् । नापि ज्ञापकत्वम्, विनाऽप्यनुपपत्तिज्ञानं तीरनीरादिसम्बन्धस्य चक्षुरादिना ग्रहात् । नापि नियमतस्तत्तात्पर्यग्राहकत्वम्, प्रकरणादिव्यापारान्तरेणापि तद्ग्रहात् । अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधजनकत्वन्तदिति चेन् । न । मुख्यार्थबाधबुद्धिरूपस्य तस्य सति लक्ष्यतात्पर्ये मुख्यार्थबोधविघटकत्वेन

जनितान्वयबोधत्ववारकतया प्रयोजकत्व एव विश्रामात्।

किञ्च 'यष्टीः प्रवेशय' इत्याद्यनुरोधात्तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेव तद्बीजं वाच्यम्, तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव बीजमस्तु सा चेहाप्यस्ति। अथ तात्पर्यानुपपत्तिरनुपपद्यमानं तात्पर्यम्, तज्ज्ञानं च लक्ष्यार्थबोध एव जनकं न तु व्यङ्ग्यार्थबोधे कुतः तात्पर्याविषयस्यापि सहृदये स्फुरणात् इति चेन्न। लक्ष्यार्थबोधेऽपि सर्वत्र तत्पदस्य नानार्थोपस्थितिकालीनैकतरार्थबोधे एव तस्य जनकत्वात्, तच्चेदमिहापि, कथमन्यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रतीयते न तु केशवालुकादिमत्त्वमिति नियमः। एतेन नानार्थपदाभिधेयार्थविशेषप्रत्यये प्रकरणादीनामननुगमेन सहकारित्वानुपपत्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमे तु तात्पर्यग्रहस्यैव सहकारित्वौचित्यात्। स्यादेतत्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ लक्षणायाः प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिव्यञ्जनयैव न तु लक्षणया, प्रयोजनाभावात्। लक्षणायाः प्रयोजनवत्त्वानियमादिति चेत्। न। लक्ष्यप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वात्। लक्षणा हि प्रयोजनेन नियता न तुल्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनेन गौरवादप्रयोजकत्वाच्च। अथ तथाऽप्याश्रयभेदाद्भेदः। लक्षणा हि पदवृत्तिरियं तु पदतदेकदेशकाकुरचनार्थव्यङ्ग्याद्याकाराश्रितेति चेत्। न। असिद्धेः। तदेकदेशादयो ह्यर्थविशेषतात्पर्यका न तु तत्प्रतिपादका इति।

अत्रोच्यते—इदं पदमेतदर्थस्य न वाचकं न वा लाक्षणिकं किन्तु व्यञ्जकमिति प्रामाणिकव्यवहारादेव व्यञ्जनासिद्धिः। अन्यथा एकयाऽभिधयैवार्थसिद्धौ लक्षणाऽपि विलीयेत। क्रियतामेव 'प्रयोजनान्तराद्यानियतानां लक्षणासंज्ञा। अन्येषां व्यञ्जनासंज्ञा। अस्तु प्रयोजनवती लक्षणा

लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्यैवादुष्टा, अन्यथा लक्ष्यप्रतीतेः प्रयोजनस्य सर्वत्र सम्भवाद्दुष्टलक्षणोच्छिद्येत् । अपि च व्युत्पन्नाय लक्षणाजन्यबोधे मुख्यार्थबाधादिज्ञानं प्रयोजकम् । किञ्च शक्तिलक्षणे ज्ञाते प्रयोजिके, व्यञ्जना तु स्वरूपसती वक्त्राद्यौचित्यज्ञानसहकारान्नातिप्रसङ्गः। न चैवमलं व्यञ्जनया, कमलादिपदात् कदाऽप्यसौरभाद्यव्यक्तेः। माधुर्यादिघटनातश्चौजःप्रभृतेः सत्यप्यौचित्येऽव्यक्तेः। अन्यथा प्रतिकूलवर्णादेरदोषत्वापातात् । न च सम्बन्धज्ञानाभावे कथं सम्बन्धान्तरस्मृतिस्ततः स्मृत्यभावे च कथं तच्छाब्दबोध इति वाच्यम् । व्यञ्जनास्थले एवमस्वीकारात् । प्रकारात्प्रकारान्तरेणोपस्थितार्थेष्वेव व्यञ्जनायाः शाब्दबोधनियामकत्वादित्यपि क्रमः। शक्यसम्बन्धो लक्षणा, बोध्यसम्बन्धो व्यञ्जना। न चेयमेव लक्षणा, अपभ्रंशानामपि साधुत्वापत्तेः । न चास्याः शाब्दबोधप्रयोजकत्वकल्पने गौरवम् । एतज्ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वसंसर्गीभूय प्रयोजकानामन्यतमत्वेनाननुगमेऽप्यदोषात् । अस्तु वा साधुशब्दमात्रनिबोधकत्वविशेषः शक्तिः, तादृशबोधकत्वविशेषप्रकारकेच्छातो लघुत्वात् । बोधकत्वविशेषो लक्षणा। भ्रमकल्पने गौरवात् , तत्तदर्थशाब्दबोधे तत्तदर्थशाब्दबोधकत्वज्ञानत्वेन प्रयोजकत्वे लाघवाच्च । इत्थं च वाच्यलक्ष्यादिरूपार्थानां रचनादीनां च व्यञ्जकत्वं सूपपादम् । अर्थादीनां न व्यञ्जकत्वं किन्तु पदस्यैवेति त्वयुक्तम् । तत्तदर्थादिप्रतीत्युत्तरमेव व्यङ्ग्यप्रतीतेः, पुनः पदावृत्तौ गौरवात् , व्यञ्जनाया लक्षणान्यथासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति मादृशामभिनवः पन्थाः। वक्तृबोद्धव्याद्यौचित्यज्ञानबोधकप्रतिभानुसंहितेन तत्पदज्ञानादिकमुपस्थाप्यापि विशिष्टार्थबोधकतादृशबोधकत्वं व्य-

ञ्जना न तु तज्ज्ञानमपि शाब्दहेतुरित्यपि क्रम इति वदन्ति।

न च लक्षणात्मकमेव ध्वननम्, तदनुगमेन तस्य दर्शनात्, न च तदनुगतमेव, अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात्; न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः, न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव।

तत्र 'अत्ता एत्थ'-इत्यादौ नियतसम्बन्धः, 'कस्स व ण होइ रोसो' इत्यादौ अनियतसम्बन्धः,

विपरीअरए लच्छी बम्हं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥१३७॥

इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः, अत्र हि हरिपदेन दक्षिनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पद्मस्य सङ्कोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनम्, तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेन अनियन्त्रणं निधुवनविलसितमिति।

अथ लक्षणाव्यञ्जकयोर्भेदमाह—न चेत्यादि। अयमाशयः—न लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदः, लक्षणामुपजीव्य तद्दर्शनात्। नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम्, अभिधोपजीवनेनापि भावात्। न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव, वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसादिव्यञ्जना। न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा। नापि शब्दानुसार्येव, त्रिकसन्नर्तकीनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः। इदं त्ववधेयम्। अनया कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वसाधारणप्रसिद्धेः

कटाक्षादेरभिलाषोपस्थापकत्वं व्यञ्जनयैव परन्तु तत्र शब्द-सम्बन्धासम्भवे मानसो बोध इति । तस्मादभिधालक्षणातात्पर्य-विलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव । तत्र 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ' इत्यादौ व्यङ्ग्यार्थो नियतसम्बन्धः । 'कस्स व ण होइ रोसो' इत्यादावनियतसम्बन्धः । नियतसम्बन्धत्वं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयात्मकत्वम् । प्रथमे तस्य भावः, पथिकरूपैकविषयत्वात् । द्वितीये तु तदभावः, सखीतत्कान्तादिविषयभेदात् इति केचित् । तन्न सम्यगाभाति । लक्ष्यस्य नियतसम्बन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तथात्वमन्यथात्वं वेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसम्बन्धत्वं वाच्यम्, न चोक्तं तथा भवति ।

अन्ये तु प्रथमे सर्वेषामेव सत्यप्रतीतिः, द्वितीये तु कान्तस्यैव सत्यतयाऽन्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसम्बन्धत्वमित्याहुः । तदपि न मनोरमम् । यतः एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयस्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तस्मान्नियतसम्बन्धत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यस्वरूपसम्बन्धनियम इति युक्तमुत्पश्यामः ।

सम्बन्धसम्बन्द्धो यथा—विपरीत्यादि । गाथा छन्दः ।

विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् ।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति छादयति ॥

इति संस्कृतम् । स्पष्टम् । अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वं तन्निमीलनेन सूर्यास्तसमयस्तेन पद्मसङ्कोचस्ततो ब्रह्मणस्स्थगनं तस्मिन्सति गोपनीयस्याङ्गस्यादर्शनेनानियन्त्रणं निधुवनविलसितमिति सम्बन्द्धसम्बन्धानि द्योत्यन्ते ।

'अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः, वाक्यमेव च वाचकम्'—इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव।

वेदान्तिभिरपि दशाविशेषे व्यञ्जनाऽङ्गीकार्यैवेत्याह—अखण्डबुद्धीत्यादि।

अविशिष्टमपर्यायाऽनेकशब्दप्रकाशितम्।
एकं वेदान्तनिष्णातास्तमखण्डं प्रपेदिरे॥

इत्यादिदिशा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादि श्रुतिजनितयाऽखण्डबुद्ध्या निर्ग्राह्यः परब्रह्मात्मको वाक्यार्थ एव वाच्योऽखण्डमेव वाक्यं वाचकमेतादृशबुद्धिनिमित्तम्। यदाहुर्व्यासपादाः। 'अनवयवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीकपदवर्णविभागमस्या निमित्तम्' इति। अस्याः बुद्धेः। केचित्तु अखण्डबुद्धिर्महावाक्यबुद्धिस्तया निर्ग्राह्यो महावाक्यार्थः स एव वाच्य इत्याहु। तस्माद्व्यङ्ग्यो वाच्य एवेति पूर्वपक्षः। समाधत्ते—तैरपीति। अविद्यापदं—व्यवहारमार्गमाह, अन्यथा व्युत्पन्नाव्युत्पन्नव्यवहारो न स्यात्, तद्विशेषपदार्थोपस्थितिश्च न स्यात्। अविद्यापदे च तेषां भट्टनयस्तत्र व्यञ्जना स्थापितैवेत्युक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेत्यर्थः।

रविभट्टाचार्या अपि व्याचख्युः—अखण्डेति। बुद्धेरखण्डत्वं वाक्यार्थगोचरत्वम्। तथा चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतयो वाक्यार्थविधया ब्रह्म बोधयन्ति। तेन वाक्यार्थो ब्रह्मैवार्थः। तत्प्रतिपादकत्वाद्वाक्यमेव वाचकमिति का वार्त्ता व्यञ्जनाया इत्याक्षेपानिगर्वः। समाधत्ते—तैरपीति। तत्तद्दशायां

वाक्यमप्यलीकम् । अविद्यादशायां तु तैर्भट्टमतानुसारिभिरुक्त-युक्त्या व्यञ्जनमवश्यमङ्गीकार्यमित्यर्थ इति ।

गोविन्दमहामहोपाध्यायैरपि व्याख्यातम्—वेदान्तिन-स्तु क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावम-पुरस्कृत्य न सम्भवति, धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्यात्, ब्रह्मगोचरो वा । नाद्यः, प्रपञ्चस्य बाधत्वात् । नान्त्यः । ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव सत्यं ज्ञानमि-त्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डब्रह्मवाचकमित्यातिष्ठन्ते । अतस्त-न्मतानुसारेण वाक्यप्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पनाऽवश्यमङ्गी-कर्त्तव्या । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात् । यदि च पदार्थ-कल्पनाऽविद्यादशायामपि नाङ्गीक्रियते, कुतस्तर्हि व्युत्पन्ना-व्युत्पन्नव्यवहारः? वाक्यार्थ एव वाक्यस्य सङ्केतग्रहमाश्रित्येति चेन्न । वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानन्त्यात्तत्र सङ्केतग्रहस्याशक्यत्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरपि वाच्यवाचकभावः, पारमार्थिकभेदाभावात् । तस्मात्तन्मतेऽपि विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवेति ।

ननु वाच्यादसम्बद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुत-श्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः प्रसङ्गात्; एवं च सम्बन्धात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भ-वतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपा-ल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः । पर्यवस्यति तथा हि—

भम धम्मिअ ! वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।
गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥ १३८ ॥

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे

सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति, यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणानिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः।

अत्रोच्यते-भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन, प्रियानुरागेण, अन्येन चैवम्भूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि। गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च, तत्कथमेवं विधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोगे एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम्, न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्? एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशते इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तत् अदूषणम्।

अर्थानुमानाद्व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति न्यायाचार्य व्यक्तिविवेककारमहिमभट्टमतं निराकर्तुमाशङ्कते—ननु वाच्यादिति। यद्यप्यनुमितौ नियतसम्बन्धस्यापेक्षणीयत्वम्, व्यञ्जनायां तदनैयत्यम्, सम्भावनमात्रादपि तदुपपत्तेः, तथापि मया तत्रापि व्याप्तिः साधनीयेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः तावच्छब्देन व्यक्तिवादिनो ध्वनिकारस्यापि नात्र विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति। प्रतिबन्धः—प्रतिनि-

यतो बन्धः नियतसम्बन्ध इत्यर्थः। अवश्यं–नियमेन सहृदयानां तु व्यङ्ग्यप्रतीतिर्नियतैवेत्यर्थः। व्याप्तत्वेनेत्यनेन सपक्षसत्त्वम्। नियतत्वं विपक्षव्यावृत्तत्वम्। धर्मिनिष्ठत्वम्–धर्मी–पक्षस्तन्निष्ठत्वम्, तेन पक्षवृत्तित्वम्। द्वयोः समासानन्तरं त्वप्रत्यय इति रूपत्रयम्। अबाधितत्वस्य सर्वसाधारण्यान्नाभिधानम्। असत्प्रतिपक्षितत्वस्य स्वार्थानुमानेऽनुपयोगान्नाभिधानम्। लिङ्गात्–हेतोः। लिङ्गिनि–साध्ये साध्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। अनुमानमनुमितिस्तद्रूपोऽनुमित्यात्मकः। इदं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्यस्य विशेषणम्। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो व्यञ्जनार्थविषयकशाब्दप्रतीतिरित्यर्थः। तत्र व्यक्तिवादिमूर्द्धाभिषिक्तध्वन्युदाहरणे प्रथममनुमानं योजयति। तथा हीत्यादि। जघनविपुला छन्दः।

भ्रम धार्मिक! विश्वस्तः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥

इति संस्कृतम्। स्वविनयं सूचयन्ती काचिदसती पुष्पहरणाय निकुञ्जे यान्तमभिसारविघ्नकारिणं कञ्चन धार्मिकं प्रति भीषयितुमाह–हे धार्मिकेति साक्षेपम्। परश्रेयोघातकस्य तत्त्वायोगात्। विश्वस्तोऽभीतस्सन् भ्रम–यथेच्छं विचर। स शुनकः–श्वा यद्भयाद् गृहान्न निर्यासि। तेन गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेनाद्य मारितः। तेनेति प्रसिद्धिरुक्ता तेन 'मिथ्या मया नोच्यते' इति व्यज्यते।

अत्रेत्यादि। विहितम्–भ्रमतिविधिविषयीभूतम्। अभ्रमणमनुमापयतीति। व्याप्तिग्रहोपयिकत्वेनेति शेषः। तदेव दर्शयति–यद्यदिति। व्यापकविरुद्धेति। भीरुभ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिः तद्विरुद्धं भयकारणं तदुपलब्धिरित्यर्थः। तथा च व्यतिरेकव्याप्तिर्दर्शिता, व्यति-

रेकिणि तस्या एव तन्त्रत्वात् । ततश्च गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् , यन्नैवम् तन्नैवं , यथा गृहमिति भ्रमणाभावानुमितिरिति भावः । अत एवोक्तं मिश्रैः—अत्र भीरुभ्रमणवति गृहे भयकारणश्वनिवृत्त्युपलब्धिमत्त्वज्ञानात्सपक्षत्वज्ञाने विपक्षासत्त्वं झटिति व्युत्पन्नेन स्मर्यते, तत उत्तरार्द्धेन व्यापकाभावस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमानमिति ।

दूषयति—अत्रोच्यत इति । तत्रादौ व्याप्तिविघटकं व्यभिचारमुद्भावयति—भीरुरपीत्यादि । अन्येन—धनलोभादिना । अनैकान्तिको हेतुर्व्यभिचारः । बिभ्यदिति । स्पर्शेऽपापजननात् । पापजनके तद्विधे पौरुषानास्पदत्वात् । सिंहादभीतौ हेतुमाह—वीरत्वेनेति । धार्मिकस्य भयानास्पदत्वात् । अतः सिंहवत्त्वभीरुभ्रमणाभावयोर्न सामानाधिकरण्यमित्याह—विरुद्धोपीति । भीरुभ्रमणेन साध्याभावेन व्याप्तत्वात् ।

केचित्तु—व्यभिचरितो व्यतिरेकी विरुद्ध इति मतेनेदमिति वदन्ति । पक्षधर्मताविघटनमाह—गोदावरीतीर इति । वचनात्—कुलटावाक्यात् । न चेति । प्रामाण्यम् , नियतमिति शेषः । अर्थेनाप्रतिबन्धात् । शाठ्योक्तौ प्रामाण्यसन्देहाच्छब्दार्थयोरनियतसम्बन्धादित्यर्थः । तथाचार्थनिश्चयस्तदाह—इत्यसिद्ध इति । सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । नन्वस्त्वनुमानाभास इति चेन्न, व्यभिचारज्ञाने तदनुदयात् । न च व्यभिचारास्फूर्तौ तथा, सर्वज्ञानवतां सामाजिकानां तदस्फूर्त्यभावात् । तदाह—तत्कथमित्यादि । ध्वनिकारोक्तोदाहरणेऽनुमानं निरस्योक्तोदाहरणेऽपि तन्निराकुर्वन् ध्वनिलक्ष्यं समर्थयति—तथेत्यादि । प्रतिबद्धानि—व्याप्तानि । ननु व्यक्तिवादिनेवास्माभिरप्यधमपदसाहाय्यमङ्गीकरिष्यते इत्यत आह—एवमित्यादि ।

अत्र व्याप्तेरनङ्गत्वेन सम्भावनामात्रादेव तत्सिद्धिरिति भावः । व्याख्यातञ्च गोविन्दमहामहोपाध्यायैः ।

महिमभट्टास्तु—न तावदसम्बद्ध एव वाक्यात् प्रतीयते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात्, सम्बन्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रतिबद्धरूपाद्भवतीत्युपेयम् । सम्बन्धो न स्वाधिकरणत्वेनाज्ञाते व्यङ्ग्यं प्रतिपादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । एवञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुमान एव पर्यवसन्नः । यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमेवानुमानम् । तदेतदुक्तम्—अनुमानं यत्तद्रूप इति । तेनानुमानेन रूप्यते न त्वतिरिक्तया व्यक्त्येति हि तस्यार्थः । एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः । तथा हि—भम धम्मिअ इत्यादि । सङ्केतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहितोः कदाचित्सञ्चरतो धार्मिकस्य निवारणाय विनयवत्या इयमुक्तिः । तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमित्यै प्रभवति । यद्भीरुभ्रमणं तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम् । लिङ्गं च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात् भ्रमणस्य व्यापकभयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता, तद्विरुद्धं यद्भयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र तुषारस्पर्शः वह्नेः । अनुमानञ्चैवम्—गोदावरीनिकुञ्जं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वादिति ।

अत्रोच्यते—स्वभीरोरवीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यम् वीरस्वभावस्य वा ? । विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्यैव वा ? । आद्ये व्यभिचारः । तादृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा भ्रमणदर्शनात् । अत

एव नान्त्योऽपि। मध्यमे तु विरोधः, स्पर्शादिशङ्कयाऽपौरुषेयतया वा शुनो बिभ्यतोऽपि सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणात्।

किञ्च—पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरादवधारितः, किन्तु पुंश्चलीवचनात्। न च तद्वचनं निश्चायकम्, अर्थेन समं सम्बन्धानियमादित्यनिश्चयरूपासिद्धिः। एवं निःशेषच्युतेत्यादौ चन्दनच्यवनादीनि उपभोगव्यञ्जकतयोपात्तानि। न च तानि तद्व्याप्यानि कारणान्तरतोऽपि सम्भवात्। अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि। अतोऽनैकान्तिकात्कथमनुमितिः स्यात्। ननु व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत्, अधमपदसाहित्यादिति ब्रूमः। अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकान्तिकताव्यतिरेक इति चेत्, भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणावधारितं भवेत्, न त्वेवमस्ति। व्यक्तिरपि कथं तादृशाद्भवेदिति चेत्, धिङ् मूर्ख! व्यञ्जनायां न व्याप्तिर्न वा पक्षधर्मताया निर्धारणमङ्गम्। किन्तु सम्भावितादप्येवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयत इति मूकीभवेति। एवञ्चात्राऽगोचरब्रह्मबोधिकेयमलौकिकी वृत्तिर्वाग्देवताङ्गीकृता व्यञ्जना ब्रह्मणाऽप्यपलपितुमशक्येति सुधीभिर्मन्तव्यम्।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागरे
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णभेदनिर्णयः
पञ्चम उल्लासः।

अथ षष्ठ उल्लासः।

क्रमप्राप्तं चित्रकाव्य लक्ष्यति—

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्।
गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः ॥४८॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम्, अर्थचित्रे वा शब्दस्य;

तथा चोक्तम्,—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैः बहुधोदितः।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥
रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्॥
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं हि नः॥ इति।

यद्यपि शब्दार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितम्। तद्भेदाश्चालङ्कारप्रदर्शनेनैव दर्शिता भविष्यन्तीति न दर्शनीयं किञ्चिदस्ति, तथापि शब्दानां चित्रतायां प्रधानीभूतायामर्थचित्रताया गुणत्वमेवमर्थानां चित्रतायां शब्दचित्रताया गुणत्वं न तूभयोरुभयत्राभाव इति गुणप्राधान्येन स्थितिवशादनयोर्विभाग इति दर्शयितुं शब्दार्थालङ्कारावप्यस्माकमिष्टौ न त्वन्यतर इति च दर्शयितुमयमारम्भः। उदाहृतं स्वच्छन्देत्यादिना। विनिर्गतमित्यादिना च। ननु प्रथमे व्यतिरेकालङ्कारस्यार्थस्य चित्रत्वं द्वितीये च मानदमात्ममन्दिरादिति मकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासेन शब्दस्य चित्रत्वमस्ति तत्कथमयं विभाग इयत आह—गुणप्राधान्यत इति। यत्कृतचारुत्वस्योत्क-

टत्वं तस्य प्राधान्यमन्यस्य गुणत्वमिति। एतेन सर्वत्रैककाव्ये शब्दार्थालङ्कारवत्त्वमावश्यकम्, केवलं कस्यचिद् गुणत्वं कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः। उभयालङ्काराणां चमत्कारप्रयोजकत्वे प्रामाणिकसम्मतिमाह। तथा चोक्तमित्यादि। ननु विप्रतिपत्त्यभावात्कथं प्रामाणिकादरणमित्याशङ्क्य वादिविप्रतिपत्तिमुद्भावयति—रूपकादीति। विभाति विभावतां प्राप्नोति कुण्डलादिमत्त्वेनैव विभावनीयत्वात्। विभावादित्वेन प्राप्तानामर्थानामेव रसत्वमिति तेषां परिष्करणमुचितम्। अर्थे प्रत्यायय्योपक्षीणानां शब्दानामलङ्कारस्यानादरणीयत्वात्। बाह्यमर्थसान्निध्यम्। सुपां तिङां तदन्तानाम्। विशिष्टोत्पत्तिर्व्युत्पत्तिरनुप्रासादिना निर्माणम्। वाञ्छन्ति—अत्यन्तोपादेयत्वेनाभिलषन्ति। ईदृशी यथा शब्दव्युत्पत्तिः। सौशब्द्यं—शब्दनिर्माणसौष्ठवम्। अयमर्थः—शब्दैरभिव्यज्यमानानामास्वादानां विभावादिभिरर्थैरुपचायनम्, ते च माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णघटितानुप्रसादिमत्तया रचिता एव तद्व्यञ्जने प्रभवन्ति, तेन शब्दालङ्काराणामावश्यकत्वम्, पाश्चात्यानामर्थालङ्काराणामाकिञ्चित्करता, तैर्विनाऽपि शब्दालङ्कारैरभिव्यक्तेरिति। तदाह—बाह्यमिति। आस्वादोत्पत्तिदशायां तदनुपलम्भात्। शब्देत्यादि। अभिधेयं प्रतिपाद्यं तेन लक्ष्यव्यङ्ग्ययोर्ग्रहणम्। नोऽस्माकम्। द्वयोरप्यास्वादोपकारकत्वस्य सहृदयैकवेद्यत्वात् कविसंरम्भगोचरत्वाच्चेति।

व्याख्यातश्च प्रदीपकारैः—एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे निर्णीते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः। तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितम्। तत्प्रभेदाश्चालङ्कारप्रभेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किञ्चिदस्ति तत्र प्रदर्शनी-

यम्, तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नम्, शब्दार्थालङ्कारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येणानुपलम्भात् । उपलम्भेऽपि बाधभयसद्भावे तृतीयभेदप्रसङ्गादिति तदुपपादयति । शब्दार्थचित्रमित्यादि । शब्दार्थालङ्कारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः किन्तु प्राधान्यपुरस्कारेण, तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तथापि विभागोऽनुपपन्न एव, यतः केचिच्छब्दालङ्कारमात्रं केचिच्चार्थालङ्कारमात्रमूरीचक्रिरे तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्, सन्त्येव केचिदुभयाङ्गीकारिणः, तथोक्तम्–रूपकादिरलङ्कारेत्यादि । अस्यार्थः–अर्थस्यैव विभावादिरूपकत्वेन रसव्यञ्जकत्वात्तन्निष्ठो रूपकादिरेवालङ्कारः कैश्चिदुक्तः । केचित्तु काव्यस्यालङ्कारो वाच्यः । काव्यञ्च कविकर्म शब्द एवेति तदाश्रिता सुप्तिङां विशिष्टोत्पत्तिरलङ्कारः । रूपकादिस्त्वर्थाश्रितोऽलङ्कारो बाह्यः । अलङ्कारप्रयोगस्तु तत्र गौण एवेति वाञ्छन्ति । व्युत्पत्तिरेव कथं नार्थालङ्कार इत्यत आह–तदेतदाहुरित्यादि । शब्दाभिधेयेति । शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भज्ञाप्यत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत उभयाश्रितोऽप्युभयरूपोऽलङ्कार इतीति ।

शब्दचित्रं यथा–

शब्दचित्रमुदाहरति—

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः
तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥१३९॥

हरिणी छन्दः । 'रसयुगहयैन्सौं म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । मृगलाञ्छनश्चन्द्रः, क्षणदामुखे-रजनीमारः

म्भे उदयति, शेषं मृगलाञ्छनविशेषणम् । क्रमेण तत्तद्वर्णता स्वभावोक्तिः ।

यद्यपि किञ्चिद्व्यङ्ग्यमपि सम्भवति, तथा हि—प्रथमं तावदरुणच्छायः, अरुणस्येव छाया रक्तदीप्तिर्यस्य तथाभूतः । ननु स्वोत्कर्षासहिष्णोरनुकारोऽनुचित इति विचार्य तदनन्तरं कनकप्रभः । ननु प्रतिस्पर्द्धिकान्तामुखमण्डनमेतादित्यस्याप्यनुकारोऽनुचित इति विरहोत्तम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः । ननु यत्सम्बन्धात्कनकप्रभा सक्ता तदनुकारोऽत्यन्तानुचित इति ततोऽनन्तरं ध्वान्तध्वंसेत्यादिबोधितरूपान्तरमाश्रित इति । तथाऽप्यत्र न कवेस्तात्पर्यमित्यधमकाव्यत्वम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । स्पष्टीकृतं चैतत्प्रथमोल्लासे ।

अत्र तकाराणां ककारयोर्धकारयोः क्षकारयोश्छकारयोश्च साम्यमित्यनुप्रासप्रकर्षाच्छब्दचित्रता । अर्थालङ्कारस्योपमाया नोद्भटतेति भावः । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्—अर्थालङ्कार उपमा गुणीभूता शब्दालङ्कारस्त्वनुप्रासः प्रधानम् । आसमाप्ति कवेस्तत्रैव संरम्भात्, प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वादिति ।

अर्थचित्रं यथा—

अर्थचित्रमुदाहरति—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥ १४० ॥

अयमर्थः—ते-सकलवशीकरणसमर्थाः, दृष्टिमात्रपतिता—दृग्गोचरताङ्गता अपि, पक्ष्मलदृशां—घनपक्ष्माक्षीणां सुन्दरी-

णाम्, पक्ष्मलेति भूम्नि लच् प्रत्ययः। अलकाश्चूर्णकुन्तलाः, खलाः-शठाश्च, अत्र-संसारे कस्य पुरुषस्य, क्षोभाय-धैर्यविघाताय मालिन्योत्पादनाय च न भवन्ति, अपि तु सर्वस्यापि क्षोभं जनयन्ति, कथम्भूताः नीचाः-लम्बायमानाः पापाश्रयाश्च, सदैव सविलासं यथा स्यात्तथा, अलीके-ललाटे लग्नाः-संरूढाः मिथ्यावचनोद्युक्ताश्च येऽलकाः खलाश्च कालतां-कृष्णवर्णतां परपीडाकारकत्वेन यमतां च, कुटिलतां-वक्रताम् अनभिव्यक्तपरापचिकीर्षाश्चापि अपि शब्दः समुच्चये, न त्यजन्ति-न मुञ्चन्तीति। अत्र शब्दालङ्कारोऽनुप्रासः गुणीभूतः, श्लेषप्रतिभाहेतुः समुच्चयोऽर्थालङ्कारस्तु प्रधानम्, आरम्भादासमाप्ति तन्निर्वाहणात्।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततः विभावादिरूपतया पर्यवसानम्, तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम्। अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद्बहवो भेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते।

यद्यपीत्यादि। अयम्भावः-पूर्वापरश्लोकद्वये उद्दीपनालम्बनविभावयोः रसपर्यवसायित्वमिति तदुपकारकत्वेनालङ्कारता तयोः, तथापि रसस्य स्फुटत्वेनानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेवैतद् द्वयमिति। एषां भेदाश्चालङ्कारभेदाद्भवन्तीत्यलङ्कारानिर्णयेनैव ते निर्णेष्यन्ते। तदाह-अत्र चेत्यादि।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागरे
चित्रभेदप्रतिपादकः
षष्ठ उल्लासः।

अथ सप्तम उल्लासः ।

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥४९॥

हतिरपकर्षः, शब्दाद्याः,—इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

काव्यस्वरूपमित्यादि । अयमाशयः—एवं धर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि काव्यलक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि, तेषु च दोषाभावः प्रधानम् , सति दोषे गुणादेरप्यकिञ्चित्करत्वात् । यदाह—'स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्' इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किञ्चिदाल्हादसम्भवात् , 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । अत एव काव्यलक्षणेऽदोषाविति दोषाभावस्य गुणालङ्कारात्प्रागुपादानम् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये तद्धानासम्भवाच्च दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषजिज्ञासेति सामान्यलक्षणमाह—मुख्यार्थहतिरित्यादि । मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । करणसाधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणं येनार्थासङ्गतिः स्यात् किन्त्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यते इति व्युत्पत्त्या भावादिरप्युपसङ्गृह्यते ।

अत्र मिश्राः—मुख्यायेदं मुख्यार्थमिति चतुर्थीसमासः, तच्च शब्दार्थयुगलम् , तस्य हतिरन्यथात्वम् , यस्य येन रूपेण रसव्यञ्जकत्वं तस्य तद्रूपप्रच्यवः । फलन्तु रसस्य सम्य-

गनवभासः। लोकेऽपि दृष्टो दीपादिव्यञ्जकवैगुण्येन घटादेः सम्यगनवभास इत्याहुः।

वस्तुतस्तु मुख्यश्चासावर्थश्चेति कर्मधारयः। न चात्र समस्यमानपदार्थतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचाराभावात्कर्मधारयासम्भवोऽर्थपदवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयमिति वाच्यम्, भावानवबोधात्। तथा हि—मुख्य—इतरेच्छानधीनेच्छाविषयः, तच्च सुखम्, स्वतः पुरुषार्थत्वात्। यद्वक्ष्यति—'रसश्च मुख्य' इति। एवञ्च मुख्यत्वमात्रं सुखान्तरेऽप्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणायार्थपदम्। अर्थत्वं—शब्दजन्यप्रत्यक्षविषयत्वम्। काव्यादन्यतः शब्दात्सुखस्य न प्रत्यक्षम्, सुखांशे आवरणभङ्गाभावात्, काव्योपात्तविभावादिप्रतीत्यैव तद्भङ्गात्, किन्तु शाब्दबुद्धिरेवेत्यदोषः। अर्थत्वमात्रं शब्देऽपीति मुख्यत्वमुपात्तम्। शब्दे तज्जन्यसाक्षात्कारविषयतयाऽतिव्याप्तिवारकं मुख्यपदमित्यर्थः। एतेन मुख्यत्वार्थत्वयोः परस्पराव्यभिचारात्कर्मधारयानुपपत्तिरर्थपदवैयर्थ्यं चेत्यपास्तमिति भावः। नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विभावाद्यभावादित्यत आह—तदाश्रयाद्वाच्य इति। आश्रयणमाश्रयः। तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः। न चैवं मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगमः, काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात्। तदेवं रसवति सर्वे एव दोषाः, नीरसे तु अविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेयाः इति मन्तव्यम्। नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि। अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्त्तते। तेन 'आद्यपदाद्वर्णरचने सङ्गृहीते' इति प्रकाशस्वरसः। न च तत्र वीजाभावः

अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासङ्गतेः। स्यादेतत्। हतिर्विनाशः। न च दोषेण रसो नाश्यते, दुष्टेष्वपि रसानुभवात्। तस्माद्लक्षणमेतत्, नैवम्। हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात्। नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः, अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः, तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव, परन्त्वपकृष्यते, तत्राव्याप्तिः। तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदम्पत्योः कृशतरनिशावगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति। किञ्च–अर्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति।

अत्र ब्रूमः–उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः। उद्देश्या च प्रतीतिरसवत्यविलम्बिताऽनपकृष्टरसविषया च। नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया। तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम्। यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्यापकर्षः, क्वचिद्विलम्बः। एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धामित्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव। तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात्, यथा–रसदोषाणाम्, कस्यचित्परम्परया यथा–शब्दार्थदोषाणाम्, तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात्, यथा–असमर्थत्वादेः। कस्यचिद्विलम्बाद्यथा–निहितार्थत्वादेः। कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावाद्यथा–च्युतसंस्कृत्यादेः। कस्यचित्तत्र विलम्बाद्यथा–क्लिष्टत्वादेः। कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन, यथा–निरर्थकत्वादेः। कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतार्थोपस्थापनेन वा। यथा–विरसविरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्याद्यूह्यम्। विघातकत्वञ्च कस्यचिज्ज्ञातस्य यथा–व्याहतत्वादेः। कस्यचित्तु स्वरू-

पसत एव, यथा—निहतार्थत्वादेः । सचाय दोषो द्विविधः—नित्यश्चानित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा—च्युतसंस्कृत्यादिः, अन्यादृशस्त्वनित्यः, यथा—अप्रयुक्तत्वादिः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—हतिरपकर्ष इत्यादि ।

विशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥५०॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ५१ ॥

विशेषलक्षणमाहेति । अयमाशयः-अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि, तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः, शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकी तत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम् । शब्दास्त्रिधा, पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेदं निरूप्यते-एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयाऽपि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हतीति ।

अत्र भास्करः—'सत्यमुच्यते, परन्तु पददोषेष्वेव केचित्पदैकदेशदोषाः' इति समादधे, तन्नातिमनोरमम् । अस्त्वेवं तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति ।

वयन्त्वालोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव । न च पदैकदेशे दोषोपदेशः, अतिदेशो

नैव तल्लाभे लाघवात्। न च पदैकदेश एवास्तूपदेशः, पदे त्वातिदेश इति वाच्यम्, पदैकदेशावृत्तीनामपि केषाञ्चित् पदवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति पददोषविशेषलक्षणमाह।

अत एवोक्तं श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः—काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राङ्निर्देशे तद्दोषे प्रथमं वक्तव्ये तथाऽपि पदांशवाक्ययोः पदनिरूप्यत्वेन प्रथमं पददोषानाहेति। दुष्टं पदमित्यादि। दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति। उच्यते। श्रुतिकटुत्वादिपदेभ्यो रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः। यथा—'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये।

अथैषां लक्षणवाक्यत्वे 'त्रिधाश्लीऽलम्'इत्यत्र त्रिधेति निरर्थकम्, तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत्। न। अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमिरास्य तदर्थत्वात्।

श्रुतिकटु (परुषवर्णरूपं) दुष्टं यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा॥१४१॥

अत्र कार्तार्थ्यमिति।

तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वम्, तच्च पुरुषभेदेनानियतम्, तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम्, तच्च परुषवर्णत्वम्, तच्च दुर्वचत्वम्। तदाह—श्रुतिकटु परुषवर्णरूपमिति।

अत्र सारबोधिनीकाराः—परुषवर्णत्वं मुख्यार्थताऽपकर्षकत्वे सत्योजोऽव्यञ्जकवर्णत्वम्। वीरादिष्वदुष्टतया तदतिप्रसङ्गवारणाय सप्तन्तम्, वीरादिषु तु मुख्योत्कर्षकत्वाददोषत्वम् । न च प्रतिकूलवर्णेनास्य सङ्करः । उपधयसाङ्कर्येऽप्युपाध्योरसाङ्कर्यात् । तथा हि—अत्र प्रकृतरसव्यञ्जकवर्णाभावाद्रसोद्बोधरूपं कार्यं न जायते, प्रतिकूलवर्णे तु प्रकृतरसप्रतिबन्धकैर्वर्णैः प्रतिबध्यत इत्यनयोरेकत्र व्यञ्जकवर्णाभावात्कारणाभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वम् । अपरत्र प्रतिकूलवर्णसद्भावात्प्रतिबद्धकार्यकत्वमेव दूषकताबीजम् । इदं मधुररस एव दूषकम्, प्रतिकूलवर्णं तु सर्वत्रेति स्मर्त्तव्यमित्याहुः । वयन्तु प्रतिकूलवर्णव्याख्यावसरेऽनयोर्भेदं प्रतिपादयिष्यामः । उदाहरणम्—अनङ्गेत्यादि । शम्भल्याः कयोश्चित्समागमानुध्यानमिदम् । अयमर्थः-स—मद्बुद्धिस्थो युवा तन्वङ्ग्या—कृशाङ्ग्या अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः—कन्दर्पोत्सवमन्दिरायमाणकटाक्षप्रकारोत्तराविच्छेदैः करणभूतैरालिङ्गितः सन् कदा कार्त्तार्थ्यं लभते—कृतार्थतां प्राप्स्यति । कदा योगे भविष्यति वर्त्तमानता ।

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम्; उद्वेगजनकत्वमिति चेन्न । रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजयतीति चेत्, तत्किं तादृशत्वेन ज्ञातं तथा; उत स्वरूपसदेव । नाद्यः, रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदश्रवणेनोद्वेगाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । अन्त्ये तु सह्रदयाः प्रमाणम्, न ह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किञ्च एवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् । अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोप-

तापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजम्। अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः,तस्य कर्णोपतापाहेतुत्वात्। अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः, आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावात्, द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात्, तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्, चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात्, पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात्। एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते। एवं च श्रुतिवैरस्याधायकशब्दत्वं श्रुतिकटुत्वमिति रविभट्टाचार्योक्तं नादरणीयम्।

च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्षणहीनं) यथा—

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते।
तत् पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः १४२॥

अत्रानुनाथते इति, 'सर्पिषो नाथते'–इत्यादाविवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम्, 'आशिषि नाथः'–इति, अत्र तु याचनमर्थः, (तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्'–इति पठनीयम्)।

च्युतसंस्कृतीत्यादि। च्युता–स्खलिता संस्कृतिः–संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र। यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्तद्भाषागतं च्युतसंस्कृतीत्यर्थः। देश्यन्तु न लक्षणविरुद्धं किन्तु तदविषयः। संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृतत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। अत एव सारबोधिनीकारैर्व्याख्यातम्–व्याकरणेति लक्षणसूत्रम् तद्धीनं–तदविषयः, व्या-

करणव्युत्पत्तिविरहादित्यर्थः । संज्ञाशब्दानां डित्थादीनां लडहादीनां प्राकृतानां च—'उणादयो बहुलम्' 'लडहादयो बहुलम्' इति सामान्यतो व्युत्पन्नत्वान्न दोष इति । मिश्रास्तु व्याकरणेन लक्ष्यते इति लक्षणे साधुत्वमित्याहुः । यथेत्युदाहरति—एतन्मन्देति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । हे पल्लीपतिपुत्रि—मुख्यशबरकन्ये । एतत्—पुरो दृश्यमानं त्वत्कुचयुगं मन्दविपक्वतिन्दुकफलवत् श्यामोदरमापाण्डुरप्रान्तं च अत एव पुन्लिदसुन्दरकरस्पर्शक्षमं—भिल्लहस्तमर्दनयोग्यं लक्ष्यते । तत्कारणात्कुञ्जरकुल—हस्तिसमुदायः कुम्भाभयाभ्यर्थनात्प्राणरक्षणवाञ्छनादिति भावः । दीनं यथा स्यात्तथा त्वामनुनाथते—याचते, किमित्याकाङ्क्षायामाह—कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः । भिल्लकरस्य तद्व्यासङ्गेन धनुस्त्यागात्स्यादेव प्राणरक्षणमिति भावः । केचित्तु पत्रानावरणेऽनयोः कतरः कुम्भ इति हनने मौढ्यं भविष्यतीति भावमाहुः । पल्लीपतिपुत्रीत्यनेन तव भीतत्राणमुचितमिति व्यज्यते ।

अत्र नाथते इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृतिः । सामान्यतस्तिवादिसूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिषिनाथः' इति सूत्रेणानाशिषि तन्निषेधात् । न चाशीरर्थः, त्वामिति कर्मतानुपपत्तेः, इष्टार्थस्यैवाशंसाविषयत्वात् । तस्मान्नाथति स्तनयुगमिति पठनीयम् ।

ननु नाथते इति स्वस्वरूपं संस्कृतमेव, तथा चार्थविशेषे न तथेति वक्तव्यम्, एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति, मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वं, यस्तु तथा सति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । तदेतदाह वृत्तिकारः—अत्रानुनाथत इत्यादि ।

अत्रार्थाप्रतीतिर्दूषकताबीजमिति निरस्तदोषत्वम्, अनुकरणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभाव इति प्रदीपकाराः।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु असाधुत्वज्ञानाभावः साधुत्वज्ञानं वा शाब्दबोधकारणम्, तदभावाच्छाब्दबोधस्थगनमेव दूषकताबीजम्। साधुशब्दान्तरस्मरणे शाब्दबोधेऽपि प्रतीतिमान्थर्यं दूषकताबीजमिति तत्त्वमित्याहुः।

वयन्तु साधुशब्दान्तरस्मरणे साधुत्वभ्रमे वा बोधेऽपि व्याकरणव्युत्पत्तिद्वाराऽर्थाप्रत्यायनमेवात्र दूषकताबीजमिति प्रतीमः।

अप्रयुक्तं (तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम्)।

यथा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥१४३॥

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा'-इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते।

अप्रयुक्तमित्यादि। तथाऽनुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तमित्यर्थः। अयमाशयः-येन रूपेणाऽऽम्नातमनुशिष्टन्तेन रूपेण कविप्रयोगाभाववत्त्वमप्रयुक्तत्वम्, अन्यथा घटपटादेरपि नपुंसकत्वेन प्रयोगेऽप्रयुक्तत्वं स्यात्, पुंस्त्वादिनाऽनुशासनादिति।

ननु यत्किञ्चित्कविनाऽप्रयुक्तं यावता वा? नाद्यः, एकस्य कवेः सर्वप्रयोगाक्षमत्वेन प्रयुक्तेष्वपि तत्र प्रसङ्गात्। नापरः, एतत्पद्यकर्त्तुरेव प्रयोगेन दैवतादेरपि पुंस्त्वादौ प्रयुक्तत्वप्रसङ्गात्। मैवम्। आलङ्कारिकसम्प्रदायस्य तन्त्रत्वात्। महाकविभिरालङ्कारिकैर्दैवतादीनां पुंस्त्वादेरप्रयोगात्। उदाहरणम्-यथाऽयमित्यादि। स्पष्टम्।

अत्रेत्यादि। अत्र दैवतानि पुंसि वेत्यनेनाम्नातः पुंल्लिङ्गोऽपि दैवतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः। नन्वत्र किं दूषकताबीजम्, न तावच्छक्तिविरहः, तत्सत्त्वात्। शक्तिस्मृतिविरहः इत्यपि नास्ति, शब्दानुशासनेन तद्ग्रहे स्मृतौ बाधकाभावात् इति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्बीजम्। अत एव श्लेषयमकादावदोषत्वम्। उद्भटालङ्कारसम्पत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुद्देश्यत्वात्।

वस्तुतस्तु तादृशकविसमयलङ्घनप्रयोजनानुसन्धानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिर्दूषकताबीजम्। अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः। यमकादावप्यदोषत्वम्, अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति।

असमर्थं (यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः) यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम्॥ १४४॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम्।

असमर्थमित्यादि। असमर्थमित्यल्पार्थे नञ्, तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः। समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेन्न। उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य। यथा हनधातोः पद्धति जघन जङ्घादिषु पदादिपदोपसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यं न पुनरविशिष्टस्य। यथा—तीर्थेत्यादि। हन्ति—गच्छति। स्पष्टमन्यत्।

अत्र हन्तीति। 'हन् हिंसागत्योः'—इति गमनार्थे पठितोऽपि हन्तिस्तत्प्रत्यायने स्वरूपायोग्यः। प्रहतोद्धतपद्धतिजङ्घादिषूपसंदानेन गतेः प्रत्यायकत्वेन न तत्पाठवैयर्थ्यम्। एव-

मध्ययनपरिपठितस्यापीङ् धातोरधि विना तत्र प्रयोगेऽसामर्थ्यमेवेत्यर्थः। अत्र स्वरूपायोग्यत्वेनार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नित्यता।

निहतार्थं (यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्) यथा—

यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा १४८

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते।

निहतार्थमित्यादि। निहतः—प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत्। प्रसिद्धस्तु भूरिप्रयोगाहितपदसंस्कारविषयः। गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसङ्करः। यथेत्युदाहरति—यावकेत्यादि। यावकरसार्द्रपादप्रहारेण शोणिता—उज्ज्वलीकृता रञ्जिता इति यावत्, कचाः—केशा यस्य तादृशेन दयितेन साध्वसतरला—यावकरसे रुधिरभ्रमाद्भयचकिता अत एव मुग्धा—मानिनी विलोक्य परिरभ्य सहसा—तत्क्षणमेव चुम्बिता। सति विलम्बे नायिकायाः भ्रमोच्छेदसम्भवादिति भावः।

अत्र शोणितेत्यादि। शोणितपदस्य रुधिरे प्रसिद्धिरप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे इति निहतार्थतेत्यर्थः। दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थितस्य विलम्बोपस्थितिः। अतो यमकादावदोषत्वम्, तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसम्मतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात्।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या॥

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥ १४६ ॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम्।

अनुचितार्थमिति। अनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तदित्यर्थः। यथेत्युदाहरन्ति। तपस्विभिरित्यादि। सत्रिभिर्याज्ञिकैः। स्पष्टमन्यत्। अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति, तदर्थे तस्य दर्शनात्। विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः। दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः। अतोऽस्य नित्यदोषत्वम्।

निरर्थकं (पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं) यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन १४७

अत्र हि शब्दः।

निरर्थकमित्यादि। निरर्थकमविवक्षितार्थकं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजकमिति यावत्। अत एव वाक्यालङ्कारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम्। तच्च निपातरूपं चादिपदं बहुवचनादि च। उदाहरणम्—उत्फुल्लेत्यादि। स्पष्टम्।

अत्र हिपदं निरर्थकम्, अर्थस्याविवक्षितत्वात्। दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम्। तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः, पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात्। न चैवमवाचकादौ, तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात्। नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता, चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्वप्रसङ्गात्, स्वरूपस्य ताद्रूप्यादिति। उच्यते। निरर्थकं प्रयुञ्जानस्य सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजम्, प्रयोजनानु-

सन्धानव्यग्रता वा।

अवाचकं यथा—

> अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
> भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।
> अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
> न जातहार्देन न विद्विषा दरः॥ १४८॥

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम्।

यथा वा—

> हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
> तद्विश्लेषरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्।
> किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
> तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना १४९

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम्।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्, यथा—

> जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
> प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः।
> भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः १५०

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति।

अवाचकमिति। विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः। अत एवासमर्थाद्भेदः, तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात्। एतादृशाविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात्, क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात्, तत्राद्यं द्विधा,

अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराद्यं यथा । अवन्ध्ये-त्यादि । वंशस्थं वृत्तम् । देहिनो—लोकाः । अवन्ध्यः–सफलः कोपो यस्य, यः सति कोपे मारयत्यत्रापराधिनं तस्येत्यर्थः । तथा ऽऽपदां–दारिद्र्यरूपाणां विहन्तुः–दातुरिति यावत् । जनस्य स्व-यमेव वश्याः भवन्ति । वैपरीत्ये दोषमाह—अमर्षशून्येन–क्रोधवर्जितेन विद्विषा—शत्रुणापि दरो–भयं न । जातहा-र्देन–कृतस्नेहेनापि जन्तुनाऽदात्राऽऽदरो नास्ति लोकेष्विति शेषः ।

अत्र पूर्वार्द्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दातृत्वं वि-वक्षितमिति, द्वितीयार्द्धे तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्र-युक्तम्, तत्र च 'जायते' इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तत्वेऽपि न विवक्षितयाऽदातृतया प्रकारेण शक्तिरित्यवाचकम् । तदेतदभि-प्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह–अत्र जन्तुपदमित्यादि ।

अनपेक्षितयोगमुदाहरति–हा धिगित्यादि । हा धिगिति दुःखातिशये यत्र सा–मदनुभूना शशिमुखी–चन्द्रानना दृष्टा, सा किल तामसी–तमोयुक्ता रात्रिः, चन्द्रसद्भावे तमसोऽयोग्यत्वा-दिति भावः । एवं तद्विश्लेषः–तस्याः वियोगः स एव रुग्रोग-स्तेनान्धकारितमन्धकारीकृतम्, अत एव दग्धम्, दुःसहदुःख-दत्वादमङ्गलमिदं दिनं–प्रकाशमयं कल्पितम्, अन्धकारितस्य प्रकाशमयत्वायोग्यत्वादिति भावः । किं कुर्मः–न किञ्चित्पौरु-षसाध्यम्, कुशले–इष्टे धाता सदैव चेद्विधुरो–वैरी न, तत्कथ-मधुना मे–मम जीवलोको–भूलोकस्तादृग्यामवतीमयः यत्र सा दृष्टा तद्रात्रिरूपो नो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम्, तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च

धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या दिनपदं दिनत्वेन शक्तं न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम्। तदाह वृत्तिकारः—अत्र दिनमित्यादि।

द्वितीयमुदाहरणन्तु जलं जलधरे क्षारमित्यादि प्रदीपोदाहृतं द्रष्टव्यम्। तत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम्। यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनास्तिकल्पैव।

तृतीयन्तूपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतमन्यथा च। तयोराद्यं यथा-जङ्घाकाण्डेत्यादि। स्रग्धरा छन्दः। 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' इति लक्षणात्। अयमर्थः—भर्त्तुर्महेश्वरस्य 'पदार्थाभिनयो नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रितम्' इत्युक्तलक्षणनृत्तस्यानुकारे भवान्याः अभिनवः—कोमलो दण्डपादः एकशरीरत्वात्प्रसह्योर्ध्वीकृतश्चरणो जयति, कीदृशः जङ्घाकाण्ड एव—ऊरुरतिशयितो नालो यत्र तादृशः। तथा नखानां किरणा एव लसन्तः केसराः—किञ्जल्कास्तेषामाली—पङ्क्तिस्तया करालो—दन्तुरः। प्रत्यग्रो—नूतनो योऽलक्तको—यावकरसस्तस्या भा—दीप्तिस्तस्याः प्रसराः—प्रसरणान्येव किसलयानि—नवदलानि यत्र तथाभूतः। मञ्जुमञ्जीरः—सुन्दरपादकटक एव भृङ्गो यत्र। अत एव निजतनुरेव स्वच्छलावण्यवापी तत्र सम्भूतमम्भोजं—पद्मं तच्छोभां विदधत्—दधदिति।

अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः, न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः। विसंसर्गेण करणे नियमितशक्तिकत्वात्। अन्त्यं तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राभ्रभ्राड्'इत्यादावुदाहरिष्यते। तदेवं निर्दूषणे प्रकाशे यत्'असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः, अवाचके तु धर्ममात्रे सः, विदधदित्युदाहरणन्त्ववाचकप्रकरणमध्ये ऽसमर्थस्यैव' इति

प्रलपितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबन्धनं सन्द-र्भविरुद्धं चेत्यनादेयम् । दूषकताबीजन्तु विवक्षितार्थानुपस्थि-तिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्, यथा—

साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥१५१॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तत्र सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ वा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता १५२

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥ १५३ ॥

एषु साधन–वायु–विनाशशब्दाः व्रीडादिव्यञ्जकाः ।

त्रिधाऽश्लीलमिति । अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लच् प्रत्ययः, कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वम्, तथा च कान्त्यभाव-वदिति पर्यवसन्नम् । कान्त्यभावश्च ग्राम्यादिष्वतिप्रसक्त इति व्रीडाजुगुप्साद्यालम्बनविभावादिभूतासभ्यार्थोपस्थितिद्वारा व्रीडा-जुगुप्साऽमङ्गलव्यक्तिहेतुकरताद्विशेषो वक्तव्यः । ग्राम्यश्च नास-भ्यार्थबोधक, किन्तु स्वत एव शोभारहितमिति न तत्सङ्कर इति बोध्यम् । न चैतत्रयेऽनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहे-तुकाकान्तिमत्सु नानार्थोऽप्यश्लीलशब्द इत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तिकारैस्त्रिधेत्यादि । तच्च प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षित-स्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालम्बनत्वात्, क्वचिदविवक्षितस्यार्थान्तरस्य

प्रकृतार्थेऽन्वयित्वथात्वात् , क्वचित्तादृशार्थस्यानिर्वाहिणोऽपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् । एषु त्रिषु क्वचित्किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र व्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य तथाभावो यथा—साधनमित्यादि । यत् यादृशमन्यस्य न विलोक्यते तादृशं सुमहदतिविपुलं साधनं—सैन्यं यस्य धीशालिनो—बुद्धिमतस्तस्य—पुरुषस्याराळितां—कुटिलीकृतां भ्रुवं कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यञ्जनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—लीलेत्यादि । अन्यस्य वनितायाः निःशङ्कं दष्टोऽधरो येन तथाभूतः, अत एव लीलातामरसेन—क्रीडाकमलेनाहतः—क्रोधातिशयान्नायिकया ताडितः कश्चिद्विलासी केसरदूषितेक्षण इव नेत्रे व्यामील्य स्थितोऽभूत् । मुग्धा कुड्मलितराननेन तस्य—नायकस्य वायुं ददती स्थिता, मुखवातेन नेत्रपीडा शाम्यतीति भावः । तेन—नायकेन भ्रान्त्याऽथ वा धूर्त्ततया नतिमृते—प्रणतिं विनैव सा—मुग्धाऽनिशं चुम्बितेत्यर्थः । नतिं विनैव यच्चुम्बनं तत्र भ्रान्त्या धूर्त्ततयाऽथ वेति प्रयोजकसन्देहः । तत्र भ्रान्तिर्मुग्धायाः नेत्रदूषितत्वज्ञानरूपा धूर्त्तता तु नायकस्य स्फुटैव । यद्यप्युभयोरपि प्रयोजकत्वाद्विकल्पः सन्देहो वा न युज्यते तथापि प्राधान्यमाश्रित्य तदुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु कैश्चिदुक्तम्—भ्रान्त्याऽथ वा धूर्त्ततया वायुं ददतीत्यन्वय इति, तदयुक्तम् । मुग्धेत्यस्यासाङ्गत्यापत्तेः । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते ।

अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—मृदुपवनेत्यादि । मालिनी छन्दः । मृदुपवनेन—मन्दानिलेन विभिन्नो, घनेन रुचिरः—सुन्दरतरः कलापो, मत्प्रियायाः

विनाशः दद्य निःसपत्नो—गतप्रतिपक्षो जातः। रतिविर्गलित-बन्धे सुकेश्याः केशपाशे कुसुमसनाथे सति एष बर्हो—मयूरः कं हरेत्—न कञ्चिदनुरञ्जयेदित्यर्थः। चन्द्रकसाम्येन कुसुमसनाथतोक्तिः। बर्हीत्यत्र बर्ह इत्यपपाठः। 'पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यनुशासनात्।

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः। एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारकत्वमूहनीयम्; न्यायसाम्यात्। दूषकताबीजन्त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकताद्दशार्थोपस्थितिः। नीरसे तु चमत्कारापकर्षत्वं तस्याः। अथ वा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं, तद्बीजम्। असभ्यार्थोपस्थितिर्हि श्रोत्रियसमूहे चण्डालागमनमिव वैरस्यमापादयतीति। अतः शमकथायां दोषत्वाभावः, तादृशार्थोपस्थितेः शमपोषकत्वात्। भाव्यमङ्गलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम्, वैमुख्याभावात्। शिवलिङ्ग-भगिनी—ब्रह्माण्डादिशब्देषु तु समुन्नीतगुणलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेर्नायं दोषः। तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—एषु साधनेत्यादि।

सन्दिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्तत्र भवान् सम्पराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां बन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपाङ्कुरु १५४

अत्र बन्द्यां किं हठहृतमहिलायां, किं वा नमस्यामिति सन्देहः।

सन्दिग्धमिति। सन्दिग्धत्वं विवक्षिताऽविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसन्देहविषयत्वम्। यत्तु भास्करप्रभृतिभिरुक्तम्—अनिश्चितानुपूर्वीकत्वं सन्दिग्धत्वमिति, तदसत्। वाक्यदोषे 'सुरालयोल्लास' इत्यादौ मार्गणादिपदे आनुपूर्वी-

निश्चयेऽपि सन्दिग्धत्वेन तदन्याप्तेः। यथेत्युदाहरति-आलिङ्गितेत्यादि। स्पष्टम्।

अत्र वन्द्यामित्यादि। अयमाशयः—अत्र वन्द्यामिति पदं वन्दीशब्दे सप्तम्यन्तम्, वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति सन्देहः, प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपाङ्कुरिति, द्वितीये नमस्यामाशीःपरम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात्संशयः। दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः। अतो यत्र सन्देह एवोद्देश्यस्तत्र, यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयः तत्र चादोषत्वमिति।

यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्-वन्दी वन्द्या वेत्यर्थानिश्चयादनिश्चयः। न चानुपूर्वीनिश्चयाभावात् कथमर्थद्वयोपस्थितिरिति वाच्यम्, लाघवेनानुपूर्वीज्ञानमात्रस्यैव तन्त्रत्वात्तत्संशयेऽप्युपपत्तेः, 'श्वेतो धावति' इत्यादौ तथैवोपगमात्। अत्रार्थानिश्चय एव दूषकताबीजमिति। तन्न रमणीयम्। आनुपूर्वीनिश्चयस्यार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वं न त्वर्थसन्देहं प्रत्यपि। न चार्थानिश्चयमात्रं दूषकताबीजम्, यत्रार्थानिश्चय एवोद्देश्यस्तत्रापि दोषापत्तेः।

अप्रतीतं (यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्) यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम्॥ १५५॥

अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः।

ग्राम्यं (यत्केवले लोके स्थितम्) यथा—

राकाविभावरीकान्तसक्रान्तद्युति ते मुखम्।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः॥ १५६॥

अत्र कृदिरिति।

अप्रतीतमित्यादि। नञोऽल्पार्थकतयाऽलङ्कारशास्त्रातिरिक्तैकशास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः। अत एव रविभट्टाचार्याः प्राहुः—उभयप्रसिद्धार्थकेऽलङ्कारशास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थके वा न दोष इति, अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः, तस्य शब्दानुशासनेऽलङ्कारातिरिक्तशास्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धेः।

यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम्—प्रतिशास्त्रे इतं-ज्ञातं प्रतीतम्, यत्किञ्चिच्छास्त्रपरिभाषितमित्यर्थ इति। यच्च गोविन्दमहामहोपाध्यायैर्व्याख्यातम्—शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमित्यर्थ इति। तदुभयमप्यवद्यम्। अलङ्कारमात्रप्रसिद्धेऽपि तत्त्वापत्तेः। अत एव मुखादौ प्रयुज्यमानं चन्द्रादिपदं शास्त्रान्तराप्रसिद्धमपि अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धत्वान्नाप्रतीतिमिति द्रष्टव्यम्।

यथेत्युदाहरति—सम्यग्ज्ञानेत्यादि। विधीयमानं—हस्तपादादिना क्रियमाणमप्येतत्सांसारिकं कर्म सम्यक्ज्ञानं—तत्त्वज्ञानमेव महाज्योतिः, सर्वप्रकाशकत्वात्। तेन दलिताशयताजुषः—विनाशितमिथ्याज्ञानजन्यवासनाभावभाजः पुरुषस्य बन्धनं—बन्धजनकं न भवेदित्यर्थः।

अत्राशयेत्यादि। आशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः। शास्त्रादावित्यादिपदेन तत्तच्छास्त्रमात्रप्रसिद्धमन्यदप्यूह्यमिति ध्वनितम्। दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः। अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम्, प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम्।

यत्तु सारबोधिनीकारैरुक्तम्—वासनायां प्रयुक्तस्याशयशब्दस्य योगशास्त्रमात्रपारिभाषितत्वाद्विरलप्रयोगेन झटिति न संस्कारोद्बोधकता, किन्तु भावनयैवेति भावनाविलम्बात्प्रतीतिमान्थर्यमेव दूषकताबीजमिति । तन्न निरवद्यम् । इदं हि सकलशास्त्राभिज्ञं प्रत्येव सम्भवति, न पुनस्तच्छास्त्रानभिज्ञं प्रत्यपि, सर्वज्ञस्य च दुर्लभत्वात् ।

ग्राम्यमित्यादि । ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं ग्राम्यं न तु शास्त्रेऽपि, अत एवाप्रयुक्ताद्भेद इति भास्करादयः । अपरे तु देश्यमनेन सङ्गृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः; किन्तु गल्लभल्लादय इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । न खलु वाग्देवतावतारोक्तिर्विरुद्धं विद्वद्भिरादियते । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धं तस्मिन् देशे सर्वैर्लोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः । यस्मिन्देशे सर्वैर्लोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तत्पदं तद्वस्तुनि तद्देशे ग्राम्यमित्याशयः । तेन देश्यमपि सङ्गृहीतम् । अत एवाऽग्रे खादन पान-गल्लादय-उदाहरणीयाः । कलम-महिषी-दध्यादयश्च प्रत्युदाहरणीयाः ।

यथेत्युदाहरति—राकेत्यादि । स्पष्टम् । अत्र कटिशब्दः लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । विदग्धमात्रवेद्यं नागरम्, ग्राम्यभिन्नमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वम्, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलमिति न तत्सङ्करः ।

नेयार्थं—

(निरूढाः लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित्, काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥
इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम्) यथा—

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥१५७॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

नेयार्थमिति । नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना निषिद्धा या लक्षणाः तद्विषयत्वम् । वृत्तौ 'काश्चिन्नैव त्वशक्तित' इति चतुर्थपाद एव दृश्यते । क्वचित्तु पादचतुष्टयात्मकः पाठो दृश्यते । यथेत्युदाहरति—शरत्कालेत्यादि । हे तन्वि ते मुखं शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियं चपेटापातनातिथिं करोतीत्यन्वयः ।

अत्रेत्यादि । अयमाशयः—अत्र चपेटापदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा प्रयोजनम्, मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेरिति । अत एव रविभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम्—प्रयोजनप्रतिपादनक्षमे वाचकशब्दे सत्यवाचकशब्दाभिधानमशक्तिः । एवं च निष्प्रयोजनलाक्षणिकपदत्वं लक्षणम् । तथा च जयतीत्येवोच्यतां किं लाक्षणिकपदप्रयोगेन, चन्द्रवैलक्षण्यप्रतीतेरुद्देश्यायास्तत एव भावात् । यत्र तु मुख्यशब्दप्रयोगेनोद्देश्याप्रतीतिस्तत्र लक्षणा 'गङ्गायां घोष' इत्यादाविवेति । दूषकताबीजं च वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति । नित्योऽयं दोषः ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः, अन्यत् केवलं समासगतञ्च। क्लिष्टं (यतः अर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता) यथा—

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिरुद्गमभासिभिः।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम्॥१५८॥

अत्र अत्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः।

अथेत्यादि। क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्याभिसम्बन्धः। तदयमर्थः-क्लिष्टत्वादिकं दोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव सम्भवति, तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता। असमासे वाक्यदोषत्वमेव। इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम्, द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति। तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ क्लेशवत्। यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता तदित्यर्थः। निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो भेदः। विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य द्रागनुपस्थितेर्वा। आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वं 'धम्मिल्लस्य' इत्यादौ, अन्त्ये तु पददोषत्वमपि। यथेत्युदाहरति—अत्रिलोचनेत्यादि।

अत्रात्रीत्यादि। अयमाशयः—अत्रिलोचनसम्भूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽपि अत्रिलोचनसम्भूतसादिना चन्द्रादेर्न द्रागुपस्थितिः, अन्यस्यापि तथाभावात्, नियामकस्याभावाच्च, एवम्, चन्द्रोद्गमभासित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः, चन्द्रविकास्यकुसुमान्तरसाधारण्यात्। अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः। तस्मादिदं क्लिष्टम्, चन्द्रादिपदेनैव सिद्धेरपुष्टञ्च। इदं पद्यार्धमपि पदम्, समस्तत्वात्। इदमेव च 'अ-

त्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्योतेनावभासेभिः' इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम्। यत्र तु विशेषणं नान्यसाधारणं तत्र न दोषः। यथा—'शतार्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः' इत्यत्र दशभुजत्वं त्रिलोचनत्वं च रावणशिवयोरेव। इयमेव 'पदार्थे वाक्यरचना' इत्यर्थगुणं प्राञ्चो वदन्ति। दूषकताबीजं प्रतीतिविलम्बः। प्रहेलिकादौ तस्येष्टत्वाददोषत्वम्। मत्तोक्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात्।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् यथा

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा—
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयम्।

अविमृष्टेत्यादौ अविमृष्टः—प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् अविमृष्टविधेयांशम्। प्राधान्यं च तत्प्रतीतियोग्यता। सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यम्। अतो 'न्यक्कारोह्ययम्' इत्यादौ 'क्षणमप्यमुक्ता' इत्यादौ च नाव्याप्तिः। प्रथमे उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात्। यथेत्युदाहरति—मूर्ध्नामित्यादि। स्रग्धरा छन्दः। लक्षणमुक्तम्। उद्वृत्त-समुद्धतम्, यद्वा वृत्तं—मर्यादा उद्वृत्तं—निर्मर्यादमित्यर्थः, तादृशं यत्कृत्तं—कर्त्तनं तेनाविरलं—निर्भरं यथा स्यात्तथा गलाद्गलन्ती या रक्तस्य संसक्ता-सघना धारा तया धौतौ यावीशाङ्घ्री-महेश्वरचरणौ तत्प्रसादेनोपनतः—प्राप्तो यो जयस्तेन जगति जातो मिथ्यामहिमा येषां तेषां मूर्ध्नाम्। कैलासस्य—हरगिरेरुल्लासनेच्छा-

था:-उत्पाटनाकाङ्क्षाया व्यतिकर:-सम्पर्क: कैलासचालनरूप: स एव पिशुन: सूचकस्तेनोत्सर्पी-दिक्षु प्रकटीभूतो यो दर्पो-गर्वस्तेनोद्धुराणामुद्भटानां दोष्णां-बाहूनां च एषामित्युभयत्र सम्बद्ध्यते। एषां-सम्यग्विद्यमानानां किमेतत्फलम्। यदिह नगरीरक्षणे-लङ्कागोपने प्रयास:-उद्योग: किन्तु बहिर्निःसृत्य राममारणमेवेत्यर्थ:।

ननु नगरीरक्षणप्रयासो राममारणं च दोष्णामेव धर्म इत्युभयमपि दोष्णामेव विशेषणम्। मूर्ध्नामित्यस्य तूद्धृत्तकृत्तेनैव सम्बन्ध:, चकारोऽपि विशेषणसमुच्चयार्थ इति चेत्। अत्र ब्रूम:-न खलूद्धृत्तकृत्तेत्यादिविशेषणं दोष्णामुत्कर्ष-कम्, स्वमस्तककर्त्तने तेषां प्रयासम्भवात्, किन्तु रिपुकण्ठक-र्त्तनमेव पौरुषम्, मूर्ध्नान्तु तद्विशेषणं तादृशोत्कटक्लेशसहिष्णुत-या लोकोत्तरशौर्यं व्यञ्जयति। किञ्च शौर्यं बलं चोभयमपि प्रबलरिपुमारणप्रयोजकमिति न तथात्वे पूर्वार्धवैयर्थ्यं शङ्कनीयमि-ति सुधीभिर्ध्येयम्।

अत्र मिथ्येत्यादि। अयमाशय:-यद्यत्र मिथ्यामहि-मत्वमनुवाद्यं स्यात्तदा तदनूद्य किञ्चिद्विधेयं स्यात्, प्रकृते तु यदि तदैव मिथ्यामहिमत्वं जातं तदिदानीं नगरीरक्षणे प्रयासो नानुचित:, यदि तु विधेयं स्यात्तदा तादृशेनापि कर्मणा यन्म-हिमत्वं तदाऽभूत्तदिदानीं मिथ्या बभूव, यत: स्वनगरीरक्षणे-ऽप्यसामर्थ्यमिति प्रतीति: सिद्ध्यति, अतो मिथ्यात्वस्यैवाप्राप्त-त्वान्मिथ्यामहिमत्वमित्यस्य महिम्नो मिथ्यात्वमित्यर्थ एव कर-णीय:। तच्च मिथ्यात्वं बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम्। किञ्च उद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक् पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दि-श्याप्राप्तं विधीयते, पर्वतो वह्निमानितिवत्, न तु समासे, अ-

न्यथा वन्हिमत्पर्वत इत्यभिधानापत्तेः।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र नगरीरक्षणे एव यत्प्रयासस्तन्मूर्द्धा महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयम्, अप्राप्तत्वात्। अत एव नानुवाद्यम्। प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवोचितम्, अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसम्बन्धः स्यात्, तच्च बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम्, विशेषणप्राधान्ये समासाननुशासनात्। किञ्च उद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक् पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते। न च समासे पृथक् पदाभ्यामुपस्थितिः, अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरितीति। एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम्। तत्र कर्मधारये यथा वेत्युदाहरति—

यथा वा—

स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्ती पुनः पुनः केशरपुष्पकाञ्चीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्। मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः।

कुमारसम्भवे पार्वतीवर्णनमिदम्। स्थानविदा—आधारसाद्गुण्यविज्ञेन। स्मरेण—कामेन। न्यासः पुनर्ग्रहणसमर्पितं द्रव्यम्। न्यासीकृतां कार्मुकस्य द्वितीयमौर्वीमिव नितम्बात्स्रस्तां केसरपुष्पकाञ्चीं—वकुलकुसुमक्षुद्रघण्टिकां पुनः पुनरवरोपयन्ती यथास्थानं निवेशयन्तीत्यर्थः।

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुत्प्रेक्ष्य विधेयम्। अयमाशयः—स्वीयवस्तुन एव न्यासीकरणं न तु तत्सदृशस्येति नोपमा, किन्तु न्यासीकरणे हेतुत्प्रेक्षेयम्, तत्र च हेतुर्द्वितीयत्वमेव, मौर्वीत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् इति। तच्च द्वितीयत्वं कर्मधारये

परपदप्राधान्याद् गुणीभूतम्। मौर्वीं द्वितीयामिति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः। नन्वत्र काक्वा द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत्। न। तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम्, द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात्। मौर्वीत्वन्तु तस्याप्रयोजकम्, अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रम्। अयम्भावः—मौर्वीभिन्नस्यापि यस्य कस्यापि पदार्थस्य सद्वितीयस्य न्यासीकरणान्मौर्वीत्वं न न्यासीकरणे प्रयोजकं किन्तु ज्यारूपवस्तुविशेषपरिचायकमेवेति। तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमात्रप्राधान्येन वक्तव्यम्। अतएव 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः, अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतार आह—अत्र मौर्वीं द्वितीयामिति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यमिति।

बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावं यथा चेत्युदाहरति।

यथा वा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ १६१॥

अत्र 'अलक्षिता जनिः' इति वाच्यम्।

कन्या वरयते रूपं पित्राद्यास्तु कुलीनताम्।
मातरो धनमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः॥

इत्यभिप्रायेण कपटवटोः पार्वतीं प्रति वचनमिदम्। स्पष्टम्।

वंशस्थं वृत्तं 'जतौ तु वंशस्थमुदारितं जरौ' इति लक्षणात्। अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितं तच्च समासे न्यग्भूतम्। अलक्षिता जनिरिति पौर्वापर्यविपर्ययासत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्त्तते। नञ्समासे यथेत्युदाहरति-

यथा वा—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता।
या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्ति तनोति तव सम्प्रति धिग्धिगस्मात् ॥१६२॥

अत्र 'न मुक्ता' इति निषेधो विधेयः।

यथा—

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी १६३

इत्यत्र।

न त्वमुक्तानुवादेनान्यदत्र किञ्चिद्विहितम्,

यथा—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत॥१६४॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादि।

वसन्ततिलका छन्दः। विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखी-नामियमुक्तिः। प्रभो आनन्दसिन्धुः—प्रमोदसागरः। अतिचापलशालिचित्तस्य सन्दाननं-निगडनं तस्यैकं-केवलं सदनं—बन्धना-

गारम् । उभयमिदं रूपकं नायिकाविशेषणं च, एतादृशी या नायिका सर्वदैव भवता क्षणमप्यमुक्ता तदुदन्तचिन्ता—तस्याः वार्त्ताप्रसङ्गः सम्प्रति तव तान्ति-ग्लानिं तनोति धिग्धिगस्मान् । अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेयः ।

यथेत्यादि । अयमाशयः—अत्रावान्तरवाक्येऽमुक्तेत्यनेन 'नवजलधरः सनद्धोऽयम्'इत्यादिपद्यं मेघादौ निशाचरादिभ्रमानन्तरं विशेषदर्शिनः पुरूरवस इयमुक्तिस्तत्रेव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु 'जुगोपात्मानं' इत्यत्रेवात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादिवदमुक्तताद्यनुवादेनान्यत्किञ्चिद्विधेयमस्ति । न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किन्तु पर्युदास एव । यदुक्तम् ।

विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।

इति । कथं तर्ह्यश्राद्धभोजीत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । मैवम् । पर्युदासेनाक्षेपात् । ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयताम् फलाविशेषादिति चेत् । भवेदप्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्यनेन सम्बन्धः स्यात् , स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना विवक्षित न च पर्युदासे तथा सम्भवः, समासे एकदेशेनान्वयायोगात् विशिष्टेनारोपितमुक्तत्वेनैवान्वयाच्च । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता, विधेयस्यानुपस्थितेः, किन्तु धारणे 'विदधत्' इतिवदवाचकत्वमेव स्यात्, समासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादिति चेन्न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्याक्षतेः । अत एव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् । न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति तर्हि विदधादित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेन्न, तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात । अमुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचके प्रवेश इति चेन्न, उभयोरसङ्कीर्णस्थलसम्भवे क्वचित्सङ्करेऽप्य

दोषात् । दूपकृतावीजं च विवक्षितार्थप्रत्ययः । तस्मान्नि-त्यदोषोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥१६५॥

अत्र 'कार्यमन्तरेण मित्रम्' इति विवक्षितम्, 'अकार्ये मित्रम्' इति तु प्रतीतिः ।

विरुद्धमतिकृदित्यादि । पदान्तरसान्निधानेन प्रकृतप्र-तीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकमित्यर्थः । तच्चेदमनेकधा प्रवर्त्तते । क्वचित्समासान्तरविग्रहेण, यथा सुधाकरेत्यादि । विशारदं-श्रेष्ठं विचेष्टितं यस्येति समासः । स्पष्टमन्यत् । अत्र कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितमकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते । अयम्भावः- कार्यस्याभावोऽकार्यं तेन मित्रमकृत्रिममित्रमित्य-स्याव्ययीभावः लक्षणानुसन्धाने विलम्बेन तदपेक्षया शक्तिलक्ष-णयोरन्यतराभावात्कर्मधारयेण झटिति कुकार्यप्रतीतिरिति । अत्रापश्लोकनविरोधिनञ्समासावयवस्य नञोऽप्रशस्तार्थकत्वम् ।

उक्तं च ।

तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ।
अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

यथा वा—

क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया यथा—

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥१६६॥

अत्र 'कण्ठग्रहम्' इति वाच्यम् ।

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे

निरूढः । तथा च 'रूढिर्योगमपहरति' इति कण्ठग्रहार्थापहारेण रोगविशेष एव प्रतीयते ।

क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वाद्यथा ।—

'यथा वा—

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।
तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथ वा शिष्यः कथं विस्मृतः ।

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

परशुरामोक्तिरियम् । धनुर्व्यारुजता—भञ्जता—तेन दाशरथिना भूतेषु प्राणिषु करुणासन्तानो-दयासमूहस्तेन शान्तः आत्मा यस्य तथाभूतस्य भगवतो भवानीपतेर्देवान्महेश्वराद्यदि नाम न त्रस्तम्—शान्तात् न कश्चिद्बिभेतीति, तदस्त्विति भावः । तस्य-पुत्रस्तु मदेन—गर्वेणान्धस्य—द्वितीयमनवलोकयतस्तारकासुरस्य वधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवो दुष्टमारकत्वेन विश्वविख्यातः स्कन्दः अथ वा स्कन्द इव प्रियोऽहं शिष्यस्ततोऽप्युग्रतरः कथ विस्मृतः तस्मात् गर्विष्ठो दाशरथिर्मारणीय एवेति भावः ।

अत्र भवानीत्यादि । अयम्भावः—अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्राक् प्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्व्यर्थकतया यथा—

यथा वा—

गौरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः।
सविधे निरहङ्कारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः॥१६८॥

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति।

स्पष्टम्। अत्राम्बिकेत्यादि। अम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्ववन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः। तदुक्तं—नृसिंहपुराणे—'शक्तित्वाल्लोकमातृत्वादम्बिका त्वं भविष्यसि' इति। दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः। अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम्। क्लिष्टत्वादिविशेषेषु समासगतत्वमुदाहृतमेव। समासगतेषु श्रुतिकटुमुदाहरति—

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना।
बर्हिनिर्ह्रादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः॥१६९॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम्।

स्पष्टम्। एवं च्युतसंस्कृत्यादयो द्रष्टव्याः।

उक्तान् पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन॥५२॥

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः। एते इति। श्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः श्रुतिकटुत्वादय इत्यर्थः। अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः। न चासाधुत्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तत्त्रितयापासनमिति सम्प्रदायः। तदसत्। 'सोऽध्यैष्ट' इत्यादौ श्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात्। न च तत्रापि तथैवेति वाच्यम्, परुषवर्णारब्धत्वस्य तत्र

एव सत्त्वात्। तथात्वेऽपि वा 'स रातु वो दुश्च्यवनः' इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः। नहि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते, अप्रयुक्तत्वस्य पदमात्रधर्मत्वात्। किञ्च—अवाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतम्। 'न्यक्कारोऽह्ययम्' इत्यत्रापि नाव्याप्तिः, उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात्। अतएवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादनम्। 'योऽसौ सुभगे तवागत' इत्युदाहरणे मूल एव स्फुटमेतत्। एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम्। नचाऽसमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः, तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात्। यथोदाहृतेन जन्तुपदेन। व्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति।

तत्र श्रुतिकटुवाक्यगतं यथा—

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ
समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ १७० ॥

उपजातिश्छन्दः। कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणि षड्वर्गम्। स्पष्टमन्यत्।

ननु 'वैयाकरणे वक्तरि श्रोतरि वा कष्टत्वं गुण' इति वक्ष्यमाणत्वात् वैयाकरणोक्तमिदं कथं दुष्टमिति चेत्। उच्यते। न खलु वैयाकरणोक्तं सर्वं श्रुतिकटुवदुष्टम्, किन्तु वैयाकरणेन स्ववैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तमेव। एवं वैयाकरणे

श्रोतरि नादुष्टं गुणो वा, किन्तु वैयाकरणे श्रोतरि तद्वैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तमेव। अत एव श्रीवाग्देवतावतारस्तथैवोदाहरिष्यति। ध्वनितं चेदं सर्वं श्रोतरीति पदं परिहृत्य 'प्रतिपाद्ये' इति वदता। एवं 'वैयाकरणे वक्तरि कष्टत्वं गुण' इत्यस्य स्वयं ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वेन भट्टिकाव्यस्य व्याकरणार्थनिरूपणैकतात्पर्यस्य पद्यमिदं श्रुतिकटुत्वे कथमुदाहृतमिति न जानीम इति विद्यारण्योक्तं दूषणं तेषामेवेति द्रष्टव्यम्। अप्रयुक्तमुदाहरति-

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम्।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसम्मतान्॥ १७१॥

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः, अनेडमूको मूकबधिरः।

स दुश्च्यवनो वो-युष्मभ्यं भावुकानां-कल्याणानां परम्परां रातु-ददातु 'रा दाने' इत्यदादिको धातुः। च-पुनः। अनेडमूकशब्दश्च मूकबधिरेऽप्रयुक्त इत्यर्थः।

निहतार्थमुदाहरति-

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः॥ १७२॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः।

अत्र सायकादय इत्यादि। सायकशब्दः खड्गे मकरध्वजशब्दः समुद्रे क्ष्माशब्दो भूमौ अब्जशब्दश्चन्द्रे श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः। न चैषामेतेषु प्रसिद्धिर्भूयस्त्वमतः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरर्थैर्निहतार्था इत्यर्थः।

अनुचितार्थमुदाहरति—

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो।
शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह॥१७३॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः।

शिखरिणी छन्दः। हे विभो—प्रभो कुं—पृथिवीं विन्दति—लभते इति कुविन्दो भूपतिस्त्वं तावद्गुणानां—विद्यादानशौर्यादीनां ग्रामं—समूहमभितः—सर्वत्र पटयसि—पटुं करोषि, 'ईदृशी विद्या, ईदृशं दानम्, अहो शौर्यम्' इति लोकैः प्रशंसया निर्मलीकरोषीति यावत्। व्यङ्ग्यार्थस्तु कुविन्दस्तन्तुवायस्त्वं गुणग्रामं—सूत्रसमूहं पटयसि—पटं करोषीति। च—पुनः एते नग्ना—वन्दिनो दिशि दिशि तव यशो गायन्ति। कुविन्दपक्षे नग्ना—विवस्त्राः पटलाभे त्वद्यशो गायन्तीति। तथापीत्यनेन कीर्त्तौ स्त्रीत्वारोपः। तथापि—त्वयि सत्यपि यशस्विनि शरज्ज्योत्स्नावद्गौराणि अत एव स्फुटानि—प्रकाशमानानि विकटानि—विपुलानि यानि सर्वाङ्गानि तैः सुभगा त्वत्कीर्त्तिर्विगताच्छादनं—विगतावरणं भ्रमति। कुविन्दपक्षे विगतवस्त्रं यथा स्यात्तथा भ्रमति। सम्भावितपतिकायाः स्त्रियोऽनावरणभ्रमणं विवस्त्रभ्रमणं चानुचितमिति भावः।

अत्र प्राकरणिके राजरूपेऽर्थे तदन्वययोग्ये चार्थे तत्तच्छब्दानामभिधाया नियमनात्तन्तुवायरूपोऽर्थस्तदन्वययोग्यश्चार्थो व्यञ्जनया गम्यते। ततश्चासम्बद्धार्थाभिधायकत्वापत्तिभयेनोपमायां पर्यवसानम्। उक्तं चास्माभिः 'भद्रात्मन' इत्यादिव्या-

ख्यावसरे 'असम्बद्धार्थद्वयबोधकत्वेन वाक्यभेदापत्ते'रिति। एवं च राज्ञोऽनुचितं तन्तुवायौपम्यं वाक्यमहिमलभ्यमिति वाक्यमनुचितार्थम्। तदाह श्रीवृत्तिकारः—अत्र कुविन्दादीत्यादि।

यत्तूक्तं प्रदीपकारैः—'अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नग्नेति वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रश्लेपादयशः, विगताच्छादनमिति विगतवस्त्रमित्यर्थानुपश्लोक्यमानापकर्षद्योतकतयाऽनुचितान्प्रकाशयन्तीति'। तन्नायश इत्यकारप्रश्लेषः प्रामादिकः, अयशस्विपतिकायाः स्त्रियो विवस्त्रभ्रमणस्यापि सम्भवेन वाक्यार्थस्यासामञ्जस्यापत्तेः। नन्वत्र कुविन्दपदात्प्रथमं जातिविशेषोपस्थितौ राजनि तन्निहतार्थमिति चेत् सत्यम्। किन्तु अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादयिष्यामः।

अवाचकमुदाहरति—

> प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम्।
> निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम्॥१७४॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्—विष्णुधाम—विषमाश्व—निद्रा—पर्णशब्दाः—प्रकृष्टजलद—गगन—सप्ताश्व—सङ्कोच—दलानामवाचकाः।

अयं विषमाश्वः—सूर्यः प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य—सजलमेघवदाकाशं प्राप्य 'आङ् पूर्वस्यापि रूपम्'। सहस्रपर्णानां—कमलानां निद्रां पलायनपरायणां करोति—दूरीकरोतीत्यर्थः। अत्रोपसर्गरूपप्रशब्दस्य धातुयोग एवानुशासनात्प्रकर्षानुपस्थापकता। एवं च प्राभ्रभ्राट् विष्णुधाम विषमाश्व निद्रा सहस्रपर्णपदानां सजलनिर्जलमेघसामान्यगगनभूतलपातालस्थानत्रय-

अयुग्मसङ्ख्यावच्छिन्न इन्द्रियवृत्तिनिरोधपत्रसहस्रवद्वाचकानां स-जलमेघ गगन-सम्राश्व-सङ्कोचन-पद्मपरत्वादवाचकत्वं बोध्यम् । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्-अभ्रे भ्राजते इत्यभ्रभ्राट्-जलदः प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड् यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम् । अत्र माभ्रभ्राडिति प्रकृष्टजलदे विष्णुधामेति पदे विषमाश्व इति सप्ताश्वे निद्रेति सङ्कोचे सहस्रपर्णेति महस्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकारेणावाचकानि । कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वमिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकार आह-अत्र प्राभ्रेत्यादि ।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधे ॥ १७५ ॥

अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहनशब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः ।

उपसर्पणमभिगमनं रिरंसोद्योगश्च । कम्पना-सेना, कम्पयुक्ता च । वामलोचना प्रतिकूलदृष्टिः, कान्तलोचना नायिका च । प्रहरणं-मारणं, कामशास्त्रप्रसिद्धं दम्पतीजघनताडनश्च । मोहनं-विपक्षसम्मोहनं, निधुवनं च । एवं च शत्रून्प्रति वामे-विरुद्धे लोचने यस्यास्तादृशी उपसर्पन्ती-द्विषदभिमुखं गच्छन्ती भूपतेः कम्पना-सेना तत्तत्प्रहरणे-तस्य तस्य मारणे उत्साहो यस्यास्तथाभूता सती मोहनं-विपक्षसम्मोहनमादधे-इति विवक्षितवाक्यार्थप्रतीतिदशायामुपसर्पन्ती रतोद्यता कम्पना कम्पयुक्ता वामलोचनाऽपि कान्तं तदनिर्वचनीयप्रहरणेन स्वजघनेन पुरुषजघनताडने उत्साहवती सती भूपतेर्मोहनं निधुवनमादधे-कृतवतीत्यर्थान्तरव्यञ्जनेन व्रीडादायित्वादुपसर्पन्तीत्यादिशब्दा अश्लीलाः

दुष्टा इति भावः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीसूत्रकृदाह—अत्रो-पसर्पणेत्यादि ।

जुगुप्सादायि यथा—

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनम् ॥१७६॥

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादा-यिनः ।

प्रवर्त्तनं—कृतिः, पुरीषत्यागश्च । स्पष्टमन्यत् । अत्र वान्तो-त्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थकतया प्रवर्त्तनमिति पुरीषत्यागरूपा-र्थान्तरतया जुगुप्सां प्रयच्छन्ति ।

अमङ्गलार्थं यथा—

पितृवसतिमहं प्रयामि तां सह परिवारगणेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रती-तावमङ्गलार्थत्वम् ।

अपरवक्त्रं छन्दः । 'अयुजि ननरला गुरुः समे न्जम-परवक्त्रमिदं ततो जरौ' इति लक्षणात् । अहं परिवारगणेन सह तां पितृवसतिं—स्वजनकगृहं प्रयामि। यत्र मे हृदयं पावकान्वये-शुद्धिकारके वंशे सपदि—शीघ्रमशेषितमुन्मूलितः शोक एव शल्यो यस्मात्तादृशं भवतीति विवक्षितार्थबोधकाले तां पितृवसतिं-श्मशानं प्रयामि । यत्र—श्मशाने पावकान्वये—चिताग्निसम्बन्धे मे हृदयमशेषितशोकशल्यकं—भस्मरूपं भवतीत्यर्थान्तरव्यञ्जनेन पि-तृवसतिपावकान्वयशब्दावमङ्गलार्थत्वादश्लीलाविति भावः ।

ननु पावकशब्दस्य कथममङ्गलार्थत्वं वह्निशब्दस्येवातथात्वात् इति चेत् । मैवम् । यत्रेत्यनेन श्मशानाकृष्ट्या तत्सम्बन्धिनो-

वह्निश्रिताश्रित्यप्रतीतेः । व्याख्यातं चास्माभिस्तथैव । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम् । अत्र पितृगृहं पावने वंशे इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसम्बन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकृदाह—अत्र पितृगृहमित्यादि ।

सन्दिग्धमुदाहरति—

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यते ॥१७८॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देव-सेना-शर-विभूत्यर्थाः किं मदिराद्यर्थाः इति सन्देहः ।

सुरालयो-देवगृहं, मदिरागृहं च, कम्पना—सेना कम्पश्च, मार्गणो बाणो मार्गणं—याचनं च, भूतिः—सम्पत्तिर्भस्म च, । अन्वयस्स्पष्टः । अत्र प्रकरणाद्यभावात्स्तुतिर्निन्दा वेति सन्देहः । तदाह वृत्तिकृत्—अत्र किं सुरादीत्यादि ।

अप्रतीतमुदाहरति—

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥१७९॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

हे सखे तीव्रः—परमः संवेगो—वैराग्यन्तत्तायुक्तस्य, अत एवाधिमात्रोपायस्य अधिमात्रः- सन्निहितसमाधिलाभेन दृढज्ञानवानुपायो-यमनियमादिर्यस्य तादृशस्य तस्य योगिनः दृढभूमिर्दृढसंस्कारः काभिरपि चित्तवृत्तिभिरभिभवितुं न शक्यते, तथाभूतः स लोकोत्तरो यत्नो—निदिध्यासनरूपः प्रयत्नः प्रियप्राप्तौ—आत्मसाक्षात्कारे फलित इत्यर्थः । अयम्भावः—यो-

गिनस्तावत् त्रिविधा भवन्ति—मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्च। ते च प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः। एवं नव भेदाः भवन्ति। तेष्वधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगो योगी भवति सिद्ध इति। दोषबीजमाह—अत्राधिमात्रेत्यादि।

ग्राम्यमुदाहरति—

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥१८०॥

अत्र गल्लादयः शब्दाः ग्राम्याः

स्पष्टम्। अत्रेत्यादि। अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्या इत्यर्थः।

नेयार्थमुदाहरति—

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥१८१॥

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला (भूः) कृता, नेत्रयुग्मं बोधयेति नेयार्थता।

दम्पतीप्रबोधनपरमिदं वाक्यम्। अत्राम्बरेत्यादि। अयमाशयः—अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम्। न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसम्बन्धेन (पर्यायत्वसम्बन्धेनेति यावत्) अम्बरपदं लक्षयति। तस्माच्च गगनप्रतीतिः। यद्वा, स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसम्बन्धेन (स्वपर्यायबोध्यत्वसम्बन्धेनेति यावत्) गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति वस्तुगतिः। एवं वैदूर्येत्यस्य मणौ, चरणेत्यस्य पादे, सत्त्वरजःपरेत्यस्य तमसि, निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ, युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे, वेदयेत्यस्य

बोधने लक्षणैव । न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वमिति । 'स्त्रीपुंसो मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम्' इत्यमरः ।

क्लिष्टमुदाहरति—

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥१८२॥

अत्र धम्मिलस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लिष्टत्वम् ।

गाथा छन्दः । अत्रेत्यादि । अत्र कुरङ्गशावाक्ष्याः धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे प्रतीतिव्यवधानमित्यर्थः ।

अविमृष्टविधेयांशमुदाहरति—

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥१८३॥

अत्र 'अयमेव न्यक्कारः'–इति वाच्यम् । उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न वृथात्वविशेषितम् । अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य ।

न्यक्कार इत्यादि । न्यक्कारो–धिक्कारः निन्देति यावत् । अयमेव, अन्येषां पराभवादिः मम तु रिपुसम्बन्ध एव न्यक्कार इत्यर्थः । मे यदरयः नैको द्वौ वा, पूर्वमेकोऽपि नासीत्सम्प्रति युगपदेव बहवो जाता इति बहुवचनेन ध्वन्यते । तत्राप्यसौ-मानुषः, सोऽपि तापसः–शस्त्रानभिज्ञः सोऽप्यत्रैव–मत्समीप एव राक्षसकुलं-आबालवृद्धाङ्गनं सर्वं निहन्ति–नितरां मारयति, जीवत्यहो रावणः,

अहो महदाश्चर्यमेवं विधेऽपि पराभवातिशये क्रोधाग्निनिर्दग्धोऽपि रावणो न भस्मीभवतीति भावः। धिग्धिक् शक्राजितम्। वीप्सया निन्दाऽतिशयो व्यज्यते। प्रबोधितवनेति णिजन्ताद्भावे क्तस्ततो मतुप् न तु क्तवतुप्रत्ययः, कर्मणि तस्यासाधुत्वात्। उत्थापितेन कुम्भकर्णेन वा किं—न किञ्चित्फलम्। स्वर्गमेव ग्रामटिकाऽल्पग्रामस्तस्य विलुण्ठनेन—विध्वंसनेन वृथोच्छूनैरेभिर्भुजैः किं, बहुवचनेन शत्रोर्भुजद्वयं मम तु बहवो भुजास्तथापि वैकल्यमिति ध्वन्यते। श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु—जीवतीति काका न जीवतीत्यर्थ इत्याहुः।

अत्रायमेव न्यक्कार इत्यादि। अयमाशयः—अत्र माप्तमरिमत्वम् 'अयम्' इत्यनूद्यमानं न्यक्कारत्वं विधीयतेऽतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम्। 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धवचनात्। अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत। 'अयं न्यक्कार' इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम्। अत एव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम्। अपि च—वृथोच्छूनैरित्यसङ्गतम्, उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात्, न तु वृथात्वविशेषितस्य, किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात्। अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात्, वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात्। ननु 'न्यक्कारोऽयम्' इत्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रयोगदर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः किन्तु क्रमविशेषादविवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति, शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात्, यथा विरुद्धमतिकृतीति।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वव्युत्क्रमाभ्यामेवायं वाक्यदोषः, किन्तु विधेयानुपस्थित्याऽपीत्याशयेन यथा वेत्युदाहर-

णान्तरं दर्शयति—

यथा वा

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशो-
र्भ्रुवोररालान्तविलासवेल्लितम्।
विसारि रोमाञ्चनकञ्चुकं तनो-
स्तनोति योऽसौ सुभगे तवाग्रतः ॥१८४॥

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत्, तथा हि—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥१८५॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥१८६॥

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥१८७॥

वंशस्थं वृत्तम्। हे सुभगे यस्तव दृशोरपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं, भ्रुवोरराळान्तविलासवेल्लितं, तनोर्विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकं तनोति असावागत इत्यन्वयः। स्पष्टम्। अत्र श्रीवाग्देवतावतारो विधेयानुपस्थितिं दर्शयन्नेव यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धमत्र 'योऽसौ' इत्यादिमहता प्रबन्धेनोपपादयति। अत्रायमाशयः—अत्र 'योऽसौ' इति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम्, उद्देश्य-

वाचिना यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शे तच्छब्दापेक्षितत्वात्। न चैतत्तत्प्रतिपादकम्, यच्छब्दसान्निध्येन अदसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात्। ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम्, उच्यते। अनयोः परस्परार्थापेक्षात्मकत्वं नियतमेव, एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्ध' इति। स चाभिसम्बन्धः शाब्दः आर्थो वा। तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः। यथा—'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः'। एकस्य द्वयोरपि चानुपादाने त्वार्थः, अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात्। तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन यथा—कातर्यमित्यादि। अत्र स इति प्रक्रान्तं राजानमाह। द्वयं गतमित्यादि। वंशस्थं वृत्तम्। व्याख्यातमेतत्प्राक्। अत्र सेति प्रसिद्धम्।

उत्कम्पिनीत्यादि। वसन्ततिलका छन्दः। हे प्रिये उद्गतकम्पवती। तथा भयेन परिस्खलितमंशुकान्तं—वस्त्रप्रान्तं यस्यास्तादृशी ते—मदनुभूतशोभाविशेषे लोचने प्रतिदिशं—दिशि दिशि मद्दिदृक्षया क्षिपन्ती त्वमिति मध्यमपुरुषेणाक्षिप्यते, क्रूरेण—निर्दयेन धूमेनान्धितेनावृतेन दहनेन दारुणतया सहसाऽविचार्यैव दग्धा न वीक्षितासीत्यर्थः। क्रूरस्य विलम्बाक्षमत्वमन्धितस्यावीक्षणं चोचितम्, अन्यथा त्वत्सौन्दर्यदर्शने कथं दहेदिति भावः। अत्र 'ते' इत्यनुभूते। एवं च त्रिष्वप्येषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम्, तदभावेऽप्याक्षेपादेव 'यः पूर्वोक्तगुणवान्' 'या प्रसिद्धा' 'येअनुभूते' इति च प्रत्ययाविघातात्।

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते, यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं
मीलितं यदभिरामताधिके।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे
तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥१८८॥

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः। यथा—अत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे। द्वयोरुपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम्।

स्पष्टम्। यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः। पूर्ववाक्यगतस्तु यच्छब्दः तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते। यथाऽत्रोदाहरणे पूर्वार्द्धपादयोर्व्यत्यासे। ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः। यथा—'तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैः' इत्यादाविति चेत्। सत्यं समर्थो न तु सर्वत्र, किन्तु यदीत्येतावद्रूपस्तत्पर्यायः, उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः। यद्वा यदीत्यव्ययमिदं न तु यच्छब्दः, तच्च भिन्नस्वभावमेव। एवं चेच्छब्दोऽपि।

अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात् कुत्रचिद्द्वयमपि गम्यते। यथा—

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थो यत्तदोः सम्बन्धो यथा—
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥१८९॥

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति। एवं च तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम्।

वसन्ततिलका छन्दः। 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग' इति लक्षणात्। ते जानन्ति किमपि—अपि तु किमपि न जा-

नन्तरित्यर्थः। उत्पत्स्यते इत्यत्र मानमाह—काल इति । अस्ती-त्यत्र मानमाह—विपुलेति । स्पष्टमन्यत् । अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते । यथा-श्रुते हि न पूर्वार्द्धेन कथमप्यन्वयः। यत्तु 'प्रकान्तार्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न' इति व्याख्यानं तद्व्यक्तिविवेका-द्यनालोचननिबन्धनं श्रीवृत्तिकारानभिमतं च, यदग्रे 'यच्छ-ब्दोपादानं नापेक्षते' इत्याह, न तु 'यच्छब्दं नापेक्षते' इति । त-स्माद्यथाव्याख्यातमेवादरणीयम् । एवं च 'योऽसौ सुभगे' इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासम्भवाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः। ननु स्यादेवैतद्यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदः शब्दो न स्यादिति चेत्, तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायता। तथा सति—

न चासाविति तच्छब्दार्थमाह,

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः
प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो
वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥१९०॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

प्रतीतौ वा,

करवालकरालदोः सहायो
युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये
विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥१९१॥

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ।

वंशस्थं वृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्ष-णात् । असौ वसन्तकालो हनुमानिवागत इत्यन्वयः । उभयसा-

धारणं विशेषणमाह—मरुद्दक्षिणानिलस्तेन चुम्बिता—ईषत्स्पृष्टाः केसराः—बकुला यत्र तथाभूतः । पक्षान्तरे मरुता—हनुमत्पित्रा चुम्बितानि केसराणि—स्कन्धलोमानि यस्य तादृशः । प्रसन्नः—स्वच्छो यस्ताराधिपो—नक्षत्रेशस्तस्य मण्डलं—बिम्बं तस्याग्रणीः—अग्रेसरः । पक्षे प्रसन्नस्तुष्टस्ताराधिपः—सुग्रीवस्तस्य मण्डलं—राष्ट्रं तत्राग्रणीः । तथा वियुक्तरामाणां—वियोगिनामातुरदृष्ट्या—खिन्नदृशा वीक्षितः । पक्षे वियुक्तो यो रामो—दाशरथिस्तस्यातुरदृष्ट्योत्कण्ठितचक्षुषा वीक्षित इत्यर्थः । अत्रादः शब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्न त्विदमर्थम् । अथात्र वैयात्यादिष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—करवालेत्यादि । विजयः-फाल्गुनः अर्जुनः कार्त्तवीर्यश्च तद्वदेकमल्लः । यद्वा विजये इति सप्तम्यन्तम् । स्पष्टमन्यत् । इत्यत्र स इति पुनरुक्तं स्यात्, अदः शब्देन तदर्थाभिधानात् ।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किन्त्वनुजानीमस्तदर्थकम्, कथमन्यथा—

अथ,

योविकल्पमिदमर्थमण्डलं
पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जग-
त्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥ १९२ ॥

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति । उच्यते—तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव, यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति, यथा—

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९३॥

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथम्,

कल्याणानां त्वमिह महसां भाजनं त्वं विश्वरसे
पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं धेहि देव प्रसीद।
यद्यत्पापं प्रजहिहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्! भूयसे मङ्गलाय ॥१९४॥

अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्मे इत्युक्तम्।

उच्यते-यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तम्, तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते।

य इदमर्थमण्डलं-प्रमेयजातं विकल्पं—नानाकल्पनायोगि भवद्वपुरिति पश्यतीत्यभेदेन सम्बन्धः। आत्मपक्षेत्यादि-स्पष्टम्। स्वात्मपक्ष इति पाठे स्वशब्दः स्वशरीरवाची तस्यात्मेत्यर्थः। 'द्वितीयाद्भयं भवति' इति श्रुतेरिति भावः। इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता, इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्। सत्यमात्थ। परन्तु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्त्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रे निरूढः, किं पुनरिदमादिः। यथा- यत्तदूर्जितमित्यादौ वाक्यार्थः स्फुट एव। तस्माद्यो विकल्पमित्यत्रैव व्यवधानेनादः प्रयोगो युक्तो न त्वव्यवधानेन। कथं तर्हि 'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्' इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्ध्यर्थ इति चेत्। य इत्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात्। योऽसाविसत्र तु सम्बन्धिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात्।

ननु भवेदेवम्, यदि यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धः स्यात्। स एव तु नास्ति, कथमन्यथा कल्याणानामित्यादि। 'मन्दाक्रान्ता' छन्दः। हे देव त्वमिह-संसारे कल्याणकारिणां महसां-तेजसां भाजनमाश्रयः। त्वं पुण्यां—पवित्राम्।

धुर्यामिति पाठे भारक्षमां लक्ष्मीं विधत्से—कुरुषे प्रसीद । अथ मयि दृशं धेहि–दृष्टिं विधेहि । हे जगन्नाथ नम्रस्य यद्यत्पापं तत्प्रजहिहि–'प्रकर्षेण नाशय' हे भगवन्भूयसे–महत्तमाय मङ्गलाय–निःश्रेयसे भद्रं भद्रमत्यन्ताभीष्टं स्वभक्तिरूपं वितर–देहीत्यर्थः । अत्रैकयत्परामृष्टस्यैकेन तदा परामर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः, द्वितीयतत्पदाभावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि, यदः पूर्ववाक्यगतत्वादिति । नैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तद्भ्यां परामर्शनियम इति ब्रूमः, किन्त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति । तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टम्, तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम्, किन्तु 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण वीप्सार्थां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन सम्बन्धपरतया ग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि, यत्पदप्राथम्यादिति भावः । तत्पदप्राथम्ये तु तत्रैवादेशः । यथा–'तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिः' इत्यादौ । इत्थं च यद्यदित्येकरूपावच्छिन्नं यावदुपस्थापयति तत्पदमपि तथैव तावदिति न वाक्यभेदोऽपि । उक्तञ्च श्रीवृत्तिकारैः–सर्वात्मकं वस्त्विवाति । यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः किन्तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारम् । यथा–

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव' इत्यादाविति दिक् ।

समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वमुदाहरति—

यथा वा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु—
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् १९५

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्, न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः। एवं समासान्तरेऽप्युदाहार्यम्।

'शार्दूलविक्रीडितं' छन्दः। लक्ष्मणस्योक्तिरियम्। मात्रा—मातृद्वारा माता कैकेयी। आर्यः—श्रीरामः। गुरुः ज्येष्ठभ्रातेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्।

अत्र कलत्रे तातसम्बन्धस्यानुजे चार्यसम्बन्धस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितयोः समासाद्गुणीभावः। वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तम्। सोऽयं षष्ठीतत्पुरुषसमासः। एवं समासान्तरेऽप्यूह्यम्।

विरुद्धमतिकृदुदाहरति—

विरुद्धमतिकृद्यथा—

अविनक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्त्तयः।
विग्रहक्षपणेनात्र शेरते ते गतासुखाः॥ १९६॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति विरुद्धा प्रतीतिः।

अत्रेत्यादि। अयमाशयः—अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिताः युद्धक्षपणेन दुःखाभाववन्तः शेरत इति विवक्षिते भूमिपतिता रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीरक्षपणेन गतप्राणेन्द्रियाः शेरत इति विरुद्धं प्रतीयते। अप्रतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः। न च प्रकाशितविरुद्ध-

सङ्करः, तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात्।

पदैकदेशे यथासम्भवमुदाहरति—पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदाहरणम्—

तत्र श्रुतिकटु यथा—

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा॥ १९७॥

अत्र त्वादिति।

अङ्गनायाः सङ्गमेनालमिति सम्बन्धः। स्पष्टम्।

एकत्र पदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम्, पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः। एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम्। न चैवं 'सोऽध्यैष्ट' इत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम्, न हि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता, किन्तु नानापदवृत्तितामात्रेण, सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः। अत्र विरोधिनं शान्तमुपमर्द्य स्वविश्रान्तस्य शृङ्गारस्यात्यन्तमधुरत्वेन क्षुद्रापचारस्याप्यसहतया पदैकदेशगतश्रुतिकटुत्वस्याप्यपकर्ष इति भावः। त्वादित्यस्य कटुत्वासम्मतौ लक्ष्यान्तरं दर्शयति—

यथा वा—

तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्य-
मर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै
बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः॥१९८॥

अत्र द्ध्यै ब्ध्यै इति कटु।

'इन्द्रवज्रा' छन्दः। अत्र देवकार्यं—शिवे पार्वतीवशतापाद-

नम् । तथा चात्रापि नायकनायिकावृत्तान्तरूपरसस्य सम्भवेन तद्व्यञ्जकवर्णवैधुर्येणास्य दूषकतेति ध्येयम् ।

अत्रेत्यादि । सिक्थ्यै लब्ध्यै इत्युभयोरेकदेशौ दुष्टावित्यर्थः । निहतार्थं यथा—

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ १९९ ॥

अत्र मत्ता शब्दः क्षीबार्थे निहतार्थः ।

'उपजातिः' छन्दः । अत्रेत्यादि । मत्ताशब्दः पदैकदेशः क्षीबायां सुप्रसिद्ध इति भावः ।

निरर्थकं यथा—

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसां देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥२००॥

अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम्, कुरङ्गेक्षणायाः एकस्या एवोपादानात् । न चालसवलितैरित्यादिवत् व्यापारभेदाद्बहुत्वम्, व्यापाराणामनुपात्तत्वात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । अत्रैव 'कुरुते'—इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात् ।

'शस्त्रं पङ्केन लिप्त्वाऽग्नौ सन्ताप्य पयसि निक्षिप्यत' इति पानकर्मस्वरूपम् । दृशः कामशस्त्रत्वेनाध्यवसायादुत्प्रेक्षते । अयमर्थः—कुरङ्गेक्षणा—मृगनयना काममतिशयेन आदावञ्जनपुञ्जलि-

मवपुषां—पूर्वं दत्तकज्जलानां ततोऽनन्तरं श्वासानिलैर्निःश्वासवातैरुल्लिखितो(सन्धुक्षितः) अत एव प्रोत्सर्पत्मरणशीलो यो विरहानलस्तेन सन्तापितानां च दृशां—नेत्राणां सम्पतीदानीमेवाश्रुपयसां निषेकं—रोदनजलानां निक्षेपं चेतोभुवो देवस्य—कामस्य भल्लीनां—बाणविशेषाणामिव पानकर्म कुरुते इति ।

अत्र दृशामित्यादि । अयमाशयः—अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थकमेव, वृत्तपूरणायोपात्तम् , एकस्याः कुरङ्गेक्षणायाः दृग्बहुत्वाभावात् । अलसवलितैरित्यादिव्यापारभेदाद्बहुत्वमिति चेत् । तत्रेक्षणैरितिवदत्र तदनुपादानात् । न च भावसाधनतया दृक्शब्द एव व्यापारे वर्त्तते, विशेषणानन्वयप्रसङ्गात् । एवं 'कुरुते' इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकम् , प्रधानक्रियाफलसम्बन्धस्य कर्त्तर्यविवक्षणात् । नन्वाशिषि नाथ इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्वेव नतु निरर्थकं 'नाथत' इत्यपि वा निरर्थकमेवाविशेषात् । एवं द्वयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेति । उच्यते । 'आशिषि नाथ' इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियमयताऽनाशिषि तदभावो बोध्यते । तस्माद्याचने युक्तमसाधुत्वम् । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाविवक्षायां तान्नियमयता पराभिमतसम्बन्धविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यते इति तत्रैवासाधुत्वं न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव कर्त्रभिप्राय इति किम् , पराभिप्रेते क्रियाफले माभूदित्यवोचत् न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इत्यवोचत् । न चात्राभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यं किन्तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमात्रमिति नासाधुत्वम् । एवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमयत् द्व्येकयोः स्थितिं निषेधति न तु बहुत्वाविवक्षामात्रम् । दृशामित्यत्र न द्वित्वैकत्वे वि-

वक्षिते येनासाधुत्वं स्यात्, किन्तु बहुत्वाविवक्षामात्रमिति युक्त-मुत्पश्यामः । एतेन 'अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभि-प्रायेण तु असाधुत्वमेव' इति चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अवाचकं यथा—

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तवीर्यो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्द्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥२०१॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः॥

'मन्दाक्रान्ता' छन्दः । रावणस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः । चापाचार्यो—धनुर्विद्यागुरुस्त्रिपुरविजयी महेश्वरः कार्त्तवीर्य-सहस्रबाहुर्विजेयः । शस्त्रव्यस्तो—बाणक्षिप्तः उदधिः सदनम् । भू-रियं हन्तकारोऽतिथिबलिः । अस्त्येवैतत्—सर्वं श्लाघ्यमेतदिति सत्यम् । किमु—किन्तु रेणुकायास्त्वन्मातुः कण्ठबाधां—गलकर्त्तनं कृतवाता तव परशुना बद्धस्पर्द्धः सन् चन्द्रहासो—मत्खड्गो लज्जते इत्यर्थः । अत्रेत्यादि । अत्र यत् प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे प्रयुक्त-स्तत्र चावाचकः ।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं
लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः स हृदयं
वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ २०२ ॥

अत्र पेलवशब्दः

स्पष्टम् । अत्रेत्यादि । अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्या-ङ्गस्मारकतया व्रीडादायीत्यर्थः ।

जुगुप्सादायि यथा—

> यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ—
> स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
> सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां
> सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥२०३॥

अत्र पूयशब्दः ।

'वसन्ततिलका' छन्दः । यः सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्य स्नानेन—गङ्गातीर्थसमूहाभिषेकेण पूयते—पवित्रीभवति । तथा शास्त्राणां परिशीलनमभ्यासस्ततः कीलनं—संस्कारदार्ढ्यं तेन सौजन्यमान्ययोर्जनिरुत्पत्तिस्थानम् । ऊर्जितानां—बलवतामूर्जितं—बलम्, तथाभूतः सोऽयं महापुरुषः कस्यचिदेव पुंसो दृशौ पतति—दृग्गोचरो भवतीत्यर्थः । अत्र पूयशब्द इति । पूयेति पदैकदेशो व्रणक्लेदव्यञ्जकतया जुगुप्सादायीत्यर्थः ।

अमङ्गलं यथा—

> विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।
> कथमेष स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥२०४॥

अत्र प्रेतशब्दः ।

'अपरवक्त्रं' छन्दः 'विषमे यदि सौ जगौ समे स्भरला गोऽपरवक्त्रमीरितम्' इति लक्षणात् । हे अङ्ग यस्तादृशो—लोकोत्तरशिष्टः सततमनवरतं विनयप्रणययोः—नीतिप्रीत्योरेककेतनं—मुख्यस्थानमभवत्, स एषः तदभिप्रेतपदं समागतस्तस्य—दुष्टस्याभिप्रेतं यत्पद—नीचपदं तदुपगतः कथं तद्वत्पूर्ववदीक्ष्यतामित्यर्थः । अत्रेति । प्रेतेति भागोऽमङ्गलस्मारकः ।

सन्दिग्धं यथा—

> कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पतेतराम् ।
> अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥ २०५ ॥

अत्र किं पूर्वं साधुः, उत साधुषु चरतीति सन्देहः।

स्पष्टम्। अत्रेत्यादि। चरभागे 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरट् प्रत्ययो वा 'चरेष्टः' इति टान्तश्चरधातुर्वेति सन्देहात्पूर्वं साधुरिति वा, साधुषु चरतीति वाऽर्थ इति सन्देह इति भावः।

नेयार्थं यथा–

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥२०६॥

अत्र वचःशब्देन गीः शब्दो लक्ष्यते। अत्र खलु न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते। जलध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ पूर्वपदमेव।

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाऽप्यन्यैरालङ्कारिकैर्विभागेन प्रदर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च विभज्योक्ताः।

स्पष्टम्। अत्र च वचः शब्देनेत्यादि। अयमाशयः– अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः, न च तत्र समर्थः, गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिः न तु तत्पर्यायान्तराणाम्। अत एव गीःशरादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः, पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात्। तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते। न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता। एवं जलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्त्तनं द्रष्टव्यम्। परन्तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम्, वडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्त्तनेऽप्यदोषः।

नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्याविरह एवोच्यताम्, स च प्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्वेत्यप्रयुक्तावाचकानिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टा

इति चेत्, तथ्यमात्थ, परन्त्वन्यैरालङ्कारिकैर्भेदेन दर्शिता इति तथैव निर्दिष्टाः । किञ्च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
भग्नप्रक्रममक्रममपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम् । यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥२०७॥

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव तथा । प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला—अननुगुणा वर्णा यत्र तत् । अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते । तदुक्तं रसानुगुणत्वमित्यादि । शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णमुदाहरति—अकुण्ठोत्कण्ठयेत्यादि । हे कलकण्ठि—कोकिले । अकुण्ठा—सातिशया योत्कण्ठा तया आकण्ठं पूर्णं मां, कम्बुकण्ठ्याः-प्रेयस्याः कण्ठे क्षणं कुरु कण्ठार्त्तिमुद्धरेत्यर्थः । अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः, 'अटवर्गा' इत्यादिना प्रतिषेधात् ।

रौद्रे यथा—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात् ।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः कोपनः ॥२०८॥

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।
यथा—

प्रागप्रासनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्-
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥२०९॥

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । सोऽयं—कुरुक्षेत्ररूपः । जलपदं बाहुल्यद्योतकम् । अहिता—वैरिणः । घस्मराणि—भोक्तॄणि रामेण—भार्गवेण—स्पष्टमन्यत् । अत्रेत्यादि । अयमाशयः—मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः, ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वादिति । यथा—प्रागप्राप्तेत्यादि । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । भग्नमाहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति परशुरामोक्तिरियम् । रे रे क्षत्रियकुमार उज्ज्वलः—उद्गतज्वालः प्रागप्राप्तो निशुम्भो—नमनं येन तादृशं यच्छाम्भवं धनुस्तस्य द्वैधाविधा—द्वैधीकरणन्तेनाविर्भवत्प्रकटीभवत् क्रोधेन प्रेरितः अत एव भीमो—भयङ्करो भार्गवभुज एव स्तम्भस्तेनापविद्धश्चालितोऽत एवाशिथिलः परशुस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्भवतु, येनानेन परशुना देवो हरो जगत्सु—लोकेषु खण्डपरशुः ख्याप्यत इत्यर्थः । अत्र दीर्घसमासादयः । यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः ।

अपरुषस्यापि रौद्रादिविरोधितयाऽस्य न श्रुतिकटुभेदत्वम्। न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम्, तस्य सकृत्प्रयोगेऽप्यात्मलाभात्। अत एव स पददोषः। अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन। अत एवास्य न पददोषत्वम्, एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात्। दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव अत एव नित्यदोषोऽयम्, नीरसादावात्मलाभाभावात्। श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान् भेदः। इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति। अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वम्, निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेन्न, एवं क्लिष्टत्वादावपि पददोषत्वं न स्यात्। किं बहुना, यादृशविवक्षया क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तथेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः इति चेत्, अत्र वक्ष्यामः।

उपहत ओत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्,

धीरो विनीतो निपुणो
वराकारो नृपोऽत्र सः।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता
भक्ता बुद्धिप्रभाविताः॥ २१०॥

उपहत इत्यादि। अयमाशयः—उपहतलुप्तविसर्गः उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः। उपहता—ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः, एकविसर्गस्य तथात्वेऽवैरस्यात्। उपघातश्च ओत्वप्राप्तिः, उपघातान्तरस्य दोषान्तरे प्रवेशात्। तेन नैरन्तर्येणौत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तबहुविसर्गत्वं च लक्षणे। द्वयोरेकमुदाहरणम्—धीर इत्यादि। स्पष्टम्। दूषकताबीजं बन्धपारुष्येण सहृदयोद्वेगः अत

एवायं नित्यः । अत्रापीदं चिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽतियशो विभूषितः' इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति ।

विसन्धि सन्धेर्वैरूप्यम्—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं । तत्राद्यं यथा—

राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितार्थवृत्ती
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥२११॥

सन्धेर्वैरूप्यमित्यादि । अयमाशयः–विसन्धिः, विरूपः सन्धिः–संनिकर्षो यत्र,–वैरूप्यं च त्रिधा–विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य–संहिताकार्यस्याभावः । स च 'अन्यत्र तु विभाषया'इति वचनादैच्छिकःआनुशासनिकश्च । उक्तं च 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । सूत्रेष्वपि तथा नित्या साऽन्यत्र तु विभाषया' इति । 'नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इत्यपि पाठः । अत्रान्त्यः प्रगृह्यादित्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा । तेष्वाद्यः सकृदपि वर्त्तमानो दोषाय, इच्छानिबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात् । अन्त्यौ तु असकृदेव वर्तमानौ दोषाय, आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुन्नायकतया बन्धपारुष्येणैव हि तस्य दोषत्वम्, तच्चासकृत्प्रयोग एव । तत्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्यतमत्वेन, अश्लीलत्वनानार्थत्वमेव वा । एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं राजन्नित्यादि । हे राजन् तानि भवतश्चरितानि विभान्ति यानि रसातलेऽन्तः इन्दोर्द्युतिं दधति । अतितते–अत्यन्तविपुले धीदोर्बले–नीतिपराक्रमरूपे विजयसम्पदमेत्य भातः–शोभेते । कथम्भूते–उचितार्थवृत्ती आतन्वती–उचि-

तयोः कर्मणोरनुवृत्ती कुरुत इत्यर्थः । उचितार्थवृत्तीत्यस्य धी-दौर्बल्ययोर्विशेषणत्वे नुगागमः स्यादिति ध्येयम् । अन्त्यो यथा—
यथा वा—

तत उदित उदारहारहारि-
द्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदात्तकान्तकान्ति-
र्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घ्यः ॥ २१२ ॥

संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः, प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत् ।

तत उदित इत्यादि । उच्चैरुदयाचलादुदित उदयं प्राप्तः इन्दुरिव उच्चैरुत्कृष्टात्ततो वंशादुदितः—उत्पन्नः, उदारो हारो—मुक्तादाम तद्वत् द्युतिर्यस्येत्युभयसाधारणं विशेषणम् । बत—हर्षे निजवंशे—स्वजनकवेणावन्वये च उदात्तोदारा कान्ता—मनोहरा कान्तिः—शोभा यस्य तथाभूतोऽनर्घ्यः—श्लाघ्यो जनो मुक्तामणिवच्चकास्तीत्यर्थः । दूषताबीजमस्योक्तम् ।

अश्लीलत्वं यथा—

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिङ्कुरु ॥ २१३ ॥

अत्र सन्धावश्लीलता ।

डामरचेष्टितः—उद्भटचेष्टितः । स्पष्टमन्यत् । अत्रेत्यादि । लण्डा चिङ्कुशब्दो पुंव्यञ्जनवराङ्गबोधकौ । तयोः सन्धानेनैव निष्पत्तेरिति भावः । चलन्निति डामरेति रुचिमिति कुर्विति बहुपदावलम्बनाद्वाक्यदोषतेति बोध्यम् ।

कष्टत्वं यथा—

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१४॥

अत्र मर्वन्ते—मरुदेशसमीपे चारुः—सुन्दराऽवस्थितिर्यस्यास्ता· दृशी, मरौ वृक्षदौर्लभ्याच्चारुत्वम् । असौ तर्वाली—तरूणां पङ्क्तिः उर्वी—महती । अत्र वने ऋजु यथा स्यात्तथा गन्तुं न युज्यते तत्कारणान्मनाक्—किञ्चिच्छिरो—मस्तकं नमयेत्यर्थः । अत्र दूष· कताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तम् ।

अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासेनैकपद्येऽश्लीलकष्टेच्छानिबन्ध- नविश्लेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशेऽपि लोपासिद्धिनिबन्ध- नविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषत्वम्। यथा— 'भूप उच्चैर्मह उदात्तयश उदारः' इति । वयन्तु तर्कयामः—सक- लप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासङ्कीर्णा वाक्ये एवेति 'वाक्यमेव तथा' इति नियमार्थः । अत एव न पददोषविभा- गन्यूनताऽपि, तादृशस्यैव पदवृत्तेस्तत्र विभागादिति ।

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावा- न्तलघु, रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र तत् हतवृत्तम् । क्रमेणोदाहरणम्—

हतमित्यादि । अयमाशयः—हतवृत्तम्—हतं वृत्तं यत्र तत् । हतत्वं चाश्रव्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्यलघुवर्णत्वं प्र- कृतरसाननुगुणत्वं वा, अन्यतमत्वेनैषामनुगमः । अश्रव्यत्वं च लक्षणाननुगमात् , यतिभङ्गात्, स्थानविशेषे गणविशेषयोगात् , शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोः गुरुकार्याक्षमत्वात्, प्रकृतरसा- ननुगुणत्वाच्च । शिखरिणीलक्षणन्तु—'रसैरुद्रैश्छिन्ना यमन· सभलागः शिखरिणी' इति । तत्राद्यं यथा—

यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दो भङ्गः । लक्षणन्तु—

श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ इति ।

वर्णवृत्ते यतिभङ्गमुदाहरति—

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्ज्ञनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥२१५॥

अत्र 'यदिहान्यत्स्वादुस्यात्' इत्यश्रव्यम् ।

द्वितीयममृतपदमास्वादातिशयपरम् । मध्यस्थः—सर्वत्र समः । रसानामन्तरं—तारतम्यम् । स्पष्टमन्यत् । अत्र हरिणीछन्दसि प्रतिपादं षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिरुचिता, चतुर्थे तु पादे 'हा' इत्यत्र परपदानुसन्धानेन यतिभङ्गादश्रव्यत्वम् । वृत्तरत्नाकरे—

सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ ।
ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलोनोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति । एतेन यन्मधुमतीकारैर्व्याख्यातम्—षष्ठे सप्तमे यतिः कर्त्तव्येति । यच्च प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—षष्ठे दशमे च यतिरुचितेति । तत्प्रामादिकम् ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषगणविशेषयोगादश्रव्यत्वमुदाहरति—

यथा वा—

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवरं तस्स दोसो पडिपक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥ २१६

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

प्राकृते लिङ्गानियमः । क्वचित् जो परिरत्यपि पाठः ।

यः परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन ।

अथ केवलं तस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥

इति संस्कृतम् । यो—नायकः सुन्दरत्वगुणेन मनागपि किञ्चिदपि परिहर्तुं—त्यक्तुं न तीर्यते—न पार्यते न शक्यत इति यावत्, पार तीर कर्म समाप्ताविति धातुः । अथ तस्य—नायकशिरोमणेः केवलमेको दोषः, यत्प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः—सपत्नीजनैरपि समाहित इत्यर्थः । अत्र गाथायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ । अयम्भावः—सगणभगणावन्तगुर्वादिगुरू द्विमात्रौ प्रथमगणान्ते यत्यकरणादश्रव्यौ । सगणस्य प्रागुपादानं तूचितम् । यथा गाथालक्षणे—'पढमं बारहमत्ता बीए अट्ठारहेहिं संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं पंचदहविहूसिआ गाहा' इत्यत्र ।

पादान्त्यलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वमुदाहरति—

विकसितसहकारसारहारि-
परिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्री-
र्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥ २१७ ॥

अत्र हारिशब्दः । हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः ।

पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । विकसितः—पुष्पितो यः सहकारोऽतिसौरभश्चूतविशेषः तस्य सारहारी यः परिमलस्तेन गुञ्जिताः—उन्मत्ततया शब्दं कुर्वाणाः पुञ्जिताः—एकत्र समवेताश्च द्विरेफा—भ्रमरा यत्र तादृशः । नवकिसलया-

न्येव चारुचामराणि तेषां श्रीर्यत्र तथाभूतो वसन्तो मुनेरपि मानसं हरति–वशीकरोतीत्यर्थः। अत्र पुष्पिताग्रायां 'वा पादान्ते' इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिन इकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वम्। 'वा पादान्ते'इत्यस्य वसन्ततिलकेन्द्रवज्राविषयत्वादिति भावः। तस्मात् 'हारिप्रमुदितसौरभ'इति पठनीयम्। लक्षणानि तु 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा'। 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः'। 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति।

न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किन्त्वन्ययोरपि। तत्र चतुर्थे यथा—

यथा वा—

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥२१८॥

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते।

मृदिति समवायिकारणरूपः पार्थिवो भागः। रोहणो–रत्नोत्पत्तिहेतुः पर्वतः। सम्भारा–उपकरणानि। मूढेति मोहः–प्रतिपत्तिलोपः, स च भयात्कामाच्च। अन्यत्स्पष्टम्।

अत्रेत्यादि। अत्र वस्त्राण्यपीति पाठेऽगुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी सम्पद्यते। एवं द्वितीयपादेऽप्यूह्यम्। एषु चाश्रव्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टताबीजमतो नित्यदोषोऽयम्।

प्रकृतरसाननुगुणत्वमुदाहरति—

हा नृप हा बुध हा कविबन्धो
विप्रसहस्रसमाश्रय देव।
मुग्धविदग्धसभान्तररत्न
क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥२१९॥

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम्।

स्पष्टम्। हास्येत्यादि। इदं दोधकवृत्तं शोकाननुगुणम्, तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वादित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्—करुणरसे मन्दाक्रान्ता पुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणत्वम्। अस्य तु दोधकवृत्तस्य प्रतिपदविच्छेदिनो हास्यानुगुणत्वम्, पृथ्वीस्रग्धरादीनां शृङ्गारादौ। शिखरिणीशार्दूलविक्रीडितादीनां वीरादावानुगुण्यमिति। अत एव सप्तदशेऽध्याये तत्तद्रसे तत्तच्छन्दो नियम्य 'शेषाणामनुयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः' इति भरतोऽप्याह। अनुयोगः पारुष्यादिवाच्यस्य योग्यतासामञ्जस्यम्। शृङ्गारप्रकाशे महाराजोऽप्याह—

येषु श्रुतेषु चित्तस्य वैराग्यं न च हृद्यता।
तानि वर्ज्यानि वृत्तानि प्रसिद्धिप्रच्युतानि च॥ इति।

तदिह दोधकवृत्तं हास्योचितं करुणे निबद्धमतो दोष इति दिक्। लक्षणानि तु 'मन्दक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत्'। 'दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ'। 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः'। 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्'। 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति छन्दः। अस्य च प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टताबीजम्। नीरसे च नास्यात्मलाभ इति नित्यदोषता।

न्यूनाधिकेत्यादि। न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चे-

स्यर्थः। तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं—वाचकशब्दो यत्र तत्त्वम्। द्योतकन्यूनतायान्तु अनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः। तत्र न्यूनपदमुदाहरति—

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥२२०॥

अत्रास्माभिरिति, 'खिन्ने'—इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च।

शिखरिणी छन्दः। प्राग्व्याख्यातमिदम्। अत्रास्माभिरित्यादि। अयम्भावः—अत्र पादत्रयमध्ये 'अस्माभिः'इति 'खिन्ने' इत्यस्य पूर्वम् 'इत्थम्'इति च पदं नास्ति, आवश्यके च ते, अन्यथा कर्त्तुरलाभादेकवाक्यत्वासम्भवाच्च, तदर्थस्य विवक्षितत्वात्। अर्थश्चैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः। यत्र त्वर्थ एव न तावद् दूरं विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति। साकाङ्क्षत्वन्तु दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम्। विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकतावीजम् अतो झटित्याक्षेपतस्तल्लाभेऽदोषत्वम्।

अधिकपदम्—अन्वयाप्रतियोगिन उपस्थापकम्। तदुदाहरति—

अधिकपदं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं
प्रतिसङ्क्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः।
अविरुद्धसमर्थितोक्तियुक्तः
प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥ २२१ ॥

अत्राऽऽकृतिशब्दः

'मालभारिणी' छन्दः । स्फटिकाकृतिनिर्मलः—स्वच्छान्तः-करणः।प्रकामप्रसन्तं प्रतिसङ्क्रान्तमभिव्याप्तं निशातानां तीक्ष्णानां दुरूहाणामिति यावत्, शास्त्राणां तत्त्वं यस्मिन्तादृशः । अविरुद्धा—वेदशास्त्रसिद्धा समर्थिता—लोकप्रसिद्धा च या उक्तिस्तद्युक्तः। प्रति-मल्लानां—प्रतिस्पर्द्धिनामस्तप्रपस्पोदयो यत्र तथाभूतः स कोऽपि महापुरुष इत्यर्थः ।

अत्राऽऽकृतिशब्द इति । अत्र स्फटिकमेव निर्म-लतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथ-ञ्चित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं न तु व्यर्थत्वा-दपुष्टार्थेन सङ्कर इति वक्ष्यते ।

न केवलं समास एव पदाधिक्यम्, किन्त्वसमासेऽपीत्युदा-हरति—

यथा वा—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः ।
यदि च न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ १२२ ॥

अत्र कृतमिति कृतम्, प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति । तथा च, 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानाम्' इति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ।

'पुष्पिताग्रा छन्दः । अनुचितमसामर्थ्येऽपि प्रवृत्तत्वात् । अक्रमोऽसम्प्रदायः, शास्त्रविरोधात् । शैशव—यौवन—जरासु विद्यासेवन विषयोपभोग धर्मा इति हि शास्त्रम् । स्पष्टमन्यत् ।

अत्र कृतमित्यादि । अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्द्धवृत्तेन विनैव

प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति, पूर्वार्द्धेऽक-रणात् । तथा च 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानाम्' इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजमतो हर्षादावभिव्यङ्ग्ये न दोषत्वम् ।

कथितपदमुदाहरति—

कथितपदं यथा—

> **अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-**
> **परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।**
> **सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव**
> **स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ २२१ ॥**

अत्र लीलेति ।

मालिनी छन्दः । हे सुतनु अञ्जसैव—तत्त्वेनैव कथय, करतले इत्यधिकरतलं तदेव तल्पं-शय्या तत्र कल्पिता या स्वापलीला तया परिमिलनं (करतलकपोलयोः) दृढसम्बन्धस्तेन निमीलन्—तिरोभवन् पाण्डिमा—विरहधावल्यं यस्यास्तथाभूता गण्डपाली—कपोलस्थली कस्य—नायकशिरोमणेः स्मरनरपतिलीला—कामनृपतिचातुर्यमवश्यवश्यतापादनं तत्र यौवराज्यं—युवराजत्वं तदर्थमभिषेकं व्यञ्जयति । वृद्धस्मरस्य तत्र कर्मण्यक्षमतया यूना तन्निर्वाहणमिति नृपतिचातुर्ये स्मरकर्तृके कस्य तरुणस्य यौवराज्याभिषेकं सूचयतीति भावः । एतेन तन्नायकस्य स्मरादप्यधिकवशीकरणकर्तृता ध्वन्यते । सूक्ष्मोऽलङ्कारः ।

अत्रेति । लीलापदं वारद्वयमुपात्तमित्यर्थः । दूषकताबीजं च कवेरशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अतो लाटानुप्रासादावदोषत्वम् , अशक्त्यनुन्नयात् ।

अत्र काव्यप्रदीपकाराः प्राहुः—इदन्तु चिन्त्यम् । 'स-

मसि सत्येकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य सम्भवात्कथं न पददोषत्वमिति' अत्र वदामः—न खल्वेकस्मिन्पदे कथितपदत्वं स्वप्नेऽपि सम्भवति, पदावयवयोः पदत्वाभावात् । किन्तूपात्तपदस्य प्रयोजनं विना पुनरुपादाने सजातीयपदव्यवहारयोग्यपदयोरेव तथात्वम् । तादृशपदान्तर्गताखण्डपदाभिप्रायेण तथात्वमिति चेत्तर्हि तादृग्विवक्षया नानापदवृत्तिताऽप्यक्षतेति वाक्यदोषत्वमेवेति ।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु द्विःप्रयुक्तमेकं पदमुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयाऽर्थयोरभेदप्रत्यभिज्ञाजनननैयत्येन यां स्वापलीला तत्रैव यौवराज्यमिति प्रत्ययमुत्पादयति, प्रकृते तु न तद्विवक्षितमिति । दूषकताबीजन्तु सत्यप्यर्थभेदतात्पर्ये पदैकत्वदोषादर्थैक्यप्रतिभास इति । तन्न रमणीयम् । लीलामात्रार्थे भेदाभावात् । अभेदे तात्पर्यविषयीभूतेऽपि दोषतादवस्थ्याच्च ।

पतत्प्रकर्ष-यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्त्तते ॥२२४॥

पतत्प्रकर्षमिति । अलङ्कारकृतस्य बन्धकृतस्य च प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातो—निकर्ष इत्यर्थः । यथेत्युदाहरति—

'शार्दूलविक्रीडितं' छन्दः । कः कः कुत्र न, अपि तु सर्व एव सर्वत्र घुर्घुरः—शब्दभेदः घुरी—घोणा । स्पष्टमन्यत् । अत्र सूकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहा-

भिधाने पतितः। दूषकताबीजं चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम्। क्वचित् रसानुगुणतया तत्पातेऽपि न दोषः।

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवः
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः।
तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥२२५॥

समाप्तपुनरात्तमिति। समाप्तं सत्पुनरुपात्तम्। वाक्ये समाप्ते पुनरन्वयिशब्दोपादानं यत्रेत्यर्थः। यत्तु समाप्ते वाक्येऽविशेषविधायिविशेषणान्तरोपादानवत्त्वं तल्लक्षणमिति। तन्न। प्रागप्राप्तेत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषत्वव्युत्पादनविरोधात्। उदाहरणम्—क्रेङ्कारइत्यादि मालारूपकं स्पष्टम्। अत्र तनोतु व इति समाप्तमेव वाक्यं नववय इत्यादिविशेषणेनोपात्तम्। निराकाङ्क्षत्वं च दूषकताबीजम्, तच्चानित्यदोषोऽयम् वाक्यान्तरारम्भे तदभावात्।

द्वितीयार्द्धेत्यादि। द्वितीयार्द्धगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र तदर्धान्तरैकवाचकमित्यर्थः। यथेत्युदाहरति।

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च॥२२६॥

मालिनी छन्दः। 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात्। पथिकवधूभिः भूः सदर्भा मसृणचरणपातं गम्यताम्। घर्मः कठोरः तत्सिचयान्तं मूर्ध्नि विरचयेति ज-

नकपुत्री पथि शिक्षिता अश्रुपूर्णैर्लोचनैर्वीक्षिता चेत्यन्वयः।

अत्र भूः सदर्भा तत् मसृणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यमत्र तदित्यर्थान्तरगतम्। अत्र निराकाङ्क्षता दुष्टिवीजम्, श्रुतमात्रस्यैव भूसदर्भत्वस्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः। यस्य तु कर्त्रादेर्न तथा प्रतीतिः (तत्र) तस्यार्थान्तरोपादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति। तल्लाभेऽपि वा न दोषत्वमिति।

एवं श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैर्यदुक्तम्–'अत्र परार्धपतितस्य तत्पदस्य विलम्बेनोपस्थित्याऽन्वयबोधविलम्ब इति दूषकतावीजमिति'। तन्नातिरमणीयम्।

अत्र प्राञ्चः–भूसदर्भत्वमसृणचरणपातयोः कठोरघर्मत्वमूर्धावगुण्ठनयोश्च हेतुहेतुमद्भावेनान्वयोपपत्तौ किं तच्छब्दापेक्षणेन। तदिति पुनरखण्ड एव निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः। तथा च 'भूः सदर्भा'–इत्यत्राऽऽर्थहेतुत्वम्, तथोत्तरत्रापीति नात्र दोष इति वदन्ति, तन्न, 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते' इति न्यायाच्छाब्दे हेतुत्वे सम्भवत्यार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, तदित्यखण्डनिपाते प्रमाणाभावाच्च।

अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्र तत्, यथा—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि–
र्लीलापानभुवश्च नन्दनवनच्छायासु यैः कल्पिताः।
येषां हुङ्कृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् २२७

अत्र 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति।

'क्षपाचारिभिः' इति पाठे युज्यते समन्वयः।

अभवन्नित्यादि। अभवन्नभिमतो योगो यत्र तदभवन्मतयोगमित्यर्थः। न चाविमृष्टविधेयमध्येऽन्तर्भावः, उपजीव्यत्वेन भेदादिति केचित्। वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव, परन्त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण। अत्र तु सम्बन्धस्तयोर्न प्रतीयते इति महान् भेदः। नन्वेवम् अभवन्मतयोगे मतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न। एकवाक्यस्थपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात्। मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसङ्गः। एतच्च क्वचिद्विभक्तिभेदाद्यथा—येषामित्यादि। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। येषां प्रतापोष्मभिस्ताः—लोकोत्तराः त्रिदशेभानामैरावणादीनां दानसरितो—मदजलनिर्झराः पीताः—शोषिताः यैर्नन्दनवनच्छायासु लीलापानभुवश्च कल्पिताः। येषां क्षपाचारिणां—राक्षसानां हुङ्कृतयो—हुङ्काराः कृतोऽमरपतेरिन्द्रस्य क्षोभो—भयविक्रियो याभिस्तथाभूतास्तैः—क्षपाचारिभिस्त्वत्परितोषकारि—तव रावणस्य सन्तोषदायि प्रवादोचितं—सदसि कथनयोग्यं किञ्चिद्विहितम्, अपि तु न किञ्चित्कृतमित्यर्थः।

यत्तु प्रदीपकारैर्नन्दनवनच्छायास्वित्यत्र नन्दनतरुच्छायास्विति पठितम्, तत् 'छाया बाहुल्ये' इति सूत्रविस्मरणमूलकम्।

अत्र यैरित्यस्य अभेदसंसर्गेण विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः, न च तेन ततस्तथा योगः प्रतीयते, विभक्तिभेदात्। यैरिति क्षपाचारिणामिति पदयोर्भिन्नविभक्तिकयोरभेदान्वये स्वरूपायोग्यत्वादिति भावः। अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिताः, येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तथाऽन्वयोऽ-

स्तु किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेन्न। अनुवाद्यानां हि विधेये-
नैव साक्षादन्वयो न तु तदनन्तर्भाव्यनुवाद्यान्तरेण, गुणत्व-
स्योभयत्र तुल्यतया विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्यत्वात्।
तदेतदुक्तम्–'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्'
इति। अतएव 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति'–
इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा, तस्या अ-
पि क्रयणसाधनत्वेन गुणत्वात् किन्तु क्रयेणैव। कथं तर्हि धर्म्य-
न्तरस्थैरप्यारुण्यादिभिर्न क्रय इति चेत्, आरुण्यादीनां गोत्वा-
न्तानामार्थसमाजात्। तर्हि तद्वदेवात्राप्यार्थ एव समाजोऽस्त्वि-
ति चेत्, भवेदेवं यदि तद्वत्समानविभक्तिकत्वं भवेत्। विभक्ति-
विपरिणामस्तु न भवत्येव, चरितार्था हि विभक्तयो विपरिण-
म्यन्ते, चारितार्थ्यन्तु प्रधानसामानाधिकरण्येनैव, न चात्र त-
था। कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, क्षपाचारिभिरि-
ति पाठे। कथम्? विशेष्यान्वये चरितार्थायास्तृतीयाया विभक्ति-
विपरिणामेन सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां स-
र्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वज्ञः श्रीवा-
ग्देवतावतार आह–अत्र गुणानामित्यादि।

क्वचिन्न्यूनतादिनिबन्धनमपीति दर्शयति—

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचित
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वाम्
अतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया॥२२८॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति
वचनं नास्ति। 'चेत्स्यात्' इति युक्तः पाठः।

शिखरिणी छन्दः। हे सुभगे त्वमेवानुभवमात्रगोचरं विशिष्य वक्तुमशक्यं सौन्दर्यं यस्यास्तथाभूता। स-वरश्च रुचिरतायाः-मनोहरतायाः परिचितः एवंविधसौन्दर्यवानित्यर्थः। चतु पष्टिकलानां सीमानं परमिह-कामिलोके युवामेव भजथः। अपि-सम्भावनायाम्। तद्दिष्ट्या-भाग्येन वां-युवयोरिति द्वन्द्वं संवदति-योग्यं भवति, अतः शेषं-सङ्गमरूपं वा यत् यदि स्यात्तदानीं गुणितया-गुणवत्तया इह-संसारे जितं सर्वमित्यर्थः।

अत्र प्रदीपकाराः-अत्र शेषसम्पत्तेर्गुणिताजयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः, स च द्विधा सम्भवति-यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदिपदार्थयोर्विवक्षया वा। तयोर्यदि प्रथमे तात्पर्यं तदाऽवाचकता, द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति प्राहुः। तन्न रमणीयम्। यदित्यस्य यदेत्यर्थकाव्ययत्वात्। यथा-'विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते' इत्यत्र तदित्यस्य तदानीमित्यर्थकत्वम्।

वयन्तु पश्यामः-अव्ययानामनेकार्थत्वाद्यदित्यस्य तदानींशब्दसमभिव्याहारविलम्बेन विलम्बोपस्थितिकत्वाच्चमत्कारविघातकत्वम्, चमत्कारानुकूलस्य च योगस्य सत्त्वात्। विभावा इत्यादेः कारिकात्वेन सम्भवतोऽप्यस्यातन्त्रत्वादिति। तस्माद्विवक्षाभेदेन न्यूनतादिनिबन्धनोऽयं दोषः। न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः, क्वचिन्न्यूनपदेऽप्यध्याहारादिना मतयोगसम्भवे विकल्पादेरदुष्टत्वसम्भवात्।

क्वचिदाकाङ्क्षाविरहाद्यथा—

यथा वा—

अङ्गामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरनघा कीर्त्या च लोकत्रयम्॥२२९॥

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि, वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम्। न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि। न च केन केनेत्यादि प्रश्नः।

वीराणां सुखसञ्चारेण सङ्ग्रामस्याङ्गणत्वेन रूपणम्। स्पष्टमन्यत्। अत्र पूर्वार्धार्थेन उत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः, न च कथञ्चित्सम्पद्यते। तथा हि—अर्थानां वाक्यार्थे योगः क्रियात्वेन वा, कारकत्वेन वा, सम्बन्धित्वेन वा, एषां विशेषणतया वा, हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा, तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत्। तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासम्भाविता एव। कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यन्न घटते। तत्राकर्णनाक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते 'कोदण्डं शरान्' इत्यादि स्यात्। अथ परस्परानन्विताः मिलिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकमतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशब्दाद्द्वितीयेति चेत्, तर्हि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रार्थत्वात् 'कोदण्डः शरा' इत्यादिप्रथमा स्यात्, 'माहिषं दधि सशर्करं पयः' इत्यादिवत्। अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया, शरादीनां तु कर्मत्वेनान्वय इति चेत्। शराः समासादितामित्यनन्वयात्।

किञ्च येन यत्समासादितं कोदण्डेन शराः समासादितास्तदा कर्मणेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत। न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात्। अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डा-

दिपदार्थ एव यच्छब्दार्थः, तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेन्न, एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्, तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथञ्चिदुपपादनीयः। एतेनाक्षिप्ततच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम् ।

अथ कर्त्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत् । न। कोदण्डेन येन शराः यत्समासादितं तदाकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गात् । शरा यत् इत्याद्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्च । अत एव कोदण्डादिशरादिकर्तृकर्मणी तद्विशेषणन्तु यच्छब्दार्थ इत्यपि व्युदस्तम् । अथ येन यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तररूपाणि वाक्यान्तराणीति चेत्, न, तादृशप्रश्नाश्रवणात्। अथासावुन्नीयते, एवमुत्तरालङ्कारोऽपि लभ्यते इति चेन्न, येन यदासादितं तदाकर्णयेति प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनाऽपि कोदण्डादिनिर्देशसम्भवेन तदुन्नयनासिद्धेः। ननु चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनादिविपरिणामेनानुषङ्गे 'कोदण्डेन शराः समासादिताः' इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्, वाक्यभेदः, पूर्वापरार्धयोरनन्वयतादवस्थ्यात् । लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्तथा प्रयोग इति । तदेतदभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकृदाह—अत्राकर्णनक्रियेत्यादि ।

व्यङ्ग्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यान्तरो यथा—

यथा वा—

'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी'—

इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम्, कृतवतः

ति परशौ सा प्रतीयते । 'कृतवतः' इति तु पाठे मत-योगो भवति ।

प्राग्व्याख्यातमिदम् । भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्य-मित्यादि । इयं युयुत्सुं भार्गवं प्रति रावणस्योक्तिः । अत्र हि रावणस्य भार्गवेण सह युद्धमनभिलषितमिति तदुपेक्षा वाक्या-र्थः, सा च न प्रतीयते, परशुनिन्दायां भार्गवस्यानुपेक्षणीय-त्वात्, निन्दितशस्त्रं विना शस्त्रान्तरेणापि भार्गवेण सह युद्धसम्भ-वात् । कृतवतेत्यस्य परशुविशेषणत्वेन परशुनैव तदर्थाभिसम्ब-न्धात्तत्रैव निन्दा प्रतीयते, न च तथा सति सङ्गतिरित्यभ-वन्मतयोगत्वमिति भावः । मतयोग इति । भार्गवनिन्दायोग-रूप इत्यर्थः, अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्-अत्र रेणु-काकण्ठबाधाजन्यात्मनिन्दया भार्गवस्य योगो विवक्षितः, तन्नि-न्दाप्रकरणात्, परशोः स्वक्रियापाटवेनानिन्दनीयत्वाच्च, न च तथा प्रतीयते, कृतवतेति तृतीयया परशुनैव सम्बन्धावग-मात् । कृतवत इति पाठे तु भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते । य-दि तु परशुनिन्दानन्तरं विदग्धोक्त्याऽपि भार्गवेऽपि निन्दाव-गमस्तदा कृतत्वस्यानेन योगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवैतत् । तथा हि-यथा स्पर्द्धायोग्यत्वोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्य-त्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि, तथा तदयोग्यत्वोपपादनाय त-स्यैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचित इति भार्गवेण कृतत्वस्यान्वयो वि-वक्षितो न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च चण्डीदासादिव्या-ख्यानमनादेयम् ।

क्वचित्समासाच्छन्नतया मतयोगाभावो यथा—

यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशो दुन्दुभिः॥३३१॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। भीमार्जुननकुलसहदेवाश्चत्वारो वयमृत्विजः, स भगवान्हरिः—श्रीकृष्णः, कर्मोपदेष्टा—आचार्यः, नरपतिर्युधिष्ठिरः सङ्ग्राम एवाध्वरो—यज्ञस्तत्र दीक्षितो—यजमानः पत्नी—द्रौपदी गृहीतं व्रतं यया तथाभूता, कौरव्या—दुर्योधनादयः पशवः, प्रियाया—द्रौपद्याः परिभवः केशाकर्षणादिरूपस्तत्क्लेशोपशान्तिः फलम्। राजन्यः—राजसमूहः तस्योपनिमन्त्रणाय यश एव दुन्दुभिः स्फीतं रसति—ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयरूपं निर्विघ्नकर्मसमाप्तिं सूचयतीत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते, समासाच्छन्नत्वात्।

. क्वचिद्व्युत्पत्तिविरोधाद्यथा—

यथा वा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः।
भर्त्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः सम्बन्धिनी तु विवक्षिता।

व्याख्यातम्। अत्रेत्यादि। अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतः दण्डपादेन प्रतीयते, वाक्ये यत्प्रधानं तत्रैव

निजादिपदव्युत्पत्तेः । अत एवोक्तं मिश्रप्रमुखैः—'निजस्वात्मादिशब्दानां प्रधानक्रियाकर्त्रन्वयित्वव्युत्पत्तिरिति' । दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नित्यदोषोऽयम् ।

अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-
रत्याहृतस्य मम तत्र तथाऽपि नास्था ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ २३ ॥

अत्र 'अपहृतोऽस्मि'—इत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः ।

अवश्येत्यादि । अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके व्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमवश्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् । यत्तु 'न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रम्, अत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः, 'अप्राकृतस्य' इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च 'मत्सम्बन्धित्वेन वीरशिशुप्रतीतिरेव विरुद्धा प्रतीतिः' इति कस्यचिद्व्याख्यानम्, तदनुभवविरुद्धम्, तथाऽनुभवस्याप्रतीतेः । इदं चान्यथावाच्यस्यान्यथाऽभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । आद्यं यथा—अप्राकृतस्येत्यादि । सीतास्वयंवरे रावणगुणैर्वशीकृतस्य जनकस्य रामदर्शनानन्तरमियमुक्तिः । अप्राकृतस्य—असाधारणस्य क्रूरत्वेऽपि सकललोकक्षोभकत्वेनातिप्रसिद्धस्य रावणस्येति यावत् । दृष्टैश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन श्रुतैरिति समुच्चीयते दृष्टैः श्रुतैश्च चरितातिशयैश्चरित्रोत्कर्षैः स्वर्गविलुण्ठनस्वशिरःपङ्क्तिकर्त्तनकैलासचालनादिभिरत्याहृतस्यापहृतस्य वशीकृतस्येति यावत् । मम तथाऽपि तत्र—रावणे नास्था—नादरः । एष—उप-

स्थितः कोऽपि लोकोत्तरो विशिष्य वक्तुमशक्यो वीरशिशुकाकृतिः, वीरत्वेन शौर्यप्रतापपराक्रमादिकं कमत्वयेनानुकम्पार्थेन सरलत्वसौन्दर्यसौकुमार्यादिकं व्यज्यते। अप्रमेयः—कदाऽप्यन्यत्रादृष्टो माहात्म्यसाराणां यावतां प्रभावातिशयोत्कृष्टांशानां समुदायमयः—समूहात्मकः पदार्थः रामरूप इत्यर्थः। विशेषनिश्चयाभावात्पदार्थोक्तिः। रावणचरितैरपहृतोऽस्मि तथाऽप्यस्य शिशोर्माहात्म्यदर्शनात्तत्र नास्थेति भावः।

अत्रेत्यादि। अत्राहमपहृतोऽस्मीति प्रकारेणापहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः। तेन वाक्यद्वयसम्पत्तौ तथापीत्युपपद्यते, द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः। नन्वयमविमृष्टविधेयांश एवेति चेन्न। नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणम्, किन्तु तथापीत्यस्यासङ्गतिरपि, तदनुरोधेनैवाहृतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात्। एतेन 'अवान्तरवाक्ये न विधेयाविमर्शः' इति समाधानमनादेयम्, बीजाभावात्। 'क्षणमप्यमुक्ता' इत्यवान्तरवाक्ये एव तदुदाहरणाच्च। अस्तु वाऽत्रोदाहरणे विधेयाविमर्शः तथाऽपि द्वितीयभेदे तदसङ्करमात्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितेः। यथा वेति तदुदाहरति—

यथा वा—

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा
प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगतानुरूप-
लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥२३४॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थो वाच्यः।

वसन्ततिलका छन्दः। इयं किल हरिवंशे कथा। पार्वतीशिवयोः समीपे सकलकलाभिज्ञाः सुरासुरयक्षगन्धर्वोरगादीनां

दुहितरो गीतवादननृत्यानि कुर्युः, तत्रैकदा बाणासुरकन्योषा-नाम्नी 'अहो अद्भुतमिदं दम्पत्योः सुखम्' इत्यभिललाष। अथ तस्मात्तीव्रतुष्ट्याऽद्रिकन्यया वरो दत्तः, 'एतावत्कालोत्तरं रात्रावनुरूपो भर्त्ता त्वामुपयास्यति' इति, ऊषा तु परिहासवचनमिति तद्विस्मृतवती, अथ वरदानबलात्सति समये स्वप्नेऽनिरुद्धेन श्रीकृष्णपौत्रेण सङ्गमो जात इति। तन्मूलकनाटकस्थमिदं पद्यम्। व्यभिचारदूषिताऽहमिति प्राणांस्त्यजेदिति शङ्कया वरः स्वरूपज्ञानुपायाः सखीं चित्रलेखामाह—एषोऽहमित्यादि। सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती—सर्वेषां दुःप्राप्यः अद्रितनयायाः—पार्वत्याः आननपद्मान्मुखकमलाज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य तादृशोऽहं वरः असुरराजस्य—बाणासुरस्य सुतामुषानाम्नीं स्वप्ने—स्वप्नावस्थायामनिरुद्धेन श्रीकृष्णपौत्रेण सह घटनया—सङ्गमरूपयाऽधिगतं—प्राप्तमभिरूपलक्ष्म्योः—परमसौन्दर्यसम्पत्तेः फलं यया तथाभूतां विधाय—कृत्वा एषः प्राप्तः पराहत इत्यर्थः। एवं च मदनस्येयमुक्तिरिति वदन्तो भ्रान्ताः। अत्रेत्यादि। अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्त्तीत्यप्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। अन्यथाऽन्यमनोरथाविषयत्वं प्रतीयेत।

असमासेऽप्येष दोषः। यथा चेति तदुदाहरति—

यथा वा—

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः।
कमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥ २३८॥

अत्र 'अपराधस्य लवमपि' इति वाच्यम्।

पद्यम्। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भ-

रौ' इति लक्षणात्। अत्रेत्यादि। अत्र 'लवमपि' इत्यप्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात्। दूषकताबीजं प्रथमेऽभिमताप्रतीतिः। अन्त्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति नित्यदोषोऽयम्।

अस्थानस्थपदं यथा—

प्रियेण सङ्ग्रथ्य विपक्षसंनिधा-
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥ २३६॥

अत्र 'काचिन्न विजहौ' इति वाच्यम्।

अस्थानस्थपदमिति। 'अपदस्थपदसमासम्' इति सूत्रम्। तत्र अस्थानस्थपदं अस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थ इति भावः। अस्थानस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वं तयोराद्यमुदाहरति—प्रियेणेत्यादि। वंशस्थं वृत्तम्। 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात्। काचिन्नायिका प्रियेण—भर्त्रा विपक्षस्य—सपत्नीजनस्य सन्निधौ—समीपे सङ्ग्रथ्य—सम्यङ्निर्माय पीवरस्तने—स्थूलोच्चकुचे वक्षसि निवेशितां स्थापिताम्। (वक्षस्यर्पणे पीवरस्तनत्वं हेतुः)। स्रजं जलाविलामुदकेन गतप्रभामपि न विजहौ—न तत्याजेत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र न काचिदिति न योग्यं नञः स्थानम्। 'प्रतियोगिसंनिधिर्हि तथा' इति न युक्तम्, तद्व्यवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात्। परन्तु 'न काचिद्विजहौ, अपि तु सर्वा एव विजहुः' इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यस्थानमेतत्।

विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयो-

गासम्भवादपि स्थानस्यायोग्यत्वमुदाहरति—यथा वेति—

यथा वा—

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम्।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः॥२३७॥

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं 'कुटिलाताम्र' इति वाच्यम्।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। केलिः—सुरतक्रीडा तत्र कचग्रहेण—केशाकर्षणेन श्लथा या जटा तत्र लम्बायमानेन शितिकन्धरस्य—शिवस्येन्दुशकलेन—चन्द्रखण्डेनान्तःकपोलस्थलम्। अत एव नखलक्ष्मणा शङ्किता या सखी तस्या नर्मस्मितं—रहस्यहास्यं तेन ह्रीतया—लज्जितया प्रोन्मृष्टः—प्रधर्षितो मुद्राङ्कः—अन्यसम्पर्कादन्यत्र समुदितं चिन्हं स वः पातु—रक्षत्वित्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वं नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते, न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टिबीजम्। नित्यश्चायम्।

अस्थानस्थसमासमुदाहरति—

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
उद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥२३८॥

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः।

अद्याप्यसमत्सान्निध्येऽपि स्तनावेव शैलौ ताभ्यां दुर्गेण विषमे—अनाक्रमणीये सीमन्तिनीनां हृदि एष—मानः स्थातुं वा-

च्छति धिगिति क्रोधादिवालोहितः—आरक्तः शशी-चन्द्रः उच्चदूरतरप्रसारितः करः—किरणहस्तो येन तथाभूतः सन् तत्क्षणात्फुल्लत्कैरवाणां—कुमुदानां कोशः—कुड्मलमेव कोशः—खड्गपिधानम्, कोश इति जात्यभिप्रायकमेकवचनम्, खड्गपिधानस्यैकत्वात् तस्मान्निःसरन्ती अलिश्रेणी—भ्रमरपङ्क्तिः सैव कृपाणी—करवालिका तां कर्षति—निष्काशयतीत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र पूर्वार्द्धे क्रुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेरुक्तिरुत्तरार्द्धमित्यस्थानस्थसमासता । न च प्रतिकूलवर्णत्वान्तर्भावः, समासस्यावर्णरूपत्वात् । नापि पतत्प्रकर्षता, प्रथमप्रवृत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे त्यागे हि तत्सम्भवः, अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किञ्च उभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तत्सम्भवः, अत्र त्वेकतरत्रैव समासौचित्यमिति । दूषकताबीजं सहृदयवैमुख्यम् ।

सङ्कीर्णम्, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥२३९॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः ।

सङ्कीर्णमिति । वाक्यान्तरपदैर्मिश्रमित्यर्थः । एवं च वाक्यान्तरघटकपदव्यवहितपदघटितत्वं लक्षणं बोध्यम् । उदाहरति—किमितीत्यादि । गाथा छन्दः । अत्रेत्यादि । अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाण मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति वाक्यत्रये अन्योऽन्यवाक्यस्थपदमा-

दायानभिमतं प्रतीयते । इदमेव च दुष्टिबीजम् , प्रतीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति ततो भेदः ।

गर्भितम्. यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥२४०॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः ।

गर्भितमित्यादि । गर्भितं—जातगर्भम् , अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः । तत्तु वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवैकम् , क्वचित्तु वाक्यैकवाक्यतया एकीभूतम् । तत्राद्यं यथा—परापकारेत्यादि ।

अत्रेत्यादि । अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितमित्यर्थः । यथा वेति द्वितीयमुदाहरति—

यथा वा—

लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः

अत्र 'विदितं तेऽस्तु'-इति, एतत्कृतम् , प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत् ।

स्रग्धरा छन्दः । यस्य—राज्ञः कीर्तिः श्रीनियोगाल्लक्ष्मीशासनादम्बुधिं—समुद्रमिति गदितुमिव गतेत्यन्वयः । इतीति किमित्याकाङ्क्षायामाह—रागेण—रुधिरलौहित्येनावृतं—लिप्तमङ्गं—विशिष्टलोहरेखाविशेषो यस्याः, पक्षे रागोऽनुरागस्तेनावृतानि—व्याप्तान्यङ्गान्यवयवाः यस्यास्तथाभूतया, ययैवासियष्ट्या—कृपाण्या स्त्रीलिङ्गेन नायिकाध्यवसानम् , । इह मातङ्गानां—गजानां कण्ठे

सुदृढं लग्नम्, खण्डनायेति भावः । पक्षे मातङ्गानां–चाण्डालानां कण्ठे रिरंसया सुदृढं लग्नम् । या च परपुरुषैः–शत्रुभटैरुपरि मारणाय पतन्ती, पक्षे परपुरुषैः–जारैः क्रीडनाय स्वोपरि पतन्ती दृष्टा तत्सक्तस्तस्यामनुरक्तोऽयं–त्वज्जामाता न किञ्चिद्गणयति–युक्तायुक्तं न विचारयति. तेन भृत्येभ्यो दत्ताऽस्मि ते विदितमस्त्वित्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति, तेन भृत्येभ्यो दत्ताऽस्मीति वाक्यैकवाक्यमध्ये विदितं तेऽस्त्विति वाक्यान्तरं स्थितम् । प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकारित्वात्प्रकाशितविरुद्धमित्यर्थः । प्रतीतिच्छेदोऽत्र दुष्टिबीजं मतो न यत्र प्रतीतिर्विच्छिद्यते तत्र नायं दोषः ।

प्रसिद्धिहतं प्रसिद्धिमतिक्रान्तमिति व्याचष्टे तत्र किं कुत्र प्रसिद्धमिति दर्शयितुमाह—

मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ।

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् ।

मञ्जीरेत्यादि । यथेत्युदाहरति—

यथा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वो हरेः ॥ २४२ ॥

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे ।

पृथ्वी छन्दः । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् । महान् यः प्रलयमारुतः (महत्पदस्य प्रलयान्वयस्त्वयुक्तः, सर्वमुक्तेरेव तथात्वात् । तथा च महता प्रलयकालिकमारुतेन क्षुभितौ यौ पुष्करावर्त्तकौ—मेघौ तयोः प्रचण्डमुत्कटं घनमविच्छिन्नं यद्गर्जितं तत्प्रतिरवमनुकरोतीति तादृशः । अत एव श्रवणयोर्भैरवो-भयङ्करः । स्थगिता-पूरिता रोदसी—द्यावापृथिव्योरन्तरमेव कन्दरा येन तथाभूतोऽयमभूतपूर्वो हरेः रवः—सिंहनादः समरोदधेः-सङ्ग्रामसमुद्रसकाशात् मुहुः कुतः—कस्माद्धेतोरसकृज्जायत इत्यर्थः ।

अत्र रव इत्यादि । रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे । न चावाचकसङ्करः, तुल्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रैव कविप्रयोगनियमात् । अत एवात्रायं वाक्यदोषः, विशेषणविशेष्यसन्निधानेन विशेष्यपरत्वादिति ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः यत्र, यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगा-
दस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं
नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥ २४३ ॥

अत्र 'गता' इति प्रक्रान्ते 'याता'-इति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपि' इति तु युक्तम् ।

भग्न इत्यादि । भग्नः प्रक्रमः-प्रस्तावौचित्यं यत्र तद्भग्नप्रक्रममित्यर्थः । तच्चानेकधा व्यवस्थितम् । अत्र प्रकृतेः क्रमभङ्गो यथा—

नाथे इत्यादि । उपजातिच्छन्दः । नियतेर्विधेर्नियोगा-

निशाया: नाथे—चन्द्रेऽस्तं गते सति हन्त—खेदे निशाऽपि याता—गता । हि—युक्तोऽयमर्थः । कुलाङ्गनानां—पतिव्रतानां दशानुरूपं—वैधव्यदशायोग्यमतः परं—सहगमनादपरं भद्रतरमुत्कृष्टकल्याणं न समस्ति—न सम्भवतीत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र 'अस्तङ्गते' इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिः क्रमभङ्गः । भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्भवतीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तस्माद्गता निशाऽपीति युक्तः पाठः । अयमाशयः—यातेति पदेन गमनस्योपादानेऽपि नानुगमनत्वेन प्रतीतिर्भवति स्वाभाव्यात् । तथा च दशानुरूपमिति भज्येत । गतेति कृते चानुगमनस्य स्फुटैव प्रतीतिरिति ।

ननु 'नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण'—इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम्, तत्कथमेकस्य पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥२४४॥

अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ।

ननु नैकं पदमित्यादि । ननु नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेणेति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदमनुपदमेवोक्तम् । तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेन्न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं ह्येकपदद्विःप्रयोगनिषेधविषयः, तादृशे तु विषये प्र-

त्युत तस्यैव सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोष इति स्पष्टार्थः । अयम्भावः-उद्देश्यः-प्राक्प्रत्यायितः प्रतिनिर्देश्यः—पुनः प्रत्याय्यः । प्रकृतेऽभेदज्ञापनार्थं पुनरुक्तिरेवोत्कर्षिका । एवमर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यलाटानुप्रासयोरपीति ।

ननु पर्यायशब्दानां शक्यतावच्छेदकैक्यनियमात्कथमन्यत्वेन प्रतीतिरिति चेत्, उच्यते—यन्मते शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासते तन्मतेनेदम् । तथा हि-अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकशक्तिग्रहविषयत्वाच्छब्दस्य विशेषणादिपदार्थवत्तस्याप्युपस्थितिः, पदान्तरोपादाने च तदुपस्थित्या प्रतीत्यन्यथात्वं स्फुटमेवेति । उक्तं च 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इति । 'यः शब्दानुगमादृते' इति पाठान्तरम् । मतान्तरेऽपि पर्यायपदाभ्यामुपस्थापितोऽर्थोऽभिन्नोऽपि शक्ततावच्छेदकमहिम्ना भिन्न इव प्रतीयते इति बोध्यम् ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे द्विःप्रयोगावश्यकत्वमुदाहरति-उदेतीत्यादि । अत्रेत्यादि । अत्र पद्ये रक्त एवास्तमेति चेति यदि क्रियेत तदा पदान्तरंप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवधीतेत्यर्थः । प्रत्ययस्य क्रमभङ्गमुदाहरति—

यथा वा—

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति लक्ष्मीः ॥ २४५ ॥

अत्र प्रत्ययस्य । 'सुखमीहितुं वा'—इति युक्तः पाठः ।

उपेन्द्रवज्रा छन्दः । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति लक्षणात् । लक्ष्मीः—सिद्धिः यशोऽधिगन्तु—कीर्तिं लब्धुं सुखलिप्सया-

आनन्दलाभेच्छया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं–मनुष्येषु गणनामतिक्रम्यावस्थातुं वा समुत्सुकेवोत्कण्ठितेव निरुत्सुकानां–निरौत्सुक्यानामभियोगभाजां–यत्नयुक्तानां पुंसामङ्कमुत्सङ्गमुपैति–स्वयमागच्छतीत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र तुमुनः प्रक्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयति। सुखमीहितुं चेति युक्तः पाठ इत्यर्थः। अयमाशयः—तुम्सनोरिच्छया समानार्थत्वेऽपि तुमा फलत्वप्रतीतिर्न सनेत्येकरूपत्वहानिरिति। सर्वनाम्नः प्रक्रमभङ्गमुदाहरति—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥२४६॥

अत्र सर्वनाम्नः। 'अनेन विसृष्टा' इति तु वाच्यम्।

ते–मरीच्यादयः शूलिनं–शिवम् स्पष्टमन्यत्। अत्रेत्यादि। न च तदिदमोरर्थाभेदः, इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात्। अन्यथाऽनयोः पर्यायतापत्तेरिति भावः। अत एव श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः प्राहुः—'तदिदमोः सर्वनामत्वाविशेषेऽपि पूर्वानुभूतपुरोवर्त्तिविषयत्वान्नैकरूपतेति'। एवं चार्थभेदस्य प्रामाणिकत्वादिदमोपक्रम्य तदा स्मरणात् 'किं हिमालयेन, आहोस्विच्छूलिना विसृष्टा' इत्यनिश्चयात्प्रतीतिस्थगनमिति प्रतीमः। पर्यायस्य क्रमभङ्गमुदाहरति—

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम्।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा॥२४७॥

अत्र पर्यायस्य। 'महीभृतोऽपत्यवतोऽपि'—इति युक्तम्।

'अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूत्'-इति केचित्समर्थयन्ते ।

उपजातिश्छन्दः । पुत्रो—मैनाकोऽस्यास्तीति पुत्रवान् तस्य पुत्रवतोऽपि महीभृतो—हिमाचलस्य दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये—पार्वतीरूपे तृप्तिं न जगाम स्नेहातिशयादिति भावः । दृष्टान्तमाह—अनन्त पुष्पस्य—बहुतरकुसुमस्य हि मधोर्वसन्तस्य द्विरेफमाला—दृष्टिरूपा चूतस्य पुष्पं चूतं तस्मिन्सविशेषसङ्गा—सानुरागं पततीत्यर्थः । महीभृतोऽपत्यवत इति युक्तमिति । अत्रापत्येषु बहुषु सत्स्वपि तस्मिन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयोक्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायक्रमभङ्ग इति भावः ।

केचिदिति । अयमाशयः—केचित्तु असति पुत्रे सुतायां स्नेहो युक्तस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणान्नात्र दोषप्रतीतिरिति समादधिरे । तदयुक्तम् । अनन्तपुष्पस्य चूते इति दृष्टान्तवैषम्यप्रसङ्गात् । तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवौचित्यात् इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—यत्सामान्यसत्ता तद्विशेषगोचरेच्छेति प्रस्तावः, पुष्पसमान्यसत्तायान्तद्विशेषादरबोधकेन दृष्टान्तेन तथैव बोधनात्, विरोधकार्थेऽपिशब्दस्वरसाच्च । ततश्चापत्यसामान्यसत्तायामप्यपत्यविशेषे स्नेह इति प्रस्तावः पुत्रपदस्थानेऽपत्यपदानुपादानाद्विघटितः । नन्वारभ्यमाणस्य वर्त्मनोऽन्येन भङ्ग एव प्रक्रमभङ्गो न त्वारम्भकेण पुत्रपदेनेति चेत् । न । औचित्यावर्जितप्रस्तावान्यथाभाव एवास्य विषयत्वात् । विघटकपौर्वापर्यस्यानियमात् । अत एव प्रक्रमपदस्य प्रस्तावोऽर्थो विवृतः श्रीवाग्देवतावतारैरिति । तस्मादपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुत्वालाभाद् दृष्टान्तवैषम्यम् अपत्यान्यस्य सन्तीति बह्वर्थ एव मतु-

पो-विधानात् । एतेन साधुरेव 'पुत्रवत' इति पाठ इत्यतः 'केचि त्' इत्यनेन साम्प्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेवेति' चण्डीदासमतमनादेयम् ।

अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । अत्र केचित्—अपत्य-पर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुत्रा-न्वय इत्याहुः । तन्न युक्तम् । तथा सति दोषस्यैवाप्रसङ्गात् अपत्यार्थकत्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रं न त्वेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपक्र-म्यागरीयानित्युक्तावपि पर्यायक्रमभङ्ग उच्यते । यथा—

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥२४८॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान्न पदं नृपश्रियः'—इति युक्तम् ।

विपदो-विपत्तयोऽविक्रमं कातरमभिभवन्ति—तिरस्कुर्वन्ति । आयतिरुत्तरकालः आपदुपेतं रहयति—त्यजति—शुभोदर्को न भ-वतीत्यर्थः । निरायतेर्लघुता नियता अगरीयान्—लघुः नृपश्रियो—राज्यलक्ष्म्याः पदं न भवतीत्यर्थः ।

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गक्रमभङ्गो द्रष्टव्यः 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् लघुतां भजते निरायतिः लघुताभागपदं नृपश्रिय' इति पाठो युक्तो यदि न छन्दो भङ्गः । तदेतदुक्तम्—अत्रो-पसर्गस्येत्यादि । वचनस्य यथा—

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः
अश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ॥

भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः॥

अत्र वचनस्य । 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः'–इति, 'कम्पमानाः' इत्यत्र 'कम्पमापुः'–इति च पठनीयम् ।

स्रग्धरा छन्दः । मन्दा वक्त्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य लक्ष्मीः–शोभा यस्यास्तादृशी काचिन्नायिका रजोभिः कीर्णा स्त्रीधर्मवती सती दिवमाकाशमनुविदधावनुकृतवती । द्यौरपि पांसुभिः कीर्णा मन्देन्दुलक्ष्मीर्जाता सकलनृपक्षयरूपोत्पातसूचकत्वादिति भावः । उद्भ्रान्तः सत्त्वगुणो यासान्तथाभूताः काश्चिद्दिश इवान्तर्दाहं दधिरे दाहस्तापो हेतुलक्षणया वह्निश्च । सत्त्वम्–प्रथमगुणः प्राणी च । तथा च दिशोऽपि तत्काले उद्भ्रान्ता–व्याकुला प्राणिनो यासु तथाभूताः सत्योऽन्तर्वह्निं दधुरिति भावः । अन्याः प्रतिपदं वात्या इव भ्रेमुः । अपरा भूमिवत्कम्पमानाः इत्येवं प्रकारेण नार्यः पार्थिवानां—राज्ञां प्रस्थाने भावि–उत्पत्स्यमानमशिवमकल्याणं शशंसुः—प्रकटयामासुरित्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र काचिदित्युपक्रम्य कश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः । तस्मात् काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निश्रीका'इति पठनीयम् । 'कम्पमाना'इति च 'कम्पमापुः'इति पठनीयम् । शतृशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधायकत्वनियमात् । न चात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्तीति भावः ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं ।
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम् ।
विश्वस्तैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र कारकस्य। 'विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिम्' इत्यदुष्टम्।

स्पष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। स्वभावोक्त्यलङ्कारः। अत्रेति। अत्र 'गाहन्ताम्' इति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे 'क्रियताम्' इति कर्मकारकवाचकस्योपादानात् कारकप्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः। विश्वस्ता रचयन्तु सूकरवरा' इत्यदुष्टम्।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥२५१॥

अत्र क्रमस्य। पादोपसङ्ग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम्। एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम्।

हरिणीछन्दः। श्रीरामोक्तिरियम्। अकलितमपरिमितं यत्तपस्तेजो वीर्यं च ताभ्यां प्रथिमा—पृथुता यत्र तथाभूते, यशोनिधौ—परमप्रतिष्ठिते अवितथः—सत्यः स्वकर्मक्षमो यो मदो—गर्वस्तेनाध्माते—उद्दीपिते मुनौ—परशुरामे रोषात्—क्रोधादभिधावति—सम्मुखं धावमाने सति पाणिर्मद्धस्तः अभिनवाऽलौकिका उपस्थिता च या धनुर्विद्या तया यो दर्पो—गर्वस्तस्य क्षमाय—योग्याय कर्मणे बाणकर्षणरूपाय च, पादयोरुपसङ्ग्रहणाय स्पर्शाय च रभसात्स्फुरति—चेष्टते इत्यर्थः।

अत्र क्रमस्येत्यादि। अत्र तपस्तेजोवीर्ये क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसङ्ग्रहधनुर्ग्रहणयोः पौर्वापर्यं योग्यम्, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' इति, तदन्यथाकरणेन क्रमप्रक्रमभङ्ग इति भावः।

यत्तु प्रदीपकारैरुक्तम्—तेजोवीर्यरोपौ क्रमेणोपक्रम्य

इति, तन्न युक्तमिति ध्येयं दक्षैः। एवमिति। 'शशी दिवसधूसर' इत्यादौ शोभनत्वेन प्रतीतस्याशोभनत्वं शल्यमिति क्रमो विवक्षितस्तस्य द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमवाक्येष्वन्यथात्वेन भङ्ग इत्यादि सुधीभिरूह्यम्।

अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपघातो वा दूषकताबीजम्। यदुक्तम्—

प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ।
ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र ग्लानत्वमश्नते।
दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः॥ इति।
अत एव नित्यदोषोऽयम्।

अविद्यमानः क्रमो यत्र। यथा—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥२८२॥

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः।

अविद्यमानः क्रमो यत्रेति। तदक्रममित्यर्थः। यत्पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्रेत्यर्थः। यथा—द्वयमित्यादि। व्याख्यातमिदं पञ्चमोल्लासे। अत्रेत्यादि। अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वंशब्दादनन्तरं युक्तः, त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात्, लोकपदार्थे समुच्चयाभावादिति भावः।

अथापदस्थपदादस्य को भेदः। तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः किन्तु विलम्बितेति केचित्, तन्न 'कुटिलाताम्रच्छविः' इत्युदाहृतेऽपदस्थपदे प्रतीत्यन्तराभावात्। वयन्तु ब्रूमः—अन्य-

वधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः, अन्यः पुनरितरस्य । चादीनां चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चयादिद्योतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—'अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः । सम्बन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपदध्युरनन्तरे' इति । न च नञोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्वम्, अतः 'स्रजं न काचिद्विजहौ' इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम्, 'न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्'—इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् ।

न चायं चादिपदेष्वेव दोषः किं त्वित्थमादिष्वपीत्याशयेन यथा वेत्युदाहरति—

यथा वा—

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥

अत्र 'इत्थं प्रोच्येव'—इति न्याय्यम् ।

तथा 'लग्नं रागावृताङ्ग्या'—इत्यादौ 'इति श्रीनियोगात्'—इति वाच्यम् ।

यस्य—राज्ञः शशिकरसितया—चन्द्रकिरणधवलया कीर्त्या प्रकोपादित्थं प्रोच्येव प्रयातम् । कथमित्यपेक्षायामाह—हे नाथ, तव भुजयुगले निस्त्रिंशजा निस्त्रिंशः—खड्गः खलश्च तदुत्पन्नेयं शक्तिः—सामर्थ्यम् स्त्रीलिङ्गेन नायिकाध्यवसानम् । वक्त्रे दोषाकरस्य—चन्द्रस्य दोषाणामाकरस्य—महामूर्खस्य च श्रीः—शोभा । पार्श्वे—पार्श्वप्रदेशे एषा महाकुट्टनी—छेदिका असाध्वी च खड्गयष्टिः प्रतिवसतीति त्रयेऽप्यन्वेति । ते इयमाज्ञा च सर्वगा—सर्वज-

नग्राह्या सर्वगामिनी च विलसति। वृद्धया-महत्या जरत्या च मया किं-न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः।

अत्रेत्थमित्यादि। अत्रेत्थं प्रोच्यैवेति वाच्यम्। इत्थंशब्दस्याव्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वात्। पादत्रयस्यैव च परामर्शनीयत्वात्। एवं 'त्वं रागावृताङ्ग्या' इत्यादावपि-इति श्रीनियोगादिति वाच्यम्। इतरेऽपि तत्तुल्यत्वादित्यर्थः। दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह इति नित्योऽयम्।

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र। यथा—

रामसन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२५४॥

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः।

अमत इत्यादि। अमतः परार्थो-द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् अमतपरार्थम्। अमतत्वं च—

ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥

इत्याद्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वमिति भावः। यथा—रामेत्यादि। रथोद्धता छन्दः। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात्। दुःसहेनासह्येन रामो मन्मथ इव, पक्षे राम एव मन्मथो-मदनस्तस्य शरेण हृदये-उरसि मनसि च ताडिताऽत एव गन्धवत्-दुर्गन्धं रुधिरं-कुङ्कुमं चन्दनं च ताभ्यामुक्षिता-कृताङ्गरागा सा-प्रस्तुता निशाचरी ताडका निशायां चरति निशा-

चरी अभिसारिका च जीवितेशस्य—यमस्य प्राणनाथस्य च वसतिं—सुरतस्थानं गृहं च जगामेत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र प्रकृतस्य बीभत्सस्य विरोधी शृङ्गारः तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः। तादृशार्थोपस्थित्या प्रकृतबीभत्सरसापकर्षताऽस्य दोषत्वबीजम्, अतो नित्योऽयं दोषः, नीरसे स्वात्मलाभस्यैवाभावात्।

अर्थदोषानाह—

अर्थदोषलक्षणान्याहेति भावः।

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥५५॥
संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः॥५६॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥५७॥

दुष्ट इति सम्बध्यते। क्रमेणोदाहरणम्—

दुष्ट इतीति। पददोषलक्षणसूत्रस्थं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते। तत्रापुष्टः पुष्टाद्भिन्नः। पुष्टत्वं च विवक्षितार्थबोधप्रयोजकानुपादानकत्वम्। तद्विरहश्च द्विधा, अप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च। यमेनं 'व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यच्च स्यान्निष्प्रयोजनम्' इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह। क्रमेणोदाहरणानि। तत्रापुष्टो यथा—

अतिविततगगनसरणि-
प्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः॥
मरुदुल्लासितसौरभ-
कमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥२५५॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा।

गीतिश्छन्दः। अतिविततमत्यन्तविस्तीर्णं यद्गगनमाकाशस्तत्र या सरणिर्मार्गः तत्र प्रसरणं–गमनागमने परिमुक्तः–परित्यक्तो विश्रमानन्दो–विश्रामसुखं येन तादृशः। तथा मरुद्भिरुल्लासितं–दिक्षु सञ्चारितं सौरभं–सौगन्ध्यं यस्य तथाभूतस्य कमलाकरस्य–पद्माकरस्य हासकृद्विकासकर्ता रविर्जयति–सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत इत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योम्नि अविश्रामं गमनागमनात् इतराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः। तत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थाद्वित्वादवगम्यते, अग्नेरिवौष्ण्यम्। सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टा एतेऽर्थाः।

नन्वेतेऽर्थाः अपुष्टा इति सिद्धम्, परन्त्वतिविततेति पुनरुक्तः, गगनपदादेव तदुपस्थितेः, मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम्, विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येणाप्रकाश्यत्वादिति नायं पृथगिति चेत्। न। गगनपदं न विततत्वे शक्तम्, अर्थलभ्यत्वे च न पुनरुक्तता। यदुक्तं–भोजराजेन–'काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षाद्भणनमपौनरुक्त्याय' इति। नापि विरुद्धम्, सौरभस्योपलक्षणत्वात्। यद्वा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानादिति भावः। अथाधिकपदादस्य को भेदः, अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न सम्भवति। अत्र कश्चित्–'तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभासः, इह तु तदनन्तरमिति विशेषः' इति। तन्नातिसमीचीनम्, तथा नियमे प्रमाणाभावात्। एतावता विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थ-

दोषत्वमिति त्रिभागानुपपत्तेश्च। विरुद्धमतिकृदमतपरार्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रसयोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात्।

वयन्तु पश्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाऽभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः, अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष इति विवेकः। तथा च यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथञ्चिदन्विततयाऽभिधीयते तत्राधिकपदत्वम्, तत्पदेन विनाऽपि तन्निर्वाहात्। यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परन्त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां न शब्देनोपात्तुमर्हस्तत्रापुष्टत्वम्। 'स्फटिकाकृति'इत्यत्र नाकृतिपदार्थ उपमानत्वेन विवक्षितः, तस्य नैर्मल्याभावात्। 'यदपि च न कृतं नितम्बिनीनाम्'इत्यत्रापि च रतस्य स्तनपतनावधित्वव्यतिरेक एवानुचितत्वेन विवक्षितः नतु तत्कृतिव्यतिरेकः, पूर्वार्द्धे तथैव क्रमात्, किन्तु छन्दोऽनुरोधादिना द्वयमपि कथञ्चिदन्वितत्वेनोपात्तमित्याधिकपदत्वम्। अतिविततेत्यादौ त्वतिविततत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव परन्त्वर्थलभ्यत्वादिना नोपादानार्हमित्यपुष्टम्। व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति। दूषकताबीजं चाशक्त्युन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यम्। अत एव यमकादावदोषता, तत्रालङ्कारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुन्नयनात्। कर्णावतंसादिपदे च विशेषद्योतकतया तदुपादानं नाशक्त्युन्नायकमित्यदुष्टत्वम्। अत एव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः।

कष्टमुदाहरति। कष्टः-प्रतीतिक्लेशवान् दुरूह इत्यर्थः। यथा—

सदा मध्ये यासामियममृतनिष्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः॥२५८॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्र-

मध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु, यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ताः मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति सङ्क्षेपार्थः।

शिखरिणी छन्दः। महान्तः—कवयो द्वादशादित्याश्च, रुचयोऽभिसन्धयः कान्तयश्च, अमृतं—सुधा जलं च, रसः—शृङ्गारादिर्माधुर्यं च, सरस्वती—वाणी नदी च, उद्दामा—निरर्गला महती च, बहुमार्गा त्रयः सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकमार्गा यस्याः। एत एव वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्या रीतय उच्यन्ते। पक्षे बहुमार्गा त्रिपथगा घनो—गम्भीरो मेघश्च, परिचिता—अभ्यस्ता मिलिताश्च। तथा च यासां कविरुचीनां कवेरभिसन्धीनां मध्ये इयममृतनिष्यन्दा सुधास्राविणी चासौ सुरसा—सुष्ठु रसाः—शृङ्गारादयो यत्र तादृशी उद्दामा—निरर्गला बहुमार्गा—सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकमार्गत्रयवती वैदर्भीगौडीपाञ्चालीरीतिमतीति यावत्, सरस्वती—भारती परिमलं—चमत्कारं वहति—दधाति, ता एता घनपरिचिता-गम्भीरकाव्याभ्यस्ताः स्फुरितो—अनुभवारूढाः सत्यो मधुरा—अभीष्टाः महतां कवीनां रुचयोऽभिप्रायाः महाकाव्यव्योम्नि—व्योम्नेव वितते महाकाव्ये केन प्रकारेण प्रसादं—प्राकट्यं यान्तु कथमितरकाव्यवत्प्रसन्नाः सुव्यक्ताः स्युः।

यथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये इयममृतनिस्यन्दा—जलस्राविणी चासौ सरसा—सुष्टुस्वादा उद्दामा—महती बहुमार्गा—त्रिपथगामिनी सरस्वती—नदी परिमलं—सुराङ्गनाङ्गसङ्गसम्भवं सौगन्ध्यं वहति प्रवहति—ता एताः स्फुरितेन—प्रकाशेन मधुरा—मनोहराः महतामादित्यानां रुचय प्रभाः घनपरिचिता—मेघमिलिताः वर्षाकालीनाः सत्यः महाकाव्यव्योम्नि—वियति केन प्र-

कारेण प्रमादं—स्वच्छतां यान्तु कथमितरशरदादिवत्स्वच्छाः स्युरित्यर्थः ।

अत्र पद्येऽयं हि विवक्षितोऽर्थः शब्दान्तरैः कथञ्चिद्योजितोऽपि क्लेशेनैव प्रतीयते इत्यर्थ एवायं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकन्तु शब्ददोषो, घटनान्तरेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजमतो नित्योऽयं दोषः ।

व्याहतः—

उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग्यस्यैव निगद्यते ।
तस्यैवाथ तदन्यश्चेद्व्याहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । तदुदाहरति—

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥२५७॥

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम् । कृतमनुमतमित्यादि ॥ २५८ ॥

अत्रार्जुनार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः ।

हरिणी छन्दः । जगति—संसारे ये मनो मदयन्ति—हृदयं पुष्णन्ति तादृशाः प्रकृतिमधुराः—स्वभावमिष्टाः । अत एव जयिनः—उत्कृष्टास्ते नवेन्दुकलादयो भावाः सन्त्येव, मम तु लोके विलोचनयोश्चन्द्रिकेव चन्द्रिकेयं प्रेयसी यन्नयनविषयं याता—दृष्टिगोचरं गता स एव जन्मनि महोत्सवः एतावतैव जन्मसाफल्यमित्यर्थः ।

अत्रेत्यादि। अत्र पूर्वार्द्धे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलादयः स्वं प्रत्यभारतया प्रतिपादिताः, तेनैवोत्तरार्धे चन्द्रिकात्वमुत्कर्षा-यारोप्यत इति व्याघातः। दूषकताबीजं च वाक्यार्थाप्रतीतिः। अयं नित्यो दोषः।

पुनरुक्तं दर्शयति—कृतमनुमतमित्यादि। अयमा-शयः—यत् पुनरुक्तलक्षणे प्रयोजनं विनेति विशेषणमिति। तदयुक्तम्। एवं सत्यस्यानित्यदोषत्वं न स्यात्, प्रयोज-नस्थले पुनरुक्तत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात। स चायं द्विविधः, पदा-र्थवाक्यार्थभेदात्। तयोराद्यो यथा 'अरे रेऽर्जुनार्जुन! सात्यके! सात्यके! न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोकभ्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः पराभवः, अपि च' (इत्युपक्रम्य)

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः॥
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥

व्याख्यातमिदं चतुर्थोल्लासे। अत्रार्जुनार्जुनेति सम्बोध्य यै-र्भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः। न च प्राधान्य-प्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता, सम्बोधनेनैव तल्लाभात्।

यथा वा—

यथा वेति वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वमुदाहरति—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्काम्
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः॥२७०॥

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

स्रग्धरा छन्दः । अश्वत्थामोक्तिरियम् । अस्त्राण्येव ज्वाला-वह्निशिखास्ताभिरवलीढं-व्याप्तं प्रतिबलं-रिपुसैन्यमेव जलधि-स्तस्यान्तर्मध्ये औवार्यमाणे-वाडवाग्निरूपे । सर्वधन्वीश्वराणां-सकलधनुर्धरश्रेष्ठानां गुरौ सेनानाथे-दुर्योधनसेनापतौ अस्मि-न्समीपवर्त्तिनि मम पितरि-प्रसिद्धे द्रोणाचार्ये स्थिते-विद्यमाने हे कर्ण सम्भ्रमेणालम्, हे कृप समरं व्रज, हे हार्दिक्य-कृतवर्मन् शङ्कां मुञ्च, न किञ्चिद्भयमस्तीति भावः । चापद्वितीये तात रणधुरं-युद्धभारं वहति सति को भयस्यावकाशः ।

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः । न च वक्तुः रौद्र-सावेिष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम्, वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकताबीजं च निष्प्रयोजनद्वितीयाभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसत्त्वेनादोषत्वादनित्योऽयं दोषः ।

केचित्तु अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम-स्त्रज्वालेत्यादि । अप्रयोजकद्वितीयाभिधानमात्रस्थल त्वपुष्टार्थ-त्वमित्याहुः ।

दुष्क्रमो-दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्राद्यमुदाहरति—

भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥२६०॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ।

विश्राणय-देहि स्पष्टमन्यत् । अत्रेत्यादि । अत्र तुरङ्ग-भूयिष्ठं मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकः क्रमः, गुरुदानाशक्तौ लघुदानौचित्यात् । वक्तुश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्य-र्थदोष एवायमिति भावः । एवं च यत्र हस्तिनामेव सुलभत्वं

तत्र नेदमुदाहरणमिति मन्तव्यम् । उक्तरीत्या शास्त्रविरुद्धत्वमप्यू-
ह्यम् । यथा—

-काराविऊण खउरं गामउलो मज्जिऊण जेमिअ अ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिदुं चलिदो ॥
कारयित्वा क्षौरं ग्रामद्विजो मज्जयित्वा भुक्त्वा च ।
नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥

इति संस्कृतं स्पष्टम् । अत्र नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण विधानात्तद्विरुद्धमिदम् । दूषकताबीजं विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्वेगो वेति नित्य एवायम् ।

ग्राम्यो—ग्रामसम्भवोऽविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिः । तदुक्तम्—

स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते ।
वैदग्ध्यवक्रिमबलं हित्वैव वनितादिषु ॥

इति । यथा—

स्वपिति यावदयं निकटे जनः
स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।
तदयि संहर कूर्परमायतं
त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥ २६१ ॥
एषोऽविदग्धः ।
मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि ॥ २६२ ॥

अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः, शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । अयं जनः कश्चिद्यावत्स्वपिति तावदहं निकटे—त्वत्समीपे स्वपिमि ते किमपैति—किं गच्छति न काचित् क्षतिः। तत्कारणादायतं—स्पर्शरोधकं कूर्परं—कफोणिं सं-

हर, कुञ्चितमूरुमपि त्वरितं शीघ्रमुदञ्चय—प्रसारयेत्यर्थः। एषोऽविदग्ध इति । अत्र 'निकटे तावदहं स्वपिमि' इत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिरिति भावः । दूषकताऽश्लीलत्ववत् । किञ्च एतादृशोक्तिकवलितो विभावादिरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते, भ्रष्टमिव बीजमङ्कुरायेति द्रष्टव्यम् ।

सन्दिग्धः—सन्देहविषयः तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । तदुदाहरति—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणां किमु स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

उपजातिच्छन्दः । अत्रेत्यादि । अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रतिपिपादयिषितम् (तत् विरुद्धयोपस्थित्या) द्वितीयेन सन्दिह्यते, प्रकरणाभावात् ।

वयन्तु (यत्तु) 'वक्तृविशेषसन्देह' इति व्याख्यानं सर्वमान्यानाम्, तदुत्तानताविलसितम् ,वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्सन्देहस्यार्थदोषत्वाभावात् । (किमुपदद्वयानभिधेयत्वाच्च) अत एव वक्तृविशेषनिश्चयः सन्देहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः, तन्निश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासन्देहात् । वन्द्यामित्यादौ द्वितीयासप्तम्यन्तत्वाभ्यां पदे एव सन्देहोऽत्र तु पदानामसन्दिग्धत्वे सत्येव स इति पदसन्दिग्धत्वाद्भेदः। दूषकताबीजं चोद्देश्यनिश्चयविरहः। यत्र तु सन्देह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति भावः ।

निष्क्रान्तो हेतुर्यस्मात्स निर्हेतुः । उदाहरणम्—

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयात्
विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥२६३॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

शिखरिणी छन्दः । इयमश्वत्थामोक्तिः । हे शस्त्र येन पित्रा गृहीतं-स्ववृत्तिविरोधेऽपि स्वीकृतम्, परिभवः-शस्त्रधारिभ्यस्तिरस्कारस्तद्भयान्नोज्झितं-न कदाचित्यक्तमपि, यस्य प्रभावात्तव खलु कश्चिन्न विषयो-लक्ष्य इति न अपि तु सर्वोऽपि युयुत्सुर्विषयोऽभूत् । तेन गुरुणा त्वं सुतशोकात्परित्यक्तमसि न तु भयात् । अहमपि यतस्त्वां विमोक्ष्येऽतो भवते स्वस्ति-विश्रामसुखं भवत्वित्यर्थः । न चोचितमपीति क्वचित्पाठः सुगमः ।

अत्रेति । स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्त इत्यर्थः ।

ननु तं विनाऽपि प्रतीतेः पर्यवसानं न वा, आद्ये दोषाभावः, अन्त्ये साकाङ्क्षमङ्कर इति । अत्र कश्चित्-'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेष', इति, तन्न, साकाङ्क्षोदाहरणे उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात् । तस्माद्धेतुतद्भिन्नमापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः । यद्वा, अत्राप्रतीतिमात्रम्, तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः, स्त्रीरत्ने एवामर्षप्रतीतेरिति विरुद्धविशेषः । दुष्टिबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः । अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धो-लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थे न प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां विरुद्धपदस्य प्रत्येकमन्वय इति भावः ।

उदाहरणम्—

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन् हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तदुदुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥२६४॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

शिखरिणी छन्दः । हे कमलातङ्कवदने—चन्द्रानने ते केन-भ्रान्तप्रतारकेणेदमुक्तम् । यदेतस्मिन्वस्तुनि हेम्नः—सुवर्णस्य कटकम्—करकङ्कणमिति खलु धियं धत्से—निश्चयं करोषि तदिदं दुःसाधानां—दुराराध्यतरुणानामाक्रमणे परमास्त्रं—वशीकरण-समर्थं (स्मृतिभुवा—कामेन) स्वचक्रं प्रीत्या तव करकमलमूले-प्रकोष्ठे विनिहितं—स्थापितमित्यर्थः। अत्र कामस्य चक्रं लोके न प्रसिद्धमिति लोकप्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः ।

कविप्रसिद्धिविरुद्धमुदाहरति—यथा वा—

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहतो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥ २६५ ॥

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनरङ्कुरोद्गमः ।

हरिणी छन्दः । 'रसयुगहयैः नसौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । अशोककलिकादर्शनमूर्च्छानन्तरं कथञ्चिद्गृहमागच्छतः पथिकस्य तेनैव पथा व्रजन्तं पथिकान्तरमालोक्येयमुक्तिः । हे अध्वगा गोदावर्याः उपरिसरं सरणिं—गोदावरीतीरसमीपपन्थानं परित्यजत, भवद्भिस्तावदपरो मार्गोऽन्वक्ष्येतामन्वेष्यताम् । हेतुमाह—इह—गोदावरीपरिसरे हि कयाऽपि हताशया-हता—पापजनकत्वेन निन्द्या आशा—पथिकमारणेच्छा यस्यास्तथाभूतया कयाचित् मत्ततरुण्या रक्ताशोकश्चरणनलिनन्यासेन—पादपद्माघातेनोदञ्चन्तः—उदयं गच्छन्तो नवाङ्कुरा एव कञ्चुकाः यस्य तादृशो विहितः—कृत इत्यर्थः ।

अत्र हि पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्ध इति । अयमाशयः—लोकप्रसिद्धिभ्रान्त्या प्रयुक्तं लोकाप्रसिद्धं लोकप्रसिद्धिविरुद्धमित्युच्यते । कविसम्प्रदायप्रसिद्धिभ्रान्त्याऽशोकाङ्कुरोद्गमः कविसम्प्रदायाप्रसिद्धो वर्णित इति कविप्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः । लोकस्तु पुष्पाङ्कुरोद्गमयोर्द्वयोरप्यदर्शनात्तत्रोदासीन एवेति । एवं च यत्प्रदीपकारैरुक्तम्‘—यत्तूपपरिसरमिति कविप्रमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम्, चरणन्यासेनाशोकाङ्कुरस्य कवीनामप्यसङ्गतेः, पुष्पोद्गम एव तेषां समयात्’ इति । तद्रिक्तं वचः, न हि श्रीवृत्तिकारैः कविप्रसिद्धेर्वलवत्त्वदर्शनायोपपरिसरमित्युदाहृतं किन्तु कविप्रसिद्धिविरोधदर्शनायैव । न च पूर्वोदाहरणेन गतार्थता शङ्क्या, उदाहरणयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । कथमन्यथाऽग्रे सुसितवसनेत्युदाहरणं सङ्गच्छेत । तस्मान्महामहोपाध्यायानाम् प्रदीपकाराणाम् ईर्ष्यामात्रमत्रावशेष्यते । न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्तिमाक्षेप्तुं प्रभवन्ति किं पुनर्मानुषा मशकाः । सुष्ठूक्तं खलु देवनाथतर्कपञ्चाननैः—

य एष कुरुते मनो विपदि गौरवीणां गिरां
स वामन इवाम्बरे हरिणलाञ्छनं वाञ्छति ॥
लिलङ्घिषति सिंहिकारमणकेसरं फेरुवत्
पतङ्ग इव पावकं नृहरिमावकं धावति ॥ इति ।

दूषकताबीजं च विरोधादर्थाप्रतीतिः । उत्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः । लोकविरुद्धस्य कविप्रसिद्धत्वेन न विरुद्धत्वमिति दर्शयति—

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तभभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥२६६॥

अत्राऽमूर्तोऽपि कीर्तिः ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

हरिणीछन्दः । हे राजन् कदाचन कौमुदी-ज्योत्स्ना महस्तेजो यस्य तस्मिन् चन्द्रे सति सुसितानि-अत्यन्तधवलानि वसनानि अलङ्काराश्च यस्यास्तथाभूतायां सुदृशि-मृगनयनायां स्वैरं यान्त्यामभिसरन्त्यां विधुरस्तङ्गतोऽभूत् । तदनु केनापि भवतः कीर्त्तिरगीयत, येन हेतुना साऽभिसारिका मुक्ताशङ्कं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा प्रियगृहमगात् । युक्तोऽयमर्थः क नासि शुभप्रदः त्वं सर्वत्र सुखदोऽसीत्यर्थः ।

अत्रामूर्त्तापीत्यादि । यत्र लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वमिति भावः । एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम् । विद्याविरुद्धमुदाहरति–

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥२६७॥

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

स्पष्टम् । ग्रहोपरागादिकं विनेति । धर्मशास्त्रं-स्मृतिः । तया प्रतिषेधो यथा शातातपः–'स्नानं दानं तथा श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति । आदिपदाज्जातकर्मान्तेष्ट्यादि ग्राह्यम् ।

अर्थशास्त्रेण विरुद्धमुदाहरति—

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोर्विलोक्यते ।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥२६८॥

एतत् अर्थशास्त्रेण ।

सन्धिविग्रहयानासनद्वैधसंश्रयाः षड् गुणाः त एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । स्पष्टमन्यत् । एतदर्थशास्त्रेणेति । महाबलस्यापि सन्ध्यादिषड्गुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोध इत्यर्थः ।

कामशास्त्रविरुद्धमुदाहरति—

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् २६९

अत्र केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत् कामशास्त्रेण ।

अनङ्गाङ्गणं–कन्दर्पविलासस्थानरूपाङ्गना केयूरं दूरे विधाय-दूरीकृत्य कान्तेन–भर्त्रा कृतां करजानां–नखानामुल्लेखः–क्षतानि तेषां मालिकां–पङ्क्तिं बभार–दधारेत्यर्थः । केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति । 'स्तने नखक्षतं प्रोक्तं जघनेऽपि क्वचिद्भवेत्' इति कामशास्त्रेण विधानादर्थतः शेषेषु प्रतिषेधादिति भावः ।

योगशास्त्रविरुद्धमुदाहरति—

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन
दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमताम्रधुना विवेक-
ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥ २७० ॥

अत्र विवेकख्यातिस्ततः सम्प्रज्ञातसमाधिः पश्चादसम्प्रज्ञातस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण । एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ।

वसन्ततिलका छन्दः । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः स एव धनं येषां ते समाधिधनाः—योगिनस्तेषां मौलिमणिः—शिरोमणिः प्रसिद्धो योगी 'यमश्च नियमश्चैवमासनं प्राणसंयमः । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं चैव समाधियुक् । एतानि कथितान्यष्टौ योगाङ्गानि मनीषिभिः' । इत्यष्टाङ्गयोगस्य परिशीलनं-मुहुराचरणन्ततः कीलनमभ्यासदार्ढ्यं तेन, दुःसाधाः—दुःसाध्याः सिद्धयोऽणिमादयस्तासां सविधं—सान्निध्यं, विदूरे विदधत्—दूरीकुर्वन् अभिमतामभीष्टां विवेकख्यातिं—प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपामासादयन्प्राप्नुवन् अधुना—साम्प्रतं विमुक्तो मुक्तिङ्गत इत्यर्थः ।

विवेकख्यातिरित्यादि । अत्र मुक्तिसमीपस्थमसम्प्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रेण विरुद्धः । तथाहि—प्रथमं विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा, ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः सम्प्रज्ञातयोगः,पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनस्वरूपोऽसम्प्रज्ञातयोगस्ततो मुक्तिः, न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रं तद्विरुद्धोऽर्थ इति भावः । एवं विद्यान्तरैरिति । गजतुरङ्गखड्गादिलक्षणशास्त्रैरपि विरुद्धमेवंरीत्या स्वयमूहनीयम्, ग्रन्थकृता विस्तरभिया नोदाहृतमिति भावः ।

'अनवीकृतः' भङ्ग्यन्तरेण यन्नवत्वं तन्न प्रापितः, एकभङ्गिनिर्दिष्टोऽनेकार्थ इत्यर्थः । तदुदाहरति—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥२७१॥

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् ।

तत्तु यथा—

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं,
यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः
प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ २७२ ॥

वसन्ततिलका छन्दः। तत्वज्ञानं विना सर्वमकिञ्चित्करमिति भावः। अत्रेति। सर्वेष्वप्येषु ततः किमित्येकैव भङ्गिः भङ्ग्यन्तराभावान्न नवीकृतमित्यर्थः। अथैष कथितपदे एवान्तर्भविष्यतीति चेत् न। पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्गेरेकरूपतायामसाङ्कर्यात्।

ननु नवीकृतं कीदृक् इत्याह—तत्तु यथेत्यादि। द्रुतविलम्बितवृत्तम्। सतां—साधूनामविषादिता प्रकृतिः स्वाभाविक्येवेति नाश्चर्याय, दृष्टान्तत्रयमाह—यदि दहतीत्यादि। अत्र ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्यादि नवीकृतम्। पारुष्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहृदयोद्वेजकत्वं दूषकताबीजमिति नियोऽयम्।

सनियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वयात्सनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते। परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च। अविशेषः सामान्यम्। तत्र सनियमपरिवृत्तः सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः। न च न्यूनपदत्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वाऽनुप्रवेशस्तादृशेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात् अविवक्षिते त्वेतत्प्रसरति। अत एवायमर्थदोषः। विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणाप्युपस्थितौ तस्य तादवस्थ्यात्। एवमितरेषामप्यूह्यम् यत्तु—'अर्थत्वेन विशेषणं समाधानम्' इति, तन्न। न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां सङ्करप्रसङ्गात्।

चण्डीदासस्तु 'शब्दोच्चारणानन्तरमेव यत्प्रतिभासः स

शब्ददोषः यस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः। अत एवान- भिहितवाच्यात्भिद्यते' इत्याह। तच्चायुक्तम्। बहुषु स्थलेषु व्य- भिचाराच्छब्दार्थविभागस्यासङ्गतत्वात्। एतदुदाहरति—

यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधेः
उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम्॥

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता' इति सनियमत्वं वाच्यम्।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। यत्र मणौ सति निखिलमेतद्विधेर्निर्माणं—सर्वमपि ब्रह्मणः सृष्टिकौशलम्, अनुल्लिखितोऽनिर्दिष्टोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य तथाभूतं निरर्थकमेवेत्यर्थः। अनुल्लिखिताख्यमिति पाठेऽनिर्दिष्टनामकं, न खलु तादृशं किञ्चिदस्ति यस्य नाम्ना स मणिर्व्यपदिश्येतेत्यर्थः। किञ्च यत्र मणावुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि परा न्यक्कारकोटिः, अमुकस्यैवेयं शोभेति कथनं तिरस्कारस्य पराकाष्ठेत्यर्थः। यत्सम्पदः—यस्य मणेर्गुणधनादिसम्पत्तयः प्राणभृतां—शरीरिणां मनोरथगतीरभिलाषसञ्चारानुल्लङ्घ्यातिक्रम्य याताः, प्राणिनां मनोगोचरा अपि न भवन्तीत्यर्थः। तस्य मणेः आभासेन मणीकृता—अमणयोऽपि मणित्वेन कल्पिता येऽश्मानस्तेष्वश्मत्वमेवोचितम्। मणिसमानपतितस्य पाषाणत्वमेवोचितं न मणित्वम्, चिन्तामणेः प्रकृतमणिगणनायां गणनमनुचितमिति भावः।

अत्र छायामात्रेत्यादि। अत्रान्यापदेशे आभासमात्रेण मणीकृतेष्विति वाच्यम्, गुणान्तरव्यावर्त्तनेन निन्दातिशयप्रतीतेः। अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्रत्ययः।

तस्मात् 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता' इति पठनीयमित्यर्थः। अव्युत्पत्युन्नयनेन वैमुख्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम्। नित्यदोषोऽयम्।

अनियमपरिवृत्तमुदाहरति—

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः॥

अत्र 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः।

स्रग्धरा छन्दः। हे अवनिपते—राजन् सरस्वती—भारती पक्षे नदीविशेषः सदा ते वक्त्राम्भोजं 'अधिशीङ्स्थासां कर्म'-इत्याधारस्य कर्मत्वम्। अधिवसति। तेऽधरः शोणः—रक्त एव पक्षे नदः। ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुः, सादृश्यात्सेतुबन्धनाच्चेति भावः। दक्षिणो—दानदक्षः सव्येतरो वा, पक्षे दक्षिणदेशस्थः। समुद्रः—मुद्राऽङ्गुलीयकं तत्सहितः पक्षे सागरः। भवतः वाहिन्यो—युष्मत्सेना पक्षे नद्यः अभीक्ष्णं—निरन्तरं क्षणमपि नैव मुञ्चन्ति—न त्यजन्ति स्वच्छे—पवित्रे निर्मले चास्मिन्मानसे—मनसि सरसि अन्तः—अभ्यन्तरे कथमम्बुपानाभिलाष इत्यर्थः।

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्य इति। वैयर्थ्यात्। प्रत्युतान्यजलाशयानात्मकत्वप्रतीतौ पिपासाऽनौचित्यातिशयाप्रतीतेरिति भावः। अधिकपदभेदो दूषकताबीजं च पूर्ववत्।

विशेषपरिवृत्तमुदाहरति—

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम्।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्त्वद्वक्त्रमुद्राङ्किताः॥२७५॥

अत्र 'ज्यौत्स्नीम्'—इति श्यामाविशेषो वाच्यः।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। भोः—परिजनाः सान्द्रैः—सघनैः। मषी—अक्षरसाधनं कज्जलप्रधानं द्रवद्रव्यं तस्य कूर्चकैस्तृणविशेषकल्पितैर्लेपसाधनैः श्यामां—रात्रिं श्यामलिमानं—श्यामतामानयत। अथानन्तरं तन्त्रं—शास्त्रं वैद्यकादि मन्त्रं नानाप्रकारकं च प्रयुज्य श्वेतोत्पलानां स्मितं—विकासितं हरत। चन्द्रं च शिलापट्टके—विपुलपाषाणफलके कणशः कृत्वा क्षणाच्चूर्णयत। येन—हेतुनाऽहं तस्याः—प्रेयस्या वक्त्रमेव मुद्रा तयाङ्किता दश दिशो द्रष्टुं क्षमे—अवलोकयितुं शक्नोमीत्यर्थः।

अत्र ज्यौत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्य इति। श्यामाया निशासामान्यवाचितया कृष्णपक्षनिशाया अपि लाभात्। तत्र च श्यामत्वविधानस्यायुक्तत्वाद्दग्धदहनन्यायप्राप्तेरभावाद्विध्यनुरोधवैषम्यापत्तेरिति भावः। उक्तं च प्रदीपकारैः—'अत्र ज्यौत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः, अपरविशेषस्य स्वत एव श्यामत्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात्' इति। इदमेवात्र दूषकताबीजम्। अन्यत्र विरोधादिकमपि दुष्टिबीजं द्रष्टव्यम्। विशेषनियामकप्रकरणादि सत्त्वे त्वदोषता।

सामान्यपरिवृत्तमुदाहरति—

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै-
रत्नान्यमूनि मकरालय माऽवमंस्थाः।
किं कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम,
याश्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि॥ २७६॥

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम'—
इति सामान्यं वाच्यम्।

हे मकरालय–वारिधे । कल्लोलैस्तरङ्गैर्वेल्लितानां दृषदां पाषाणानां परुषैः–कर्कशैः प्रहारैरमूनि रत्नानि माऽवमंस्थाः–मा तिरस्कुरु नाम प्रसिद्धौ कौस्तुभेन पुरुषोत्तमः, श्रीकृष्णोऽपि पुरुषश्रेष्ठश्च, याच्ञाप्रसारितः करो येन तादृशः किं न विहितः अपि तु याचकः कृत एवेत्यर्थः ।

अत्रैकेनेत्यादि । अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम्, कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनान्यावमाननिषेधायोगात् । 'एकेन किं न भवतो विहितः स नाम' इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाह इति भावः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति नित्य एवायम् । अत एव मधुमतीकारैरुक्तम्–यथाश्रुतकौस्तुभमात्रस्यान्यावमाननीयत्वप्रतीतावपि तदितराणां तथात्वे हेतुर्नोक्तः स्यात् । सामान्येन त्वभिधाने एकेन तथाकरणेऽन्येनापि तज्जातीयेन तादृक्कार्यकरणप्रतीत्याऽनादरणीयत्वाभावहेतुस्तज्जातीयत्वमेवोक्तं स्यादिति ।

श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्या अपि व्याचख्युः–वस्तुनि सत्येवोपकारकः स्यादिति वाक्यार्थोपपत्तावनन्तरं विशेषस्योपकारित्वे सामान्येषु कथमादर इति प्रतीतावनुपपत्तिनिरासायैकपदमपेक्षणीयम्, तदुपादानेन येषामेकेनोपकृतन्तदितरेष्वनादरो नोचित इति नो काचिदनुपपत्तिः । प्रतीत्यनुपपत्तिविरहेण कौस्तुभपदस्याधिक्यम्, एकपदस्य विरहेण न्यूनपदत्वम् । निरस्तमिति ।

'साकाङ्क्षं' सहाकाङ्क्षया वर्तते इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्षं इत्यर्थः । निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्–

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥२७७॥

अत्र स्त्रीरत्न 'उपेक्षितुम्'–इत्याकाङ्क्षति । न हि परस्येत्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।रावणदूतस्येयमुक्तिः । अर्थित्वे–याचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो–रावणस्य न फलप्राप्तिः–सीतालाभः प्रत्युत द्रुह्यन् मारीचादीनभिभवन्विरुद्धचरितो–यज्ञरक्षको दाशरथिस्तया कन्यया–सीतया युक्तः । परस्य–शत्रो रामस्य मानयशसोरुत्कर्षं च आत्मनो विस्रंसनमवमानं च, यद्वा, परस्योत्कर्षमात्मनो मानयशसोर्विस्रंसनमित्यन्वयः । स्त्रीरत्नं च जगतां पतिः दशमुखो देवो–रावणः कथं मृष्यते–केन प्रकारेण सहते इत्यर्थः । 'मृष–तितिक्षायाम्' इति स्वरितेतो दिवादिः ।

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीति । अन्यथा स्त्रीरत्नस्य द्वेषायोग्यत्वे कथमित्यादिनाऽन्वयः स्यादिति भावः । अथ परस्येत्यनेन सम्बन्धान्नायोग्यतेत्याशङ्क्य निषेधति-नहीति। परस्येत्यस्य उत्कर्षेण सह जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्, न चानुषङ्गः विस्रंसनादिना व्यवधानात् । असम्बद्धव्यवाये तु वैषम्यान्नानुषज्यते इत्यभ्युपगमात् ।

अत्र न्यूनपदत्वशङ्कायां न्यूनपदत्वं पुनरमर्षणक्रियोपादानान्निरस्तम् । स्त्रीरत्नमित्यत्रामर्षणक्रियायामेव तात्पर्यं न क्रियान्तरे, येन तदनुपादाने न्यूनपदता स्यात् । केवलं स्त्रीरत्नामर्षणक्रियायोग्यताघटकत्वेनोपेक्षायामपेक्षणीयत्वम् , तन्न्यूनतायां न न्यूनपदता, अन्यथा 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र छिद्रेतरत्वानुपादाने तथा प्रसङ्गात् । तेन विशेषणविशेष्यभावान्वये क्रियाकारकान्वये वाऽमीषां यत्किञ्चिदनुपादाने एव न्यूनतेति नात्र प्रसङ्ग इति

भावः । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—अत्र स्त्रीरत्नमित्य-स्यार्थं उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति, अन्यथा 'कथं मृष्यते' इत्यनेनामर्षार्थकेनानन्वयप्रसङ्गः । नहि स्त्रीरत्ने एवामर्षः, किन्तु तदुपेक्षायाम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्, तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगसङ्करः, वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात् । परन्तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षतया दुष्टः । अत एव न न्यूनपदत्वान्तर्भावः । दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानमतो नित्य एवायम् ।

केचित्तु—स्त्रीरत्नस्य कथं मृष्यते इत्यनेनाकाङ्क्षा, तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाव्य सम्भवति, तच्च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेनोपस्थितित्वे सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्भेदः, तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । समाप्तपुनरात्ते विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेद इत्याहुः—तद्व्रसिविरोधर्मुद्रिग्रस्तमिति ।

'अपदमुक्तः' । पदे—स्थाने योऽमुक्तोऽत्यक्तः । वाक्यार्थो यत्र समापनीयस्तत्र न समाप्त इत्यर्थः । उदाहरणम्—

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२७८॥

अत्र 'स्याच्चेदेष न रावणः'—इत्यत एव समाप्यम् ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । शिखामणिप्रणयिनी—शिरःस्थिता पदं—विलासस्थानं द्रुहिणो—ब्रह्मा, रावणो—जगदाक्रन्दनका-

री । स्पष्टमन्यत् । अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यन्त एव समाप्यमिति । अयमाशयः—रामायणकथाश्रिते वीरचरिताख्यनाटके सन्त्येव बहवो गुणास्तथापि बलवानेको दोषस्तानपवदतीत्युपक्रमे रावणपुरोहितं प्रति जनकपुरोहितोक्तिरियम् । तेन चूर्णिकौचित्येन रावणं प्रत्युपेक्षा वाक्यार्थः 'स्याच्चेदेष न रावण' इत्यन्तेनैव प्राप्तः, समर्थनं नाकाङ्क्षतीति स्थानसमाप्यत्वम् । न च नहि निराकाङ्क्षविधाने शब्ददोषतेति वाच्यम्, समर्थनसहकृतेनैतद्वाक्येनान्यत्रोक्तसर्वगुणासम्भवेन रावण एवेदृशो रावणादन्य ईदृग्विधो न लभ्यत इत्यपेक्षाया वाक्यार्थोपपत्तेरनन्तरं चूर्णिकानुसन्धानेन दोषावतारात्प्रतीत्यनुपपत्तिविरहात् । न चाधिकपदत्वं तदर्थस्यान्वयित्वादिति । अत एव चक्रवर्त्तिप्रभृतयः प्राहुः—'स्याच्चेदेष न रावण' इत्येतावता विच्छेदे काऽपि कान्तिरनुभवसिद्धा, 'जीवत्यहो रावण' इति वत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न त्यज्यते 'क्व नु पुन'इत्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावहतीत्यनुभवसिद्धमिति ।

केचित्तु—प्रकृतार्थविरुद्धार्थकपदशालित्वमपदयुक्तत्वं तेनापदयुक्त इत्येव पाठं वदन्ति । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्—अपदयुक्तोऽपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः । आज्ञा शक्रेत्यादौ जगदाक्रन्दनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम्, तथा च 'स्याच्चेदेष न रावण' इत्यत्र 'क्व नु पुनः'इत्यादियोजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम् । 'उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च' इत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपदस्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः, स्थानाविशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेरिति । दृष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो

नित्य एवायम्।

सहचरभिन्नमुदाहरति—लक्षणन्तु समभिव्याहृतविजातीयार्थकत्वं सहचरभिन्नत्वमिति। वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम्। यथा—

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता
मदेन नारी सलिलेन निम्नगा।
निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना
नयेन चालङ्क्रियते नरेन्द्रता॥ २७९॥

अत्र श्रुतादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम्।

लग्नं रागावृताङ्ग्या॥ २८०॥

इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते।

वंशस्थं वृत्तम्। श्रुतं—विद्या, व्यसनं—द्युतादि, समाधिर्धर्मचिन्ता, स्पष्टमन्यत्। अत्रेत्यादि। अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्वम्। उभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयते—इति दूषकताबीजम्, नित्यश्चायम्।

प्रकाशितविरुद्धः। प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः। तथा च प्रतिपादितविवक्षितार्थविरोधिव्यञ्जकार्थकत्वं प्रकाशितविरुद्धत्वम्। सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः। उदाहरणम्—

लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्याऽरिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः॥

व्याख्यातम्। अत्र 'विदितं तेऽस्तु' इति वाक्यार्थो 'लक्ष्मीस्ततोऽपसरति' इति विरुद्धं प्रकाशयति। इदमेव च दूषकताबीजमिति नित्य दोषोऽयम्।

'विध्यनुवादायुक्तः'—इति सूत्रांशे विध्यनुवादपदाभ्यामयुक्तपदं प्रत्येकमन्वेति, तेन विध्ययुक्तोऽनुवादायुक्तश्चेति दोषद्वयम्। (तत्र)विध्ययुक्तोऽयुक्तविधिरित्यर्थः। अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अयुक्तक्रमतया वा। तत्राद्यो यथा-

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम्।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मुपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः॥२८१॥

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे'—इति विधेयम्।

अश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रतीयमुक्तिः। निःसोमकं—निःपाञ्चालकम्, दोःशालिनां—क्षत्रियाणाम्, स्फुटमन्यत्। अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तव निद्रा नाभूदेव, अद्य तु मया शमितेषु तेषु निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यसे इति तात्पर्यम्। तथा च 'शयितस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यसे' इति विधिर्युक्तो न तु 'शेषे' इति शयनस्य। अविमृष्टविधेयांशे तु युक्तस्यैव विधिः, परन्त्वविमर्षमात्रम्, अत्र त्वयुक्तस्यैव विधिरिति ततो भेदः। विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टिबीजम्।

यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रमुखैरुक्तम्—ननु सुखस्वापे प्रबोधात्परतोऽपि निद्रासम्भवे शयने एव विधेयतात्पर्यासिः सम्भवति, किञ्च निशां—रात्रीणां शेषेऽन्ते इत्यर्थस्यापि स-

म्भवेन नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह—वाताहारेतीति। तत्पा-
मादिकम्, ईदृक्क्लिष्टकल्पनायां चमत्काराभावात्, अचमत्कृतं
च काव्यमेव न स्यात्। किञ्च प्रयत्नपरिबोधितो निशां शेषे इ-
त्युक्ते निशाप्रारम्भे वैतालिकैर्बोधनं प्रतीयते, तच्चायुक्तमेव।
पक्षान्तरे निःसोमकं जायते, कथा परिसमाप्यते, भारोऽपैतु-
इति समभिव्याहारे प्रयत्नपरिबोधित इति विधिरसङ्गतः स्यात्।
द्वितीयोदाहरणे तु विध्ययुक्तत्वमयुक्तक्रमतयेति द्रष्टव्यम्।

यथा वा—

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकैः
दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते॥

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम्।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। विषधरैः—सर्पैर्वाताहारतया—वा-
युभक्षणव्रतधारितयाऽऽश्वास्य—सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य जगन्निः-
शेषितम्, जगन्निःशेषयितुमेव वाताहारत्वमाचरितमिति भावः।
ते सर्पाः पुनः अभ्रतोयकणिकापानरूपं तीव्रं व्रतं येषान्तादृशै-
र्बर्हिभिर्मयूरै ग्रस्ताः। सर्पान् ग्रसितुमेव अभ्रतोयकणिकापान-
व्रतमाचरितमिति भावः। ते बर्हिणोऽपि क्रूरं—कर्कशं यच्चमूरो-
र्मृगस्य चर्म तदेव वसनं येषां तथाभूतैर्लुब्धकैर्व्याधैः क्षयं नीताः।
बर्हिमारणायैव चर्मधारिव्रताचरणमिति भावः। युक्तोऽयमर्थः।
जाल्मो—मूर्खो दम्भः—शाठ्येन धर्माचरणं तस्य स्फुरितं—चेष्टितं
विदन्नपि—जानन्नपि गुणानीहते, दम्भिनः सकाशादभीष्टं वा-
ञ्छतीत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं

चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण विधिर्युक्तः, लोकप्रसिद्धकमलङ्घनेन श्रोतुरुद्वेगोऽत्र दुष्टिबीजमिति नित्यदोषोऽयम् । एवं चास्वरसादुदाहरणान्तरमाहेति पक्षधर, सुबुद्धिमिश्र, मुरारिमिश्र, नृसिंह, चण्डीदास, भास्करचक्रवर्त्ति, रत्नपाणि, देवनाथ, श्रीवत्सलाञ्छन, रविभट्टाचार्यं प्रमुखैर्यत्र यत्रोक्तं तत्र तत्र तेषां प्रमाद एव, भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । अग्रेऽपि सर्वत्रोपपादयिष्यमाणत्वात् । न खलु वाग्देवतावतारो वृत्तिकारः शिथिलमुदाहरति न वाऽनावश्यकं क्वचित्स्वप्नेऽपि वक्तीति शिष्टैर्मन्तव्यम् ।

अनुवादायुक्तोऽयुक्तानुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुगुणत्वम् । तदुदाहरति—

अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ॥२८३॥

अत्र 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम् ।

लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यादि ॥ २८४ ॥

अत्र 'विदितं तेऽस्तु'–इत्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

शिखरिणी छन्दः । विरहिणः–पुरूरवस इयमुक्तिः । भसला–भ्रमराः । स्पष्टमन्यत् । अत्र 'विरहिप्राणदमन' इत्यनुवादः 'कथय क्वेन्दुवदना' इति विधिविरुद्धः । तदेव च दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् । तदेनदाह–अत्र विरहीत्यादि ।

'त्यक्तपुनः स्वीकृतः' पूर्वं त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृत–उपात्तः । तस्मिन्नेव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समाप्तपुनरात्तम् । अत्रत्वन्य एव वाक्यार्थ इति ततो भेदः । उदाहरणम्–लग्नं रा-

गावृताङ्गेत्यादि । व्याख्यातमिदम् । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतो राजदोषः 'तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य' इत्येतावता पुनरुपात्तः । स चाप्रयोजकः, उत्प्रेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात् । श्रीनियोगादित्यादिकं त्वदुष्टमेव, अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः । दूषकताबीजं त्वप्रयोजकत्वं सहृदयवैरस्याधानं वा । लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाऽस्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८५॥

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ।

हन्तुं–हिंसां जघनताडनरूपप्रहारविशेषं च, कर्त्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य–निःक्रियस्य उन्नतस्य च, विवरैषिणः–परदोषान्वेषिणः स्त्रीवराङ्गमध्यान्वेषिणश्च अस्य–दुष्टस्य लिङ्गस्य च यथा पातोऽपचयः वीर्यपातजनितः संकोचश्च जायते तथोन्नतिरुपचयो धातुमत्तानयना दृढता च पुनर्न जायते इत्यर्थः ।

शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमर्थः पुंव्यञ्जनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्व्रीडादायी । तदेतदाह–अत्रेत्यादि ।

ननूदाहरणेषूक्तेषु किमुदाहृता एव दोषाः, तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्याप्तिः, अथ तत्र दोषान्तराण्यपि, तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेत्, अप्रकृतत्वादिति । तदेतदाह–यत्रेत्यादि ।

अथैषां यथासम्भवमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थदोषाणां सन्निधानात्प्रथममर्थदोषस्यैव तत्प्रतिपादयति—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः

सन्निधानादिबोधार्थम्,

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये ।

अवतंसादिपदैर्जात्यादिपुरस्कारेण कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्ते इत्यर्थतः प्राप्तौ कर्णपदादीनां यद्यप्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते, तथापि क्वचित्कर्णेऽवतंस इत्यादिव्युत्पत्त्या क्वचिल्लक्षणादिना च कर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वम् ।

यथा—

तस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम्
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥२८६॥
अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥ २८७ ॥

अत्र कर्ण-श्रवण-शिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः ।

स्पष्टम् । अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तदवगत्या किं प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोत्कर्षः । कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूषणजेतृत्वम्, किन्तु तत्कर्णावस्थित्येति पर्यवसानात् । एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्यूह्यम् । न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपि । यथा-अपूर्वेत्यादि । स्पष्टम् । अत्र शिरःपदोपादाने शेखरस्वाम्यमात्रं लभ्यते न तु तदलङ्कृतत्वम् । तथा च तत्प्रतीतेरदोषत्वम् । तदाह-अत्रेति । क्रमेणोदाहरणोक्तिरित्यर्थः ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फूर्जितं तव ॥२८८॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये ।

(अन्यत्र तु—

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरम्परेण।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात्॥

इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः।)

विदीर्णा येऽभिमुखागता-अरातयस्तैः कराले-भयङ्करे सङ्गरान्तरे-सङ्ग्राममध्ये तत्र धनुर्ज्यायाः किणचिह्न—प्ररूढव्रणलिङ्गं यस्मिन् तादृशेन दोष्णा-बाहुना विस्फूर्जितं सम्यक् चेष्टितमित्यर्थः।

अत्रेति—अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय, तच्च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये इति भावः, यत्र त्वारूढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दोपादानमपीति दर्शयति ज्याबन्धेत्यादि। उपजातिश्छन्दः। यस्य—कार्त्तवीर्यस्य स्पष्टमन्यत्। अत्र केवलो ज्याशब्दः।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम्॥ २९०॥

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः।

स्तनद्वयं प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः—प्रियालिङ्गनेन विलाससिद्धिभिर्हेतुभिर्लसता मुक्ताहारेण हसतीवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः।

अत्र मुक्तानामित्यादि। हारशब्दस्य मुक्तासन्दर्भशक्तत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम्, अन्यरत्नामिश्रत्वप्रतिपादनेनोत्प्रेक्षायामुपयोगादिति भावः।

सौन्दर्यसम्पत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः।
षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे॥२९१॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पाविषये पुष्पशब्दः, निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते।

स्पष्टम् । अत्रोत्कृष्टेति । मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि शक्तस्तथापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम्, लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वादिति भावः । अयमेव करिबृंहितन्यायः । ननु मालाशब्दस्य पुष्पस्रङ्मात्रशक्तत्वमित्यसम्यक्, रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत् । न । निरुपपदस्य तथात्वात् । तदाह—निरुपपदो हीति

नन्वेवं जितमपुष्टार्थेन, ईदृशप्रयोजनस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् । अत आह—

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ ५८ ॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

न खल्वित्यादि । चमत्कारजनकतया स्थितेष्वेव हि पदेष्वेतत्समर्थनं न तु पदमात्रे । तादृशं च कर्णावतंसादिपदं न जघनकाञ्च्यादिपदम्, अप्रयुक्तत्वात् । अत एव पूर्वप्रयोगाद्यवेक्षणार्थं महाकविकाव्यविशेषेऽन्वेक्षणमुक्तमिति भावः । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानं न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदवज्जघनकाञ्च्यादि, करिकलभवद्धुङ्करभादि वा प्रयोक्तव्यमिति ।

जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ॥२९२॥

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः कार्यः'—इति न युक्तम् । युक्तत्वे वा,

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष न खिद्यते ॥२९३॥

इत्युदाहार्यम् ।

वामनेन—जगादेत्यत्र प्राप्तस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदा-

नार्थमुपादानमुचितमन्यथाऽनन्वयादित्युक्तम्। तदुदाहरणं निरा-करोति। जगादेत्यादि न युक्तमित्यन्तेन। तत्र क्रियाविशेष-णत्वेनैव विवक्षितार्थप्रतिपत्तेरित्यर्थः। यत्र क्रियाविशेषणत्वं न योग्यं स्वयं तदुदाहरति—चरणत्रेत्यादि। चरणत्रपरित्रा-णमुपानत्परिधानम्। अन्यत् स्पष्टम्। इत्युदाहार्यमिति। अत्र चरणत्रेत्यादि पादविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति भावः।

यत्तु प्रदीपकारैरुक्तम्-वामनस्तु-'अपुष्टस्यापि तत्रोपादान-मुचितं यत्र तद्विशेष्यते, अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात्। यथा—'जगाद विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्' इत्यादौ। अ-त्र हि वाचमित्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः क्व प्रत्येत-व्यः' इत्याह। तन्न युक्तमुदाहृतम्, विशदं जगादेत्यादिक्रिया-विशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेरिति तन्मतमाक्षिप्य तस्माद्यत्र न क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयमित्याशयेन चरणत्रेत्या-द्युदाहृतं प्रकाशकारैः। तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयम्। क-र्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः। तस्मान्मदीयं पद्यमुदाहरणीयम्। यथा—

निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती।
न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति काञ्चित्तपसःप्रभावम्॥

अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपप-त्तिरिति चेत्, सत्यम्, परं त्वक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव। किञ्च सो-दरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति, यथा मधुरत्वचरणत्र-परित्राणराहितत्वे—इति।

तत्र ब्रूमः—न ह्यत्र कर्त्तृकर्मसम्बन्धविचारः प्रकृतः, यतो न कर्त्तृविशेषणम्, क्वचित्कर्त्तरि साक्षादन्वयानर्हम्, येनापुष्टस्योपादानं सम्भाव्येत, किन्तु क्रियाधर्मसम्बन्ध-विचार एव। अत एव 'जगाद विशदां वाचम्'-इत्यादौ क्रि-

याविशेषणत्वेन विवक्षितस्य विशदत्वादेर्वचनक्रियायां विशदं जगादेति साक्षादेवान्वययोग्यतया न कथञ्चिद्रूपान्तरेण सम्बन्धार्थं 'गद-व्यक्तायां वाचि' इति धात्वर्थेन गतार्थत्वात् एवापुष्टस्य वाक्यस्योपादानं युक्तम्। चरणत्रादेस्तु साक्षात् क्रियान्वयानर्हतया कथञ्चिद्व्रजनक्रियासम्बन्धार्थं पादाभ्यामित्यपुष्टपदोपादानं युक्तमित्युदाहृतं प्रकाशकारैः। चरणत्रादेः कर्तृद्वारा क्रियासम्बन्धाङ्गीकारे तु तस्य पादधर्मतया पादपदाक्षेपावश्यकतया द्वारद्वारान्वेषणगौरवापत्त्याऽप्रयोजकत्वं स्यात्। न स्याच्चाभीष्टसिद्धिः, चरणत्रेत्यादिपद्ये कर्तुर्व्रजनसामर्थ्यं प्रतिपाद्यते, न खलु चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे तत्सिध्यति, तथा हि-चरणत्रपरित्राणरहितो व्रजन्नपि न खिद्यते इत्युक्ते चरणत्रराहित्यं कर्तरि सार्वदिकमिति सम्भाव्येत। तेन च खेदाभावानुकूलेन न खिद्यते इति व्रजनसामर्थ्यमपकृष्यते। चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यां पादाभ्यां व्रजन्नपीत्यत्र चरणत्रराहित्यं वर्त्तमानव्रजनक्रियाकालिकमेव प्रतीयते। तादृशप्रतीतेश्च खेदानुगुणतया न खिद्यत इति व्रजनसामर्थ्यमुत्कृष्यते इति। सन्ति हि केचिद्भिल्लादयो ये न कदाचिदुपानत्परिधानं कुर्वन्ति, न च व्रजन्तः खिद्यन्ते, तेषामेव चरणत्रादेः कर्तृविशेषणत्वे प्रतीतिः स्यात्। तच्च नेष्टमिति ध्येयं बहुज्ञैः। यच्च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हतीति, तदप्रयोजकमेव, 'निर्वातपद्मोदरसोदरेण नवप्रकारेण विलोकयन्ती' इति पाठेऽन्यविशेषणत्वस्याभिमतप्रतीतेश्च निर्बाधत्वात्। तथा च कर्तृविशेषणत्वे 'लशुनभक्षणेऽपि न गतो व्याधिः' इति न्यायः आपद्येत। तस्माद्वरं पादपदोपादानम्। एवं च श्रीवाग्देवतावतारोक्तमन्यथा भवतीति न भ्रमितव्यमित्यस्माभिरसकृदावेदितं विद्वद्भिर्न विस्मरणीयम्।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता।

यथा—

यथेत्युदाहरति।

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्॥
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः॥ २९४॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'—इति हेतुं नापेक्षते।

उपजातिश्छन्दः। लोला—सतृष्णा लक्ष्मीश्चन्द्रं गता सती पद्मगुणान्न भुङ्क्ते। पद्माश्रिता सती चान्द्रमसीमभिख्यां-चन्द्रशोभां न भुङ्क्ते। उमायाः—पार्वत्या मुखन्तु प्राप्य द्विसंश्रयामिन्दुपद्मो-भयगतां प्रीतिमवापेत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्म-सङ्कोचो हेतुर्दिवा च पद्माश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम्। ते चातिप्रसिद्धेरेत्रावगम्येते इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोष इत्यर्थः।

अथ पदादिदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम्।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम्। यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम्।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च॥२९५॥

सर्वेषामित्यादि। (अदुष्टतेति सम्बन्धः) प्रतिपादितदूषक-कताबीजाभावात्, तत्र वैरस्याभावस्यानुभाविकत्वेन तदतिरिक्त-

स्थले एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वेति भावः । यथेत्युदाहरति- मृगेत्यादि । अत्राद्राक्षं गोमूत्रामपदानि श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्य- प्रयुक्तानीति प्रदीपकाराः । अयमाशयः—प्रथमार्धे शृङ्गारव्यञ्जके श्रुतिकटुत्वद्राक्षमिति, तृतीयपादे 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति व्याकरणविरोधाद्गोपदं च्युतसंस्कृति, चतुर्थपादे 'सूत्रमाऽपि च सूत्रामा' इति कोशेन तथाऽऽम्नातमपि सूत्रामपदं काव्यादराविषयत्वादप्रयुक्तमिति । परन्तु परोक्तानुकरणादेतेषामदुष्टता । अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रतिपादितम्, तद्वदन्यत्राप्यूह्यम् । अत एव श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्—ननु श्रुतिकटुप्रभृतीनामनुकार्यवदनुकरणेऽपि स्वरूपानपायात्कथमदोषतेति चेत् । अनुकरणे विरोधिगुणव्यञ्जकस्यापि तत्तच्छन्दस्वरूपस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन न दोषत्वम् । अन्यथा तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचिद्दोषत्वाभावमात्रम्, क्वचित्तु भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीत्याह—

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ ॥ ५९ ॥

वक्तृ-प्रतिपाद्य-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः, क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च, रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते ॥२९६॥

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्षं समस्प्राक्षं च सम्मदम् ॥२९७॥

अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण—
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस—
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥ २९८ ॥

वक्त्रेत्यादि स्पष्टम् । नोभाविति विवृणोति- क्वचिन्न-दोषो न गुण इति । उत्कर्षापकर्षविरहादनुभयरूपता । तेन गुणाभावस्य दोषत्वं दोषाभावस्य वा गुणत्वं निरस्तम् , वि-निगमकाभावात् , अभावस्य तारतम्यानुपपत्तेश्चेति ध्येयम् । वै-याकरणादावित्यादिपदात् क्रुद्धादिपरिग्रहः । रौद्रादावित्यादिप-दाद्वीरबीभत्सपरिग्रहः । कष्टत्वमर्थस्य दुरूहत्वं शब्दस्य श्रुतिक-टुत्वं च । व्याख्यातं च प्रदीपकारैर्नोभौ न गुणो न दोष-श्च । तत्र, स्ववैयाकरणत्वप्रतिपिपादयिषया वक्तरि कष्टत्वं गुणः, प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एवेति । उदाहरणम्—दीधीङ्वेवीङित्यादि । अस्मि-न्ग्रामे कीदृशा लोका इति प्रश्नस्योत्तरमाह दीधीङ्वेवीङ्-समः कश्चित्पुरुषो गुणस्य—पाण्डित्यदानशौर्यधैर्यादेः वृद्धेः-समृद्धेश्चाभाजनमस्थानम् । दीधीङ्वेवीङ्धातू गुणस्यादे-ङो वृद्धिरादैच अभाजनम् । 'दीधीवेवीटाम्' इति तन्निषे-धात् । नैतावती परा काष्ठा, किन्तु क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चित् यत्र—यस्मिन्पुरुषे सन्निहिते—समीपस्थे सति न ते—अन्यस्यापि गुणवृद्धी न भवतः । क्विप्प्रत्ययेऽपि सन्निहिते—परतो वर्त्तिनि गुणवृद्धी न भवतः, 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधादित्यर्थः । वैयाक-रणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तद्भावनाभावितस्य तच्छ्र-वणेन प्रीत्युपचयात् ।

यदा त्वामित्यादि । सम्मर्द—हर्षम् , समस्राक्षं च

संस्पृष्टवानस्मि । स्पष्टमन्यत् ।

ओजस्विनि रौद्रादिरसे, व्यङ्गये च तस्य गुणत्वम्, कठिन-शब्दस्य तद्व्यञ्जकत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—अन्त्रप्रोतेत्या-दि । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । प्रोतानि-ग्रथितानि यानि बृहन्ति कपालानि-नलकानि जङ्घास्थीनि च तान्येव क्रूरं यथा स्यात्तथा क्वणत्कङ्कणानि तद्वहलप्रेङ्खितभूरिभूषणानां रवैरम्बरमाकाशमा-घोषयन्ती समन्ताच्छद्वायमानं कुर्वती, पीतं छर्दितं-वान्तं च यद्रक्तं तत्कर्दमस्य—पङ्कस्य घनप्राग्भारोऽविरतधारा तया घोरौ—भया-नकौ उल्लसन्तौ—विपुलतया व्यक्तदृश्यमानौ व्यालोलौ—वेगव-शाच्चलन्तौ यौ स्तनौ तयोर्भारस्तेन भैरवं—भयङ्करं वपुः—शरीरं यस्यास्तथाभूता ताडका दर्पोद्धतं गर्वोद्भटं यथा स्यात्तथा धाव-तीत्यर्थः । अत्रोद्भटा वर्णा ओजो व्यंजयन्तः प्रकृतरौद्रबीभत्स-वीरानुगुण्यमादधते ।

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम्, यतो म-सृणशब्दप्रयोगेणोर्जितोऽप्यर्थो मृदुवद्भासते, ऊर्जितशब्दप्रयो-गे त्वौर्जित्येन । उदाहरणम्—

वाच्यवशाद्यथा—

मातङ्गाः किमु बृंहितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृतैः स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् २९९

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः ।

अत्रेत्यादि स्पष्टम् ।

प्रकरणवशाद्यथा—

प्रकरणविशेषे च गुणत्वम्, वक्तुर्वैयाकरणत्वाद्यभावेऽपि

कोपादिप्रस्तावे च तदनुगुणत्वात्। यथा—

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासङ्घट्टदष्टच्छद—
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः॥३००॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचांसि।

हे रक्ताशोक—वृक्षविशेष। सम्बोधनेन अनुरक्तानां मादृशां शोकापनोदकोऽसीति व्यज्यते। कृशोदरी—प्रेयसी अनुरक्तं जनं—मल्लक्षणं त्यक्त्वा क्व नु गता, नो दृष्टेति मुधैव—मिथ्यैव वातेनावधूतं—कुतोऽसत्यं वदसीति तिरस्कृतं शिरो—मस्तकं किं चालयसि। उत्कण्ठया घटमाना या षट्पदानां—भ्रमराणां घटा-समूहस्तस्य सङ्घट्टेन—निबिडसम्बन्धेन दष्टच्छदः—खण्डितदलोऽयं भवतः पुष्पोद्गमः कुतः कथं जात इत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र मिथ्याशिरोऽवधूननेन कोपप्रकरणम्। न चास्य व्यङ्ग्ये एव प्रवेशः, कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम्, वक्त्राद्यौचित्यव्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यपदोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायात्। दोषत्वाभावश्चैतेषु स्फुट एव।

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः, यथा—

क्वचित्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वम्, यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्यौचित्यम्। अथ नीरसे यदि विश्रान्त्यभावादस्यादोषत्वं तदाऽन्येषामपि स्यात्। तथा च नीरसदोषोदाहरणं विरुध्येतेति चेन्न, तस्योपलक्षणत्वाद्दोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा।

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः।

घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥

स्रग्धरा छन्दः । यः—एकः साधननिरपेक्षः, घ्राणं—नासिका च अङ्घ्री—चरणौ च पाणी—हस्तौ च एषां समाहारो घ्राणाङ्घ्रिपाणि; शीर्णं—विगलितं घ्राणाङ्घ्रिपाणि येषां तान्, तथा व्रणिभिरपघनैर्व्रणयुक्तैः शेषावयवैः घर्घराः अव्यक्ताश्च घोषाः—व्रणवेदनया रूक्षास्पष्टाः शब्दाः येषां तान्, तथा अघौघैः—पातकसमूहैर्दीर्घाघ्रातान्—दृढव्याप्तान् एवं विधान् गलत्कुष्ठिनः उल्लाघयन्—नीरोगीकुर्वन् पुनरपि घटयति—भूयोऽपि नवीकरोति । तस्य घर्मांशोः अन्तर्द्विगुणघना—द्विगुणाधिका घृणा-दया तन्निघ्ना—तदायत्ता निर्विघ्ना—निरपवादा वृत्तिश्चित्तस्वभावो यस्य तथाविधस्य घर्मांशोः—सूर्यस्य सिद्धानां सङ्घैः—समुदायैर्दत्तोऽर्घो येषान्तादृशा घृणयः—किरणाः शीघ्रं वो—युष्माकमंहोविघातं-पापविनाशं विदधतु कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमग्नतया रसे तात्पर्याभावात् । न चानुप्रासास्पदैकतयैव गुणत्वम्, 'सोऽध्येष्ट वेदान्' इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम्, येन तद्घटकतयाऽदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ । यथा—

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादौ न दुष्टाविति । आदिपदग्राह्यं यमकादि । प्रतिपादितं चैतदप्रयुक्तव्याख्यावसरे । उदाहरणम्—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः ॥३०२॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्त-निहतार्थौ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। सर्वदश्चतुर्वर्गदो माधवो-विष्णुस्त्वां पायात्। अभवेन न विद्यते भवः-संसारो यस्मात्तादृशेन अजेन वा येन-विष्णुना अनः-शकटं ध्वस्तं-पातितम्। तथा यः कायो-देहो बलिं जितवान् स पुराऽमृतहरणप्रस्तावे स्त्रीकृतः-मोहिनीरूपतां प्रापितः। यः अगं-पर्वतं गोवर्द्धनाख्यं गां-पृथिवीं च दधे। श्रीकृष्ण-यज्ञवराहरूपतया करेण दंष्ट्राङ्कुरेण चेति भावः। योऽन्धकक्षयकरः अन्धका-यादवास्तेषां क्षयं-निवासं द्वारकारूपं कृतवान्। यो बर्हिपत्रप्रियः-मयूरपिच्छधारकः। अमरा-देवाः यस्य शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुस्तस्य शिरो हरतीति शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं नामाहुः। इष्टो-वाहनतयाऽभीष्टो भुजङ्गहा-गरुडो यस्य स तादृशः, रवे-शब्दब्रह्माणि वेदे लयो-निष्ठा यस्य स्फोटरूपो वा।

पक्षे उमाधवः-शिवः सर्वदा त्वां पायात्। ध्वस्तमनोभवेन-दग्धकन्दर्पेण येन पुरा-त्रिपुरदाहसमये बलिजितो-विष्णोः कायोऽस्त्रीकृतो-बाणतां प्रापितः। उक्तं च 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति' इति। यो गङ्गां च दधे-गङ्गाधरः। अन्धकासुरस्य क्षयो-नाशस्तत्कर्त्ता, यः बर्ही पत्रं-वाहनं यस्य स बर्हिपत्रः-कार्त्तिकेयः प्रियो यस्य तादृशः, यस्य शिरो-मस्तकं शशिमत्-चन्द्रयुक्तम्। च-पुनः यः इष्टानि भुजङ्गानां हारवलयानि यस्य तथाभूतः। अमरा-देवाः यस्य-शिवस्य हर इति ब्रह्मादिसंहारकत्वेन

स्तुन्यं नामाहुरित्यर्थः। क्वचित्पुस्तके 'यश्चोद्धृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत्' इति द्वितीयचरणपाठः 'पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधव, इति चतुर्थचरणपाठः। तत्र उद्धृत्तभुजङ्गः—कालियस्तं हतवान्—पादैस्ताडितवान्। पक्षे उद्धृत्ता—उद्धृता भुजङ्गा इति विशेषः।

अत्रेत्यादि। अत्र माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम्। क्षयपदं गृहे निहतार्थम्। तथाऽपि श्लेषालङ्काराय गृहीतत्वादनयोरदुष्टत्वम्। न च श्लेषरूपालङ्कारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम्, तत्त्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात्। एवमन्येषु प्रतीतिविलम्बवत्सु द्रष्टव्यम्।

अश्लीलं क्वचिद्गुणः, यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,

'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु'—इति कामशास्त्रस्थितौ'

अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणो यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्। 'ताम्बूलदानविधिना विसृजेद्वयस्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ।

करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥३०२॥

पुंसो—वीरस्य कामिनश्च ध्वजः—केतुः लिङ्गं च, करिहस्तेन—गजशुण्डया कठिनयोनिशैथिल्यापादको बहिष्कृतमध्यमाङ्गुलीकः संयुक्ततर्जन्यनामिकारूपश्च तेन, तदुक्तम्—'तर्जन्यनामिके युक्ते मध्यमा स्याद्बहिष्कृता। करिहस्तः समुद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदैः' इति। सम्बाधे—सङ्कटे सङ्कुचिते च अन्तः प्रविश्य विलोडिते च—पलायिते प्रकाशिते च साधनस्य—सैन्यस्य वराङ्गस्य चान्तर्मध्ये उपसर्पन्—प्रविशन् विराजत इत्यर्थः।

अत्र करिहस्तादिपदेष्वश्लीलेष्वपि कामशास्त्रमर्यादया-ऽदोषत्वम् । व्युत्पत्तिप्रकटनेन उदासीनवञ्चनया स्वार्थसंपत्त्या रसोत्कर्षकतया च गुणत्वं बोध्यम् ।

शमकथासु—

शमकथास्विति । शमकथास्वश्लीलं गुणस्तत्पोषकत्वादित्यर्थः । यथा—

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥३०४॥

स्पष्टम् । सूचनीयविशेषे यथा—

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥३०५॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ।

वसन्ततिलका छन्दः । पाण्डुतनयाः—युधिष्ठिरादयो माधवेन-श्रीकृष्णेन सह अरीणां—शत्रूणां प्रशमो—युद्धनिवृत्तिर्मरणं च तस्मात् निर्वाणः—शान्तो वैरमेव दहनोऽग्निर्येषां तथाभूताः सन्तो नन्दन्तु—समृद्धा भवन्तु । सभृत्याः कुरुराजसुता—दुर्योधनादयः रक्ताऽनुरक्ता प्रसाधिता—वशीकृता च भूर्येषां, पक्षे रुधिरेण प्रसाधिताऽलङ्कृता भूर्यैस्तादृशाः च—पुनः स्वस्था—प्रकृतिस्थाः पक्षे स्वर्गस्था भवन्त्वित्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र 'प्रशमात्' इति 'स्वस्था' इति मरणार्थकत्वा दश्लीले अपि भाव्यमङ्गलसूचनाद्गुणः । दुर्योधनामङ्गलस्य नायकमङ्गलत्वेन गुणत्वमिति भावः ।

सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारि

रित्वाद्व्याजस्तुतिपर्यवसायितया गुणः, यथा —

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितानिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ३०६

गाथा छन्दः । हे देव—राजन् पृथूनि—विपुलानि कार्त्तस्वराणां पात्राणि यत्र, पक्षे पृथुकानां—शिशूनामार्त्तस्वराणां—क्षुत्कातरध्वनीनां पात्रमधिकरणम् । तथा भूषिता—अलङ्कृता निःशेषपरिजनाः—सकलसेवका यत्र, पक्षे भुवि—धरायामुषिता निःशेषपरिजनाः—सकलस्त्रीलोका यत्र तादृशम् । विलसन्त्यः—शोभमानाः करेणवो—हस्तिन्यस्ताभिर्गहनं—सङ्कीर्णम् । पक्षे विले सीदन्तीति बिलसत्का—मूषिकास्तासां रेणुभिर्गहनम्, निरन्तरत्वादिति भावः । एवं सम्प्रत्यावयोः सदनं तुल्यमित्यर्थः ।

राजकव्योरुभयोरपि प्रस्तुतत्वात् पृथुकार्त्तस्वरादिशब्दा आपाततः सन्दिग्धा अप्यत्र वाच्यमाहिम्ना (वाच्यो वर्णनीयो राजा न तु कविः, अकिञ्चित्करत्वात्, राजवर्णनस्य दैन्यनाशकत्वाच्चेति तन्महिम्ना) नियतो नियमितोऽर्थो राजानुरूपोत्कर्षरूपस्तस्य प्रतीतिं—निश्चयं कृत्वैव व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वाद्गुणतां प्राप्ता इति ध्येयम् ।

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतत्वं गुणः ।
यथा—

प्रतिपाद्येत्यादि । अप्रतीतोऽपि यत्र सम्प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि तज्ज्ञता तत्र गुणः । अर्थाप्रतीतिरूपबीजाभावेनादोषतायां व्युत्पत्तिप्रकटकत्वादिति भावः । यथा—

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥३०६॥

मन्दाक्रान्ता छन्दः । आत्मनि–चिदानन्दे आरमन्तीत्या-त्मारामाः यद्वा आत्मैवारामः–क्रीडास्थानं येषां तादृशाः । निर्विकल्पसमाधिः–आत्ममात्रावलम्बी तत्र विहितरतयः–कृतस्नेहाः ज्ञानोद्रेकाद्विघटितास्तमोग्रन्थयः–मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारा येषां तादृशाः सत्त्वनिष्ठाः–सत्वगुणमात्रविश्रान्ताः, यं कमपि–वागाद्यगोचरं वीक्षन्ते, कथं त एव पश्यन्तीत्यत्र आह–तमसां–तामसानां ज्योतिषां–राजसानां वा परस्तात्–दूरे वर्त्तमानम् रजस्तमोभिभूतैरलभ्यमिति यावत्, तममुं पुराणं देवं–श्रीकृष्णं मोहान्धोऽयं–दुर्योधनः कथं वेत्ति–केन प्रकारेण जानातीत्यर्थः ।

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिरिति प्रतिपाद्य प्रतिपादकौ सहदेवभीमसेनौ, तौ च योगशास्त्रविज्ञाविति न प्रतीतिविलम्ब इति । अत्र निर्विकल्पकादिशब्दा आत्ममात्रावलम्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीता अपि न दुष्टाः । नन्वेवं दोषाभावत्वमेव कथं गुणत्वमिति चेन्न । इतराज्ञातज्ञातृत्वेन स्वज्ञानोत्कर्षद्वारा भावोत्कर्षकत्वात् ।

स्वयं वा परामर्शे, यथा—

स्वयं परामर्शेऽप्येवमेव गुणत्वम् ।

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपस्तद्धिदां सिद्धिदो यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिःशक्तिनाथः ॥३०८॥

नाड्यः षोडश । तदुक्तम् 'इडा १ च पिङ्गला २ चैव सुषुम्ना ३ चापराजिता ४ । गान्धारी ५ हस्तिजिह्वा ६ च पूषा

७ चैत्र तथाऽपरा। अलम्बुसा ८ कुहूश्चैव ९ शङ्खिनी १० दशमी स्मृता। तालुजिह्वा च जिह्वा च ११ १२ विजया १३कामदाऽपरा १४। अमृता १५ चक्रनामा च १६ एता वायुसमाश्रिताः॥ तासां चक्रं—मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित आत्मा—स्वरूपं यस्य स षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा, तद्विदां—योगव्युत्पन्नानां हृदि विनिहितं तादृशरूपं मणिपूरकान्तस्यादभुतं ज्योतिर्यस्य स तथोक्तः, सिद्धयोऽणिमादयः ताः ददातीति सिद्धिदः। अविचलितमनोभिः—स्थिरचित्तैः साधकैर्योगिभिर्मृग्यमाणः शक्तिभिर्ज्ञानेच्छाकृतिभिः परिणद्धो—वेष्टितः सः—मत्परामर्शविषयीभूतः शक्तिनाथः—पार्वतीपतिर्जयतीत्यर्थः।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः यथा—

अधमेत्यादि। अधमप्रकृतीनां—चेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्याद्दोषत्वाभावे हास्यपर्यवसायित्वाद्ग्राम्यो गुण इत्यर्थः। यथा—

फुल्लुक्करं कमलकूरणिहं वहन्ति
जे सिंदुवारविडवा मह वल्लहा दे।
जे गालिदस्स महिसादिहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा॥ ३०९॥

अत्र कलम—भक्त—महिषी—दधि—शब्दा ग्राम्या अपि विदुषकोक्तौ।

वसन्ततिलका छन्दः। कर्पूरमञ्जर्यां विदूषकोक्तिरियम्,

पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वहन्ति
ये सिन्दुवारविटपा मम वल्लभास्ते।
ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षाः
ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः॥

इति संस्कृतम्, स्पष्टम्। विचकिलं–मल्लिका,

अत्रेति। कलमेत्यादिप्राकृतविवरणम्। 'स पुनर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी विदूषकः' तदुक्तौ हास्यपर्यवसायित्वाद् गुणत्वं प्राप्ता इत्यर्थः।

न्यूनपदं क्वचिद् गुणः। यथा—

न्यूनपदमिति। न्यूनपदमपि क्वचिद् गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतसिद्धिरित्यर्थः। यथा—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
मा मा मानद माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। सुरतान्ते कश्चित्प्रेयसीं परामृशति। गाढालिङ्गनेन वामनीकृतौ–कठोरत्वात्कथञ्चित्किञ्चिन्नामितौ कुचौ यस्याः सा चासौ अत एव प्रोद्भूतरोमोद्गमा–प्रकर्षेण सञ्जातरोमाञ्चा। सान्द्रः–सघनो यः स्नेहरसस्तस्यातिरेकेणाधिक्येन विगलत्स्खलत् श्रीमन्नितम्बस्य–सुन्दरतमकटिपश्चाद्भागस्याम्बरं–वस्त्रं यस्यास्तादृशी, मा मा मानद माऽति मामलमिति क्षामानि–कृशान्यक्षराण्युल्लपन्ती–आतुरत्वेऽपि सुस्वरं वदन्ती मे मनसि सुप्ता वा निश्चलत्वेन वर्त्तमानत्वात्। सुप्तस्य श्वासाद्यनुभवनियमादाह–किं नु मृतेति। मृताऽपि बहिरनुभूयते इत्यत आह–नु–तर्के किं लीना–जतुकाष्ठवदैक्यङ्गता। तर्हि लाक्षावदुपलभ्येतेत्यत आह–किं नु विलीना–क्षीरोदकवन्मिश्रीभावङ्गतेत्यर्थः।

अत्र 'मा मा' इत्यत्र 'आयासय' इति, 'माऽति' इत्यत्र 'पीडय' इति न्यूनम्। न च दोषः, प्रतीतेः स्फुटत्वात्। प्रत्युत गुणः,

रसातिरेकव्यञ्जकत्वात्।

क्वचिन्न गुणो न दोषः। यथा—

क्वचित्तु न दोषो नापि गुणः। यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्जातेति कोऽयं विधिः। ३११

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यतः'-इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणान्न गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधते इति न दोषः।

प्रभावोऽन्तर्धानकरणिका विद्या तया पिहिता—तिरोहिता, विबुधद्विषो—राक्षसाः। विधिर्दैवम्, स्पष्टमन्यत्। अत्रेत्यादि। अत्र पिहितेत्यनन्तरं 'नैतद्युज्यते यतः' इत्येतैर्न्यूनम्। एवं द्वितीयपादेऽपि। न चात्र गुणत्वम्, विशेषबुद्धेरनुत्पादात्। नापि दोषत्वम्, तद्व्यतिरेकेणापि 'दीर्घं न सा कुप्यति' इत्यादि-प्रतीत्या 'तिष्ठेत्कोपवशात्' इत्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात्।

अधिकपदं क्वचिद् गुणः। यथा—

अधिकपदं क्वचिद्गुणो यत्र विशेषप्रतिपत्तिः। यथा—

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति॥ ३१२॥

अत्र 'विदन्ति'-इति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम्।

वसन्ततिलका छन्दः। साधवः—पण्डिताः अस्य—खलस्य प्रणयं—कपटस्नेहमपि वृथा कर्तुं न पारयन्तीत्यन्वयः।

अग्रेत्यादि। अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यव-च्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि दुष्टम्। यदुक्तम्—

विस्मये च विषादे च दैन्ये चैवावधारणे।

तथा प्रसादने हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते। इति।

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम्, त्वरादिव्यक्त्या हर्षा-द्यभिव्यञ्जकत्वात्। यथा–

यथा वा —

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति।
चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे॥ ३१३॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि।

उपगीतिश्छन्दः। अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्ष–भीति–वि-स्मय–विषादयुक्ता वक्तारः, एवं पुनरुक्तेऽपि।

कथितपदं क्वचिद् गुणः, लाटानुप्रासे, अर्थान्तर-सङ्क्रमितवाच्ये, विहितस्यानुवाद्यत्वे च। क्रमेणो-दाहरणम्—

कथितपदस्यापि लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतया, अर्थान्तरस-ङ्क्रमितवाच्ये विशेषव्यञ्जनात्, विहितस्य यत्रानुवाद्यत्वं तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वम्। क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा
विभाकराकार धरणिधर कीर्त्तिः।
पौरुषकमला कमला
साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य॥ ३१४॥

हे विभाकराकार–सूर्यसमानाकृते धरणिधर–राजन् सित-कररवच्चन्द्रकिरणवद्रुचिरा विभा–प्रभा यस्यास्तादृशी, सा क-मलाऽपि तवैवास्ति नान्यस्येत्यर्थः। अत्र लाटानुप्रासः।

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति ।
रइकिरणणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ॥३१५॥

जघनविपुला छन्दः ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥

इति संस्कृतम् । अत्र द्वितीयकमलपदं सौरभादिमदर्थकतयाऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यम् । तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकम् ।

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ ३१६ ॥

स्पष्टम् । वंशस्थं वृत्तम् । अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयम्, पदान्तरेणानूद्यमानं तद्भिन्नतयेव प्रतिभाति, तथा च तादृशालङ्कारसम्पादकतया गुणत्वम् । दोषाभावश्च ततो बीजाभावाच्च ।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद् गुणः । यथोदाहृते प्रागप्रासेत्यादौ ।

अत्र हि चतुर्थपादे क्रोधाभावान्मसृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः, गुणत्वं तु परशूत्कर्षस्य परशुस्वामिविषयकवक्तृनिष्ठविनयप्रकाशकतयेति भावः ।

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः, यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते, यथा अत्रैव प्रागप्रासेत्यादौ ।

अत्र 'येनानेन' इत्यादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किन्तु वा-

क्यान्तरमेवारब्धमतो बीजाभावान्न दोषः । न च गुणोऽपि विशेष-बुद्धेरकरणात् । अयमभिप्रायः—विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वाज्जनितान्वयबोधविशेष्यपदावृत्तिकल्पनात्प्रतीतिविलम्बो निराकाङ्क्षत्वं च (विशेषणोपादाने दूषकताबीजम् .) वाक्यान्तरारम्भे तु न तथा, पदानामनाकाङ्क्षत्वेऽपि वाक्ययोः सर्वनामादिनाऽऽकाङ्क्षोत्थापनात् । अत्र मन्तुन समाप्तिरङ्गम्, यथाऽऽहुः—'स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' । इति । अत एव 'यो नववयो लास्याय' इति पाठे तत्रादोष एवेति ।

अपदस्थसमासं क्वचिद् गुणः । यथोदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ ।

अपदस्थेत्यादि । अत्र प्रदीपकाराः—'अत्रापदस्थसमासत्वमेव कथमिति चिन्त्यम्, द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात्, तस्यापि रुष्टवक्तृकत्वात्, अन्यथा गुणत्वासम्भवात्' इत्याहुः । तत्रेयं चिन्ता—द्वितीयपादवदुत्तरार्धस्यापि समासस्थानत्व रुष्टवक्तृकत्वं चेति सत्यम्, अत एव पूर्वं शृङ्गारप्रतिकूलस्यापि दीर्घसमासस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाहृतम्, प्रकृते तु तारतम्यविचारे 'नो दृष्टा' इति क्रोधोत्पत्त्यव्यवहितोच्चारितपदेष्वेव तादृशसमासस्यावश्यकता न तु कतिचित्पदानि परित्यज्येत्यपदस्थसमासत्वम्, न पुनरस्य रुष्टवक्तृकत्वेन गुणत्वमुदाह्रियते, किन्तून्मत्तपुरूरवस उक्तिरियमतः स्थानौचित्याविवेकादुन्मादपरिपुष्ट्यैवेति वाग्देवतावतारोक्तिरनवद्यैवेत्यसकृदस्माभिरावेदितं शिष्टैर्मन्तव्यम् । उक्तानि चोन्मत्तचरितानि—'अस्थानहासस्मितनृत्यगीतक्रोधाङ्गविक्षेपणरोदनानि' इति । 'एवं च यद्भास्करभट्टाचार्यैरुक्तम्—शृङ्गारे दीर्घसमासस्यानौचित्यादस्थान-

त्वम्’इति, तद्गर्भस्रावेणैव गतमिति ध्येयम्।

गर्भितं तथैव। यथा—

गर्भितं तथैवेति। गर्भितमपि क्वचिद्गुणो दृढप्रत्ययादि हेतुत्वात्। न च दोषः, प्रतीतेरव्यवधानादित्यर्थः। यथा—

हुमि अवहत्थिअरेहो
णिरंकुसो अह विवेअरहिओ वि।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो
पत्तिहि भत्तिं ण पुलसिम्मि॥ ३२०॥

अत्र प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय। एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम्।

गाथा छन्दः। कामं प्रति यौवनस्योक्तिरियम्।
भवाम्यपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि।
स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रमोक्ष्यामि॥

इति संस्कृतम्। हे राजन् अहमपहस्तितरेखस्त्यक्तमर्यादो भवामि। निरङ्कुश—उच्छृङ्खलः, अथ विवेकरहितो—धर्माधर्मविचारशून्योऽपि भवामि, स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि—त्वं सत्यं जानीहि, भक्तिं न प्रमोक्ष्यामि—न परित्यजामि, यादृशस्तादृशोऽपि स्वामिभक्तोनुऽग्राह्य एवेति भावः। प्रतीहीत्यत्र त्वमित्यस्याध्याहारानियमेन वाक्यत्वमक्षतम्। अयमाशयः—प्रतीहीति सत्यप्रतीतिपरम्, तेन स्वोक्तेरमिथ्यात्वप्रतिपादकेन प्रतीहीत्यनेन शपथसमानशीलेन सुहृद्विषयरागदार्ढ्यावगमः। परत उपादानेन तु प्राङ्मिथ्यात्वेन प्रतीतौ तदकिञ्चित्करं स्यादिति। एवं ‘धन्यासि’ इत्यत्रापि गर्भितस्य गुणत्वम्, अविदग्धगोष्ठ्यां शपथेनैव प्रत्यायनात्। एवमन्यदपीति। ‘पंथिअ ण एत्थ सत्थरं’इत्यादौ स्रस्तरव्याजेन स्रस्तरं सम्भोगं वा श्लिष्टशब्देन याचते इति पथिकाभिमा-

यसन्देहान्नायिकया तथैवोत्तरितमिति सन्देहस्य विवक्षायां सन्दिग्धस्यादोषत्वमित्याद्यूह्यम् ।

यत्तु चण्डीदासप्रभृतिभिरुक्तम्–'ताणं गुणग्गहणाणम्' इत्यादौ वचनभङ्गप्रभेदस्यादोषता, प्रत्युत क्रमप्रेम्ण एकरूपत्वव्यञ्जनाद् गुणत्वमिति, तन्न रमणीयम्, एकवचनेनैव प्रेमैकरूपत्वव्यञ्जनात्, प्रक्रमभङ्गस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा द्विवचनोपादानेऽपि तत्प्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

अथ साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ ६० ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ ६१ ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ ६२ ॥

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

स्वशब्दोपादानमिति । शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्दोपादानम्, व्यभिचारिणां (दोष इत्यन्वयः) यथेत्युदाहरति । व्यभिचारिणां स्वशब्दानुपादानेऽपि स्वैः स्वैरनुभावैरभिव्यक्तौ भावध्वनित्वं स्यादिति भावः । अत एवोक्तं–'व्यभिचारी तथाऽञ्जित'इति । तथा रसपदेन शृङ्गारादिपदेन वा रसस्योपादानेऽपि विभवादिभिरभिव्यक्तिं विना न चर्वणीयता निर्वहति । अत एवोक्तं 'व्यञ्जितश्चर्वणीय' इति । तथा स्थायिनोऽभिव्यक्तौ एव रसतां प्राप्नुवन्ति न स्वपदोपाद्याः । तदुक्तम्–

'व्यक्तः स तैः' इत्यादि। एतत्सर्वं व्यञ्जनावृत्तेर्माहात्म्यम्, प्रमाणन्तु सहृदयहृदयमेवेति दिक्। उदाहरणम्—

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे,
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥३२१॥

अत्र व्रीडादीनाम्।

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे
इत्यादि तु युक्तम्।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी—प्रथमसमागमाभिमुखी दृष्टिर्वः शिवायास्तु, दृष्टिं विशिनष्टि—दयितानने सव्रीडा—नायकस्य प्रथमदर्शनाद् व्रीडिता, एवं मातङ्गचर्माम्बरदर्शनात् कारुण्यम्, विभवाभावेन शोकोदयात्। भुजगदर्शनाद्भयम्। आकाशवासिनः कुतोऽत्र सम्भव इति चन्द्रदर्शनाद्विस्मयः। पत्युरन्यस्त्रीसम्बन्धदर्शनादीर्ष्या। मणिस्थाने कपालदर्शनाद्दैन्यमित्यर्थः।

अत्र व्रीडादीनामिति। शब्दवाच्यत्वमिति शेषः। अयमाशयः—अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः। न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादसम्भवोऽनुभूयते, किन्त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु, तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्दोषत्वे बीजमिति सम्प्रदायः। तत्रेदमालोचनीयम्—एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावद् दुर्लभम्, दूरे पार्थक्येन, दूरतर साक्षात्। तथाहि—अनुभावादीन् मुपस्थितावेव भावादीनां

शब्दवाच्यतयाऽऽस्वादोपघातः प्रतीयते इति तस्याः पृथग्दोषत्वम्, अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः, तत्रास्वादविघाताप्रतीतेः। न च वाच्यमेवमनुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति, तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपीत्यसङ्कराभिप्रायेण तथोदाहरणात्, उदाहृते त्वनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात्। न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम्, 'दैवादहमत्र' इत्यादाविवाक्षेपेण तेषां प्रतीतेः। न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयितुमक्षमाः, बीजाभाभावात्। एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यम्। एवं च स्थिते 'व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे, सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि। मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे-इति पादत्रयपाठो युक्तः। एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम्।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्। क्रमेणोदाहरणम्-

रसस्येति। रसस्य सामान्यतो रसशब्देनाभिधानमुदाहरति-

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं
किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम्।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे
कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः॥ ३३२॥

रथोद्धता छन्दः। अनङ्गजयमङ्गलश्रियं-कामस्य विजयमङ्गललक्ष्मीरूपाम्। किञ्चिदुच्चेन भुजमूलेन लोकितामवलोकितां नायिकां नेत्रयोर्गोचरे कृतवतोऽस्य कोऽपि निरन्तरो रसोऽजायतेत्यर्थः।

विशेषतः शृङ्गारपदेनाभिधानमुदाहरति—

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्ता-
व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ ३२३ ॥

वसन्ततिलका छन्दः । एषः कोमलयोः—किशोरतया मृदुतरयोः कपोलतलयोर्गण्डफलकयोरभिषिक्तः—प्रतिष्ठितः, अत एव व्यक्तः—प्रकटीभूतो योऽनुरागो—रिरंसारूपस्तेन सुभगां—सुरतयोग्यामभिरामरूपां—मनोहराकृतिं बालामालोक्य अतिवृत्यातिक्रम्य विवर्तमानः—पुलककटाक्षादिभिश्चेष्टमानः सन् शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमविच्छेदारम्भमातनोतीति पश्येत्यर्थः ।

स्थायिनो विशेषत उत्साहपदेनाभिधानमुदाहरति—

स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥ ३२४॥

अत्रोत्साहस्य ।

सम्प्रहारे—युद्धे प्रहरणैः—शस्त्रैः परस्परं प्रहाराणां श्रुतिगतैः—कर्णप्राप्तैः ठणत्कारैस्तस्य—वीरस्य कोऽप्युत्साहोऽभूदित्यर्थः । अत्रैव स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत् इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कष्टकल्पनया—पृथक्श्लोकाद्यनुसन्धेयप्रकरणादिपर्यालोचनया विलम्बेन व्यक्तिर्न तु 'दैवादहमद्य तया' इत्यादाविव झटित्याक्षेपमाहम्ना सा (व्यक्तिः) अनुभावस्य यथा—

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नवयौवना सा ॥ ३२५ ॥

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना ।

वसन्ततिलका छन्दः । शिशिररोचिषि-चन्द्रे कर्पूरधूलिवदुज्ज्वलो यो द्युतेः पूरः-समुदायस्तेन धौतं-निर्मलीकृतं दिङ्मण्डलं येन तथाभूते सति, लीलया शिरोंऽशुकनिवेशविशेषस्य क्लृप्त्या-रचनया व्यक्ता स्तनोन्नतिर्यस्यास्तादृशी सा नायिका तस्य यूनो नयनावनावभूत्-दृष्टिपथमवतीर्णेत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र चन्द्रादय उद्दीपनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्याऽऽस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथाऽपि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेर्नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः । वस्तुतः-पुंनिष्ठ एव शृङ्गारोऽत्र प्रतिपिपादयिषितः, 'अभून्नयनावनौ सा' इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः, न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्पनीयः । विभावस्य यथा—

परिहरति रतिं मतिं लुनीते
स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं
परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥ ३२६ ॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि सम्भवात्कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

पुष्पिताग्रा छन्दः । रतिं-वस्तुस्पृहां परिहरति-परित्यजति, मतिमर्थावधारणं लुनीते-छिनत्ति, स्खलतितरामत्यन्तं विप-

यैति, भूयः परिवर्तते—विशेषदर्शी च भवति, बत—खेदे इत्येवं विषमा दशा, भ्रमविशेषदर्शनाभ्यां सुखदुःखदायित्वात् क्षणक्षण विलक्षणाऽवस्थाऽस्य—यूनो देहं प्रसभं—बलात्कारेण परिभवति-तिरस्करोति किमत्र कुर्मः न कश्चिदुपायः स्फुरतीत्यर्थः।

अत्र रतीत्यादि। अत्र कामिनीरूपो शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः, न च रतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते, तेषां करुणादावपि सम्भवेन झटित्यनाक्षेपात्, किन्तु प्रकरणाद्यनुसन्धानेन विलम्बेनेति कष्टेन कल्पनीयः।

'प्रतिकूलविभावादिग्रहः' प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः। तत्र तादृग्विभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं सन्त्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः॥३२७॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः।

स्पष्टम्। शिखरिणी छन्दः। अत्र शृङ्गार इत्यादि। अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभावः, एतत्प्रकाशितो निर्वेदरूपो शान्तस्थाय्याख्यो व्यभिचारी स्फुटमेव गृह्यते। तादृशानुभावग्रहो यथा—

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि
पडिए गुरुअणमज्झम्मि।

सअलपरिहाराहिअआ
वणगमणं एव्व महई वहू ॥ ३२८ ॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत्, न दोषः ।

निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥

इति संस्कृतम् । निभृतरमण—उपपतिः । स्पष्टमन्यत् । अत्रेत्यादि । अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः, न च व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन सम्भोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा—कुमारसम्भवे रतिविलापे ।

दीप्तिरित्यादि । पुनः पुनर्दीप्तिः अन्तरा विच्छिद्य ग्रहणम् । वेद्यान्तरसम्बन्धेन धारायां विच्छेदात्प्रबन्ध एव तथा सम्भवतीत्याह—रतिविलाप इति, कुमारसम्भवे रतिविलापप्रस्तावे । 'अथ मोहपरायणा' इत्यादिना दीप्तिमानीतोऽपि करुणः 'अथ सा पुनरेव विह्वला' इत्यादिना पुनर्दीप्तिं नीतः । अथ वसन्तदर्शनेन विच्छेदः । 'पुनरपि तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशम्' इत्यादिनोद्दीपितः । उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तवकवद्वैरस्याय कल्पते ।

अकाण्डे प्रथनं यथा—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

अकाण्डे छेदो यथा—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघव-

भार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि'-इति राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम्, यथा-हयग्रीववधे हयग्रीवस्य ।

अङ्गिनोऽननुसन्धानम्, यथा-रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

अकाण्डेऽनवसरे प्रथमं-विस्तारो यथा-वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के-इत्यादि । छेदो-विच्छेदः यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे कङ्कणमोक्षणाय गच्छामीति राघवस्योक्तौ, अकाण्डे हि तथावचनं व्याजेन निर्गमनं प्रतिपादयद्वीरत्वाभावे पर्यवस्यति । अङ्गस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्य प्रतिनायकादेरतिविस्तरेण वर्णनम् । यथा-हयग्रीववधाख्यनाटके हयग्रीवस्य जलकेलिवनविहाररतोत्सवादेर्नायकापेक्षयाऽतिविस्तरेण वर्णनं हयग्रीवस्य नायकत्वमेव प्रत्याययति न तु प्रतिनायकत्वम् । यद्यपि 'वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि' इत्याद्युक्तेः प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति, तथाप्यतिशयितं प्रधानतिरोधायकतया दोषपदवीमवतरतीति भावः । अङ्गिनः प्रधानस्याननुसन्धानं यथा-रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यस्य-सिंहलेश्वरकञ्चुकिनः आगमनसमये विजयवर्मवृत्तान्तश्रवणासक्तहृदयेन राज्ञा सागरिकाया नाममात्रस्याप्यग्रहणाद्विस्मृतिः । तेन नाटिकाप्रतिपाद्यशृङ्गाररसो विच्छिन्नप्राय इति भावः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः उत्तमाधममध्यमाश्च ।

तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि, किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया, तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

प्रकृतिविपर्ययं व्याख्यातुं प्रतियोगिभूतास्ता आह—प्रकृतय इत्यादि । अयमर्थः—प्रकृतीनां विपर्ययः—यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । प्रकृतयस्तावद्दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । अत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपत्वमतो न पातालीयाद्यसङ्ग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिव्यत्वे मर्त्यैकरूपता, यथा माधवादिः । दिव्यादिव्यन्तूभयरूपता, यथा श्रीकृष्णादिः । त्रिविधा अप्येते चतुर्धा भवन्ति, धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्तभेदात् । क्रमेण वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधानत्वमेषां लक्षणानि । श्रीराम, भार्गव, कृष्ण, जीमूतवाहना, उदाहरणानि । एते च प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः । अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः । अनुकूलादिर्हि कदाचिद्दक्षिणादिः सम्पद्यते इति प्रकृतिभेदे न गणनीयाः । एवं भिन्नासु प्रकृतिषु रतिहासशोकाद्भुतान्यादिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि वर्णनीयानि । किन्तु रतिः—मन्मथानुगता शृङ्गाररूपा उत्तमदिव्यादिविषया न वर्णनीया, यद्वर्णनं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरंति ।
तावत्स वन्हिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ३२९

इत्युक्तवत् भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः सद्यःफलदः क्रोधः । नाकपातालगमनसमुद्रोल्लङ्घनादावुत्साहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु यावदेव महत्कर्म लोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबन्धनीयम् । अधिकं हि

निबध्यमानमसत्यप्रतिभासनया 'रामादिवद्वर्तितव्यम् न रावणादिवत्' इत्याद्युपदेशेन पर्यवस्यति ।

उक्तं च रुद्रभट्टेन 'कुलशैलाम्बुनिधीनां न ब्रूयाल्लङ्घनं मनुष्येण । आत्मीययैव शक्त्या सप्तद्वीपावनिक्रमणम्' इति । आत्मीययेति वदता हनूमतोऽब्धिलङ्घनमर्जुनस्य देवविमानारोहणं च परमेश्वरशक्त्युपबृंहितत्वाद्देवावतारत्वेन दिव्यादिव्यप्रकृतिकत्वाच्च न दोषः । एवं च यद्रूपनिबन्धनेन विनेयानां बुद्धिखण्डना न जायते तादृग्वर्णनीयम् । अत एवोक्तमधिक्रान्त्विति । अत एव दशरूपककृताप्युक्तम् 'विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्' इति तत्रोदात्तराघवे नायकानुचितस्य वालिवधस्य त्यागः वीरचरिते ऽन्यथा प्रकल्पितमिति ।

दिव्यादिव्येषु उभयथाऽपि । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः । तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन, न अधमेन, मुनिप्रभृतौ न राजादौ, भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ।

दिव्यादिव्येषु पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयम् । एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिवोत्तमादीनामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आमन्त्रणौचित्यलङ्घनेऽप्येवम् । तद्यथा—तत्रभवन्भगवन्नित्युत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव न तु राजादौ । भट्टारकेति न राजादावुत्तमेन । किन्तु देवादावेव । अन्यथा प्रकृतिविपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषव्यवहारादिसमुचितं तदेव तत्रोपनिबद्धव्यम् । अन्यथा निबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गाङ्ग-

नासु पानुषीवेषादिः, रसातलादौ मेघादिरिति।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा–कर्पूरम-ञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृ-त्य बन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्।

'ईदृशाः' इति। नायिकापादप्रहारादिना नायक-कोपादिवर्णनम्।

अनङ्गस्येत्यादि। अनङ्गस्याभिधाने–रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा–कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च यद्वसन्तवर्णनं तदनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्। 'ईदृशा' इत्य-नेनैतदुक्तम्–यदेवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो भवन्ति। य-था नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि। अ-नौचित्यं तु रसविच्छेदहेतुः।

यदुक्तं ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥

इति।

इदानीं क्वचिददोषा अप्येते–इत्युच्यन्ते—

इदानीमेषां केषाञ्चित्क्वचिददोषत्वमपीत्याह–

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित्।

सञ्चारिणो न तु रसस्थायिनोरपि। क्वचिदिति। यत्रेत-रविलक्षणो नानुभावः।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽभिमुख्यं पुनः।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः॥१३०॥

सहभुवा—सहोत्पन्नया—स्पष्टमन्यत् ।

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिकृत् । अत एव 'दूरादुत्सुकम्'—इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसाप्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ।

अत्रौत्सुक्यशब्द इवेत्यादि । अत्रौत्सुक्यशब्दवत्सहसाप्रसरणादिरूपानुभावो नौत्सुक्यमसन्दिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे, भयादिसाधारणत्वात् । अत एव—

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

इत्यत्र व्रीडादीनि विवलितत्वादिभिरनुभावैरुपनिबध्नन्नेव रसिकशिरोमणिरमरुकविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक् । इदन्त्ववधेयम्—त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्यमाणास्त एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादि व्यञ्जयन्तीत्यास्वादोदयः । न तु शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या, व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वव्युत्पादनात् । अत एवात्र न वैयर्थ्यमपि, विशेषणत्वेनोपयोगात् । दूरादुत्सुकमित्यादौ तु शब्दमहिम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति । एवं च व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्य साधारण्यम्, न च तेन विनाऽभि-

व्यक्तिर्न चाभिव्यक्तिं विना स्वादसम्भवो, न च तेन विना भावमध्यप्रवेशो न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमपि एतादृशस्य व्यभिचारिणि शब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पश्यामः।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥६१॥

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकृत्।

यथा—

'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्'—इत्यादौ।

अत्र वितर्कादिषु उद्गतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः।

बाध्येत्यादि। प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम्, प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम्, तत्र व्यभिचारिणो यथा 'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा' इत्यादौ। व्याख्यातमेतच्चतुर्थोल्लासे। अत्रेत्यादि। अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारपुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वाद् गुणत्वमित्यर्थः।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः॥३३२॥

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम्।

गाथा छन्दः। हे सखि तव हृन्मानसं नितान्तमत्यन्तं क्षेत्रियरोगं—क्षेत्रियो—देहान्तरेऽप्यचिकित्स्यो यो रोगः—क्षयरोगस्तमावेदयति। तथा हि—पाण्डु—धवलं क्षामं—कृशं च वदनं

हृदयं सरसं सरोगबीजं तेन सहितं सस्नेहं च, वपुः-शरीरमलसं चेत्यर्थः।

अत्र व्याधेः करुणरसोचितस्य शृङ्गाराङ्गत्वेन समारोपोऽदोषत्वे हेतुरिति ध्वनिकारः, तन्न। करुण इव शृङ्गारप्रकर्षेऽपि पाण्डुतादीनामनुभावानामुचितत्वात्। अत एव 'व्याध्युन्मादापस्मारजाड्यमरणादेभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' इति भरतः, तेनात्र विरोध एव नास्तीत्यलं तत्समर्थनप्रयासेनेत्याह–इत्यादाविति। अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्–अत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्गारे समारोपादङ्गभावप्राप्त्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः। तदयुक्तम्, तेषामुभयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेरिति।

सञ्चार्यादेरित्यत्रादिग्रहणाद्विरुद्धस्य विभावस्य बाध्यत्वेनोक्तौ गुणावहत्वं दर्शयति–

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः।
किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम्॥३३२॥

इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्। जीवितादपि अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति, न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तदङ्गाप्रतिपत्तेः। न तु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्, नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथा भावात्।

स्पष्टम्। इत्यत्राद्यमर्धमित्यादि। अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्योत्तरार्धे शान्तस्य विभावः। अनयोर्विरुद्धत्वेऽपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनाभिधानान्न दोषत्वमपि तु गुणत्वम्, शान्तप-

रितोपकत्वात् । सर्वाः रामादयः सत्येव जीविते तदर्थमुपादेयाः जीवितं चातिभङ्गुरमिति किंकृतं तासामुपादेयत्वमतो रम्यत्वेऽपि निष्फला एवेति पर्यवसानात् । ननु मत्ताङ्गनापाङ्गस्योपादेयत्वावगतौ कथं शान्तस्य प्राधान्यमित्यत आह—जीवितादित्यादि । अधिकास्थिरत्वेन प्रसिद्धो यो भङ्गुरोऽपाङ्गभङ्गस्तस्य उपमानतयोपात्तमुपादानमित्यर्थः । तदनुपमानत्वसामान्यवचनस्य समस्ततयोपादानं न स्यात् । उपमानेन सामान्यवचनस्य समासात् । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्यनुशासनात् । शान्तमेव पुष्णातीति । यथाऽपाङ्गभङ्गोऽस्थिरस्तथा जीवितमिति जीवितं क्षणस्थायित्वप्रत्ययः, तत्प्रत्यये त्वपाङ्गभङ्गादीनां निष्फलत्वावगतिः शान्तमेव पुष्णातीत्यर्थः ।

ननु शान्तशृङ्गारयोर्द्वयोरपि रसत्वेनाविशेषेणैकेनापरस्य बाधने किं विनिगमकमित्यपेक्षयामाह—न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिरिति । तत्र हेतुमाह—तदङ्गाप्रतिपत्तेरिति । शृङ्गारयोग्यविभावाद्यकरणादित्यर्थः । अथ विनेयानां सुकुमारमतीनां शृङ्गारलम्पटानां सदाभ्यस्तमहिलाकटाक्षविभ्रमाणां राजकुमारादीनां प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुभूयमानायाः काव्यशोभाया शृङ्गारिकनिवर्त्यत्वेन चावश्यं शृङ्गाराङ्गानामक्षोभो वक्तव्य इति ध्वनिकारमतं निराकरोति—नत्वित्यादि । नैरन्तर्यमव्यवधानेनोपनिबन्धः, उभयोरेककालासत्त्वात् , शान्तशृङ्गारयोर्विरोधेन नैरन्तर्याभावस्तेन यस्याङ्गानि प्रतीयन्ते स एव रस इति शान्त एव रसो न शृङ्गारस्तेन शृङ्गारस्य विनेयोन्मुखीकरणे काव्यशोभायां च हेतुत्वमत्र नास्तीति भावः । विनेयोन्मुखत्वे काव्यशोभायां चोपपादकमाह—रसान्तरादिति । एतयोरुपपत्तिरास्वादमात्रादेव न त्वास्वादविशेषात्, तदभावस्थले तयो-

रभावप्रसङ्गात्। आस्वादमात्रं तु प्रकृते शान्तादेवाक्षतमिति समानार्थः। अनुप्रासानतिरिक्तरसवादिनां मतेऽनुप्रास एवास्वादबीजमिति मधुरानुप्रासेन तदुभयनिष्पत्तिरित्याह—अनुप्रासमात्रादित्यादि। मात्रपदेन विभावादिव्यङ्ग्यरसादिव्यवच्छेदः।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य च विभावः, अनयोर्विरुद्धत्वेऽपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनैवोक्तत्वात् गुणत्वम्। एवं ह्यत्र प्रतीयते। सर्वाः रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः। जीवितं चातिभङ्गुरमिति किं कृतं तासामुपादेयत्वमतो रम्यत्वेऽपि निष्फला एत इति।

नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गस्यनेन विरोधो न परिहृतः, न च तत्र शृङ्गाराप्रतीतिः इति वक्तुं शक्यम्, तदुपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न। तत्र सा प्रतीतेस्तद्व्यञ्जकानुभावाद्यप्रत्ययात्। कथं तर्हि तदुपादानमिति चेत्। शान्तपरिपोषार्थमेवेति ब्रूमः। स एव कथमिति चेत्, जीवितस्यापि भङ्गुरत्वप्रतीतेः। साऽपि कुत इति चेत्, जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्यास्थिरत्वमिति सकलजनसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णातीति। केचित्तु प्रसिद्धभङ्गुरस्य साधर्म्येण जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्व्याचक्षते।

ध्वनिकारस्तु—भवत्येवात्र शृङ्गारप्रतीतिः, परन्तु तथा गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृत्य विनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोषता। यद्वा—काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानाद्दोषाभावः। न हि विना शृङ्गारेण काव्यशोभेति समादधे। तन्नातिमनोरमम्। शृङ्गारप्रतीत्युपगमेऽपि शृङ्गारशान्तयोर्नैरन्तर्याभावेन प्रथमसमाधेरभावात्। द्वितीयसमाधिरपि तदा स्याद्यदि रसान्तरयोगेन चारुत्वं नानुभूयेत, नत्वेवम्। किं च रसमात्रेण चारु-

त्वमित्यपि न शक्यते, प्रागेव तु शृङ्गारमात्रेण चारुत्वसम्भवा- त्नोत्तरोऽपि समाधिरितीति ।

एवं च रसाङ्गानां विरोधं समर्थ्य रसयोर्विरोधं समर्थयति—

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ ६४ ॥

विरोधो द्विधा, दैशिकः कालिकश्च । तत्राद्यं समाधत्ते— भिन्नसंश्रय इति । द्वितीयं समाधत्ते—रसान्तरेणेति । नैरन्तर्ये तु यो रसो विरुद्धः स रसान्तरेणान्तरितः कार्य इति पूर्वेणान्वयः ।

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् ।

यथा—नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम्, अहो वादित्रम्' इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः ।

न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते ।

यथा—

भूरेणुदिग्धान् नवपारिजात-
मालारजोवासितबाहुमध्याः ।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्
सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥ ३१४ ॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः
पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः
सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ।
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः
कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभि-
र्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥ ३३५ ॥

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ।

वीरभयानकयोरित्यादि । भयानकस्य प्रतिपक्षगतत्वे-नोपन्यासे नायकवीररसपुष्टिरिति भावः । एकस्मिन्निति । एकक्रियासमाप्त्ये इत्यर्थः । शान्तशृङ्गारयोरित्यत्र शान्तपदेन स-कामशान्तो गृह्यते, निष्कामशान्तस्य रसान्तरायोग्यत्वादिति बोध्यम् । यथेत्युदाहरति—भूरेणुरित्यादि । वीराः स्वदेहान्पति-तानपश्यन्नित्यन्वयः । शेषं देहवीरयोर्विशेषेण योजनीयम् । बा-हुमध्यं—वक्षः, शिवाः—शृगाल्यः, क्रव्यभुजां—मांसाशिनाम् । क-ल्पलतादुकूलैः—कल्पद्रुमोद्भूतपट्टवस्त्रैः । स्पष्टमन्यत् ।

वीररसोऽन्तेऽनिवेशित इति । ननु कथमत्र वीररसप्रतीतिः, वीरशब्दमात्रेण तदप्रतीतेः, मैवम् । साहसनिपातजन्यस्वर्गलाभ-रूपानुभावस्याक्षेपलब्धगर्वादेः सञ्चारिणश्च सम्भवात्तत्प्रतीतेः । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुषज्य-ते । रसानां विरोधो द्वेधा, । समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोधः इति प्रति-पक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोष-त्वम्, प्रत्युत वीरपरिपोषः । यथा मम—

आहूताऽपि पद ददाति न पुरो न प्रार्थिताऽपीक्षते
साकूतं परिभाषिताऽपि बहुशः किञ्चिन्न चाऽऽभापते ।

आश्लिष्टाऽपि न सम्मुखानि रचयत्यङ्गानि मुग्धाशया
कोपोद्रेकवशंवदेव तरुणी श्रेणी मदीयाद्विषाम् ॥

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः, वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्गत्वाद्भिन्नाधिकरणत्वाच्च । यद्यप्याश्रयभेदं नैवैकाश्रयावपि वीरभयानकौ क्वचिदनुभूयेते, तथाऽपि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ । एवमन्येषामप्यूह्यम् । यस्य तु येन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्धव्यः । यथा नागानन्दे शान्तजीमूतेत्यादि । न केवलं प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः । किन्त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये । यथा—भूरेणुदिग्धानित्यादि । अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्ववाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्ये उत्साहप्रतीतेर्बीभत्सशृङ्गारयोरविरोध इति । न च प्राकरणिकत्वाद्वीरस्य प्राधान्यम्, एतद्वाक्याद्बीभत्सशृङ्गारसामग्र्योरेवोत्कटत्वेन प्रतीयमानत्वात्, वीरसामग्र्याः पुनराक्षिप्यमाणत्वेनानुत्कटत्वात् ।

प्रदीपकारास्तु—यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानमन्यौ च तद्व्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाऽप्येवमप्यविरोधः सम्भवतीत्युदाहरणमित्याहुः ।

अविरोधहेत्वन्तरमाह—

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ ३३६॥

एतत् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधूरभिदधौ । अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति ।

स्पष्टम् । समरभुवि निपतितं भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनामिदं वचनम् । तथा च शृङ्गाराङ्गमपि पूर्वावस्था स्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेन करुणपरिपोषिकेत्यदोषः । तदेतदाह– एतदित्यादि ।

साम्यविवक्षया यथा–

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ ३१७ ॥

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य । यथा वा परः शृङ्गारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वत् एतादृशो मुनय इति साम्यविवक्षा।

वसन्ततिलकाछन्दः । प्रसूय बुभुक्षया निजापत्यमेव भोक्तुमारभमाणायै सिंहिकायै तदपत्यरक्षणाय स्वाङ्गमर्पितवन्तं जिनं प्रति कस्यचिदियमुक्तिः । हे जिन ! प्रोद्भिन्नः सान्द्रः–सघनः पुलको–रोमाञ्चो यत्र तादृशे भवतः शरीरे मृगराजः–सिंहः, मृग इति पुंजातिविशेषो नृपतिश्च तस्य वध्वा–सिंहिकया राज्ञ्या च, रक्तमनसा–रुधिरेच्छयाऽनुरक्तमनसा च, दत्तानि दन्तक्षतानि करजैर्नखैर्विपाटितानि–विदारितानि च, जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः । अपिर्विरोधे, गतस्पृहाणां मुनीनामपि तदुद्रेकात् ।

अत्र जिनदेहे सिंहीदत्तदन्तनखक्षतानि बीभत्सप्रतिपादकान्यपि कान्तादत्तदन्तक्षतनखक्षतरूपशृङ्गारानुभावसाम्येनोक्तानि तस्य प्रकर्षातिशयं प्रतिपादयन्ति । अत एव सस्पृहतदवलोकनेन रागिजनतुल्यता मुनीनामपीति साम्यविवक्षेत्याह– अत्र कामुकस्येत्यादि ।

ननु दयावीरस्य विस्मयोत्थापकत्वाज्जिनाद्विषयकरतावद्भुतस्य तत्र तत्र च दयावीरशृङ्गारयोरङ्गतेति अङ्गत्वं मात्रयोरेवोदाहरणत्वेन तृतीयप्रकारासम्भव इति चेत् । नैवम् । ब्राह्मणानां सन्ध्यावन्दनमिव बौद्धस्य दयालुत्वं स्वभाव इति दयाया विस्मयानुत्थापकत्वादिति ध्येयम् ।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृङ्गार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र दयाऽपि विस्मयोपकारकत्वेनाङ्गम्, बौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलत्वेन विस्मयाजनकत्वादिति ।

आङ्गिनीति । आङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्विधा भवति । राज्ञि सेनापतिद्वयवत् तुल्यकक्षतया, राज्ञि सेनापतितद्भृत्यवत् परस्याङ्गभावमापाद्य वा । तत्राद्यमुदाहरति—

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्वैरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥३२८॥

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते, तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । हे राजन्—क्षता—दर्भैर्विद्धाः याः कोमलाङ्गुलयस्ताभ्यो गलद्रक्तं येषु तादृशैः, अत एव पातितयावकैरिव—दत्तालक्तकैरिव पादैश्चरणैः सदर्भाः स्थलीः क्रामन्त्यो—लङ्घयन्त्यः । स्थलीनां सदर्भत्वं दर्भोत्पत्त्या दर्भास्तरणेन च । गलद्बाष्पाम्बुधौतान्याननानि यासान्ताः, बाष्पपतनं शोकेन धूमेन च । मा रिपुः पश्येदिति, मा वरो विरज्येदिति च भीताः । भर्तुः—पत्युः—वरस्य च करेण—हस्तेनावलम्बिताः—गृहीताः करा यासां तथाभूताः, अत एव पुनरप्युद्यद्विवाहा इव—भूयोऽपि जा-

श्रमानपरिणया इव त्वद्वैरिनार्योऽधुना दावाग्निं–वनवह्निं वैवाहिकाग्निं च परितो भ्रमन्ति–पर्यटन्ति परिक्रमणं च कुर्वन्तीत्यर्थः। अग्निमिति परितः शब्दयोगे द्वितीया। अत्रेत्यादि न विरोध इति। परस्परविरुद्धयोरपि सामन्तयोर्नृपतिकार्यसम्पादनमिवेत्यर्थः।

नन्वन्यपरयोर्विरुद्धैकस्वभावयोः कथं स्वभावत्याग इति दृष्टान्तेन परिहरति। यथेति–यथा—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।
एवमाशाशतग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः॥३७८॥

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति, गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः।

स्पष्टम्। एहीतीत्यादि। अत्र क्रीडाङ्गत्वेनोपात्तानां विरुद्धस्वभावानामप्यागमनगमनादीनां यथा न विरोधस्तथेहापीति भावः। व्याख्यातं प्रदीपकारैः–अत्र चाटुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणशृङ्गारानुभावपि साक्षादङ्गमिति तन्निर्वाहणैककव्याकुलयोस्तयोरेवं राजकार्योद्यतयोरिव भटयोः सहजातो विरोधोऽपि न दोषाय। यथा–एहि गच्छेत्यादौ प्रधाने क्रीडायामङ्गभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः। एहीति क्रीडन्निति गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात्। तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वनूद्यमानयोरपीति परमार्थः। प्रकृतोदाहरणे च पुनरप्युद्यद्विवाहा इवेत्युत्प्रेक्षा, तेन गच्छेतिवत्प्रतापे द्वयोरपि साक्षादेवाङ्गत्वम्। तादृशोऽयं प्रतापो येनासौ पुनर्विवाह उत्प्रेक्षत इति पर्यवसानादिति। द्वितीयमङ्गाङ्गिभावेन पराङ्गतया विरोधपरिहारं दर्शयति–

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं

गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ३४०

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः, तथाऽपि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव । अथवा प्राक् यथा कामुक आचरति स्म, तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ।

उक्तं हि—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ॥

प्राक् प्रतिपादितस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवति इति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

यः शराग्निः साश्रुनेत्रोत्पलाभिस्त्रिपुरयुवतिभिरार्द्रापराधः कामीव हस्तावलग्नो—हस्तस्पर्शं कुर्वन्सन्—क्षिप्तः । अंशुकान्तमाददानः प्रसभमभिहतोऽपि, केशेषु गृह्णन्नपास्तः, चरणनिपतितः सम्भ्रमेण नेक्षितः, आलिङ्गन्सन् अवधूतो—निराकृत इत्यन्वयः स्पष्टार्थः ।

इत्यत्रेत्यादि । तस्य शृङ्गार इति । अङ्गमिति शेषः । नन्वेवमपि शृङ्गारेण परिपुष्टः करुणः प्रधानमेव न तु प्रभावातिशयेऽङ्गमत आह—तथापीति । शृङ्गारापेक्षया प्रधानत्वेऽपि प्रभावातिशयेऽङ्गत्वमिति भावः । पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादि । प्रथमपक्षे एकस्य द्वयम्, परपक्षे विशिष्टैर्विशिष्टमिति पक्षयोर्भेदः । केचित्तु सकलमेव ग्रन्थमेकपक्षतयैव व्याचक्षते—अत्र

पूर्वोक्ते हेतुमाह—अथवेति । अथवेत्ययं यस्मादित्यर्थे—'अथवा श्रेयसि केन तृप्यत' इत्यत्रेवेति । उक्तं हीत्यादि । गुणो—वि-शेषणम् । संस्कारोऽन्येन परिपुष्टिः तथा स्वसंस्कारेण, स्पष्टम-न्यत् । ननु विगलितवेद्यान्तरत्वं रसस्वरूपमत एकदा द्विती-याभावात्कथं विरोधः, कथं वाऽङ्गाङ्गिभावादिकमित्यत आह—प्राक् प्रतिपादितेत्यादि ।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशय-स्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः । नन्वेवं करुणस्य प्राधा-न्ये तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरङ्गत्वासम्भवे कथमुदाहरणत्वमिति न वाच्यम्, शृङ्गारापेक्षया तस्य हि प्राधान्येऽपि न तत्रैव वि-श्रान्तिरिति तस्यापि प्रभावं प्रत्यङ्गतैव, यतो यथा पूर्वं कामुकः करावलम्बनादिकमकार्षीत्तथा सम्प्रति शराग्निरित्युपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन करुणेन प्रभावातिशय एव प्रकर्षमानीयते । न चाङ्गाङ्गस्य प्रभावातिशयाङ्गकरुणाङ्गस्यापि कथमङ्गत्वमिति वा-च्यम् । तदुपकृतस्याङ्गस्योपकारविशेषाधायकतया तस्याप्युपका-रकत्वात् । यदुक्तम्—गुणः कृतात्मसंस्कार इत्यादि । ननु प्राक् प्रतिपादितरूपवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यरसस्य न रसा-न्तरेण विरोधो, नाप्यङ्गाङ्गिभाव इत्यसम्बद्धमेवैतत्सर्वमिति चेन्न । रसशब्देनात्र प्रकरणे भावस्याभिधानाद्रस्यत इति व्युत्पत्तेरिति । अस्यैव श्रुतिकट्वादिप्रतिप्रसवप्रघट्टकस्य दोषाङ्कुशत्वेन केषाञ्चि-द्व्यवहार इति सर्वमनवद्यम् ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागराऽऽख्ये
दोषनिर्णयः सप्तम उल्लासः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीना नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्याः नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।	मूल्यम् ।
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १)	रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिक१)	रु०२—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिक १)	रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्याय १)	रु० ६—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं१)	रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१)	रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १)	रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १)	रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । (वेदान्तं ३)	रु० १—४
१४ कुमारसंभव महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली। मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा। (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम्। हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन-कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च। (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम्। हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम्। (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः। (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः। अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४) रु० ३—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम्। म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नैरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य, सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) रु० ८—०

न्यायकुसुमाञ्जलिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्यायवर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहित. । व्याकरणं ४) रु० ३—०

अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां० २) रु० १—०

न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं ५) रु० ६—०

शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

मेदिनीकोशः—मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

मीमांसादर्शनम् । श्रीशवरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनिप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीत-

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—
४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—
४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता। श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—
४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः। पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ७) रु० १—
४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०६) रु० १—
४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु०४—०
५० अधिकरणकौमुदी। श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०
५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसंजीवनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधनीटिप्पण्या समलङ्कृतम् सपूर्णम्। (काव्य ५) रु०१—४
५२ कातन्त्रबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८
५३ रसचन्द्रिका। पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्
२२—१—२७

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी।

अथ अष्टम उल्लासः ।

एवं दोषानुक्त्वा गुणालङ्कारविवेकमाह—

सम्मतिं दर्शयन्नाह–एवं दोषानुक्त्वेति । यद्यप्येवमपि गुणनिरूपणमुचितं न तु गुणालङ्कारयोर्भेदसाधनं तथाऽपि भेदं विना गुणालङ्काराभिधानमसङ्गतम्, अन्यतराभिधानेनैव चरितार्थत्वादिति तद्विवेचनमावश्यकमिति सूचयन्, केचिद् गुणालङ्कारयोर्नास्ति भेदः काव्योत्कर्षकत्वाविशेषादित्याहुस्तान्निराकुर्वंश्चाह–*गुणालङ्कारविवेकमाहेति । विवेकश्च परस्परवैधर्म्यायत्त इति तदाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥३६॥

आत्मन एव यथा शौर्यादयः, नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणाः न वर्णानाम् ।

क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि विततकृतित्वमात्रेण 'शूरः' इति, क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण 'अशूरः' इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु

वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जकत्वम्, तथोदाहरिष्यते

रसस्याङ्गिन इत्यभेदान्वयः । एवं च रस आत्मस्थानीयः, शब्दार्थौ शरीरमिति बोद्धव्यम्, धर्माः साक्षात्सम्बद्धा इत्यर्थः । अत्र समुचितं दृष्टान्तमाह—शौर्यादय इवात्मन इति । शौर्यं ज्ञानविशेषः,स च यथा चेतनस्यात्मन एव, नाचेतनस्य शरीरस्येत्यर्थः एवं च शरीरे आत्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य ये धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इति फलितोऽर्थः । तथा च वर्णादीनामेव धर्मा गुणा इति वदन्तो वामनादयः परास्ताः । स्थायित्वादेरसधर्मत्वमाशङ्क्याह—उत्कर्षहेतव इति । केचित्तु रसस्य धर्मा गुणास्ते चोत्कर्षरूपाः स्वव्यञ्जककाव्यस्योत्कर्षकाश्च तदाह—उत्कर्षहेतव इत्याहुः । ननु रसोत्कर्षहेतवोऽलङ्कारा अपीत्यत आह—अचलस्थितय इति । नियतस्थितय इत्यर्थः । नैयत्यं च रसेन तदुपकारेण च । तथा च ये रसं विना नावतिष्ठन्ते अवस्थिताश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवानयोर्व्यतिरेकमलङ्कारे वक्ष्यति ।

केचित्तु अचला—नियता स्थितिर्येषान्ते तथा, रसविशेषनियतविशेषा इत्यर्थः । शृङ्गारादौ माधुर्यस्य वीरादावोजसः प्रसादस्य सर्वात्मनि नियतत्वात् । अलङ्काराणां च सर्वेषां सर्वरसोत्कर्षकत्वान्नीरसेऽपि सत्त्वाद्व्यभिचाराच्च । अत एव सर्वालङ्काराणां सर्वत्र स्वेच्छया प्रयोग इत्याहुः । तथा च साक्षाद्रससम्बन्धित्वनियतत्वाभ्यां विशेषणाल्लक्षणलाभेन नाऽलङ्कारेऽतिव्याप्तिः । समुदिते तु व्यर्थविशेषणत्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य श्रीवाग्देवतावतारो दृष्टान्तमुखेन वामनमतं निराकुर्वन् शब्दार्थयोर्मधुरादिव्यवहारस्य चौपाधिकत्वं दर्शयन्नाह—आत्मन इत्यादि ।

क्वचिदित्यादि। विश्रान्ता-विषयादन्यत्राप्रसारिणी तदन्या-ऽविश्रान्ता, एवं प्रतीतिर्येषान्तेऽविश्रान्तप्रतीतयो भ्रान्ता इत्यर्थः। तद्वदिति। तथा च मधुररसव्यञ्जकत्वोपाधिनैव वर्णानां मधुरत्वप्रतीतिः, परन्तु तद्व्यञ्जकतावच्छेदकं सौकुमार्यम्, तेन क्वापि सौकुमार्यमात्रेणामधुररसव्यञ्जकानामपि मधुरव्यवहारो मधुररसव्यञ्जकानामप्यसौकुमार्यमात्रेणामधुरव्यवहार इत्यर्थः। रसपर्यन्तेति। रसस्य पर्यन्ते—सीमायां विश्रान्ता (पर्यवसन्ना) तदन्यत्राप्रसारिणी, रसमर्यादाग्राहिणी या प्रतीतिस्तया वन्ध्या तद्धीना इत्यर्थः। माधुर्यादि न शब्दवृत्ति, किन्तु रसवृत्तीत्यजानन्त इति फलितोऽर्थः। अत एवेति। रसनैयत्यादेवेत्यर्थः। न तु वर्णेति। अन्नैयत्यादिति भावः। ननु यद्येवं तदा कथं वर्णादीनां समुचितत्वम्, कथं वा व्यञ्जकत्वमत आह-यथैषामिति।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—एवं दोषे निरूपिते गुणालङ्कारौ प्राप्तावसरौ, तयोः गुणस्यान्तरङ्गतया प्राथम्यम्। विप्रतिपद्यन्ते तु केचिद् गुणालङ्कारयोर्भेदे, किञ्च सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह—ये रसस्येत्यादि। अङ्गिनः शरीरेष्वात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इत्यर्थः। अचलस्थितय इति—अपृथक्स्थितयः, अव्यभिचारिस्थितय इति यावत्। अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण च, तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः। अत एवानयोर्व्यतिरेकमलङ्कारे वक्ष्यति। एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितिकत्वं, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम्। अलङ्कारमात्रभेदकन्तु सत्यन्तभागविमुक्तमिदमेव ग्राह्यम्। अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात्।

चण्डीदासस्तु–रसधर्ममात्रं लक्षणम् । उत्कर्षहेतुत्वन्तु गुणशब्दप्रवृत्तिबीजमित्याह । तदयुक्तम् । शृङ्गारत्वादौ धर्मेऽतिव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धम्, कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारो, रसवत्यपीदृग्वर्णाभाववत्यमधुरादिव्यवहार इति । उच्यते । शौर्यादयस्तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादम्, दृश्यते तु क्वचिदशूरेऽप्याकारमहत्त्वादियोगिनि शूरव्यवहारः, शूरेऽप्याकारलाघवादियोगिन्यशूरव्यवहारश्च । तत्कस्य हेतोः । अथ क्वचिच्छूरव्यवहारविषये वितताकृतिदर्शनादाकार एवास्य शूर इत्यौपचारिकव्यवहाराच्चाभियुक्तानामाकार एवैतादृशः शूरपदवाच्य इति विपर्यासाददूरदर्शिनस्तथा व्यवहरन्ति । तत्त्वज्ञास्तु क्वचिदुपचार इति वक्तव्यम् । हन्तैवममधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्ण एवायं मधुरादिरित्यौपचारिकव्यवहाराच्चाभियुक्तानां वर्ण एव तादृशो माधुर्यभागिति विपर्यासाद्रसपर्यन्तावगाहिबुद्धिविधुरा व्यवहरन्ति । तत्त्वालोचिनस्तु–क्वचिदुपचारादिति तुल्यमेतत् ।

ननु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्वव्यवस्थितावेवं स्यात्, सैव त्वसिद्धा, रसवृत्तित्वं वर्णवृत्तित्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावादिति चेत् । नैवम् । अवस्त्येव विनिगमकाभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्वीकर्त्तुं शक्यन्ते, न त्वेवम्, ('मधुरा रचना'–इति व्यवहारात्) अविशेषेण रचनायामपि तदभ्युपगमात् । तथा च गुणस्य रसमात्रवृत्तित्वे लाघवम्, वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवम् । यतश्चैवमत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यन्ते इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चैषां यथा तथोदाहरिष्यत इति नातिप्रसङ्गशङ्केति ।

अलङ्कारेषूक्तगुणधर्मराहित्यं दर्शयितुमलङ्कारस्वरूपमाह—

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातु चित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ ६७ ॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भाविनमुपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽपि उपकारका हारादय इवालङ्काराः, यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः, क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति । यथाक्रममुदाहरणानि—

ये वाचकवाच्येत्यादि । वाचकः—शब्दो, वाच्योऽर्थः । अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद्द्वारेण—तदतिशयाधानमुखेन ये धर्मा रसमुपकुर्वन्ति—(यत्र रसस्य सम्भवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति) यत्र तस्यासम्भवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातु चित् । न तु नियमेन । तथा च सन्तमपि रसं क्वचिन्नोपकुर्वन्तीत्यर्थः । एतावता रसाद्वृत्तित्वं चलस्थितिकत्वं चालङ्काराणां दर्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वम्, तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वम्, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलङ्काराणाम्, गुणमात्रभेदकन्तु सत्यन्तभागरहितं पूर्ववद्बोदितव्यम् । अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वादिति । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारत्वं दर्शयति—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ३४१ ॥

इत्यादौ वाचकमुखेन—

स्पष्टम् । अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलङ्कुर्वन् शृङ्गारमुपकरोति, रेफस्य शृङ्गारव्यञ्जकत्वात् । अर्थद्वारेण यथा—

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ३४२

इत्यादौ वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुतः ।

माधवानुरक्ताया मालत्याः लवङ्गिकां प्रतीयमुक्तिः । हे सखि मनोरागो—माधवविषयकश्चित्तानुरागस्तीव्रं यथा स्यात्तथा विषमिव विसर्पति—त्रिविधप्रकारेण परितः सञ्चरति, प्रमाथी—प्रकर्षेण मथनशीलोऽयं विधुतो—वातेनोत्तेजितः पावक इव निर्धूमं—धूमं विनैव, अविरतं—सन्ततं ज्वलति । गरीयान्—गरिष्ठज्वर इव प्रत्यङ्गं हिनस्ति । इतः कारणादितो दुःसहतरानुरागात् । मां त्रातुं तातः—पिता न प्रभवति । नन्दनाय मत्प्रतिश्रवादिति भावः । न चाम्बा, साऽपि तदनुगामिनीति भावः । न भवती, पित्रोः सम्मतेऽर्थे सख्या अकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।

अत्र विषमिवेत्याद्युपमा, सा चार्थमलङ्कुर्वाणा रसमुत्कर्षयति, विषमिवेत्युपमावशेन विसर्पणादेरतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोत्कर्षात् । तदेतदुक्तं वृत्तिकारैः—वाचकमुखेन वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुत इति । रसं विनाऽप्यलङ्कारसम्भवो यथा—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा—
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः ।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घाऽदरिद्रद्रुम—
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ।

इत्यादौ चित्रभेदे । सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वं शब्दालङ्का-

रस्य यथा—

चित्ते विहट्टदि ण खट्टदि सा गुणेसुं
सेज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्मुहेसुं।
वोल्लम्मि वट्टदि गअट्टदि कव्वबन्धे
झाणेण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी॥ ३४३॥

इत्यादौ वाचकमेव—

वसन्ततिलका छन्दः।

चित्ते विघटते न लूना भवति सा गुणेषु
शय्यायां लुठति विकसति दिङ्मुखेषु।
वचने वर्त्तते गायति काव्यबन्धे
ध्यानेन त्रुट्यति चिरं तरुणी प्रगल्भा॥

इति संस्कृतम्। प्रवासिनं नायकं प्रति विरहिण्यवस्थावर्णनमिदम्। हे अकरुण सा प्रगल्भा तव तरुणी चित्ते विघटते चिन्तानुरूपं करोति, ननु तर्हि भ्रष्टेत्यत आह—गुणेषु लूना न भवति—गुणवत्तायां हीना न भवति, शय्यायां—लुठति—मुहुः पार्श्वपरिवर्त्तनं करोति न तु स्वपिति, दिङ्मुखेषु विकसति—भवद्दिदृक्षया दिक्षु प्रकाशते, वचने वर्तते ऽविरतं प्रलपति, काव्यबन्धे भवद्वर्णनारूपे गायति, चिरं ध्यानेन त्रुट्यति—कृशा भवतीत्यर्थः।

इत्यादौ वाचकमेवेति। अयमाशयः—अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलङ्क्रियते न तु सन्नपि शृङ्गारः, टवर्गस्य तत्प्रातिकूल्यात्। अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वं न दोषः प्राकृतस्यौजोगुणप्रधानत्वात्, अस्य च तदभिव्यञ्जकत्वात् इति कश्चित्। वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य नानुत्पत्तिरेव, अनुभवविरोधात्, किन्त्वपकर्षमात्रम्। न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने तस्मिन् टवर्गानुप्रासस्योपकारकतेति सारमिति।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालङ्कारस्य यथा—

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासक्तं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
वक्त्रे केवलमर्गलेव निहिता प्राणस्य निर्गच्छतः ॥३४॥

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम् , अत्र बिसलता न जीवं रोद्धुं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा ।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवं च ' समवायवृत्त्या शौर्यादयः, संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः, ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डलिकाप्रवाहेणैवैषां भेदः,—इत्यभिधानमसत् ।

मित्रे—सूर्ये एव मित्रे—सुहृदि क्वापि गते सति बद्धानने—मुद्रितमुखे मौनिनि च ताम्यति सति भ्रमरेषु क्रन्दत्सु—रुदत्सु पुरो दयितासक्तं सारसं—पक्षिविशेषं रसिकं च वीक्ष्य वियोगिना—चक्रवाकीविच्छेदवता चक्राह्वेन—चक्रवाकेन बिसलता नास्वादिता—न भुक्ता न वा उज्झिता—त्यक्ता, किन्तु केवलं निर्गच्छतः प्राणस्यार्गलेव वक्त्रे निहिता—स्थापितेत्यर्थः ।

इत्यादौ वाच्यमेवेत्यादि । अत्र प्राञ्चः—अत्रोपमाऽर्थालङ्कारः, न चासौ प्रकृतस्य शृङ्गारस्योपकारिका, विप्रलम्भे हि जीवनिर्गमोऽपि वर्ण्यते तदुत्कर्षाधायकत्वादिति तन्निरोधहेतूपादानमनुचितम्, प्रत्युत स्नेहाभावे पर्यवस्येत । तदेतदुक्तम्—अत्र बिसलता जीवं निरोद्धुमशक्तेति प्रकृताननुगुणोपमेति । अशक्तत्वं चात्रानुचितत्वमिति व्याचख्युः । वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयम्, बिसलता जीवं निरोद्धुमशक्तेत्युपमा

प्रकृताननुगुणा, प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता, उपमाया अनुगुणं यत्सादृश्यन्तच्छून्या। तस्मादत्रोपमा नालङ्कारः किन्तूत्प्रेक्षा। न च तस्यामपि तद्दोषतादवस्थ्यम्, सम्भावितेनापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः, न तूपमावद्वस्तुसत्त्वैव,जीवरोधकत्वरूपसादृश्यमपि विषये ह्युत्प्रेक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतम्। यथोच्यते, रोधकमिव निहितमिति। तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत्, उत्प्रेक्षातो रसातिशयाप्रतीतेः। प्रत्युत तादृशोत्प्रेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति। अत एवोक्तं जगरामतर्कपञ्चाननैः—अर्गलासादृश्यं ऋजुत्ववक्रानिधानगलद्वारापिधानादिकं विसलतायां सम्भवति। न हि सर्वथा चन्द्रादिसादृश्यं मुखादावपि। परन्तु जीवनिर्गमनिरोधकार्गलाया अप्रसिद्ध्या नोपमात्वम्, प्रसिद्धस्यैव तत्त्वात्। तत्त्वेन सम्भावनन्तु सम्भवत्येवेत्युत्प्रेक्षैवात्रेति। अत्र च मित्रवद्धाननेत्यादिशब्दश्लेषाहितः कश्चिदतिशयो न प्रकृतोत्कर्षकः। यद्यपि मित्रस्य प्रतिकर्तुरभावात्सुहृदां च मौनिनां क्रन्दतां च वियोगप्रतीकारासामर्थ्यात्तद्दर्शनेन स्वस्य दुःखोत्पादकत्वाच्च नायकनायिकान्तरमिलनदर्शनस्य विप्रलम्भोद्दीपकत्वात्प्रकृतानुकूलता, तथापि श्लेषस्याप्ररूढत्वान्मुख्याया उत्प्रेक्षायाः प्रकृताननुगुणत्वमिति द्रष्टव्यम्।

एष एवेत्यादि। एष एव गुणालङ्कारविभागो विचारमहो नान्य इत्यर्थः। अथाचार्यान्तरोक्तं गुणलङ्कारयोर्भेदकाभिधानं दूषयितुमुपन्यस्यति। एवमित्यादि। अयमाशयः—तदेवं गुणालङ्कारयोर्भेदे व्यवस्थिते यत्कैश्चिदुक्तं लौकिकयोर्गुणालङ्कारयोः शौर्यादिहारयोः समवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदः सम्भवति। अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमानयोरुभयोरपि समवेतत्वादनुपपन्नो भेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्डलिकाप्रवाहन्यायेन। तथा

हि-गड्डालिका-मेषी काचिदेका केनचिद्धेतुना पुरो गच्छति, इतरास्तु विनैव निमित्तविचारं तामनुगच्छन्ति। तथा केनाप्या-लङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ केनचिदभिप्रायेण भिन्नतयोक्तौ, इतरे तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्तीति तदसम्य-ग्वेदितव्यम्।

यदप्युक्तम्-'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणा-स्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः इति, तदपि न युक्तम, यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः, यदि समस्तैः, तत्कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्यात्मा।

अथ कतिपयैः, ततः।

अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः।

इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्॥३४६॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणानिरपेक्षौ का-व्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ।

यदप्युक्तं वामनेन-काव्यशोभा-काव्यव्यवहारनिमित्तं कश्चिदतिशयः तद्धेतवो गुणास्तदातिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति तयोर्भेद इति। तदप्ययुक्तम्। यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तम्। तत्र किं समस्तैर्गुणैः काव्ये शोभोत्पत्तिरुत येन केनापि। आद्य-पाञ्चाली गौडीया च रीतिः कथं काव्यस्यात्मा, माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः। अन्त्ये अद्रावत्र प्रज्वल-त्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः इत्यादावोजः प्रसादगुणसत्वात्काव्यव्यवहारप्रसङ्गः। न हि मन्मत इव तन्मते-

ऽपि तद्व्यवहारेऽलङ्कारापेक्षा, तेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहार-स्वीकारात्। यदपि शोभातिशयहेतवोऽलङ्कारा इति। तद-प्ययुक्तम्।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी।
अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्॥

इत्यत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः। एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणदार्ढ्यकल्पना विशेषोक्तिरिति वामनलक्षणात्। एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशोभाजनकौ। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। नन्वत्रापि प्रसादादेर्वर्त्तमानत्वात्कथं गुणानपेक्षत्वमलङ्कारयोः, किं च निर्गुणत्वे कथं त्वन्मयेऽपि काव्यव्यवहारः, सगुणत्वविशेषणाभावादिति चेत्। अस्त्येवात्र गुणस्तथा ज्ञानं च, परन्तु किञ्चिद्गुणवत्वस्य शोभाहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात्समस्तं गुणवत्त्वं तथा वक्तव्यम्, न चात्र तत्सामग्र्यम्, तथा च गुणजन्यां शोभामनपेक्ष्यैवालङ्काराभ्यां शोभासम्पत्तिरिति तात्पर्यमिति।

इदानीं गुणानां भेदमाह—

इदानीं गुणानामलङ्कारभेदे सिद्धे दशविधत्वव्युदासाय तद्भेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।

दशेति परोक्ताः। तदुक्तम्—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः॥ इति।

त्रिभागक्रमेणैषां लक्षणमाह—

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्॥ ६८।

शृङ्गारे (अर्थात्) सम्भोगे, द्रुतिर्गलितत्वमिव । श्रव्यत्वं पुनरोजःप्रसादयोरपि ।

आह्लादकत्वं यद्यानन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि, तस्यैव सुखात्मकत्वेनातज्जनकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह- द्रुतिकारणमिति । द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमिव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः । तथा च यद्वशेन श्रोतुर्निर्मनस्कतेव सम्पद्यते तदाह्लादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः । यदुक्तम्—'गलितत्वमिवाह्लादपदव्या हृदये ददत् । माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं गाहते गुणः' इति । कासावित्यत आह—शृङ्गारे इति । शृङ्गारपदं सम्भोगपरम् । विप्रलम्भेऽतिशयस्य वक्ष्यत्वात् ।

भास्करस्तु श्रव्यत्वं माधुर्यस्य लक्षणमाह स्म । तदयुक्तम् । ओजः प्रसादयोरपि तत्सत्त्वेनातिव्याप्तेः शब्दनिष्ठत्वाच्च । तत्किं सम्भोग एव माधुर्यं नेत्याह—

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

सम्भोगात्करुणे, तस्माद्विप्रलम्भे, ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्यादेरप्यपगमेनातिद्रुतिहेतुत्वात् । इयाँस्तु विशेषः—सम्भोगविप्रलम्भयोस्तन्निःसपत्नम्, शान्ते तु जुगुप्साद्यन्वयादोजोलेशानुविद्धमिति ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः ॥ ६९ ॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः ।

चित्तस्येत्यादि । दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव । तथा च यद्वशाज्ज्वलितमिव मनो जायते तदोज इ-

त्यर्थः । क्वेदमित्यत आह—वीररसस्थितिः । अस्याधिकरणान्तरमाह—

वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

वीराद्वीभत्से, ततो रौद्रे सातिशयमोजः ।

वीरादित्यादि । अयमाशयः—वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे चित्तदीप्तेः कार्यायाः सातिशयतया कारणमोजः क्रमेणोत्कर्षवत् । तदेतद्वीररौद्रयोर्निष्प्रतिपक्षम्, वीभत्से तु माधुर्यलवानुविद्धमिति विशेषः । प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्र प्रक्रान्तमतो हास्याद्भुतभयानकेषु न किञ्चिद्विहितम् । तेषूभयगुणप्राधान्यादिति ।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ७० ॥

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अन्यदिति व्याप्यमिह चित्तम् । सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु, सर्वासु रचनासु च ।

अन्यदित्यादि । अयं भावः—ओजसि शुष्केन्धनाग्निवन्माधुर्ये स्वच्छशर्करावस्त्रादिजलवद्यो गुणोऽन्यत् व्याप्यं चित्तं झटित्येव रसेन व्याप्नोति स प्रसादः । करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया य इति निर्देशः । अयं च सर्वेषु रसेष्वाधेयतया, सर्वासु रचनासु व्यङ्ग्यतया स्थित इति तन्त्रेणाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति । कथं तर्हि तत्त्ववादिनामपि शब्दार्थयोर्मधुरादिव्यवहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ७१ ॥

गुणवृत्त्या उपचारेण, तेषां गुणानाम्, आकारे शौर्यस्येव ।

गुणवृत्त्येत्यादि । गुणवृत्तिरुपचारः । आकारे शौर्यस्येव व्यञ्जकसुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः । तेषां गुणानाम् ।

कुतस्त्रय एव न दश इत्याह—

ननूक्तलक्षणाः श्लेषादयोऽपि दश दुरपह्नवाः । तत्कुतस्त्रय एव न पुनर्मदुक्ता अपि दशेत्यत आह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥७२॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषः, यश्चारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपात्तम् । प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता । मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः, तथा हि—'मातङ्गाः किमु वल्गितैः'—इत्यादौ, सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः । कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात्तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । एवं न दश शब्दगुणाः ।

एषु—मदुक्तलक्षणेषु माधुर्यादिषु । इदं चोपलक्षणम् । अलङ्कारध्वन्योरप्यन्तर्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । उक्तान्तर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणम् , वैचित्र्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वात् ।

दोषत्यागादिति । दोषाभावस्वरूपत्वात्तद्व्यापकतया वाऽदोषत्वम् । कुत्रचिदिति । दोषस्वभावस्य गुणस्वभावत्वानौचित्यात् स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । तदेतदाह वृत्तिकारः—बहूना-

मपि पदानामित्यादि समाधिरपि न गुण इत्यन्तस्य वृत्तिग्रन्थस्यायमाशयः—श्लेषस्तन्मते बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनम्। समाधिस्त्वारोहावरोहयोः क्रमः। स चोत्कर्षापकर्षयोर्वैरस्यानाधायको विन्यासः। उदारत्वं विकटाक्षरत्वम्। तच्च नृत्यद्भिरिव पदैर्या घटना तत्त्वम्। प्रसाद ओजोमिश्रितं शैथिल्यम्, सर्वशैथिल्यस्य दोषत्वात्। तदेतच्चतुष्टयमोजस्यन्तर्भूतम्। यद्यपि दीप्तिजनकत्वरूपे रसनिष्ठे ओजसि नैषामन्तर्भावसम्भवः, तथापि तत्स्वीकारेण स्वीक्रियते। तद्व्यञ्जके गाढबन्धलक्षणे तदन्तर्भाव इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। पृथक्पदत्वरूपन्तु माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादेवोपात्तम्। यथोक्तमाधुर्यव्यञ्जकत्वेनासमासस्य विधानात्। समता त्वारब्धवैदर्भ्यादिमार्गापरित्यागः। सा च क्वचिद्दोष एव, यथा—'मातङ्गाः किमु बृंहितैः' इत्यादौ प्रारब्धस्य मसृणवर्णतायाः सिंहाभिधानेऽपरित्यागो दोषाय। तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्युक्तम्। न च दोषस्वभावस्य गुणत्वम्, स्वभावभङ्गप्रसङ्गात्। सुकुमारत्वं त्वनिष्ठुराक्षरप्रायत्वम्,—तच्च कष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम्। कान्तिस्तूज्ज्वलता। उज्ज्वलत्वन्तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति सापि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव। एवं दश शब्दगुणा न पृथग्वक्तव्याः।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥

इति या प्रौढिः ओज इत्युक्तं तत् वैचित्र्यमात्रम्, न गुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः। अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः, अर्थवैमल्यात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अपा-

रुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृतानि । अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः, कः खल्वनुन्मत्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्यायोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्यम्-इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

अर्थगुणा अप्येवम् । तथा हि-अर्थस्यौजः प्रौढिः । सा च पदार्थे वाक्यरचनेत्यादिश्लोकप्रतिपादितपञ्चप्रभेदा । तेष्वाद्यभेदचतुष्टयमुक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः, तैर्विनाऽपि काव्यव्यवहारात्, माधुर्यादिनिरपेक्षेण च तेन तद्व्यवहाराप्रवर्त्तनात् । अन्यस्तद्भेदोऽपुष्टार्थत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नः । एवं प्रसादोऽर्थनैर्मल्यं प्रयोजकमात्रार्थपरिग्रह इति यावत् । सोऽप्यधिकपदरूपदोषपरित्यागादेवान्यथासिद्धसन्निधिः । माधुर्यन्तूक्तिवैचित्र्यं नवीकृतत्वरूपम्, तच्चानवीकृतत्वरूपदोषाभावरूपम्, सौकुमार्यं पुनरपारुष्यम् । परुषेऽप्यर्थेऽपरुषशब्दाभिधानमिति यावत् । तच्चामाङ्गल्यरूपाश्लीलत्वपरित्यागेनैव सिध्यति । उदारता त्वर्थस्याग्राम्यत्वम् । तच्च ग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति । अर्थव्यक्तिस्तु स्वभावस्य स्फुटता, सा च स्वभावोक्त्यन्तर्भूता, कान्तिर्दीप्तरसत्वम् । सा च रसध्वनौ रसवदलङ्कारे गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाऽन्तर्भूता । श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटना । अस्यार्थः-क्रमकौटिल्यमतिक्रमः, तस्यानुल्बणत्वमस्फुटता, तत्रोपपत्तिर्युक्तिस्तस्याः

योगः (सम्बन्धस्तद्रूपा या घटना—रचना तदात्मा) इति । यथा-दृष्टैकासनेत्यादि । अत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्यस्या चुम्बनादतिक्रमः, तस्यास्फुटत्वमनया तदज्ञानात्, तत्रोपपत्तिरेवं अन्यथा तु न ज्ञातव्यमिति । केचित्तु क्रमकौटिल्यं क्रमस्यातिक्रमः स चात्र व्यक्त एव, एकदैवोभयानुरञ्जनात्, स एष श्लेषः उक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः, अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयाविरहात् । समता तु वैषम्याभावोऽर्थस्य, स च क्रमाभेदरूप इति भ्रक्रमभेदरूपदोषाभाव एव । दोषत्वन्तु तद्व्यतिरेकस्य कथमिति चेत्, यतो न खल्वनुन्मत्तोऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिधत्ते इति । समाधिः पुनरर्थदर्शनम् । न चासौ गुणः, काव्यशरीरत्वात् । स्वयं दृष्टस्यान्यच्छायासिद्धस्यार्थस्य यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरनिष्पत्तिः । असाधारणशोभाधायकं हि गुणं ब्रुवन्ति, न च काव्यशरीरनिर्वर्त्तकमिति । उक्तयुक्तीर्बुद्धिस्थीकृत्याह—

तेन नार्थगुणा वाच्याः ।

वाच्याः वक्तव्याः ।

परैरङ्गीकृता अर्थगुणास्ते चोक्तयुक्त्या न पृथक् वक्तुमर्हाः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

ये तु त्रय उपचारेणान्यैः शब्दगुणाः प्रोक्ताः, वस्तुतो रसगुणा एव, वर्णादयस्तेषां व्यञ्जकत्वं गताः ।

के कस्य ? इत्याह—

के कस्य व्यञ्जका इत्याकाङ्क्षायामाह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा-माधुर्ये घटना तथा ॥ ७४ ॥

टठडढवर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः, तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः, समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन, रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका । उदाहरणम्—

टठडढेत्यादि । अयमाशयः—माधुर्ये व्यङ्ग्ये टवर्गवर्जिताः कादिमान्ताः रेफणकारौ चेति वर्णाः । तत्र कादयो मूर्ध्नि स्वस्ववर्गान्त्यवर्णगताः । यथा कुञ्ज -इत्यादि । रेफणकारौ तु ह्रस्वस्वरान्तरितौ । वृत्तिः समासस्तस्य चाभाव -एव मध्यमता वेति समासः । घटना तथेति । सौकुमार्यवती पदान्तरयोगेन रचना चेति । वर्णसौकुमार्यवती रचना वर्णसौकुमार्यादेव लब्धेति पदान्तरयोगे सौकुमार्यलाभाय 'घटना तथा' इत्युक्तमिति ।

उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं
भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः
स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥ ३४७ ॥

उपजातिश्छन्दः । आनताङ्ग्याः, अनङ्गः—कन्दर्पस्तस्य रङ्गो-नृत्यस्थानं तत्प्रतिमं—तत्तुल्यं तदनुभवैकगोचरमङ्गं भङ्गीभिस्तथाऽङ्गीकृतं—स्वयमादरेण गृहीतम्, यथाऽङ्गीकारप्रकारेणैताः—भङ्ग्यः यूनां मनांसि शान्तानि अपरचिन्तितानि येषु तादृशानि विस्मृतसर्वकार्याणि कुर्वन्तीत्यर्थः ।

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययोः रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ ७५ ॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोः द्वितीयचतुर्थयोः, रेफेण अध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोः तेन तस्यैव सम्बन्धः, टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः, शकारषकारौ, दीर्घसमासः, विकटा सङ्घटना ओजसः । उदाहरणम्—मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि ।

वर्गप्रथमेत्यादि । अयमाशयः—ओजसि व्यञ्जके वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तदन्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोर्योगः । यथा—पुच्छवद्धेत्यादि । तथा रेफेणाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः । यथा वक्त्रार्कनिर्ह्रादादयः । तथा तुल्ययोः कयोश्चिद्योगो यथा-चित्तवित्तादौ । तथा टादिचतुष्टयम् , शषौ चेति वर्णाः । समासस्तु दीर्घः, गुम्फो—रचना सा चोद्धता विकटेति । उदाहरणं मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि । व्याख्यातमिदम् ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥७६॥

समग्राणां रसानां सङ्घटनानां च । उदाहरणम्—

समग्राणामिति । येन शब्देन समासेन वा यया रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः, स प्रसादव्यञ्जक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः
तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः ।
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥३४९

शिखरिणी छन्दः । इदं बिसिनीपत्रशयनं कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति—स्पष्टमभिव्यनक्ति । शयनं विशिनष्टि—पीनयोर्मांसलयोः

स्तनजघनयोः सङ्गादुभयतः परिम्लानम्, तनोर्मध्यस्य परिमिलनमप्राप्य–कटेः कृशतरतया स्पर्शमलब्ध्वा अन्तर्मध्यभागे हरितम्, व्याकुलतयाऽधोमुखशयनादिति भावः। श्लथैः–शिथिलैर्भुजलतयोः क्षेपवलनैः, क्षेप इच्छापूर्विका क्रिया, वलनं स्वतादृश्यपि क्रियेति भेदः। व्यस्तो–विपरीतो न्यासो–रचना यत्र तथाभूतमित्यर्थः। अन्येषान्तु वर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपादाने तु पुराणच्छायेत्युच्यते।

नन्वेवं माधुर्यादावुद्धतादयो रचनाद्याः सर्वत्र विरुद्धा स्युरिति वाच्यम्, यतो,

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनादयस्तथापि—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ ७७ ॥

अन्यथात्वं–गुणपारतन्त्र्याभावः। वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्यविरह एव गुणपारतन्त्र्यस्वीकारात्। तत्रापि वक्तृक्रोधाद्यव्यक्तावुपयोगात्।

तत्र क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः। यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम्॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम्, अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रातिकूला उद्धता रचनादयः, वक्ता चात्र भीमसेनः।

स्रग्धरा छन्दः। केनायं दुन्दुभिस्ताडितः। दुन्दुभिं विशिनष्टि। मन्थो-मन्थनं तेनायस्त-दूरमुत्क्षिप्तं यदर्णराम्भस्तस्य प्लुतिः-समन्तात्पतनं यत्रैतादृशं यत्कुहरं तत्र चलन्यो मन्दरगिरिस्तद्धानवद्धीरो-गम्भीरः। कोणाघातेषु सत्सु। भेरीशतसहस्राणि ढक्काशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते। गर्जन्त्यः प्रलयकारकघनानां घटास्तासामन्योन्यं सङ्घट्टवच्चण्डो-दुःसहः। कृष्णाक्रोधस्य-द्रौपदीरोषस्याग्रदूतः-भविष्यदर्थस्य प्रथमावेदकः। कुरुकुलनिधनार्थं-दुर्योधनादिनाशार्थमुत्पातरूपो- निर्घातयुक्तो वातः। अस्मत्सिंहनादस्य प्रतिरसितसखः-प्रतिध्वानमित्रमित्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अयमाशयः-अत्र वाच्यं न क्रोधादिदीप्तरसव्यञ्जकं प्रश्नरूपत्वात्। प्रबन्धश्च नाटकात्माऽभिनेय इति दीर्घसमासत्वं प्रतिकूलं यद्यपि, तथापि वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्धता रचनाऽत्र। अतस्तदुद्धतत्वादिव्यक्तावेवोपयुज्यते।

क्वचित्तु वक्तृप्रबन्धौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः। यथा—

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां
झाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम्॥

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते। तथा हि-आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः, कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः। एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम्।

स्रग्धरा छन्दः। भीमं-भयङ्करम्। एतत्कुम्भकर्णोत्तमाङ्गं

वियतो निपतति, विशिनष्टि–प्रौढो–निष्ठुरो यश्छेदः, यद्वा बलवता प्रयुक्तो यश्छेदस्तदनुरूपं यदुच्छलनं तत्र यो रयस्तेन भवत्सैंहिकेयोपघातत्रासः–राहुपातनिपातभयं तेनाकृष्टा येऽश्वास्तैस्तिर्यग्वलितो–रविरथो येन तथाभूतेनारुणेनानूरुणा ईक्ष्यमाणम् । तिर्यग्वलनं–वक्रतया संस्थापनम् । कन्धरारन्ध्रभाजां–मरुतां झाङ्कारैः काकुत्स्थवीर्यस्य–श्रीरामपराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वदित्यर्थः ।

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासानौचित्येऽपि वाच्यस्य कुम्भकर्णस्यौद्धत्यादुद्धता रचनादयः । क्वचिदित्यादि । क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव रचनादयः । तथा हि–आख्यायिकायां हि शृङ्गारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद्धतेऽपि वक्तरि नातिमसृणा वर्णादयः, प्रत्युत विकटबन्धवत्त्वेनैव छायावत्त्वम् । विप्रलम्भकरुणयोस्तु तस्यामपि दीर्घसमासपरिहारः, तयोरतिसौकुमार्यात् । कथायां तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धता वर्णादयः, वर्णनीयमहापुरुषसुखप्रतिपत्तिसमर्पणोद्देश्यत्वात् । नाटकादावभिनेये तु रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः, विच्छेदेनाभिनयसौकुमार्यात् । एवं मुक्तकाद्यौचित्यमनुसरणीयम् । तथा हि–एकैकच्छन्दसि वाक्यसमाप्तिर्मुक्तकम् । द्वयोः सन्दानितकम् । त्रिषु विशेषकम् । चतुर्षु कलापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कवेः रसवत्त्वाभिनिवेशित्वे रसाश्रयमौचित्यम् । यथा–'शून्यं वासगृहम्'इत्यादौ । रसाभिनिवेशित्वाभावे तु कामचारः । सन्दानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेर्वैकल्यं दीर्घसमासता च । प्रबन्धगतेषु पुनस्तेषु प्रबन्धोचिता एव रचनादय इत्यादि ज्ञेयम् । आख्यायिकालक्षणं साहित्यमीमांसायाम् ।

कविसाहित्यसहितं नरपालकथान्वितम्
विचित्रवर्णनाचारु दशोच्छ्वासमनोहरम् ॥
उच्छ्वासान्ते वक्त्रयुक्तं रचितापरवक्त्रकम् ।
उच्छ्वासादौ च पद्यार्थयुक्तमाख्यायिकाभिधम् ॥ इति ।

कथालक्षणमुक्तमग्निपुराणे—

श्लोकैर्वंशन्तु सङ्क्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति
मुख्यार्थस्यावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ॥
परिच्छेदो न यत्र स्यान्न स्याद्वा लम्भकः क्वचित् ।
सा कथा नाम तद्गर्भे निबध्नीयाच्चतुष्पदीम् ॥ इति ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते-
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागराऽऽख्ये
गुणविवेचनं नामाष्टम उल्लासः ।

अथ नवम उल्लासः ।

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसराः इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च ।

एवं गुणे विवेचितेऽलङ्कारा विवेचनीयाः । तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचने एवोक्तम् । शब्दालङ्कारार्थालङ्कारोभयालङ्काररूपविशेषलक्षणत्रयं चार्थलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु शब्दस्य प्राथम्यात्काव्यलक्षणे प्रागुपादानाच्च तदलङ्कारविशेषलक्षणे वक्तव्ये 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति कैश्चिदभिहितत्वेन वक्रोक्तेः चारुत्वातिशयादुक्तिवक्रतायाः स्फुटं शब्दालङ्कारत्वाच्च प्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति—यदुक्तमित्यादि । वक्त्राऽन्याभिप्रायेणोक्तमन्येनान्यार्थकतया योज्यते—सङ्गम्यते सा वक्रोक्तिरित्यर्थः । वक्तृश्रोतृनिर्वाह्योऽयमलङ्कार इति भावः । 'श्लेषेण काक्वा वा' इति हेतुमुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । 'सा तथा द्विधा' इति विभागः । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विविधेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विधा । सभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तदेतदुक्तं तथेतीत्यादि ।

तत्र पदभङ्गश्लेषेण यथा—

तत्र सभङ्गपदश्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् ।

युक्तं किं हितकर्त्तनं न तु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥२५२॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यभिप्रायेणोक्तम्, श्रोता तद्भङ्ग्या न शत्रूणामित्यर्थतया योजयित्वाऽऽह—कश्चेतन इत्यादि। अत्र वामानामिति शत्रूणामित्यर्थो वक्तुरभिप्रेतः। स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वाऽन्य आह—हितकृदित्यादि। अथान्यो बलाभावप्रसिद्धात्मपदमिन्द्रार्थतया योजयित्वा आह—सामर्थ्यमित्यादि। अत्र नारीणामबलानामिति पदे सभङ्गः। यद्यपि वामादिपदे न भङ्गस्तथापि नारीणामिति पदभङ्गमुपजीव्य प्रवृत्तानां श्लेषान्तराणां स एव मूलमिति तेनैव व्यवहार इति बोध्यम्।

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥२५३॥

अत्र दारुणेति क्रूरेत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेतः, काष्ठेनेत्यर्थेनान्यो योजितवान्।

काक्वा यथा—

काकुवक्रोक्तिर्यथा—

गुरुजनपरतन्त्रतया
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते
नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥ २५४ ॥

गाथा छन्दः। अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यत्यपि तु एष्यत्येवेत्यर्थकतया काक्वा योज्यते।

अत एव सोत्साहं पृच्छति-'सखि सुरभिसमये' इति ।

अत्र प्रदीपकारः । इयं च न वाक्यमात्रे, किन्तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रे न्यायसाम्यात् । यथा मम—

'कृष्णो वैरिविमर्दने हरिपदप्रीत्यर्जने त्वर्जुनः
पीतःपङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्चलैश्चञ्चलैः ।
रक्तः सज्जनसङ्गमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर
स्थाने वर्णचतुष्टयस्य भुवने भर्त्ता भवान् गीयते ॥

अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्त्ता श्रीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्यथा श्लेषादिनास्माभिः समर्थितम् । एवमन्यदप्यूह्यमित्याह ।

अथावृत्तिनिबन्धनेष्वलङ्कारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतयाऽनुप्रासः प्रथमं लक्षणीयः । स द्विधा, वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च, तत्राद्योऽवाचकवर्णमात्रावृत्तौ, द्वितीयस्तु वाचकपदावृत्ताविति वस्तुगतिः । तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासः ।

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः ।

स्वरवैसादृश्येऽपीत्यादि । अयमाशयः—अव्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासे वर्णानुप्रासः । शब्दसाम्यन्तु अनुप्राससामान्यलक्षणमित्यर्थाल्लभ्यते । वर्णपदं व्यञ्जनपरमतो व्यञ्जनवैसादृश्ये विरञ्चिपदादौ नातिव्याप्तिः । न चेष्टैव सा, तत्रानुप्रासशब्दार्थस्याभावात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो-न्यासो ह्यनुप्रासशब्दार्थः । न च स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमो, न वा सहृदयहृदयावर्जकत्वलक्षणः प्रकर्ष इति । विभजते—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेकाः विदग्धाः । वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः । गत इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयोः स्वरूपमित्याह—

छेका इत्यादि । गतपदस्य द्वन्द्वोत्तरवर्त्तित्वेनोभयत्राप्यन्वयः । अयं भावः—छेकगतो—विदग्धाश्रितः । तैश्च प्रचुरमेतत्प्रयोगात् । वृत्तिगतो—वृत्त्याश्रितः, तदुपोद्बलकत्वात् । 'वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणनियतमसृणादिवर्णगतो रसविषयो व्यापारो व्यञ्जनाख्य' इति । किन्तयोः स्वरूमित्याहेति । तयोराद्यलक्षणमाहेत्यर्थः ।

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः ।

अनेकस्य (अर्थात्) व्यञ्जनस्य, सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः ।

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वश्छेकानुप्रास इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ ३५५ ॥

स्पष्टम् । अत्रणकारडकारयोः। द्वितीयं लक्षयति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ ७९ ॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

एकस्येत्यादिवृत्तिः स्पष्टार्था । यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्—'अत्रैकस्य सकृत्साम्येऽपि वृत्त्यनुप्रासमिच्छन्ति । यथा—'व्याधूतचूताङ्कुरेत्यादौ'इति' । तत्सामादिकम् ।

तत्र 'ऊत ऊत' इत्यस्य छेकाभासत्वात् । न ह्येकस्य व्यञ्जनमात्रस्य सकृदावृत्तौ कश्चिच्चमत्कारोऽनुभूयते । एवं च प्रदीपकारैर्वृत्तिं व्याख्याय यदुक्तम्—'वस्तुतस्तु छेकानुप्रासभिन्नं लक्ष्यम्, अन्यथैकस्य सकृदावृत्तेरसङ्ग्रहापत्तेः । एवं चैकस्य वर्णस्य सकृदसकृद्वाऽनेकस्य त्वसकृत्साहश्यं वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नम्' इति तदीर्ष्यामात्रम् । न खलु वाग्देवतावतारवृत्तिकारोक्तं ब्रह्मणाऽप्यतिवर्तितुं शक्यमित्यसकृदावेदितमस्माभिस्तत्र तत्रेति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

तत्र

तत्र वृत्त्यनुप्रासे ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैश्च परुषा,

उभयत्रापि प्रागुदाहृतम् ।

उभयत्रापीति । अष्टमोल्लासे माधुर्यौजसोर्व्याख्यावसरे 'अनङ्गरङ्गप्रतिम' मित्यादि । 'मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ते'त्यादि चोदाहृतमिति भावः ।

कोमला परैः ॥ ८० ॥

परैः शेषैः, तामेव केचित् ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥३५६

परैः शेषैरित्यादि । ओजोमाधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादवद्भिरक्षरैः । एनामेव केचिदतिशयितकान्तिराहित्येन ग्राम्यस्त्रीसाम्याद्ग्राम्येति वदन्तीति भावः । उदाहरणम्—अपसारयेत्यादि ।

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः।

एतास्तिस्रो वृत्तयः वामनादीनां मते वैदर्भी-गौडी-पाञ्चाल्याख्या रीतयो मताः।

एता इत्यादि। वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भी गौडी पाञ्चाल्यो रीतय उच्यन्ते इत्यर्थः। शब्दानुप्रासमाह—

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥८१॥

शब्दगतोऽनुप्रासः, शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात्, लाटजनवल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये।

शब्दगतोऽनुप्रास इत्यादि। शब्यते-प्रकाश्यतेऽनेनेति शब्दः-शब्दनारूपव्यापारवान्प्रातिपदिकादिः, तद्गतः शाब्दः। भेदे इति। तात्पर्यमन्वयभेदस्तन्मात्राद्भेदे न तु स्वरूपादर्थाद्वा। तथा च भिन्नतात्पर्यकतुल्यार्थकशब्दसादृश्यं शब्दानुप्रासः, स तु लाटानुप्रास उच्यते इत्यर्थः। तुशब्दो वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः। यत्तु पुनरुक्तत्वव्यवच्छेदाय 'भेदे तात्पर्यमात्रत' इत्युक्तमिति व्याख्यानम्। तदसत्। मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः। एष एव कैश्चित्पदानुप्रास उच्यते। सोऽयं पदस्य नाम्नो वेति द्विविधः। तत्र सविभक्तिकस्य यत्रावृत्तिः स आद्यः। अन्यादृशस्तु द्वितीयः। तयोराद्यो ऽनेकस्य पदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विविधः। अन्त्यस्तु त्रिविधः। आवृत्तेर्भिन्नसमासस्थतयाऽभिन्नसमासस्थतया एकस्याः समासस्थत्वे सत्यप्यपरस्या असमासस्थतया च। समासं विनाऽस्याऽसंम्भवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिकया प्रतिपादितमिति भावः। तत्राद्यमाह—

पदानां सः।

स इति लाटानुप्रासः ।

पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम् , अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्तौ षष्ठभेदापत्तेः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता
दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता
दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥ ३५७ ॥

गाथा छन्दः । अत्र पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दवदहनत्वं विधेयम् । उत्तरार्धे तु दवदहने तुहिनदीधितित्वम्, यद्यप्येवं पूर्वोत्तरार्धयोर्दवदहनतुहिनदीधित्योरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वान्नार्थाभेदः, तथापि शक्यार्थमात्रमादायोद्देश्यविधेयभावाविपर्यासेन तात्पर्यभेदान्वयभेदः । यद्वा, अविशिष्टपदावृत्तेरेवोदाहरणम् । तथा च समुच्चयाभावेन चकारस्त्वर्थकतया समर्थनीयो न च पुनरुक्ततेति द्रष्टव्यम् । द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि ।

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते ।

अपिशब्देन स लाटानुप्रासः समुच्चीयते ।

उदाहरणम् ।

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥ ३५८ ॥

वरवर्णिनी—उत्तमा स्त्री । स्पष्टमन्यत् । अत्र प्रथमसुधाकरपदस्य विधेयपरत्वं द्वितीयस्यानुवाद्यपरत्वमिति बोध्यम् । नाम्नः प्रकारत्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च ।

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य न तु पदस्य, सारूप्यम्। उदाहरणम्—

वृत्तिनिरूपितप्रकारत्रये नाम्न एव लाटानुप्रास इत्यर्थः। तदेतदुक्तमेकस्मिन्नित्यादि। प्रातिपदिकस्य प्रत्ययरहितस्येत्यर्थः, प्रकृतिभागस्य प्रातिपदिकत्वात्। अत एवोक्तं न तु पदस्य सुप्तिङन्तस्य पदत्वात्। यद्यपि भेदेन प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावान्न तस्यावृत्तिः, तथापि लुप्तविभक्तिकस्यैव प्रयोगेण तावन्मात्रपुरस्कारेण प्रातिपदिकस्येत्युक्तमिति तत्त्वम्। उदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा
विभाकराकार धरणिधर कीर्त्तिः।
पौरुषकमला कमला
सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ ३५९ ॥

हे विभाकराकार—प्रचण्डप्रताप धरणिधर—राजन् सितकरस्य—चन्द्रस्य कराः—किरणास्तद्वद्रुचिरा विभा—दीप्तिर्यस्याः सा तादृशी कीर्तिः। पौरुषेण—विद्यया शौर्यादिना कमला—लक्ष्मीः सापि तवैवास्ति नान्यस्येत्यर्थः। यत्तु पौरुषं कमलमाश्रयो यस्याः सा पौरुषकमलेति व्याख्यानम्। तदयुक्तम्। कमलपदेन पद्मस्य कमलापदेन लक्ष्म्या अभिधानादर्थभेदेन शब्दभेदेन चानुदाहरणत्वापत्तेः। अत्र करकरेत्येकसमासः विभाविभेति भिन्नौ समासौ कमलाकमलेति पूर्वस्य समास उत्तरस्यासमास इति त्रयाणामुदाहरणम्।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ८२ ॥

व्याख्यातम्।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकम् ।

समरसमरसोऽयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वे अन्येषामनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुम्–इति अर्थे सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

समरसमरसोऽयमित्यादि । अयमाशयः—अर्थभिन्नानां–भिन्नार्थानामित्यर्थः, एतच्च लाटानुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय । तन्मात्रे च कृते 'समरसमरसोऽयम्' इत्यादौ द्वितीयावृत्तेरर्थाभावादव्याप्तिः स्यात्, अत उक्तम् 'अर्थे सतीति' । यद्यर्थस्तदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम्, द्वयोरपि यमकव्यवहारात् । सेति । पूर्वेणैव क्रमेणेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एवं समानार्थकत्वाभाववत्समानानुपूर्वीकानेककवर्णावृत्तिर्यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यम् । तदेतद्विभजते—

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ८३ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ, द्वितीयस्तृतीयादौ, तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त । प्रथमो द्वितीये, तृतीयश्चतुर्थे प्रथमश्चतुर्थेन द्वितीयस्तृतीये इति द्वे । तदेवं पादजं नवभेदम् । अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।

द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभागः पूर्ववत् द्वितीयादिपादादिभागेषु अन्तभागोऽन्तभागेष्विति विंशतिर्भेदाः, श्लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः । त्रिखण्डे त्रिंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशत् ।

प्रथमपादादिगतान्त्यार्धादिभागो द्वितीयपादादि-

गते आद्याद्यर्धादिभागे यम्यते इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदम्, अन्तादिकम् आद्यन्तिकम् तत्समुच्चयः, मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्तमध्यम्, मध्यान्तिकम्, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु अनियते च स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतम्, इति नास्य भेदलक्षणं कृतम् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

प्रथमो द्वितीयादावित्यादि । अयमर्थः- प्रथमपादो यदि द्वितीयपादे यम्यते तदा मुखं नाम यमकम् । तृतीये चेत्तदा सन्दंशः । चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः । एवं द्वितीयः पादश्चेत्तृतीये तदा गर्भः । चतुर्थे चेत्तदा सन्दष्टकम् । तृतीयश्चेच्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमस्त्रिषु चेत्तदा पङ्क्तिर्महायमकमिति केचित् । पादत्रययमकन्तु न चमत्कारकारि, अतो न प्रयुक्तमित्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्तदा युग्मकं नाम यमकम् । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । अर्धाभ्यासमते पदद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । आवृत्तिस्तु समुद्गः । श्लोकावृत्तिर्महायमकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पादभागवृत्ति बहुभेदम् । तथा हि द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामाद्यभागाः पूर्ववत् द्वितीयादिपादेष्वाद्यभागेष्वेव यदि यम्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखादयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिर्न स्वदत इति श्लोकावृत्तिस्थानीय एकादशो भेदो भागावृत्तौ नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्ववद्दशभेदाः । एवं द्विखण्डीकृतेषु विंशतिः । त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशतिः ।

चतुः खण्डीकृते चत्वारिंशद्भेदाः स्थानापरिवर्त्तिनो भवन्ति। अथ स्थानपरिवर्त्तनभेदाः । प्रथमादिपादानामन्त्यादिभागाः द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्ते इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादियमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथा हि—द्विखण्डे यथा—प्रथमपादस्यान्त्यमर्धं द्वितीयपादस्याद्यर्धे चेद्यम्यते तदान्तादिकं यमकम्, प्रथमभाग एव चेदन्त्यभागे तदाद्यन्तयमकम्। एवं प्रथमपादस्याद्यन्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि यम्येते तदाद्यन्तान्तादियमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्वपादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादियमकम्। पूर्वस्यादिभागश्चेदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदाऽऽदिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदाऽन्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्द्वितीयस्यान्त्यभागे तदा मध्यान्तिकम्, पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्द्वितीयस्य मध्यान्तभागयोस्तदाऽन्त्यमध्यान्तयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्तभागे चेत्तदाऽऽद्यन्तकम् । अन्त्यभागस्त्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमिति प्रकारद्वयं सम्भवति । तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदितः पृथक् न गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुच्चय इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वावृत्तौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतभागस्थानाविवक्षया भागस्थानयमकभेदाः, नियतेषु भागस्थानेष्वावृत्तेरिति । भागमनपेक्ष्य नियतस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूततमप्रभेदं यमकम् । तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमित्यर्थः । गडुर्ग्रन्थिः । यथेक्षुदण्डग्रन्थिश्चर्वणेन रसनिःसरणे व्यवधायकस्तथा काव्ये-

ऽपि यमकं गूढार्थानुसन्धानविलम्बेनास्वादविच्छेदादिति भावः। गड्डुरिद इति प्रदीपकाराः। अजागलकुच इति कश्चित्। अत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते। तत्रैकपादाभ्यासेषु सन्दंशो यथा—

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम्।
सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥३६०॥

सतीः नारीः बिभर्त्ति तादृशी या उमा तामयते—प्राप्नोति यस्तं विधुशेखरं—शिवमाराध्य हे अमाय—मायाशून्य निष्कपट ततस्तदाराधनात् त्वं सन्ना—अवसन्ना अरीणामिभा यत्र तादृशो रणो यस्य तथाभूतः सन् पृथिवीं जय—सार्वभौमो भवेत्यर्थः। द्विपादाभ्यासे युग्मकं यथा—

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना
विना यमेनोनयता सुखादिना।
महाजनोऽदीयत मानसादरं
महाजनोदी यतमानसादरम् ॥ ३६१ ॥

एनो विना—अपराधमन्तरेण सुखादिना ऊनयता विषयभोगमसहिष्णुना प्राणभक्षकेण। अत एव नयता—स्वस्थानं प्रापयता यमेन—कृतान्तेन महानुत्सवान् अजन्ति—क्षिपन्ति महाजा ये दुर्जनास्तान्नोदितुं—दूरीकर्त्तुं शीलमस्येति महाजनोदी, अत एव महाजनो—महापुरुषः यं विना—पक्षिपुरुषः हंसाख्यो जीव इति यावत्। मानसं—चित्तमेव मानसं—सरः तस्मादरं—शीघ्रं यतमानानां—रक्षितुमिच्छताम् सादमवसादं राति—ददातीति यतमानसादरं यथा स्यात्तथा—अदीयत—अखण्ड्यत। केचित्तु विना पक्षितुल्येनेति यमविशेषणतया व्याकुर्वन्ति। आत्ममनसोः संयोगध्वंसो मरणम्, तत्कृतमिति पर्यवसितोऽर्थः।

श्लोकाभ्यासे महायमकं यथा—

स त्वारम्भरतोऽवश्यमबलं विततारवम् ।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमास्थितः ॥ ३६२ ॥
सत्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।
सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥ ३६३ ॥

अस्थीनि तस्यति–क्षिपतीत्यास्थितः रौद्र इति यावत् । 'तसु उपक्षेपे' इति धात्वनुसारात् । स तु–प्रकृतो राजा भरतो–गौरवातिशयेन । भरत इति राज्ञो नामेति केचित् । अवश्यं–निश्चयेन न गच्छतीत्यववान् अलसं अवान्–शीघ्रंगन्तेत्यर्थः । वा गति–गन्धनयोरिति धातुः । केचित्तु अलसमर्थाद्युद्धमपाङ्मुखमवान्–अगच्छन्नित्याहुः । तादृशः सन्–अवलम्बोऽस्यास्तीत्यवलम्बि–ससहायम् । अत एव ततारवं–विस्तृतसिंहनादम् । केचित्तु अबलं सैन्यरहितमिति व्याचक्रुः । आरं–अरिसमूहम् सर्वदा रणमानैषीत्–सङ्ग्रामं प्रापयामासेत्यर्थः । अथाद्यपदस्यार्थः–कीदृशो राजा सत्वेनारम्भः–सात्विकं कर्म तत्र रतः–सक्तः । कीदृशं आरं अवश्यं–वश्यतामनापन्नम्, अत एवावलम्बितमाश्रितं तारवं–तरोर्भावोऽनम्रत्वं येन तथाभूतम् । पुनः कीदृशो राजा, सर्वदा रणे मानमिच्छतीति तादृशः, तथा दवानलेन–दवाग्निना समस्तुल्यः स्थितः–स्थिर इति ।

द्विखण्डेषु भिन्नपादे पादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्तभागस्य चतुर्थपादान्तभागे यमने सन्दष्टं यथा—

अनन्तमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद याम् ।
या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥ ३६४ ॥

अनन्तमहिम्ना व्याप्तं विश्वं यया तादृशीं यां दुर्गां वेधा

न वेद-ब्रह्माऽपि स्वरूपतो न जानाति, या च प्रणते मानवे दयां भजतेऽनुकम्पां करोतीत्यर्थः ।

एकस्मिन्नेवाद्यन्त्यकं पादे यथा—

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न नात्ययम् ।
शिवेहितां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥ ३६५॥

यस्यां भगवत्यामानतोऽयं जनः अयस्य दानतः-तयैव पार्वत्या शुभावहविधेर्दानात् नयात्ययं न याति-नीतेर्विनाशं नाधिगच्छति । शिवेन-शङ्करेण ईहितां-अर्थितां शिवे-कल्याणे हितां शुभदाम् । स्मरेण-कामेन अमिताम्-अपरिच्छिन्नस्मरभावान्तां-परमेश्वरीं स्मरामीत्यर्थः ।

प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादानामन्ताद्यभागेषु यमने पूर्वार्धे आद्यन्तिकम्, उत्तरार्धे-आद्यन्तान्ताद्ययोः समुच्चयो यथा—

सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।
सर स्वति कुरु क्षेत्र कुरुक्षेत्र सरस्वति ॥ ३६६ ॥

हे सरस्वति-वाग्देवि प्रसादं स्वति-सुष्टु अतिशयेन सर-गच्छ हे क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति-क्षेत्रं-शरीरं तदेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वति नदी तद्रूपे मे-मम चित्तसरस्वति-चित्तसमुद्रे स्थितिं कुरु नद्याः समुद्राऽवस्थानमुचितमिति भावः ।
द्वयोराद्यन्तान्ताद्ययोः समुच्चयो यथा—

ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण स सारसा ।
शरन्नवाना बिभ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा ॥ ३६७॥

शरत् दर्पेण-कन्दर्पेण साकं ससार-कामेन सहावतीर्णा, किम्भूता ससारसा-सारसं-कमलं पक्षिभेदो वा तद्युक्ता, नवं अ-

नः-शकटो यत्र सानत्राना, बिभ्राणा वीनां-पक्षिणां भ्राणः-शब्दो यस्यां सा तादृशी, शरं-शरकाण्डं अविभ्राणा न, किन्तु दधानैव नवा-नूतनेत्यर्थः।

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा इति प्रदीपकाराः प्राहुः, तदज्ञानविजृम्भितम्, न ह्युदाहरणे वर्णत्रयात्मकद्वितीयभागस्य पुनः श्रुतिः, न वा भागान्तरकल्पनाऽपि सम्भवति, वर्णस्य सिद्धत्वेन भागत्वाभावात्, किन्तु भागमनपेक्ष्यानियतस्थानयमकभेदा अपि भवन्तीति सूचनाय पादेष्वाद्यवर्णद्वयानन्तरं वर्णत्रयावृत्तियमकमिदमुदाहृतं श्रीवृत्तिकारैरिति तत्त्वम्।

मधुपराजि पराजित मानिनी-
जनमनःसुमनःसुरभिश्रियम्।
अभृत वारित वारिजविप्लवं
स्फुटित ताम्र तताम्रवणं जगत्॥ ३६८॥

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम्।

जगत्कर्तृ-मधुपराज्या-भ्रमरमालया पराजितं मानिनीजनानां मनश्चित्तं यैः तादृशानि सुमनांसि-पुष्पाणि यत्र तथाभूतस्य सुरभेर्वसन्तस्य श्रियं-लक्ष्मीं अभृत-दधार, किंभूतं जगत्, वारितस्तुषारापगमेन (निवारितः) वारिजानां-कमलानां विप्लवो-विध्वंसो यत्र तथाभूतम्। स्फुटितं-विकसितं ताम्रं-पल्लवोद्भवैरारक्तं ततं-विस्तीर्णं च आम्राणां-चूतानां वनं यत्र तथाभूतमित्यर्थः।

यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रभृतिभिर्व्याख्यातम्-वारि-जलं तस्माज्जायत-उत्पद्यते यस्तादृशो वारिजानां-कमलानां विप्लवो नाशो यत्रेति। तदसमञ्जसमिति सुधीभिर्ध्ये-

यम् । इदमेव यमकपाद्ये यथा—

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥

श्लेषं लक्षयति—

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ८४ ॥

'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शने, 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते'—इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दाः यत्र युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते, स श्लेषः। स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादष्टधा । क्रमेणोदाहरणम्—

अर्थभेदेनेत्यादि । 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति नयेन भिन्नाः शब्दाः 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यत् श्लिष्यन्ति—भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते—एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः । श्लेष इति लक्ष्यनिर्देशः । श्लिष्यन्तीति लक्षणम् । असाविति लक्ष्यानुवादो विभागार्थः । अयमाशयः—शब्दाः—पदानि यतः श्लिष्यन्ति स श्लेषः । अगृहीतभिन्नस्वरूपत्वं श्लेषणम् । दोषाद्भेदाग्रहेऽयमलङ्कारः । को दोष इत्यत्राह—युगपदिति । युगपद्भाषणम्—एककण्ठताल्वाद्यभिघातानुकूलयत्नः तत्स्पर्शस्तद्विषयत्वं दोष इत्यर्थः। श्वेतो धावतीत्यादौ हि समुदाय एकोच्चारणानुकूलकविकौशलेनैक इव गृह्यते, इतः श्वेत्युच्चारणे तदयोगात् । वाच्यः प्रकृते बोध्यः । तथा च श्वेतादिशब्दानां गुणवाचकत्वा

गुणिनि लक्षणाङ्गीकारेण श्वेतपदाभिधेयत्वासत्त्वेऽपि न क्षतिः । न चार्थान्तरे व्यञ्जनैवास्त्विति वाच्यम्, प्रकरणादीनां तुल्यत्वेनैकत्र नियन्त्रणाभावात् । तस्मान्नानार्थेषु(श्लिष्टेषु) यत्रानेकत्र प्रकरणादिकं युगपदवतरति नावतरति वा तत्र श्लेषः । यत्र क्रमेण तत्रावृत्तिः । यत्र त्वेकत्रैव तत्र व्यञ्जनेति स्थितिः । उक्तं चेदमस्माभिर्द्वितीयोल्लासे 'भद्रात्मन' इत्यादिव्याख्यानावसरे । अर्थभेदेनेति । 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति प्राचां मते इत्यर्थः । अर्थभेदग्रहोत्तरं शब्दभेदग्रहस्तु अकिञ्चित्कर इति बोध्यम् । ननु समासभेदेन श्लेषे उदात्तानुदात्तादिस्वरभेदे भेदग्रहो दुरपन्हव इत्यत्राह—काव्यमार्ग इति । अन्यथा श्लेषोच्छेदापत्तेः । श्लेषस्य चमत्कारितायाः सर्वजनसिद्धत्वेनापलपितुमशक्यत्वात् । तथा च एकोच्चारणापन्हुतभेदकभिन्नार्थकसदृशनानाशब्दत्वं श्लेषत्वमिति फलितम् ।

अत्र केचित्—नन्वेकोच्चारणेन सदृशनानाशब्दोत्पत्तिर्दुर्घटा, न चानेकार्थप्रतिपिपादयिषयोच्चारणात्तथा, नानाघटचिकीर्षातः कपालादिसंयोगादेकस्मान्नानाघटोत्पत्त्यापत्तेः । अत्र चक्रवर्त्तिनः—घटादेः समवाय्यसमवायिभेदान्न तथा, तदैक्यात्तत्सम्भव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सामग्र्यैक्ये कार्यैक्यात्, भेदे मानाभावाद्गौरवाच्च । एकस्मादपि शब्दात् 'सकृदुच्चरित' इत्यादिनियमसत्त्वे आवृत्त्या नानार्थबोधः सम्भवति, आवृत्तिः पुनरनुसन्धानमिति तत्कृतानुपूर्वीभेदाद्वृत्तिभेदाच्च पदभेद इत्याहुः । तदपि न रमणीयम् । आवृत्त्यङ्गीकारे एकवृन्तगतफलद्वयन्यायानुपपत्त्या श्लेषस्य दुरुपपादत्वात्, यत्रानेकत्र क्रमेण प्रकरणादिकमवतरति तत्रावृत्तिरिति सिद्धान्तात् । अपरे तु द्वितीयक्षणे शब्दजशब्दोत्पत्त्या पदभेदः सम्भवतीत्याहुः । तदपि मौनिमात्र-

विदितश्लेषाव्यापकमिति न रमणीयम्। वयन्तु वस्तुत एकः शब्दः सकृदुच्चरितः सकृदर्थं गमयति न त्वेकोच्चारणापन्हुत-भेदोऽपीति श्लिष्टस्योभयत्र तात्पर्यग्राहकसद्भावेऽभावे वा एकस-म्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वादुद्बुद्धस्वस्वसंस्कारेण द्वयो-र्युगपदुपस्थितिस्ततश्च सकृदित्यादिनियमवशात्सदृशनानाशब्द-बोधः। तदेतदुक्तं श्रीवाग्देवतावतारैः—'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति। शब्दे सादृश्यन्तु क्वचित्साहजिकं, यथा—'विद्वन्मानस हंस' इत्यादावखण्डपदश्लेषे इति युक्तमुत्पश्यामः। एवं चैकोच्चा-रणेन सदृशनानाशब्दोत्पत्तिर्दुर्घटेति रिक्तं वचः।

यत्तु जयरामन्यायपञ्चाननैरुक्तम्—इदन्तु बोध्यम्, यत्रैकस्यैव शब्दस्य शक्यलक्ष्योभयपरत्वन्तत्रार्थश्लेष एव पदस्य परिवृत्तिसहत्वे। यस्य चैकस्य समुदायस्य बोधितार्थस्य तेन रूपेण नार्थान्तरबोधनं तत्र न श्लेषः। यथा 'वैदेहीति' 'देवं हिमकराङ्कितम्' इत्यत्र च, एकत्र केवलमर्थप्रयुक्तभेदाभावात्, रूपतोऽपि भेदात्। यदाहुर्वैयाकरणाः—त्रिधा शब्दो भिद्यते, रूपतः स्वरतोऽर्थतश्चेतीति। तच्चिन्त्यम्। तथा सति श्री-वाग्देवतावतारोक्तसखण्डपदश्लेषोच्छेदापत्तेः, रूपभेदाभा-वस्योपपादितत्वाच्चेति सुधीभिः परिभावनीयम्। अक्षरादिभि-रिति व्याचष्टे—स चेत्यादि। स—श्लेषो वर्ण पद लिङ्ग भाषा प्रकृति प्रत्यय विभक्ति वचनभेदादष्टधेत्यर्थः। तत्र वर्णश्लेषो यथा—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो-
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोः
विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं, के पुनरमी॥३६९॥

शिखरिणी छन्दः । विधौ—चन्द्रे दैवे च मूर्ध्नि स्थितवति-सर्वं परिभूय स्थिते च, वक्रे-कुटिले विरुद्धफलप्रदे च सति, सर्वामरगुरोः—सकलदेवश्रेष्ठस्य स्थाणोः—महेश्वरस्यापीयं वक्ष्यमाणरूपावस्था भवति, वयं पुनरमी—कीटकल्पा के—न केपीत्यर्थः । अवस्थां दर्शयति—अलङ्कारो—भूषणं शङ्काकरं—भयप्रदं नरकपालम्, परिजनः—सेवकलोको विशीर्णानि—बुभुक्षावशात्स्वयमेव भक्षितानि अङ्गानि—स्वावयवानि येन तथाभूतो भृङ्गी—गणविशेषः । वसु—द्रव्यं च वृष—वृषभः सोऽप्येकः, सोऽपि बहुवयाः—जरत्तर इत्यर्थः ।

अत्र विधावित्यत्र विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोरौकारतां प्राप्तयोर्भेदाद्वर्णश्लेषः । पदश्लेषो यथा—

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥३७०॥

व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे । अत्र पृथुकानां बालानामार्त्तस्वरस्य पात्रं पक्षे पृथु—विपुलं कार्त्तस्वरस्य पात्रं यत्रेत्यादिक्रमेण पदभेदात्पदश्लेषोऽयम् । लिङ्गवचनयोः श्लेषो यथा—

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥३७१॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । वा शब्दः समुच्चये, हरेर्विष्णोर्नेत्रे—चक्षुषी तनुश्च युष्माकं भवार्त्तिशमनं कुरुतामित्यन्वयः । उभयोः श्लिष्टविशेषणान्याह—किम्भूते नेत्रे, भक्त्या ये प्रह्वा—नम्रास्तेषां विलोकने—सदयावलोकने प्रणयोऽनुरागो ययोस्ते भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी—भक्तविलोकनकर्तृणी इत्यर्थः । तनु-

पक्षे भक्तिश्रद्धानां विलोकनप्रणयो–दर्शनानुरागो यस्यां सा, भक्तावलोकनकर्मभूतेत्यर्थः। नीलोत्पलस्पर्द्धिनी–इन्दीवरानुकारिणी, तनुपक्षे नीलोत्पलं स्पर्द्धितुं शीलं यस्याः सेति, ताच्छील्ये णिनिः। समाधिनिरतैर्योगिभिर्हितप्राप्तये–शुभावाप्तये ध्यानालोकनतां–ध्यानगोचरतां नीते–प्रापिते। पक्षे ईहितप्राप्तये–वाञ्छितसिद्ध्ये ध्यानालोकनतां नीता। लावण्यस्य–सौन्दर्यस्य महानिधी–अपरिमिताधारभूते। पक्षे निधीति ङ्लोपदीर्घः, लक्ष्मीदृशोः रसिकतां तन्वतीति शत्रन्तनपुंसकस्य द्विवचनम्। तनुपक्षे स्त्रियामेकवचनम्। कुरुतामिति परस्मैपदाद्द्विवचनमात्मनेपदैकवचनं चेति द्रष्टव्यम्। अत्र प्रणयिनीति स्त्रियां प्रथमैकवचनं नपुंसके तद्द्विवचनं चेति लिङ्गवचनयोः श्लेषः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। एष वचनश्लेषोऽपि।

भाषाश्लेषो यथा—

महदेसुरसंधम्मे तमवसमासंगमागमाहरणे।
हरबहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥३७२॥

संस्कृतपक्षे हे उमे–गौरि मम आगमाहरणे–विद्योपार्जने तं समासङ्गं अव–रक्ष, अवसरे तं चित्तमोहं सहसा हर, आगमाहरणे कीदृशे, महदे–उत्सवदायके सम्बोधनविशेषणमप्येतत्। कीदृशं समासङ्गम्–सुरैः–देवैः सन्धानं मिलनं यस्मात्तादृशम्, चित्तमोहम्, बहु–अनेकधा सरणं–प्रसरणं यस्य तम्, बहु सरणं–संसारो यस्मादिति वाऽर्थः।

अत्र प्राकृतपक्षे–हे हरवधु–पार्वति त्वं शरणं मम, धर्मे रसं देहि–पुण्ये प्रीतिमुत्पादय, नोऽस्माकं गमागमात्–संसारात्, तमोवशामाशां हर, मे चित्तमोहः सहसा–झटिति अपसरतु दूरीभवत्वित्यर्थः। इति संस्कृतप्राकृतयोर्भाषयोः श्लेषः।

प्रकृतिश्लेषो यथा—

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥३७३॥

स्पष्टम् । अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योर्लृटि कृदिति कृन्ततिकरोत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषौ । विभक्तेर्वैचित्र्यविशेषहेतुतया पृथगुपादानात् प्रत्ययपदं तदतिरिक्तपरम्, तत् श्लेषो यथा—

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपरासापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रथमनिवहमध्ये जातुचित्त्वत्प्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥३७४॥

रजनिरमणमौलेः—श्रीचन्द्रशेखरस्य पादपद्मयोरवलोकनमेव क्षणः—उत्सवः तस्य समये—तत्काले परासं—प्राप्तमपूर्वसम्पत्सहस्रं यथा स्यात्तथा, प्रमथा—गणाः तेषां निवहः—समूहः तन्मध्ये जातुचित् त्वत्प्रसादादहमुचिता रुचिर्दीप्तिः यस्य तथाभूतः सन् नन्दिता—नन्दकः स्याम्, एवं सति सा प्रमथगणमध्यगणनैव मे—मम नन्दिता—नन्दित्वं स्यात् गणाधिपत्वं भवेदित्यर्थः । अत्र नन्दितेति तृचि तलि च रूपमिति प्रत्ययश्लेषः ।

विभक्तिश्लेषो यथा—

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥३७५॥

हे हर त्वं सर्वस्य सर्वस्वम्, भवस्य—संसारस्य छेदे तत्परः—मुक्तिप्रदः, तनोः—शरीरस्य वर्त्तनं—स्थितिर्यस्मात्तादृशं नयोपकारयोः साम्मुख्यं—उत्साहं आयासि—आगच्छसि, पक्षे दस्युसम्बोध्येयमुक्तिः, त्वं सर्वस्वं हर—चोरय, छेदतत्परो भव, उप-

रसाम्मुख्यं नय-दूरीकुरु, आयासि-आयासयुक्तं वर्त्तनमाचरणं तनु-विस्तारय श्रमजितो भवेत्यर्थः। अत्र हर भवेत्यनयोः आयासीत्यस्य च सुप्तिङ्विभक्त्यन्तत्वेन विभक्तिश्लेषः ।

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रम इति । पूर्वभेदकाभावे यत्रार्थद्वये तात्पर्यमवगम्यते स नवमोऽपि प्रकारः श्लेषस्येत्यर्थः । उदाहरणम्—

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥३७६॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये परिगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ।

उच्यते, इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते, तथा हि—कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयः व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमादयस्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी—इत्यभङ्गः ।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा—इति सभङ्गः—

इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम्, नत्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् ।

योऽसकृत्-मुहुः, परगोत्राणामुत्कृष्टगिरीणां प्रतिवादिवंशानां च, पक्षः-पतत्रं मतं च तस्य छेदे-खण्डने क्षणेनाल्पकालेन क्षमः-समर्थः, शतकोटिर्वज्रं कोटिशतं च शतकोटिना द्यति-खण्डयति कोटिशतं ददाति च तस्य भावः शतकोटिदता तां बिभ्रत्-दधानो विबुधानां-देवानां पण्डितानां च इन्द्रः प्रभुस्स राजते-शोभत इत्यर्थः ।

अर्थान्तरस्य व्यङ्ग्यताशङ्कां निराचष्टे-अत्र प्रकरणेत्यादि । अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्याववेति 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोः' इत्यादिवत् (द्वितीयार्थमादाय) न ध्वनित्वमित्यर्थः । अयमाशयः-ननु श्लेषस्तावत् द्विधा, सभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तत्राद्यः शब्दश्लेषः, स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जतुकाष्ठन्यायात् शब्दयोरेव श्लिष्टत्वात् । द्वितीयस्त्वर्थश्लेषः, समासाभावेन स्वरितादिगुणाभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दभेदः, तथाऽप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीतावपि ततः पूर्वमेकताध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः । स एष (श्लेषस्थलेऽवश्यमलङ्कारान्तरप्रतिभासत्वात्) निरवकाशतया सर्वालङ्कारबाधक इत्यलङ्काराणां प्रतिभोत्पत्ति हेतुः, अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभा-आभानमात्रं न तु स्वास्मिन् विश्रान्ततया चमत्कारित्वं सा उत्पत्तिहेतुर्यस्य श्लेषस्येति विग्रह अलङ्कारान्तराणां प्रतिभामात्रमुत्पादयति न तु तत्पर्याप्तिमित्यर्थः । यथा 'स्वयं च पल्लवाताम्र' इत्यादौ पूर्वार्धेऽभङ्गपदो द्वितीयार्धे सभङ्गपदः श्लेषः । द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः, साधर्म्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावात् । इवादिश्रवणवशादापातत

साम्यं प्रतीयते न तु तस्य विश्रान्तिः शब्दस्यार्थधर्मत्वाभावेन साम्याभावादिति भावः। यदुक्तं-

एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम्।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्ट इहोच्यते॥
अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम्॥

इति। द्विविधोऽप्यलङ्कारसर्वस्वकारादिभिरर्थाश्रितत्वेनार्थालङ्कारमध्ये पठितः, तत्कथं शब्दालङ्कारमध्ये पठित(पठ्यते) इति। समाधत्ते-उच्यत इत्यादि। अयमर्थः-दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते। यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्ति तस्य शब्दगतत्वं यत्र तु तत्सहत्वं तत्रार्थगतत्वम्, यथा-कष्टत्वादयो दोषा, गाढत्वादयो गुणाः, अनुप्रसादयोऽलङ्काराः शब्दगताः, पर्यायान्तरेणापि तदर्थोपस्थापने तेषामसम्भवात्। व्यर्थत्वादयो दोषाः प्रौढत्वादयो गुणाः उपमादयोऽलङ्काराश्चार्थगताः, पर्यायान्तरेणापि तदर्थोपस्थापने तेषां सम्भवादिति। श्लेषस्य कैतत् दृष्टमित्याह—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा।

पार्वतीवर्णनमिदम्, पल्लववत् आताम्रो भास्वान् दीप्तिमान् यः करो-हस्तः तेन विराजिनी-विराजमाना, प्रभातसन्ध्येव अस्वापं-दुरापं यत् फलं-मोक्षादिकं तल्लुब्धेहितप्रदा, प्रभातसन्ध्याऽपि पल्लववदाताम्रो यो भास्वतः-सूर्यस्य करः-किरणः तद्विराजनी, अस्वापो-निद्राविरहः तत्फलं-स्नानसन्ध्यादि तल्लुब्धेहितप्रदा, यद्वा, स्वापलुब्धे नरे हितप्रदा। अत्राद्यार्धे भास्वत्करे-

त्यत्राभङ्गश्लेषः, द्वितीयेऽस्त्वापेत्यत्र सभङ्गश्लेषः । द्वावपीत्यादि । द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसहतया द्वयोरपि शब्दालङ्कारत्वमेवोचितं न त्वाद्यस्याप्यर्थालङ्कारत्वमित्यर्थः ।

अर्थश्लेषस्य तु स विषयः, यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना यथा—

न चैवमर्थश्लेषः किं नास्त्येव, क एवमाह । कस्तर्हि तस्य विषयः यत्र पदपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः । तदेतदुक्तमर्थस्येत्यादि । उदाहरति—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥३७८॥

उन्नतिम्—ऊर्ध्वप्रसरणं अहङ्कारं च । अधोगतिमधःपातं पादपतनादि च। स्पष्टमन्यत् । अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा । तथा हि—यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्'—इत्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा, तथा 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव'—इत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव । तथा ह्युक्तं रुद्रटेन—

स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥

नचेत्यादि । यच्चोक्तं 'स्वयं चे'त्यादावुदाहृते उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष' इति, तदप्ययुक्तम्, प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः, तद्बाधकत्वात् । तथा हीत्यादि । साधर्म्याभावेनोपपत्याः प्ररोहाभावादेव तावन्नोपमा बाध्या, यतः 'क-

मलमिवं मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्'—इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः क्रियाया वा उभयोर्वा साम्ये (यथोपमा निर्वहति, तथा, 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादावपि शब्दमात्रसाम्ये) नापि सा युक्तैव, साधर्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात्, तस्य चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण सम्भवादित्यर्थः । उक्तं हि रुद्रभट्टेन—'स्फुटमर्थालङ्कारावित्यादि । अथात्र साधर्म्यसम्भवेऽपि नोपमा, साधारणधर्मप्रयोगशून्यो हि 'कमलमिव मुखम्' इत्येतावन्मात्रादिरुपमाविषयः, अत्र तु शब्दस्य साधारणधर्मप्रयोग एवेति वैजात्याद्वैरूप्यम्, तदपि न युक्तम्, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः, साधारणधर्मप्रयोगे (उपमात्वाभावात्, तदप्रयोगे) त्वपूर्णत्वात् । तदेतदुक्तम् ।

न च 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति ।

व्याख्यातं च मधुमत्यां रविभट्टाचार्यैः—अलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुरिति यदुक्तं तत् दूषयति—न चेत्यादि। कमलमिवेति । अत्र मनोज्ञत्वं गुणः कचतीति क्रिया 'कच' दीप्ताविति धातुः । तथेति सकलाः कला यत्रेति सुधांशुबिम्बपक्षे, कलकलसहितमिति पुरपक्षे, अत्रान्यधर्मसाधारणाभावेऽपि सकलकलशब्दवाच्यत्वमेव साधारणो धर्मः प्रतीयते तावतैवोपमासिद्धेः, साधारणधर्मस्य शब्देनानुपादानात् लुप्तोपमेयमित्यन्यदेतत् । ननु गुणक्रियासाम्यमेवोपमाप्रयोजकं तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्ये तु न तथा, तत्र तस्यावास्तवत्वात् इति चेत्, न। शब्दघटितोक्तधर्मस्यात्रापि वास्तवत्वात् शब्दान्यत्वाविशेषण-

स्य गौरवप्रतिहतत्वात्, अन्यत्रोपमाप्रतिभामपि श्लेषो नोत्पादयेत् उक्तातिरिक्तसाधारणधर्माभावात्, न च तस्य शब्दानुपात्तत्वे प्रमेयत्वादिकमेवादायोपमाप्रतिभा स्यादिति वाच्यम्, तस्य कवितात्पर्याविषयत्वात्, अन्यथा सकलकलमित्येव नोपाददीत। वस्तुतः श्लेपस्यैवात्रोपमानिर्वाहकत्वेनोपमाङ्गत्वं न तूपमायाः श्लेषाङ्गत्वं श्लेषात्पूर्वं साम्याप्रतीतेः, अत एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो युक्त प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादिति। केचित् पुनः तदन्यथा व्याचक्षते, तथा हि—यत्र साधारणधर्मोद्धारेऽपि उपमा सम्भवतीति प्रसिद्धत्वात् स उपमाविषयो न चात्र तथेत्याक्षेपार्थः। अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति। यद्वा, श्लेषस्योपमाबाधकत्वायैतदङ्गीक्रियते तथा श्लेषस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात्, कमलमिवमुखं मनोज्ञमेतदित्यत्र मनोज्ञत्वस्य सम्बन्धिभेदान्नानात्वेनार्थश्लेषस्वीकारादिति समाधानार्थ इति। नन्वेवं श्लेषस्य निर्विषयत्व मसङ्कीर्णस्थलाभावात्तथा च तद्व्युत्पादनविरोध इत्यत आह—

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः॥ ३७९॥

इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति, द्वयोर्योगे सङ्कर एव। उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात्।

हेदेव—हे विष्णो हे राजन्, त्वमेव पातालमधोभुवनं अलमत्यर्थं पाता—रक्षिता च, त्वमाशानां—दिशां निबन्धनं—नियमस्थानं भूलोक इति यावत्, तत्रैव दिङ्नियमात्। पक्षे आशानां-धनाभिलाषाणाम् निबन्धनं—कारणम्, चकारो भिन्नक्रमः।

त्वममरमरुद्भूमिः, अमराणां—देवानां मरुतां—मरुद्गणानां भूमिः—स्थितिहेतुः स्वर्गलोक इति यावत्। स्थिरवायोरुपर्येव देवानां स्थितेः,पक्षे चामराणां मरुत्—वातः तस्य भूमिः—विषयः। एवं एको लोकत्रयात्मकः लोको—भुवनं जनश्च, विष्णोर्भुवनमयत्वं श्रुतिसिद्धम्, राजा च कश्चन रक्षिता कश्चन दाता कश्चन सुखी, अयं तु त्रिरूपतया जनत्रयात्मक इत्यर्थः। न चात्र राज्ञो लोकत्रयात्मकत्वेन रूपणे पातालत्वादिरूपणमङ्गमिति परम्परितरूपकमिति वाच्यम्, विद्वन्मानसहंसेत्यादौ मनसि मानसत्वारोपे स्वच्छत्वस्य, राज्ञि हंसत्वारोपे मोदावहत्वस्य प्रतीतेः परम्परितत्वस्य स्वीकारात्। इह राज्ञि पातालत्वादिरूपणे प्रयोजनाभावादुक्तश्लेषे एव कवेस्तात्पर्यात्। प्रदीपकारास्तु—नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम्, व्यङ्ग्यस्य तस्य सम्भवेऽपि वाच्यापेक्षयैवा सङ्करगवेषणामित्याहुः। न चात्रोपमा, इवाद्यप्रयोगात्। नापि तुल्ययोगितादीपके, प्रकरणादिनियामकाभावादित्यादि ध्येयम्। मूलयुक्तिमाह—उपपत्तीति। उपपत्तिपर्यालोचने तूपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव। उपपत्तिश्चेयम्—व्यपदेशाः प्राधान्येन सम्भवन्तीति वस्तुस्थितिः, प्रधानं चात्रोपमा, श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात्, न हि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यलक्षणं साधर्म्यं उपमानिर्वाहकं निर्वहति, उपमा तु न श्लेषाङ्गम्, श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति। यदि चोपमाव्यवहारवारणाय 'साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय' इति स्वीकर्त्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वमेव स्यादिति तदेतदुक्तम्—अन्यथेत्यादि।

न च 'अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका'-इत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु

श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः, न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः, श्लेषाभासः श्लेषः, तदेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव । तथा च,

सद्वंशमुक्तामणिः ॥ ३८० ॥

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान् ॥३८१॥

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरः सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः ॥३८२॥

आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥ ३८३ ॥

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपक-श्लेषव्यतिरेक-समासोक्ति-विरोधत्वमुचितम्, न तु श्लेषत्वम् ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः ।

न केवलमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वं किन्त्वलङ्कारान्तरस्यापीत्याह—न च अपि न्दुसुन्दरीत्यादि । गलल्लावण्यबिन्दुका बिन्दुरहिता चेति विरोधः, तत्परिहारस्तु अप्सु प्रतिबिम्बितो य इन्दुः तद्वत्सुन्दरीत्यर्थः । विरोधेत्यादि । तथा चात्र विरोधालङ्कारेण श्लेषो बाध्यत इत्यर्थः । विनिगमकमाह—न हीत्यादि । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादक शब्दस्य श्लेषः, विन्दुमाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य विषयस्य प्ररोहाभावादित्यर्थः । न च विरोधाभास इवेत्यादि । अयमाशयः—ननु अप्ररूढोऽपि श्लेषालङ्कारोऽङ्गं विरोधाभासवदिति चेत्, भवेदेवं यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्ले-

षत्वमनुमतं कस्यापि भवेत्, नत्वेवम्, तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरम्, तथा च सद्वंशमुक्तामणिरित्यत्र परम्परितश्लिष्टरूपके रूपकं प्रधानम्, वंशशब्दे श्लेषस्तु वेणुकुलयोः रूपकोपयोगितया तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरूपकमेव व्यपदेश्यम् । नाल्पः कविरिवेत्यत्र श्लेषव्यतिरेके व्यतिरेक एव प्रधानम्, श्लेषस्तु तन्निर्वाहक इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरेकः । 'अनुरागवती' इत्यत्र समासोक्तिरलङ्कारः, अभिधायाः नियमने श्लेषस्यासम्भवात् ।

आदाय चापमित्यादि । विषमाऽयुग्मा दृष्टिर्यस्य तादृशो यः शिवः, पक्षे विषमा-लक्ष्ये स्थिरीकृत्य न समर्पिता दृष्टिर्येन तादृशो यो धन्वी, अचलं-पर्वतं निष्क्रियं चापमादाय अहीनां-सर्पाणां इनं-प्रभुं गुणं-प्रत्यञ्चां कृत्वा, पक्षे हीनं-निकृष्टम् चित्रमाश्चर्यम् । अच्युतः-श्रीविष्णुः शरो यस्य, पक्षे अच्युतः-चापादनिर्गतः शरो-बाणो यस्य तथाभूतः सन् लक्ष्यं-त्रिपुररूपं शरव्यं शतसहस्रीरूपं च अभाङ्क्षीत्, तस्मै महाधानुष्काय नम इत्यर्थः । गाथा छन्दः ।

अत्र विरोधाभास एवालङ्कारः। श्लेषस्तु तदङ्गमात्रम्, अप्ररोहात् । तस्मादलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः । किञ्च 'प्रभातसन्ध्येव' इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वमिति वचनं भवतां विरुद्धम्, शब्दानाश्रितत्वे तेन व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात् ।

किञ्च वैचित्र्यमलङ्कारः इति
संरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रता
भिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेतेषां
अनुप्रासादीनामपि तथैवेति

नोच्यन्ते, रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।

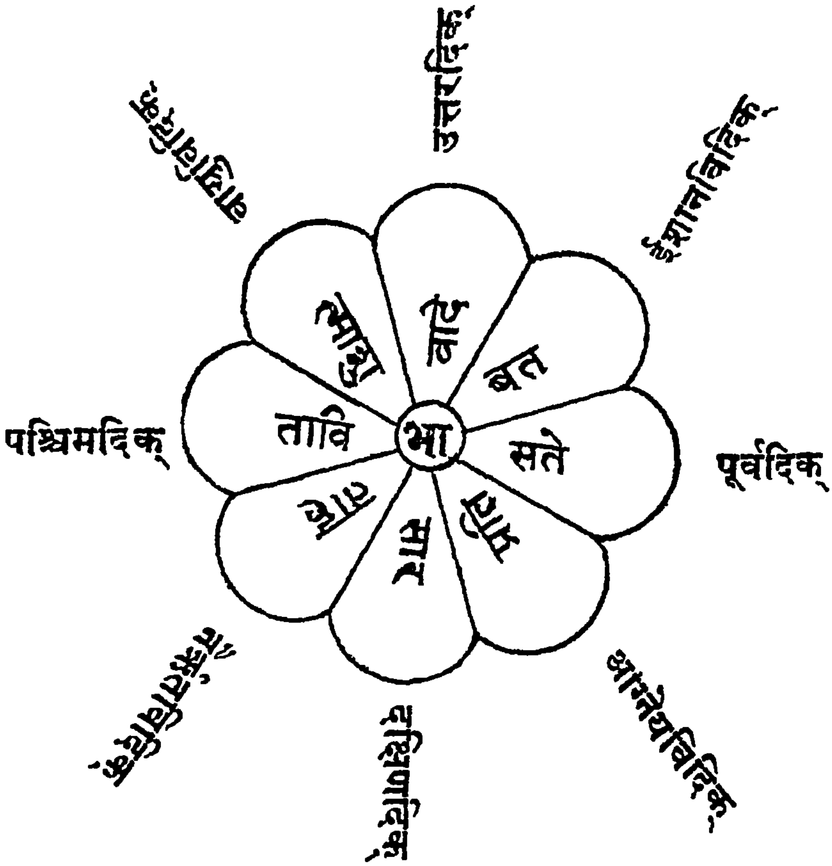
'विधौ वक्रे मूर्ध्नि'–इत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

अपि च यस्य वैचित्र्यं कविप्रतिभासंरम्भगोचरः स एवालङ्कारस्थानम्। 'स्वयं च पल्लवाताम्र' इत्यादौ शब्दवैचित्र्यमेव तादृक्, तस्यैव कविप्रतिभया मुख्यतयोद्दङ्कनादिति शब्दालङ्कारत्वमेवोचितमिति । अर्थमुखेत्यादि । अयमाशयः–ननु श्लेषोऽर्थमुखप्रेक्षकः, न ह्यर्थद्वयप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं सम्भवो वा इत्यर्थालङ्कारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एवं तर्ह्यनुप्रासस्याप्यर्थालङ्कारत्वं स्यात् । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यसव्यपेक्षत्वेन ह्यनुप्रासस्यालङ्कारता, अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चैवं शाब्दयोर्गुणदोषयोरप्यार्थत्वं स्यात्, तयोरप्यर्थापेक्षयैव तथाभावात् । शृङ्गारादौ माधुर्यादिर्गुणः कष्टत्वादिर्दोषो वा । यच्चोक्तमेकप्रयत्नोच्चार्यशब्दत्वेऽर्थश्लेषत्वमिति, तदप्ययुक्तम्, 'विधौ वक्रे' इत्यादौ वर्णादिशब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमपि विचार्यमिति । चित्रं लक्षयति—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८५ ॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ताः वर्णाः खड्ग–मुरज–पद्माद्याकारमुल्लासयन्ति, तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं का-

५४३ पृष्ठ—श्लोक ३८७

ध्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते। उदाहरणम्—

सन्निवेशेत्यादि। अयम्भावः—यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वमसम्भवि, तथापि विन्यस्तवर्णानुमापिका लिपयः सन्निवेशविशेषत्वेन यत्र खड्गाद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रमिति विवक्षितम्। तर्हि लिपिनिष्ठत्वात् शब्दालङ्कारत्वं न स्यादिति चेत्, न। तादृशवर्णविन्यासं विना तादृशलिपिविन्यासाभावात् शब्दान्वयव्यतिरेकयोरभग्नत्वादिति। लिपेर्वर्णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालङ्कारत्वमिति कश्चित्। तथाऽपि शृङ्गारादिरसानुपकारकस्यास्य कथमलङ्कारत्वमिति चेत्, कविनैपुण्यवशेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहाण। श्लेषनिर्वाहं चैतत्। न च तादृशं रसोपकारकमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते। तत्र खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा।
सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३८४॥
माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितविभ्रमा।
मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा॥

उमा—परमेश्वरी मे शं—कल्याणं दिश्यात्, किम्भूता? मारारिः शक्रः—इन्द्रः रामः—परशुरामादिः इभमुखो—गणेशः एतैरासारो—धारासम्पातः तद्वत् रंहसा—वेगेन अविच्छेदेनेति यावत्, सारं यथा स्यात्तथा, यद्वा सार—उत्कृष्ट आरब्धः स्तवः—स्तोत्रं यस्याः सा तादृशी, नित्यमनवरतं तदार्तिहरणक्षमा तेषां—स्मरारिप्रभृतीनां या आर्तिः—पीडा तस्याः हरणे—दूरीकरणे क्षमा—समर्था, नतानां—नम्राणां माता—वत्सला, श्रियां सङ्घट्टः—सर्वासां साहचर्यात् सङ्कीर्णस्थानम्, मान्या—शिवादिभिः सर्वैर्माननीया, अथशब्दः समुच्चये। रामाणां—रमणीयानां

सीमा—अवधिः अतःपरं रमणीयता नान्यत्रेति तात्पर्यम्, आदिमा सर्वादिभूतेत्यर्थः ।

अनेन युग्मेन खड्गप्रस्तारो यथा—नाविकायां प्रथमं माशब्दं विन्यस्य कल्पयित्वा तदूर्ध्वमारोहक्रमेणैकस्यां धारायां राशब्दादिहकारान्तं वर्णचतुर्दशकं लिखेत्, (खड्गस्याग्रे च सा इति वर्णो विन्यास्यः, तत्र अपरः 'सा' इति वर्णः प्रविष्टः । ततोऽपरधारायामवरोहक्रमेण 'रा' इत्यादीन् 'क्ष' इत्यन्तान् चतुर्दशवर्णान् विन्यसेत् ।) मूले मेति प्राथमिकेन माशब्देन श्लिष्टम्, एवमपरमपि माशब्दं तत्र प्रविष्टं कल्पयित्वा तद्दक्षिणपार्श्वे निष्क्रमेण श्रिकारादिभ्रकारान्तं वर्णसप्तकं लिखेत, माशब्दौ श्लिष्टौ, (खड्गस्य एकस्यामुपरिशाखायां निष्क्रमणक्रमेण 'ता' इत्यादीन् 'द' इत्यन्तान् सप्तवर्णान् विन्यसेत्) माशब्दादधःक्रमेण न्याथसीति वर्णत्रयं लिखेत्, एषा गरिडका, तदधो मेति, तद्दक्षिणपार्श्वे निष्क्रमेण क्रमेण राकारादिशमित्यन्तं वर्णचतुष्टयं विलिख्य वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण मेकारादि दुकारान्तं वर्णचतुष्टयं लिखेत्, ततो माशब्दः श्लिष्टः । एतत् खड्गजनकम्, माकारादधः शेषं 'दिमा' इति वर्णद्वयं लिखेत्, एतन्मस्तकमिति खड्गनिष्पत्तिः । अनभिज्ञबोधनाय तत्र तत्र चित्राकारोऽपि लिख्यतेऽस्माभिः ।

शरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा ।

वारलाबहुलाऽमन्दकरलाबहुलामला ॥ ३८६ ॥

शरं—शरकाण्डं लाति—गृह्णातीति शरला—शरत्, जयतीति शेषः । दन्त्यपाठे सरला मेघादिकौटिल्यरहितेत्यर्थः । किम्भूता· बहुलारम्भाणां—नानाकुसुमलम्पटानाम्, अत एव तरलानां—चञ्चलानाम् अलिबलानां—भ्रमरसैन्यानामारावो यत्र सा तादृशी । वारलाभिर्हंसीभिर्बहुला बहुहंसीकेत्यर्थः । अमन्दाः- उच्चु-

क्ताः करं लान्तीति करलाः–राजानः, यद्वा करला–राजधन-ग्राहिणो मार्गेऽधिकृता जना यस्यां सा तादृशी, अवहुलेन–शुक्लपक्षेणामला, तद्वदमला वा । यद्वा, वहुले–कृष्णपक्षेऽप्यमला, स्वच्छाकाशतया तारकादिभिः प्रकाशनादिति भावः ।

अथ न्यासः–प्रथमपादस्य वर्णाष्टकं पङ्क्तिक्रमेणाभिलिख्य तेषामधोऽधोऽपरपादत्रयवर्णान् पङ्क्तिक्रमेण विलिखेत्। ततः प्रथमपादप्रथमाक्षरपार्श्वत एकैकवर्णाधिकसङ्ग्रहेण चतुर्थचरणचतुर्थाक्षरपर्यन्तम् दक्षिणतो रेखां कुर्यात् । एवमुत्तरपार्श्वे चरमचरण-तृतीयाक्षरपर्यन्तं ईशानादारभ्य विदिक्ष्वेवमेव कुर्यात् । ततो दिग्विदिक्षु रेखाष्टके दत्ते मुरजत्रयाकारो भवति ।

पद्मबन्धो यथा :–

भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ३८७॥

हे प्रतिभासार–महाबुद्धे वत–विस्मये,ते सभा भासते, किम्भूता रसैराभाता–शोभिता रसिकेति यावत् । अहता विभा दीप्तिर्यस्याः । यद्वा हताऽविभाऽदीप्तिर्यस्याः निर्दोषेति यावत् । क्वचित् हतारिभेति पाठः । भावितश्चिन्तितः आत्मा–परमात्मा यया तादृशी, वादे–शास्त्रविचारे शुभा–कुशला देवाभा देवतुल्येत्यर्थः ।

अस्य, न्यासो यथा–कर्णिकायां 'भा' इति । पूर्वपत्रे निर्गमक्रमेण 'सते'इति। आग्नेयपत्रे प्रवेशनक्रमेण 'प्रति'इति। ततो 'भा' इति कर्णिकास्थं श्लिष्टम् । ततो दक्षिणपत्रे निष्क्रमणक्रमेण 'सार' इति वर्णद्वयम् । ततस्ताभ्यां कर्णिकास्थेन वर्णेन च प्रवेशक्रमेण श्लिष्टं 'रसाभा' इति वर्णत्रयम् । एवमग्रेऽपि दिक्पत्रस्य कर्णिकायाश्च वर्णाः सर्वत्र श्लिष्टा इति । आकारोऽपि लिखितः ।

सर्वतोभद्रं यथा—

रसासार रसा सारसायताक्ष क्षतायसा ।
सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥३८८॥

हे रसासार–पृथ्वीश्रेष्ठ हे सातावात–सातं–खण्डितमवा-तमज्ञानं यस्य वा, वातेर्गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् । अतक्षमनल्पं राति–ददातीत्यतक्षरस्तस्य सम्बोधनं हे अतक्षर–दानवीर, 'तक्षू त्वक्षू तनूकरण' इति धातुः । रक्षतः–रक्षाङ्कुर्वतस्तव रसा–पृथिवी सारसायताक्ष क्षतायसा–सारसं–पद्मं तद्वदायते–विस्तीर्णेऽक्षि-णी–नेत्रे येषां ते च ते क्षतायाः–क्षतशुभावहविधयो दुर्जनास्ता-न् स्यति–नाशयतीति तथोक्ताः । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातुः । तु–पुनः अतासा–अनुपक्षेपा 'तसु, उपक्षेपे' धातुः । अस्तु स्थिरा निरुद्रवा भवत्वित्यर्थः ।

अस्य पादचतुष्टये पङ्क्तिचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपा-ठेन स एव श्लोको भवति । लिखितं च तथैव ।

सम्भाविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्श्यन्ते ।

सम्भाविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः । एते हि शक्ति-मात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधत्यतिनीरसत्वादिति ।

उक्तं चाग्निपुराणे

बाणबाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तयः ।
मृदङ्गपद्मशृङ्गारदम्भोलिमुसलाङ्कुशाः ॥

इत्यादिबन्धा ऊह्याः ।

शब्दार्थोभयवृत्तित्वेन शब्दार्थालङ्कारयोर्मध्ये पुनरुक्तवदा-भासं लक्षयति ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगः।

एकार्थतेव,

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन मुखे भासनं पुनरुक्तवदाभासः।

एकार्थतेवेति। एकार्थत्वावभासयोग्यशब्दतेत्यर्थः। एतच्च यमकलाटानुप्रासयोरतिव्यापकमतो विशिनष्टि--विभिन्नाकारशब्दगेति। तदेतदुक्तम्-भिन्नरूपेत्यादि। स चायं द्विविधः। शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च। तयोराद्यमाह--

स च,

शब्दस्य,

सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः। उदाहरणम्—

शब्दमात्रस्येत्यर्थः अयमपि द्विधा—सभङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्च। तयोराद्यो यथा--

अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः॥

अत्रवनितलतिलकः सदानत्यागः भाति—शोभते, कीदृशः—अरिवधदा—शत्रुविनाशिनी ईहा—चेष्टा येषां तादृशा ये शरिणः—काण्डीरास्तानीरयतीत्यरिवधदेहशरीरः। सहसा—शीघ्रं रथिभिः सुष्ठु ऊतं—सम्यग्योजितं तुरगपादातं—तुरङ्गाणां पदातीनां च समुदायो यस्य स तथोक्तः। स्थिरतायामगः—पर्वततुल्य इत्यर्थः।

अत्र देहशरीरपदयोः सारथिसूतपदयोर्दानत्यागपदयोश्चापाततः पौनरुक्त्यावभासः। सभङ्गाश्चैते शब्दा इति सभङ्गशब्दनिष्ठः पुनरुक्तवदाभासः। शब्दमात्रालङ्कारत्वं चोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात्।

अभङ्गशब्दनिष्ठो यथा—

चकासन्त्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्त्तिनः ॥३९०॥

तस्य—राज्ञः पार्श्ववर्त्तिनः—सेवकाः सन्ति—शोभन्ते, किम्भूताः अङ्गनासु रमन्ते इत्यङ्गनारामा—विरहशून्याः । कौतुकेन—विवाहसूत्रेण य आनन्दस्तत्र हेतवः, सुष्ठु मनांसि येषान्ते सुमनसः । विबुधाः— पण्डिता इत्यर्थः ।

अत्राङ्गनारामापदयोः स्त्र्यर्थकतया, कौतुकानन्दशब्दयोः सन्तोषार्थकतया, सुमनसो विबुधा इत्यनयोर्देवार्थकतया, पुनरुक्तधीः । न चाङ्गनादिपदानि सभङ्गानि, शब्दमात्रालङ्कारत्वं चैकस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात् । प्रदीपकारास्तु—एवं कौतुकानन्दशब्दयोरपीत्याह । तच्चिन्त्यम् । अनयोः क्वचिदप्यर्थे पर्यायत्वादर्शनात् । उभयालङ्कारं द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ८६ ॥

उदाहरणम्—

स्पष्टम् । उदाहरति—

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥३९१॥

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयते—इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

सिंहवर्णनमिदम् । असौ हरिः—सिंहो जिष्णुर्जयशीलोऽस्ति, किम्भूतः—तनुवपुः—कृशशरीरोऽप्यजघन्यः—अप्रमेयबलः । कुञ्जरशब्दः श्रेष्ठवाची करिकुञ्जराणां—गजश्रेष्ठानां रुधिरैः—शोणि-

तैः रक्ताः–लोहितवर्णाः खरास्तीक्ष्णा नखरा–नखा यस्य स त-थोक्तः। तेजसः,–परोत्कर्षाक्षमतायाः धाम–स्थानं यन्महस्तेन पृथु–विपुलं सगर्वमिति यावत्, मनो येषान्तेषामिन्द्रः–श्रेष्ठ इत्यर्थः।

अत्र तनु कुञ्जर रक्त धाम हरि जिष्णुशब्दाः परिवृत्तिं न सहन्ते। वपुः–करि–रुधिरेन्द्रशब्दास्तु ता सहन्ते इत्युभयाल-ङ्कारत्वं पुनरुक्तवदाभासत्वं च द्रष्टव्यम्। यद्यप्युभयालङ्कारोऽत्र न प्रकृतस्तथाऽपि शब्दमात्रालङ्कारस्यैतद्भेदस्यात्र प्रकरणेऽवश्यव-क्तव्यतया तत्प्रसङ्गादुभयालङ्कारत्वानपायाच्चोभयालङ्कारभूतोऽ-प्ययमत्रोक्तः। उभयालङ्कारान्तराणान्तु न कोऽपि भेदः शब्द-मात्रालङ्कार इति न तान्यत्र पठितानीति सर्वं रमणीयम्।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदीक्षितभीमसेनकृते काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागराऽऽख्ये शब्दालङ्कार-निर्णयो नाम नवम उल्लासः।

अथ दशम उल्लासः ।

अर्थालङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे ।

अथ प्राप्तावसरतयाऽर्थालङ्कारा निरूपणीयाः, ते च—

[१]उपमाऽ[२]नन्वयस्तद्व[३]दुपमेयोपमा ततः ।
[४]उत्प्रेक्षा च [५]ससन्देहो [६]रूपका[७]पह्नुती तथा ॥
[८]श्लेषस्तथा [९]समासोक्तिः प्रोक्ता चाथ [१०]निदर्शना ।
[११]अप्रस्तुतप्रशंसाऽ[१२]तिशयोक्ती परिकीर्त्तिते ॥
[१३]प्रतिवस्तूपमा तद्व[१४]द्दृष्टान्तो [१५]दीपकं तथा ।
[१६]तुल्ययोगितया चैव [१७]व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
प्रकीर्तितस्तथाऽऽ[१८]क्षेपस्तथैव च [१९]विभावना ।
[२०]विशेषोक्ति[२१]र्यथासङ्ख्यं तथैव परिकीर्तितम् ॥
अथ चा[२२]र्थान्तरन्यासविरोधा[२३]भाससंज्ञकौ ।
[२४]स्वभावोक्तिस्तथा [२५]व्याजस्तुतिः प्रोक्ता [२६]सहोक्तियुक् ॥
[२७]विनोक्तिपरि[२८]वृत्ती च [२९]भाविकं [३०]काव्यलिङ्गवत् ।
[३१]पर्यायोक्त[३२]मुदात्तं च [३३]समुच्चय उदीरितः ॥
[३४]पर्यायश्चा[३५]नुमानं च प्रोक्तः [३६]परिकरस्तथा ।
[३७]व्याजोक्ति[३८]परिसंख्ये च विज्ञेये [३९]हेतुमालया ॥
[४०]अन्योन्य[४१]मुत्तरं [४२]सूक्ष्म[४३]सारौ तद्व[४४]दसङ्गतिः ।
[४५]समाधिश्च [४६]समेन स्याद्[४७]विषमस्त्व[४८]धिकेन च ॥
[४९]प्रत्यनीकं [५०]मीलितं च स्यातामे[५१]कावली [५२]स्मृती ।
[५३]भ्रान्तिमांस्तु [५४]प्रतीपेन [५५]सामान्यं च [५६]विशेषवत् ॥

तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ।
संसृष्टिसङ्करौ चैवमेकषष्ठिः क्रमोदिताः ॥

आद्यक्षरसम्बन्धेन तु—

उअवसपा शेरावांशादिगाग्नियुतभूर्गजाः ॥
रू नि श्ले आ यं मी ए भूसंख्यास्ते दे भ का द्विकाः ॥

तेष्वनेकालङ्कारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां प्रथमं लक्षयति—साधर्म्यमिति, समानो धर्मो ययोरर्थादुपमानोपमेययोस्तौ सधर्माणौ तयोर्भावः साधर्म्यम् । समानधर्मनिरूपितः सम्बन्धः, स एवोपमा । समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति न्यायेन सम्बन्धाभिधायकत्वात् । यद्वक्ष्यति-समानेन धर्मेण सम्बन्ध इति ।

उपमानोपमेययोरेव, न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा ।

भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ।

उपमानोपमेययोः साधर्म्यमुपमेत्यलङ्कारसर्वस्वकारमतं दूषयन् सामर्थ्यलब्धसम्बन्धिद्वयमाह—उपमानोपमेययोरेवेति । अत एव 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः' इत्यप्पय्यदीक्षितादीनामुपमालक्षणं कुवलयानन्दखण्डने खण्डितमस्माभिः । अधिकगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमानम् निकृष्टगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमेयमिति बोध्यम् । समानेन धर्मेणेति । एकवचनमविवक्षितमिति बोध्यम्, अन्यथा यत्किञ्चिद्धर्मेण साजात्यस्य सर्वत्र सुलभत्वादातिप्रसङ्गः स्यात् । अत्र

चन्द्र इव मुखमित्यत्र यज्जातीयधर्माश्रयश्चन्द्रस्तज्जातीयधर्माश्रयो मुखमित्युभयविशेष्यकैव प्रतीतिर्न तु चन्द्रनिष्ठधर्मसजातीयधर्माश्रयो मुखमिति प्रकृतिविशेष्यक एव प्रत्ययः । तथा सति 'हंसीव धवलश्चन्द्र' इत्यादौ प्रतीतिमान्थर्यविरहेण दोषो न स्यात्, उभयविशेष्यकत्वे तु पुंस्त्वान्वितधवलपदार्थस्य हंस्यामनन्वयेन चन्द्रमात्रान्वये विवक्षितप्रतीत्यनुपपत्तेर्दोषः सम्भवतीति ज्ञेयम् ।

ननूपमानोमपेययोरेव साधर्म्यसम्भवे भेदग्रहणमनर्थकमित्यत आह—भेदग्रहणमित्यादि । 'नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव' इत्यादावनन्वये एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चेति पारमार्थिकसाधर्म्यविरहाद्व्यवच्छेद इति भावः । न च तत्राप्युपमैवेति वाच्यम्, तत्र साधर्म्यस्य चमत्कारित्वाभावात् । न च तत्र धर्मस्यैकत्वे सजातीयताविरहेण नोपमाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, धर्मिभेदस्येव धर्मभेदस्यापि काल्पनिकत्वेन सजातीयताऽनपायात् । तस्मात्साधर्म्यशब्दस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेऽपि अनारोपितसाधर्म्यनिबन्धन एवोपमालङ्कार इति मन्तव्यम् । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्-ननु प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेन्न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोगिमात्राक्षेपादेव लाभसम्भवात् 'भेदे'-इत्यनुपादेयम्, । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत् । न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति ।

इदमत्र तत्त्वम्—उपमानोपमेययोर्भेदश्चतुर्धा, उपात्तोऽनुपात्त आरोपितस्तिरोहितश्चेति । तत्राद्ये वाच्योपमा, द्वितीये व्यङ्ग्योपमा, 'उल्लासय कालकरवाल, इत्यादाविव । तृतीयेऽनन्वयालङ्कारः । चतुर्थे रूपकमिति । सर्वेष्वप्यलङ्कारलक्षणेष्वलङ्कारत्वे सतीति विशेषणं विवक्षितमिति बोध्यम्, अन्यथा लोष्ठः पाषाणः, स्थाणुर्वा पुरुषो वा, अस्थिवद्दधिवत्कीर्त्तिरित्यादावपि रूपकाद्यलङ्कारः स्यात् । तर्हि वाग्देवतावतारैर्ग्रन्थकृद्भिः किमिति नोक्तमिति चेत् । तत्र तत्रोपादाने महद्गौरवं स्यादिति, अत एवालङ्कारसारोद्धारेऽस्माभिर्जयदेवाद्युक्तलक्षणस्थलक्ष्मीपदं खण्डितमिति द्रष्टव्यम् । अथोपमां विभजते—

पूर्णा लुप्ता च ।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

उपमानेत्यादि । यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्तेत्यर्थः । तयोः पूर्णां विभजते ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ ८७ ॥

अग्रिमा पूर्णा ।

अग्रिमा पदस्य लुप्तापरत्वं भ्रमं निवारयति—अग्रिमेत्यादि । अग्रे—प्रागुद्दिष्टाऽग्रिमा पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं—विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा ।

तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तत्र तृतीयः उपमाभेदः । त्रिविधाऽप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विविधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी ।

यथेववादिशब्दाः यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव । 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

'तेन तुल्यं मुखम्'—इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'—इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्'—इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी, तद्वत् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

ननु इवादिशब्दा उपमानविशेषणानि तद्गतमेवातिशयं वक्तुमर्हन्ति, विशेषणान्तरवत्, न च पुनरुपमेयगतं साधर्म्यसम्बन्धमिति शङ्कते । यथेववादीति । अयमाशयः—नन्वयं श्रौत्यार्थी विभागोऽनुपपन्नः, उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र शाब्दैव

बोध्यते, न पुनस्तुल्यादिशब्दैरयमेव विशेष इति। यतो यथादि-शब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानवि-शेषणानि ते, अत उपमाने तत्सम्बन्धं बोधयन्तु, न पुनरुपमेये, अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत्। न। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोधकत्वात्। न चादृष्टचरत्वम्, षष्ठ्यां तथादर्शनात्। षष्ठी हि यदनन्तरमु-पात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधा-नेऽपि सम्बन्धं बोधयति। यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राज्ञि श्रूय-माणा षष्ठी तमेव विशेषयन्ती स्वस्वामिभावादिकं सम्बन्धं पुरुषग-तमपि प्रतिपादयति, उभयवृत्तिसम्बन्धस्यैकत्वात्, तथेदमपि लु-प्तविभक्तिकमव्ययपदमेकत्र विश्रान्तमपि उभयाश्रयं साधर्म्यरू-पसम्बन्धमभिव्यनक्तीत्यर्थः। तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपप-त्त्या सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम्। तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणी-यत्वादेः सम्बन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम्, यथादिशब्दानां धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्तत्वात्। तुल्यादिशब्दास्तु नैवम्, 'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये-'पद्मं तुल्यं मुखस्य' इत्यादावुपमाने, 'मुखं पद्मं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि सामा-न्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतेरिति। तदेतद्यु-क्तिकृदाह—तेन तुल्यमित्यादि।

केचित्तु उपमानोपमेयभावरूपसम्बन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेष' इति व्याचक्रुः, तदयुक्तम्। 'साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्या-दिपदोपादाने आर्थी' इति प्रकाशविरोधात्। यस्यैव ह्यार्थतयो-पमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात्। किञ्च

साधर्म्यमत्रोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः । अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः सम्बन्ध एव साक्षादभिधीयते- षष्ठीवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् ।

'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'-इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

इवेनेत्यादि । अयमाशयः—ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः, पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः सम्भावितः, न च यथादिभिः समसौ दृश्यते, येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेन इवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानामिति । क्रमेणोदाहरणानि । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३९२॥

हे राजन् स्वाधीनपतिका—आकूताज्ञाकारी पतिर्यस्यास्तादृशी नायिका यथा प्रभावस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं कान्तं—मनोहरपतिं न मुञ्चति, तथा विजयश्रीः स्वप्नेऽपि समरेषु—सङ्ग्रामेषु त्वां न मुञ्चति—न त्यजतीत्यर्थः । वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादिति भावः ।

अत्र विजयश्रीरुपमेया, स्वाधीनपतिकोपमानं, न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । न चैतेषां कयोरपि समास इति वाक्यगा

श्रौती । वाक्यगाऽऽर्थी यथा—

चकितहरिणलोललोचनायाः
क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः
सममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते ॥३९३॥

चकितो यो हरिणस्तस्य लोललोचने इव लोचने यस्याः । यद्वा हरिणशब्दस्य तल्लोचने लक्षणा, तथा च चकितहरिणवल्लोललोचने-चञ्चलनयने यस्यास्तथाभूतायास्तस्या–नायिकायाः क्रुधि-क्रोधे सति, तरुणारुणो–गाढरक्तो यस्तारो–मुक्ताहारस्तस्य हारिणी–अनुकारिणी कान्तिः–शोभा यस्य तादृशमाननमिदम् सरसिजं–रक्तोत्पलं च सममिति चेतसि–चित्ते सम्मदं विधत्ते–हर्षं कुरुते इत्यर्थः । पुष्पिताग्रा छन्दः । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् । इयं समशब्दप्रयोगादार्थ्युपमा । समासे श्रौती यथा–

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३९४ ॥

शौरिः–श्रीकृष्णो भुजैरिव नृपश्चतुर्भिरुपायैः–सामदानभेदविग्रहरूपैः सदा–सर्वदा अदो भुवनमेतल्लोकं बभार-पुपोष । भुजोपाययोः श्लिष्टविशेषणान्याह–अत्यायतैरत्यन्तदीर्घैः, अत्यन्तमायतिरुदर्कशुद्धिर्येषु तथाभूतैश्च, उद्धतानां–दानवानां गर्ववतां च विनयकारिभिर्दण्डमदैः । प्रभाभिर्दीप्तिभिः प्रभावैश्च, दिव्यैरलौकिकैरुत्कृष्टैश्च, अनपायमयैः, सदातनैः सदास-

फलैश्च, लक्ष्म्याः–कमलायाः सम्पत्तेश्च, विलासस्य भवनैराधार-भूतैरित्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् । अत्रेवेन समासः । समासे आर्थी यथा—

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥

हे क्षितीश्वर अवितथमनोरथपथप्रथनेषु–अभ्यर्थवाञ्छित-विषयविस्तारणेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः–प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा गीता–स्तुता श्रीः–सम्पत्तिर्यस्य तथाभूतः, अत एव सुरतरुसदृशः–कल्पवृक्षतुल्यः सः–प्रसिद्धो भवान् कस्य नाभिलाषणीयः, अपि तु सर्वस्याप्यभिलषणीय एवेत्यर्थः । गीतिश्छन्दः । 'आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः' इति लक्षणात् । अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः । तद्धिते श्रौत्यार्थी च यथा—

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ३९६ ॥

तस्य–राज्ञो गाम्भीर्यं–दुर्ज्ञेयाभिप्रायत्वमतलस्पर्शत्वं च तस्य गरिमा–गुरुत्वं सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत्–समुद्रतुल्यः, स राजा समरे–सङ्ग्रामे निदाघाम्बररत्नवत्–निदाघकालिकसूर्य इव दुरालोको–द्रष्टुमशक्य इत्यर्थः । भुजङ्ग–उपपतिः । गङ्गायाः शन्तनुपत्नीत्वात्सरित्पतौ भुजङ्गपदप्रयोग इति बोध्यम् । श्लोकलक्षणस्य लिखितत्वात्प्रसिद्धत्वाच्च न भूयो लेखनम् । अत्र गङ्गाभुजङ्गवदिति श्रौती, 'तत्र तस्येव' इत्यनेनवार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बररत्नवदित्यार्थी । तेन तुल्यमित्यर्थे वतेः प्रयोगात् ।

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः, तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालङ्कारः, तथाऽपि न ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः। न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव।

ननु 'गुणालङ्कारवदव्यङ्ग्यं चित्रम्' इति प्रागुक्तम्। अलङ्कारस्थले च सत्यपि तद्वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यान्यतरत्वसम्भवे कथं चित्रत्वमित्याशङ्कते।

स्वाधीनेत्यादि। चमत्कारभूः—चमत्कारविषयः, प्रतीयमानेन—व्यङ्ग्येन वैचित्र्यं—चमत्कारानुगुण्यम्। परिहरति—तथाऽपीति। सत्यपि व्यङ्ग्ये समुत्कटया ऽलङ्कारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्ताकर्षणमिति चित्रता, न खलु वाच्यादिवैचित्र्यं सत्त्वविरोधीति सिद्धान्तपर्यवसानम्। न खल्वित्यादि। अत्रालङ्कारवति काव्ये। वाच्यमुपमादिरूपम्।

नन्वेवं सति रसादौ व्यङ्ग्ये अलङ्कारान्तरे च कथं न तेन व्यवहार इत्यत आह—

रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः।

तद्रहितत्वेन तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम्।

रसादिरूपस्त्विति। तथा च येषामुद्भटत्वं तैरेव लक्ष्यप्रदर्शनमिति भावः। अथासङ्कीर्णमेवोदाह्रियतामित्यत आह—तद्रहितत्वेनेति। अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—ननु

'चित्रभेदा अलङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्त' इति पूर्वमवादीः, इदानीं स्वप्नेऽपीत्युदाहरसि न तच्चित्रं भवितुमर्हति। अत्र हि स्वाधीनभर्तृका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिवस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालङ्कारत्वनिष्पत्तये इति व्यङ्ग्यमत्रश्यापेक्षणीयमतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति चेत्। मैवं वादीः। न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चारुताप्रतीतिरपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव। चारुत्वहेतुश्चालङ्कारः। अवर्जनीयसन्निधेश्च व्यङ्ग्यस्य स्फुटतरतया ध्वनिगुणीभूतव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः।

नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रतानुपपत्तिः। किञ्च अनुप्रासाद्यलङ्कारान्तरसद्भावात्सङ्करालङ्कारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्। न। रसादिरूपो व्यङ्ग्योऽलङ्कारान्तरं चैतत्व्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालङ्कारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालङ्कारमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम्। अत्र 'चन्द्रधवलः पट' इत्यादिको रसालङ्काराभ्यामसम्भिन्न एव विषयः किमिति नोदाह्रियते इति चेत्। न। तद्राहित्येनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात्। तादृशवाक्यस्यावाक्यत्वेन तस्याप्यनुपमात्वादिति।

अथ लुप्ता विभजनीया, सा च सप्तधा। तत्रैकस्य लोपे त्रिधा, उपमानस्य साधारणशब्दस्य द्योतकस्य च लोपात्, उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात्। द्विलोपेऽपि त्रिधा, धर्मवाचोर्धर्मोपमानयो र्वाद्युपमेययोश्च लोपात्, अन्यस्य द्विकस्यलोपासम्भवात्। त्रिलोपे त्वियमेका, उपमेयं विनाऽन्येषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया

असम्भवादिति दर्शयन्नेव यथासम्भवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यात् न श्रौती तद्धिते पुनः।

धर्मः साधारणः। तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव। तेन पञ्च। उदाहरणम्—

तद्वत्–समासे–वाक्ये–तद्धिते श्रौत्यार्थी चेत्यर्थः। तत्र विशेषमाह—न श्रौती तद्धित इति। इवार्थे एव हि तद्धिते सा श्रौती भवेत्। इवार्थश्च वतिरेव, स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव, आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न सम्भवति 'तेन तुल्यम्' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसम्भवात्, तथापि कल्पप्–देश्य–देशीयर्–बहुच्–रूपे सम्भवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः। तदेतद् वृत्तिकृदाह–धर्मः साधारण इत्यादि। तत्र वाक्ये श्रौती यथा–

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा॥ ३९७॥

हे चेतः अमृतं यथा–पीयूषमिव सन्तोषजनकं तस्य–साधोर्वचो–वाक्यं सत्यं–निश्चयेन करणीयम्। कीदृशस्य अन्यसामान्यं यत्र भवति तादृशं यत्सौजन्यं तदुत्कर्षेण शाली–शोभमानस्तथाभूतस्य अत एव धन्यस्य सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः।

अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादि साधर्म्यम्, तच्च नोपात्तम्, अत एव श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्–अत्र तृप्तिजनकत्वस्य समानधर्मस्यातिप्रसिद्धत्वादनुपादानमिति, आक्षेपात्तु उभयस्य सम्बन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्याप्तेन श्रुतै-

व बोध्यते इति धर्मलोपे श्रौतीयम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् वाक्ये आर्थी यथा--

आकृष्टकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ३९८ ॥

स्पष्टम् । आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः, यमस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेः । अन्त्यत्रयं यथा—

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥३९९॥

स्पष्टम् । अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती, अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषकल्पमिति तद्धितगाऽऽर्थी ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥ ८८ ॥

अत्र तद्धितगा न सम्भवति, उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेनोपमानानुपादानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती, इवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव, तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा-

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अह व णसुम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥४००॥

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसमामिति, सारिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ।

मुखविपुलाऽऽर्या । लक्षणमुक्तं प्राक् ।
सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।
दृश्यतेऽथ वा श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥ इति संस्कृतम् ।
सकलकरणानां–सर्वेन्द्रियाणां परमविश्रामोऽत्यन्तस्वास्थ्यं त-

स्य श्रीः—सम्पत्तिस्तस्याः वितरणं—प्रदायकम् । सरसकाव्यस्यां-शांशमात्रेण—किञ्चिदंशेनापि सदृशं न दृश्यते । अथवा श्रूयतेऽपि नेत्यर्थः ।

अत्र अप्रसिद्धज्ञानस्योपमानत्वसम्भवेऽप्यसम्भवविवक्षयोपमानानुपादानमिति बोध्यम् । अत्रोपमा व्यतिरेकस्याङ्गमिति केचित्, तन्न । अश्रुतादृष्टत्वेनोपमानासम्भवविवक्षायां तत्र आधिक्यस्यासम्भवात् ।

भास्करादयस्तु 'कव्वंव' इति पाठे यद्यपि श्रौत्यपि सम्भवति, तथाऽपि प्राचीनैरनादृतत्वात्तथा नोक्तमित्याहुः । तन्न । इवादेरुपमानपरत्वनियमेन तदनुपादाने तदसम्भवस्योक्तत्वात् । कव्वस्सेत्यत्रेति । इदमेव कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र णूणमिति पाठे समासगोदाहरणमित्यर्थः ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि ।

द्योतकलोपे वाक्यगता तावन्न सम्भवति । मुखं चन्द्रो रमणीयमेतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात्, नापि तद्धितगा, वतेः कल्पबादीनां च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासम्भवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते । वादेरित्यादि ।

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्-समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्—

वाशब्द उपमाद्योतक इति । तथा चामरः 'उपमायां विकल्पे वा' इति । एवं च वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः, तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्वि-

धा, कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात्। क्यङि त्वेकैव, कर्त्तुरेव तद्विधानात्। णमुल्यपि द्विधा, कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात्। समासगा द्विविधा, द्विपदसमासगा, बहुपदसमासगा च, द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानपदानां समासात्। तयोराद्या यथा—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥४०१॥

कामिनी—कामयमाना स्त्री, विरहिणीति यावत्, स्पष्टमन्यत्। कामिनीगण्ड इव पाण्डुरिति विग्रहे—'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्युपमानसाधारणधर्मवाचकयोर्द्वयोः समासे इव शब्दलोपात् द्योतकलुप्ता समासगा। द्वितीया यथा—

तथा,

असितभुजगभीषणासिपत्रो
रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः
प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत्॥ ४०२॥

अयं—वीरः प्रतिभटविक्रमदर्शने—प्रतियोद्धुः पराक्रमस्यालोकने सति, असितभुजगः—कृष्णसर्पस्तद्वद्भीषणमसिपत्रम्—खड्गो यस्य तादृशः। रुहरुहिका—रभसोत्कण्ठा तयाऽऽहितं—व्याप्तं यच्चित्तं तेन तूर्णचारः—शीघ्रगतिः। पुलकिता—शौर्येणानन्दोदयाद्रोमाञ्चिता तनुर्यस्य सः अत एव उद्गता—उल्लसिता कपोलकान्तिर्यस्य तादृश आसीदित्यर्थः। पुष्पिताग्रा छन्दः। लक्षणमुक्तम्प्राक्।

अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां च त्रयाणामपि समासः। यत्तु मधुमतीकारादिभिर्व्याख्यातम्—असितभु-

जगतुल्यभीषणोऽसिरिति समासे शाकपार्थिवादित्वात्तुल्यशब्दलोपात्समासगाऽऽर्थी, पूर्वत्र श्रौतीत्वप्रयोजकयथाशब्दादिलोपः, द्वितीये त्वार्थीत्वप्रयोजकतुल्यादिशब्दलोप इत्युदाहरणयोर्भेद इति। तत्प्रामादिकम्। उभयत्रोपमानधर्मयोः समासस्य तुल्यत्वेन शाकपार्थिवादित्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। अपि च, द्योतकमादायैव श्रौतार्थविभागस्तस्य च लोपे क्व श्रौतीत्वसम्भवः। आर्थी त्वर्थापत्तिगम्यत्वेन सिद्धैव। किञ्च, न खलु समासे तुल्यादिरिवादिर्वा लुप्यते, किन्तु समासेनैवोपमाभिधानात् 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायेन द्योतकं न प्रयुज्यते इति लोपव्यवहारः, तत्रेवादेस्तुल्यादेर्वा विनिगन्तुमशक्यत्वात्। अपि च द्योतकलोपेऽपि श्रौतीत्वाङ्गीकारे भेदाधिक्यं स्यात्, तथा चोनविंशतिर्लुप्ताभेदा इति श्रीवाग्देवतावतारोक्तिर्विरुध्येतेति विद्वद्भिर्विभाव्यम्। क्यच्क्यङोर्भेदत्रयं यथा—

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य यस्य चरितानि सपत्नसेना ॥४०३॥

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति कर्मणः क्यच्। समरान्तरे अन्तःपुरीयतीत्यत्र तु 'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात्। नारीयत इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन कर्तुः क्यङ्। अत्र प्राञ्चः—इयं श्रौती, इवादीनामिव क्यजादीनामपि सत्त्वे तत्त्वानपायादित्याहुः। वस्तुतस्तु इवादिसत्त्व एव श्रौत्यादिचिन्तेति सारम्। णमुलि भेदद्वयं यथा—

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे।
स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥४०४॥

अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल्, निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् । पार्थसञ्चारमित्यत्र कर्त्तरि 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रेण चकारात् ।

अथ द्विलोपे विभजनीया । धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न सम्भवति, शिष्टयोरूपमानोपमेययोः 'मुखं चन्द्रः' इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमात् । नापि तद्धितगा, तद्धितस्यापि कल्पबादिरूपस्योपमाप्रतिपादकत्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती, इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्द्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ८९ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्—

एतद्द्विलोपे इति । एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योर्लोपे । क्विपूगा यथा—

सविता विधवति विधुरपि
सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च
सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ ४०५ ॥

आर्या छन्दः । स्पष्टम् । यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति, तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङत्र नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
सम्परायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ ४०६ ॥

मनोराज्यं—मनोरथः । स्पष्टमन्यत् । अत्र राजाऽयं कुञ्जर इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासात्समासगा धर्मद्योतकलुप्तोपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

तद्धिते तु नेयम् , उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती, उपमानाप्रयोग इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा—

ढुण्ढुल्लन्तो मरिहसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाइँ ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ४०७

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

आर्या छन्दः ।

ढुण्ढुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि ॥

इति संस्कृतम् । ढुण्ढुमित्यव्यक्तशब्दानुकारः । हे भ्रमर ढुण्ढुलायमानः—इष्टाप्राप्त्या व्यर्थश्रमातुरो ढुण्ढुमिति शब्दं कुर्वाणः कण्टकैः कलितानि—युक्तानि केतकीवनानि भ्रमन्नन्विष्यन्मालतीकुसुमसदृशं—जातिपुष्पतुल्यं न प्राप्स्यसीत्यर्थः । प्रकृतमालतीकुसुमस्य सदृशं पुष्पान्तरं नास्तीति विवक्षायामुपमानानुपादानम् । कुसुमसरिच्छमित्यत्र कुसुमेन सममिति पाठे इयमेव वाक्यगा ।

क्यचि वाद्युपमेयासे ।

आसे निरासे—

उदाहरणम्—

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥४०८॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

अरातीनां—शत्रूणां विक्रमस्य—पराक्रमस्यालोके—दर्शने सति, विकस्वरे—विकसनशीले विलोचने यस्य स तथोक्तः । कृ-

पाणेन-खड्गेनोदग्र-उद्भटो दोर्दण्डो यस्य तादृशः, स वीरः सहस्रायुधीयति सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरति इति 'उपमानादाचार'इति कर्मणि क्यच् । आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीररसप्रकर्ष इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किन्तु कर्मत्वेन, अन्यथा क्यचोऽसङ्गतत्वापत्तेः । तथा च आत्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थे इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । 'हंसायते' इत्यादौ कर्तैवोपमेयः, तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यते इति विशेषात् क्यङि नेयं सम्भवति अतस्तद्भेदो नोक्त इति । यद्यपि द्विलोपे अन्यदपि भेदत्रयं सम्भवति । यथोपमानोपमेययोः, उपमानवाद्योः, उपमानधर्मयोरिति । तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् । तदेतद्वृत्तिकृदाह-अत्रात्मा उपमेय इति ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तात्रितयलोप एव सम्भवतीत्युक्तम् । साऽपि समासमात्रे, अन्यत्र बोधकाभावात्, तत्राप्याथर्व्येव, इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ९० ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

यथा—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।
स्मरशरविशरारितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥४०१॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ।

क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयः शूलिकः'-इत्यतिशयोक्तिर्न

तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्मवादीनां लोपे त्रिलोप-यमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

तरुणिमनि-तारुण्ये कृतमवलोकनं यया सा किशोरीत्यर्थः । ललितविलासेभ्यो वितीर्णः-समर्पितो विग्रहो-देहो यया 'सहासविग्रहा' इति पाठे ललितविलासैः सहासो-विलसनशीलो विग्रहो यस्याः सा, स्मरशरेण-कामबाणेन विशरारितं-किञ्चिद्विदारितमान्तरमन्तःकरणं यस्यास्तादृशी मृगनयना मुनेरपि मनो हरति-तपस्विनोऽपि चित्तमाकर्षतीत्यर्थः । अपरवक्त्रं छन्दः । 'अयुजि ननरला गुरुः समे न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ' इति लक्षणात् ।

अत्र यदि मृगशब्देन बहुव्रीहिलक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च'इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदकस्य नयनशब्देन सह बहुव्रीहौ उपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् । मृगपदं तन्नयने लाक्षणिकमिति कातन्त्रमतम् । सप्तम्युमानेत्यादि पाणिनिसूत्रम् , तस्यार्थः । सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपदं यस्य इवादिसमानधर्मबोधकपदस्य पदान्तरेण उपमेयबोधकेन बहुव्रीहिः, उत्तराणां च इवादिसमानधर्मोपमानबोधकानां लोप इति । एतेन यदैषां लोपस्तदेत्यर्थः । अत एव यदेति पदं मूले सङ्गच्छत इति ध्येयम् । तदेतत्सर्वमाभिप्रेत्य श्रीवृत्तिकृदाह—अत्र सप्तम्युपमानेत्यादि ।

एकदेशिमतं दूषयति—क्रूरस्येत्यादि। अयमाशयः—केचि-

त्तूपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सम्भवति । यथा-'अयमायः-शूलिक' इति । अत्रायः-शूलेन क्रूराचार उपमेयस्तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो धर्मः, न च तयोरेकमप्युपात्तम्, नापीवादिरिति मन्यन्ते । तन्न युक्तम्, यतः क्रूरस्यायःशूलत्तयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथा ऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः । एवमित्यादि । तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाद्योर्लोपे द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेययोर्लोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेक इत्यूनाविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णाभेदाश्च षडित्येवं पञ्चविंशातिरित्यर्थः । ननु अन्येप्युपमाभेदाः सम्भवन्ति । तथा हि-एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसम्बन्धे मालोपमा, सा च द्विधा । साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा--

अनघेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ सा च विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥४१०॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे--

अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । तदुक्तमभिन्ने साधारणे धर्मे इति । अन्त्या यथा--

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ ४११ ॥

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा, यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे)।

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयःसाधारणधर्मा भिन्नाः । माला यथा काचिदेकजातीयकुसुमैर्ग्रथिता तथा बहूपमानघटितोपमेति भावः ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा। साऽपि द्विधा साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च। तत्राद्या यथा—

अनवरतकनकवितरण—
जललवभृतकरतरङ्गितार्थितनेः।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा
चेष्टेव कीर्त्तिरतिविमला॥ ४१२॥

तरङ्गिता—पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता। स्पष्टमन्यत्। अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः। अन्त्या यथा—

मतिरिव मूर्त्तिर्मधुरा मूर्त्तिरिव सभा प्रभावचिता।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम्॥४१३॥

इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च।

प्रभावचिता—प्रभावेन व्याप्ता। स्पष्टमन्यत्। अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः। त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्। उक्ता एव, उक्तभेदान्तर्भावात्। तथापि तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्। एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्, सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात्। तदेतदुक्तम्—यथोत्तरमित्यादिना।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे।

अनन्वयः।

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वयः। उदाहरणम्—

त्वमत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः। एकस्यैवेत्युपमेयान्यव्यवच्छेदाय। यद्यपि रशनोपमायामेतदस्ति, तथाप्युपमेयोपमान्यव्यवच्छेदार्थोपात्तैकवाक्यगतत्वविशेषणादेव तद्व्यवच्छेदोऽपि द्रष्टव्यः। तदुभयत्रोद्देश्यविधेयभेदेन वाक्यभेदा-

दत्र तदभावात् । एवं चैकवाक्यगे—एकौपम्यप्रतिपादकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एवकारेण भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदः । अतो 'अस्याः वदनमिवास्या वक्त्रम्' इत्यत्र न प्रसङ्गः । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थ इति प्रदीपोक्तन्तु नातिरमणीयम् । यद्यप्यसति सादृश्ये नोपमानोपमेयभावः, सादृश्यं च भेदघटितमित्येकस्योपमानोपमेयत्वमनुपपन्नम्, तथाऽप्याहार्योऽत्र भेदो द्रष्टव्यः । न चैवं 'भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय' इति वृत्तिविरोधः, तस्य वास्तविकभेदाभिप्रायकत्वात् । अयमेवोपमाऽनन्वययोर्भेदो यदेकत्र वास्तवोऽन्यत्राऽऽहार्यो भेदः । यदि देशान्तरीयस्य कालान्तरीयस्य वा तस्यैव वास्तविकं भेदमादाय प्रयोगस्तदोपमैवेति बोध्यम् ।

उपमातो भेदे बीजमाह—उपमानान्तरेत्यादि । अत्रोपमानान्तरव्यवच्छेदेन चमत्कारस्तत्र साम्यप्रतीत्येति फले वैजात्यादन्योन्यभेदनिरूपणौचित्यमिति भावः । अन्वयः—सम्बन्धः । उपमानान्तरसम्बन्धस्याभावो यत्रेत्यनन्वयपदार्थनिरुक्तिः । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदैकस्यैवोपमानत्वोपमेयत्वे भेदोपचारेणैवोपनिबध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तमुपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वय इति बहुव्रीहिसमासादिति । उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिः
नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासाः
ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ ४१४ ॥

यावदिति समुच्चयार्थकमव्ययम्, केवलं नितान्तकान्तिरत्यन्तमनोहरच्छविः साऽनुभूतप्रकर्षा नितम्बिन्येव नितम्बिनीव न भाति किन्तु, तद्विलासाः, तस्या—नायिकायाः विलासा—

हावभावा अपि तद्विलासा इव भान्तीत्यर्थः । 'लस' श्लेषणक्रीडनयोरिति धातुः ।

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारो बोध्यः । उपजातिश्छन्दः । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् । अनन्तरोदीरितलक्ष्मणीन्द्रवज्रोपेन्द्रलक्षणे । लिखितानि चैतल्लक्षणानि प्राक् । उपमेयोपमालङ्कारं लक्षयति—

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ९१ ॥

तयोः उपमानोपमेययोः परिवृत्तिः (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा । उदाहरणम्—

विपर्यासविवरणं परिवृत्तिरिति। वाक्यद्वय इति । एकवाक्ये तथाऽसम्भवादिति भावः । अत एवानन्वयव्यवच्छेदः । तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । उपमेयेनोपमेति यौगिकी संज्ञा । उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति बत यस्य तव ॥ ४१५ ॥

बत—हर्षे । यस्य नृपतेः कमलेव मतिः—लक्ष्मीरिव बुद्धिः । विभा कान्तिः तनुरिव—शरीरमिव । विभेव तनुः । धरणीव धृतिः—पृथ्वीव धैर्यम् । धृतिरिव धरणी सततं—निरन्तरं विभाति शोभत इत्यर्थः ।

अत्र कमलायाः उपमानत्वे मतिनिष्ठं सर्वजनोपास्यत्वम् । मतेस्तथात्वे कमलानिष्ठं स्थिरत्वम्, तनोस्तथात्वे विभानिष्ठम-

नभिभवनीयत्वम्। त्विभायास्तथात्वे तनुनिष्ठं नैर्मल्यम्। चरण्यास्तथात्वे धृतिनिष्ठं वैपुल्यम्, धृतेस्तथात्वे धरणीनिष्ठं निरुपद्रवत्वं प्रतीयते। तच्चेतरोपमानसम्बन्धाभावेनोत्कृष्यत इति बोध्यम्। गीतिश्छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अथ वाच्यसाधर्म्यालङ्कारं निरूप्य व्यङ्ग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु चमत्कारातिशयेन प्राधान्यात्प्रथममुत्प्रेक्षां निरूपयति—

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।

समेन उपमानेन।

अथ वाच्यसाधर्म्यालङ्कारनिरूपणोत्तरमुत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः। समपदस्योपमेयभ्रमं निषेधति। समेनोपमानेनेति। प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम्। तेन प्रकृतापेक्षया न्यूनकोटिकसन्देहव्युदासः। उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा ज्ञानमित्युत्प्रेक्षापदार्थः। समेनेत्यनन्तरमैकरूप्येणेति शेष इति वाचस्पतिमिश्राः। तथा चैकरूप्येणोत्कटोपमानकोटिकं प्रकृतविषयकं सम्भावनमुत्प्रेक्षेति लब्धम्, अत एव नात्र वाशब्दादिप्रयोगः।

ननु सम्भावनं न तावदाहार्यस्तदारोपः, रूपकातिव्याप्तेः। नाप्यनाहार्यः, उत्कटकोटिक आरोपः संशय एव। उदाहरणयोः संशयविषयानवगाहनात्। मैवम्। उत्कटोपमानकोटिकतया संशयस्यैव तथात्वात्। उदाहरणयोर्मन्ये इवपदाभ्यां संशयविषयावगाहनात्। अत एव शङ्के मन्ये ध्रुवं प्राय इत्यादिशब्दैरेवोत्प्रेक्षा प्रतीयते। ससन्देहालङ्कारे तु कोट्योस्तुल्यबलवत्त्वात्ततो भेदः। व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—समेनेत्यत्र सहैकरूपतयेति शेषः, तेन प्रकृतस्य—सम्भाविनोऽर्थस्य समेनासम्भाविना सहैकरूपतया यत्सम्भावनं तदुत्प्रेक्षालङ्कार इत्यर्थः

इति। इयं च हेत्वादिभेदेन बहुप्रकारा। तत्र हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम्
इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षात्
लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ४१६

नायकस्य नायिकाम्प्रति चाटूक्तिरियम्। हे ललिततनु सुन्दरशरीरे मेयसि पद्मलक्ष्मीः—कमलशोभा, मन्ये, इति हर्षादेवंविधानन्दात्ते पादयोर्लग्ना—तव चरणयोः प्रणता। इति किंमित्याकाङ्क्षायामाह—यो जातिवैरी—सहजशत्रुर्निशायां—रात्रौ ममोन्मेषं—मे प्रकाशमुद्रेकं च न सहते, तस्येन्दोः—चन्द्रस्य सौन्दर्यदर्पो—लावण्यगर्वः इन्दीवरदले इव दृशौ—चक्षुषी यस्यास्तथाभूतयाऽनया प्रत्यक्षोत्कृष्टसुन्दर्या कान्त्या करणभूतदीप्त्या प्रसभं—बलात्कारेण यथा स्यात्तथा शान्तिं नीतो—दूरीकृत इत्यर्थः। मन्दाक्रान्ता छन्दः। 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत्' इति लक्षणात्। अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन सम्भावितमिति हेतूत्प्रेक्षेयम्। स्वरूपोत्प्रेक्षामुदाहरति—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥ ४१७॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम्।

विरहिणः कस्यचिदुक्तिरियं स्पष्टा। इदं त्ववधेयम्—इह तमःकर्तृकमङ्गकर्मकं लेपनम्, नभःकर्तृकमञ्जनकर्मकं च वर्षणं प्रतीयते। तत्र न तावत्तमोनभसोर्लेपनवर्षणकर्तृकत्वमुत्प्रेक्ष्यम्। उत्प्रेक्षायाः संशयविशेषतया तस्य च साधारणधर्मदर्श-

नजत्वेनोपमाविषये एव सत्त्वात् । न च तमोनभसोर्लेपना-दिकर्तृभिः सादृश्यप्रतीतिरस्ति, साधारणधर्मप्रतीतेर्व्यापनस्य लेपनकर्तृनिष्ठतयाऽधःप्रसरणस्य कर्तृनिष्ठतया चाप्रतीतेः । नापि लेपनवर्षणकर्तृणोस्तद्द्वयकर्तृकत्वमुत्प्रेक्ष्यम् । तद्वाचकेवशब्दसम-भिव्याहृतत्वोत्पत्तिबलेन तत्समभिव्याहृतस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वात् । तस्मात्तमःकर्तृकाङ्गकर्मकत्वेन ज्ञाते व्यापने लेपनत्वम्, नभःकर्तृ-काञ्जनकर्मकत्वेन ज्ञातेऽधःप्रसरणे वर्षणत्वमुत्प्रेक्ष्यम्, गत्यन्त-राभावात् । व्यापनलेपनयोस्तिर्यग्योजनकक्रियात्वेन वर्षणाधः-प्रसरणयोरधःसंयोगजनकक्रियात्वेन साम्यप्रतीतेः ।

इयाँस्तु विशेषः—व्यापने निरुक्तं रूपं स्वतःसम्भवि, अधःप्रस-रणं तु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धम्। तत्र च बाधितेऽप्यन्वयबोधा-ङ्गीकारात् । अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हीति मतावलम्बनादिति । एतेनात्र लेपनवर्षणकर्तृकत्वं तमोनभसोरु-त्प्रेक्ष्यम्, व्यापनादि तन्निमित्तं गम्यमानं तदुत्प्रेक्षाविषय इत्यल-ङ्कारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । अत एव प्रदीपकारैरुक्तम्— अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावि-तमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयमिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकृद्भिः— व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितमिति । एवं फल-ह्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया । ससन्देहालङ्कारं लक्षयति—

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ९२ ॥

भेदोक्तौ यथा—

अत्र ससन्देह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्त्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ ४१८

अत्र त्वामाजौ—सङ्ग्रामे समालोक्य—सम्यग्दृष्ट्वा इति विकल्पान् वक्ष्यमाणप्रकारकसन्देहान् चिरं विदधति—बहुकालं कुर्वन्ति । किमित्याकाङ्क्षायामाह—अयं भूलोकगतः सैन्यं भस्मसात्कुर्वन्मार्त्तण्डः किम् , स सूर्यः खलु सप्तभिस्तुरगैरितो—युक्तो नायं तथा । तर्हि कृशानुः किम् , नैवम् , अग्निः सर्वाः दिशो नियतं प्रसरति, नैष तथा प्रसरति । तर्हि साक्षात् दृग्गोचरतां प्राप्तः कृतान्तो—यमः किम् , महिषवहनोऽसौ यमः, अयन्तु महिषं नारोहतीत्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् ।

अत्र मार्त्तण्डत्वादीनां सन्देहे सप्ततुरगत्वादीनि विशेषणानि तदाश्रयेषु वैधर्म्येणोक्तानि । न चायं व्यतिरेकालङ्कारः; तस्य सन्देहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् ।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः ।

भेदोक्तावित्यनेनेत्यादि । अयं भावः—ननु भट्टोद्भटेन निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि, तत्किमस्यापि स एव पन्थाः, नेत्युच्यते, कुत एतत्; भेदोक्ताविति विभजनान्निश्चयान्तस्यापि सम्भवात्, वैचित्र्यानुभवाच्च ।

यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।

स्पष्टम् । गीतिश्छन्दः । अयमत्राशयः—भेदो वैधर्म्यम्, तदुक्तिर्द्विधा । उपमाननिष्ठवैधर्म्यस्योक्तिरुपमेयनिष्ठवैधर्म्यस्योक्तिश्चेति । तत्रोपमानमात्रनिष्ठस्योक्तौ प्रकृते मार्त्तण्डत्वाद्यभावनिश्चयस्य मध्यवर्त्तित्वान्निश्चयगर्भता । असति तस्मिन्निश्चये पूर्वपूर्वसंशये विद्यमाने संशयान्तरानुत्पत्तेः । उपमेयनिष्ठस्य वचनादिरूपस्योक्तौ तु वास्तवमुखत्वनिश्चये सति संशयान्तराभावान्न निश्चयगर्भता, किन्तु निश्चयान्ततैवेति । तत्किं भट्टोद्भटेनाप्युपेक्षित इति चेत्, प्रतीयमानवद्वाच्ये निश्चये तादृग्वैचित्र्याभावादिति गृहाण । स एव सन्देहनामालङ्कारो न तु स्वारसिकः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिकः ।

तदनुक्तौ यथा—

भेदानुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥४२०॥

अत्र नु शब्दाः किमर्थाः । अस्याः—सुन्दर्याः सर्गविधौ—निर्मितिसम्पादने कान्तिप्रदश्चन्द्रः प्रजापतिरभूत्किम् । अपूर्वकान्तेश्चन्द्रत एव सम्भवादिति भावः । नु—किं शृङ्गारैकरसो मदनः—कामदेवः स्वयं प्रजापतिरभूत् । सौन्दर्यशृङ्गारित्वोभयप्रदत्वात् । नु—किं पुष्पाकरो मासो—मधुमासः प्रजापतिरभूत्, सौन्दर्यशृङ्गारसन्ततिविलाससम्पादकत्वादिति भावः । वेदाभ्यासेन जडः—कुण्ठितधीः विषयेभ्यो व्यावृत्तः कौतूहलो यस्य तादृशः पुराणो—वृद्धो मुनिर्ब्रह्मा इदं—मनोहरं रूपं निर्मातुं कथम्प्रभवेत्, नैव समर्थो भवेदित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

'सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्। अत्र प्रजापतित्वेन शङ्क्यमानस्य चन्द्रादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम्। रूपकालङ्कारं लक्षयति—

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात (अनपन्हुतभेदयोः) अभेदः ।

ननूपमानोपमेययोरभेदज्ञानस्य भ्रमत्वेनास्य भ्रान्तिमदविशेषापात इति चेत्, मैवम्। अस्याहार्यत्वेन भ्रान्तिमतोऽनाहार्यत्वेन भेदात्। अत एवोक्तं प्रदीपकारैः—अभेदोऽभेदारोप इति। अभेदारोपे हेतुमाह—अतिसाम्यादिति। अत एवोक्तं जयरामपञ्चाननैः—उपमानोपमेययोर्भेदबुद्धिकालेऽभेदबुद्धिः रूपकबीजमिति। अनपन्हुतभेदयोरित्यनेनातिशयोक्तिविशेषादपन्हुतेश्च व्यवच्छिनत्ति, पूर्वस्मिन्नुपमेयस्य निगीर्णत्वात्। परस्मिन्नसत्त्वेन व्यवस्थापनात्। तदेतद्द्विविधम्—सावयवं निरवयवञ्च। तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च। द्वितीयन्तु शुद्धमात्रम्। इत्यार्थे विभागे लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥९३॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम्। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम्। यथा—

आरोपिता इत्यत्र क्तप्रत्ययस्यातीतत्वाविवक्षायां कर्ममात्रतात्पर्येण तदर्थमभिप्रेत्याह—आरोपविषया इवेत्यादि। तथा चारोपिता आरोप्यमाणाः सर्वेऽपि यथारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्। आरोपविषया-

आरोप्यरूपाणि वर्णनीयानि, समस्तं वस्तु विषयः—शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । व्याख्यातं च मधुमतीकारैः—आरोप्यारोपविषययोः शाब्दत्वे समस्तवस्तुविषयनामकं रूपकमित्यर्थ इति । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य छलेन ॥४२१॥

अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

कवी रूपकमुखेन ज्यौत्स्नीं योगिनीत्वेन वर्णयति । इयमनुभवारूढा रात्रिरेव कापालिकी—योगिनी, द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति—विद्यावशाद्यथेच्छं सर्वद्वीपेषु गच्छति । कीदृशी—ज्योत्स्ना—चन्द्रिकैव भस्म तस्य छुरणमङ्गलेपनं तेन धवला—शुभ्रा । तारकाः—नक्षत्राण्येवास्थीनि बिभ्रती—दधाना । अन्तर्धानमेव व्यसनं तत्र न्यस्तं—स्थापितं सिद्धाञ्जनस्य परिमलं—सारम् आविर्भावतिरोभावसाधनं वस्तु दधती आददानेत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु पाखण्डानां मुद्रोपपदनाम्ना व्यवहारः । मुद्राकुण्डलं मुद्राखर्परमित्यादि । एवञ्च चन्द्रमुद्रैव कपालमिति मधुमतीकारादीनां व्याख्यानमनादेयम् ।

अत्र पादत्रये इत्यादि । अत्र पादत्रये रूपकम्, तत्परिग्रहेऽन्तर्धा॰व्यसनरसिकात्वमेव साधकमिति सम्बन्धः । अथ-

प्राधान्य:—लाञ्छनस्य छलेनेयत्रापह्नुतेः स्फुटत्वात्पादत्रये इत्युक्तम्। ज्योत्स्नैव भस्मेवेत्यादिरूपकोपमेययोः सन्देहे साधकबाधकप्रमाणाभावेन सन्देहलक्षणसङ्करोदाहरणमिदं न तु रूपकोदाहरणत्वमुचितमिति शङ्कायां रूपकपरिग्रहेऽन्तर्धानव्यसनरसिकात्वं विशेषणं साधकं प्रदर्शितम्। रूपके कापालिक्याः प्राधान्यात्तत्र प्राणिधर्मस्यान्तर्धानव्यसनरसिकात्वस्यान्वयात्, उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यादिति। अत्र ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दमिति द्रष्टव्यम्। भेदान्तरमाह—

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति तत्।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः—इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्त्ति। यथा—

ते इत्यारोपिताः। तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्त्ति। एकदेशे विशेषेण वर्त्तत इति व्युत्पत्तेः। उदाहरणम्—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम्।
रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा॥४२२॥

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्त्ति।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना॥

इति संस्कृतम् । यस्य–राज्ञो रण एवान्तःपुरं तत्र मण्डलाग्रलतां–खड्गलतां कृपाणीमिति यावत्, नायिकां च करे कुर्वतो गृहीतवतः युद्धार्थं रतार्थं चेति भावः । रिपुसेना–शत्रुसेना प्रतिनायिका च, रससंमुखी–युयुत्सया वीररसाविष्टाऽपि पक्षे रिरंसया शृङ्गाररसाविष्टाऽपि सहसा–शीघ्रं पराङ्मुखी भवति–युद्धात्प्रियसङ्गमाच्च निवर्तत इत्यर्थः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्रेत्यादि । अयमर्थः–रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शाब्दम् । मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वं चारोप्यमाणं न शाब्दम्, किन्त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते, अन्यथा तस्यापर्यवसानादित्यर्थैकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्तीति व्युत्पत्तिरिति ।

साङ्गमेतत् ।

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

साङ्गं–सावयवम् । एतत्–उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । तदाह–उक्तमित्यादि । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः, एकस्मिन् रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात्, अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । अत एवोक्तं मधुमतीकारैः–'अङ्गमारोपकारणम्' इति ।

निरङ्गं तु शुद्धम् ।

निरङ्गमद्वितीयम् । तद्रूपकान्तरामिश्रणाच्छुद्धमित्यर्थः ।

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ४२ ॥

किशोर्याः वृत्तान्तं धात्री काञ्चिन्निवेदयति । हे सखि यदियं गीतध्वनिषु कुरङ्गीव—मृगीवाङ्गानि—अवयवानि स्तिमितयति—निश्चलानि करोति, यत् श्रुतमपि कान्तोदन्तं—प्रियवृत्तान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नयति—भूयोऽपि प्रश्नविषयं करोति । यच्चानिद्रं—नेत्रमुद्रणमन्तरेण यथा स्यात्तथाऽन्तः स्वपिति—विषयं न गृह्णाति, अहो—उत्साहे तत्कारणादहं वेद्मि—जाने, किमित्याकाङ्क्षायामाह—मनसिजः—कामोऽस्या—बालायाः हृदि अभिनवामङ्कुरितां प्रेमैव लतिकाऽनुकम्पितलता तां सेक्तुं—रसार्द्रां कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अभिनवत्वेन सेचनौचित्यं व्यज्यते । शिखरिणी छन्दः । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् ।

अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वमात्रारोपो, न तु तदुपपादकं रूपकान्तरमिति निरङ्गता । अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—

माला तु पूर्ववत् ।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

अत्र पूर्वपदेनोपमानुकर्षणम् । अत्रेदं बोध्यम्—मालोपमा वृत्तौ लक्षिता, कारिकायान्तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्यं स्वयमेव श्रीवाग्देवतावतारैः सूचितमिति । मालोपमायामित्यादि । यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा, तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया ।
बाणाःपञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिःसा प्रिया ४२४॥

कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति। सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी–उत्तरोत्तराविच्छिन्नलावण्यस्य नदीत्यर्थः, अपरिमितसौन्दर्यपूरितेति यावत्। तरुणिमोत्कर्षस्य–तारुण्यातिशयस्य हर्षोद्गमः–समुचितस्थानलाभेनानन्दाविर्भावः। कार्मणं–वशीकरणमन्त्रः शाणोल्लेखनमिति केचित्, तस्य कर्म–सम्यक्प्रयोगः। कान्तेरवयवशोभायाः कार्मणकर्म भाषायां 'टोना' इति प्रसिद्धम्। अयं भावः–कान्तिः सर्वान्वशीकरोति अनया तु प्रत्युत कान्तिर्वशीकृतेति। नर्मरहसां–शृङ्गारातिशयजन्यान्तर्गतभावविशेषाणामुल्लासनायाः वासभूमिः। वक्रगिरां–व्यञ्जकवाचां विद्या–अलङ्कारशास्त्ररूपा, विधेर्ब्रह्मणोऽनवधिप्रावीण्यस्यापरिमितकौशलस्य साक्षात्क्रिया–निर्देशनम्, पञ्चाशिलीमुखस्य–कामस्य बाणाः, तरुणानां हर्षण–रोचन–मोहन–शोषण–मारण–जनकत्वेन स्मरशरसमाष्टिरूपेत्यर्थः। ललनाचूडामणिः–स्त्रीणां शिरोमणिः, सा प्रिया–मदनुभूता प्रेयसीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अत्रैकस्यां प्रियायां तरङ्गिणीत्वादयो बहव आरोप्या इति मालारूपकम्। वैचित्र्यान्तरमाह–

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥८॥

नियतस्य–मुख्यस्यारोपो–वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः–कारणं यः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत्परम्परितम्, रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा सञ्जाताऽत्रेति योगादिति केचित्। वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र। आरोपणं विना यदारोपणं न सम्भवत्येवेति यावत्। एवम्भूतः परस्यान्यस्य य

आरोपः स तथा । एवञ्चैकरूपणहेतुकं रूपणान्तरं परम्परितम्, कार्यकारणभावरूपा परम्परा सञ्जाताऽत्रेति व्युत्पत्तेरिति काव्यप्रदीपकाराः प्राहुः। तत्र पूर्वोक्तपक्षे मुख्यस्यारोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिरिति प्रापादिकम्। न खलु नृपत्वादेर्मुख्यस्य हंसादावारोपः, किन्तु हंसादेरेव मुख्ये नृपादावारोपः। न चारोपं विना तादात्म्यप्रतीतिरत्र सम्भवतीति। मैवम्। अग्रिमपद्यव्याख्याने जयस्य कुञ्जरत्वारोपे भुजस्यालानत्वारोपो युज्यत इति वृत्तिकृद्भिः कण्ठत एवोक्तत्वात्। तैरपि कथमुक्तमिति चेत्, तद्ग्रन्थव्याख्यावसरे वक्ष्यामः। प्रदीपग्रन्थे तु—एवञ्चेत्यादि निरर्थकम्, प्रागुक्तपक्षे दोषोद्भावनमपि वृथेति सुधीभिर्ध्येयम्।

वयन्तु ब्रूमः—नियते—वर्णनीयत्वेनावश्यके प्रकृते य आरोपोऽन्यतादात्म्यस्याहार्यारोपस्तस्योपाय—उपपादकः परस्यारोपोऽर्थादप्रकृतविषयः, परम्परा सञ्जाताऽस्येति व्युत्पत्त्या परम्परितमित्युच्यते। तारकादित्वादितच् प्रत्यय इति। श्लिष्ट इत्यादि। उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चैतत् द्विविधमित्यर्थः। तत्राद्यं यथा—

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैःक्रियाः ४२५॥

अत्र मानसमेव मानसम्, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये

प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः—एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः, एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

हे वरवीर हे प्रभो वैरिञ्च वत्सरशतं—ब्राह्मं शरच्छतं व्याप्य उच्चैः साम्राज्यमतिशयितं चक्रवर्त्तित्वं क्रियाः—त्वं कुर्या इत्याशीः । शेषं सम्बोधनविशेषणतया योज्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तम् । अत्र मानसमेव मानसं सर इति विद्वन्मनसि सरोविशेषारोपहेतुकं राज्ञि हंसत्वारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविषययोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् । समितो स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजय परपराभव एव विजयोऽर्जुन इत्यारोपहेतुकं सूर्याद्यारोपणमिति द्रष्टव्यम् । दीप्तद्युतिः—सूर्यः नीललोहितो—रुद्रः । तदेतदुक्तमत्र मानसमेवेत्यादि वृत्तिकृद्भिः ।

ननु श्लिष्टपरम्परितस्योभयालङ्कारतया पुनरुक्तवदाभास इव शब्दालङ्कारप्रस्तावेऽभिधानमुचितं न त्वर्थालङ्कारप्रस्तावे इति शङ्कते । यद्यपीति । उक्तम् इह दोषगुणालङ्काराणाम् इत्यादिना नवमोल्लासे, वक्ष्यते चात्रैव सङ्करप्रस्तावे इत्यर्थः । तस्माऽपीति । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्त इत्यर्थः । अत एवोक्तं प्रदीपकारैः—श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया शब्दालङ्कारत्वमित्युक्तम्, वक्ष्यते च । तथा च श्लेषपरम्परितमुभयाल-

ङ्कारो युज्यते इति तदवसरे एव वक्तुमौचित्यात्किमिति अर्थालङ्कार-मध्ये पठित इति चेत् । सत्यमेतत् । तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलङ्कारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्त इति । त-थाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्त्तीत्युच्यते ।

भेदभाजि यथा—

द्वितीयं यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥४२६॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

छन्दः प्रागुक्तमेव । हे राजन् ते भुजो राजति, किम्भूतः ? जय एव कुञ्जरो—गजस्तस्यालानं-बन्धनस्तम्भः । विपदेव वारि-धिस्तस्य, दृषदां सेतुः—शिलामयस्तरणमार्गः । करवालः—खड्ग एव चण्डमहाः—सूर्यस्तस्य पूर्वाद्रिरुदयाचलः, श्रीः—सम्पत्तिरेव श्रीर्लक्ष्मीस्तस्याः लीलोपधानं—सुखस्वापशिरोनिधानस्तूलप-टः । सङ्ग्राम एवामृतयुक्तः सागरस्तस्य प्रमथनक्रीडायाः विधौ—सम्पादने मन्दरो—मन्थाचलः, वीरा—अपलायिनो ये वैरिणस्त-द्वनिताभ्यो वैधव्यं ददातीति तादृश इत्यर्थः ।

अत्र जयादेरित्यादि । अत्रेदमवधेयम्—जयादेः भुज-स्येति च न कर्मणि षष्ठी, किन्तु सम्बन्धे । तथा च जयसम्बन्धि-कुञ्जरत्वारोपोऽर्थाज्जयविषयकः, अन्यथा जयस्यारोप्यमाणत्वेन प्राधान्यापत्तावालानत्वस्य तत्रानन्वयः स्यात् । नन्वेवं जयादाविति

भुजे इति च विषयसप्तम्येव कुतो नोक्तेति चेत् शृणु । सप्तमीनिर्देशे जयस्य कुञ्जरे सम्बन्धो न प्रतीयेत, न च तथेष्टमिति । प्रदीपकृता तु–'भुजं' इति भुजस्यारोपविषयत्वाभावभ्रमवारणायोक्तमिति बोध्यम् । द्विविधममालारूपपरम्परितमुदाहरति—

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥४२७॥

हे देव–राजन् अलौकिको–लोकोत्तरो महालोकः–उत्कृष्टदीप्तिस्तया प्रकाशितं जगत्त्रयं येन तादृशः । सद्वंशः–उत्कृष्टवेणुरेव सद्वंशो–महत्कुलं तत्र जातं मुक्तारत्नं–मौक्तिकश्रेष्ठो भवान् कैर्न स्तूयते इत्यर्थः ।

अत्रारोपविषयारोपणीययोर्वेणुकुलयोः श्लिष्टसद्वंशशब्देनाभिधानम् । भेदभाग्यथा—

निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्ति-
र्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ४२८ ॥

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

हे राजन्–निरवध्यनवच्छिन्नकालं, निराश्रयमनाधारम् । निवर्तितः कौतुकेन प्रपञ्चः–संसारो यत्र तादृशं यस्य स्थितं–स्थितिः । पक्षे निरवधि–निरन्तरं निराश्रयमपराधीनम्, अनिवर्तितः कौतुकानां–विवाहनृत्यादीनां प्रपञ्चो–नानाप्रकारता यत्र तादृशं यस्य स्थितं स प्रथमोऽनादिः कूर्ममूर्तिः–कमठात्मको भवान् जयति, नाधुनिक इति भावः । कीदृशः । चतुर्दशलोका एव वल्ली तस्याः कन्दो–मूलम् । त्वत्पराक्रमेणैव सर्वं स्थिरमिति भावः । पुष्पिताग्रा छन्दः । 'अयुजि नयुगरेफतो यका-

रो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् । अत्र को-कशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् ।

इति चेत्यादि । इत्युदाहृतममालारूपं भेदद्वयम् । 'विद्वन्मानस' इत्यादिपद्यद्वयेनोदाहृतं मालारूपकमपि परम्परितं भवतीति द्रष्टव्यमित्यर्थः । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नाल-ङ्कारानेकत्वम्, सम्भूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं माला-रशनयोरपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं भवति । यथा—

किसलयकरैर्लतानां
करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखै-
र्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ४२९ ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वसाधर्म्यम् । मदनः—कामः लता-नां वल्लीनां, किसलयानि—नूतनपत्राण्येव करास्तैः, नलिनीनां कमलान्येव मुखानि तैः । योषितां—कामिनीनां करा—हस्ता एव कमलानि तैः । मुखान्येवेन्दवस्तैश्च कामिनां मनो जयति, रागिणां चित्तं वशीकरोतीत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वारोप्यमाणानां प-रपरत्रारोपविषयत्वात्पश्चाद्वलनया रशनारूपतेति द्रष्टव्यम् । त-थाऽपि नेदं तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथक् लक्षितम् । एतदुक्त-मित्यादीति ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपन्हुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्य-ते, सा तु अपन्हुतिः ।

ननु निषिध्येत्यस्य निषेधाभिधाने 'शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः' इत्यादावपन्हुतिर्न स्यादित्यत आह-उपमेयमसत्यं कृत्वेति । असत्यतां प्रतिपाद्य, तच्च शब्देनार्थतो वेति न कश्चिद्विशेषः । अत एव प्रदीपकारैर्व्याख्यातम्—प्रकृतमुपमेयं निषिध्यासत्यतया व्यवस्थाप्यान्यदप्रकृतमुपमानं यत्साध्यते—सत्यतया व्यवस्थाप्यते साऽपन्हुतिरिति । सा च शाब्दी चार्थी चेति द्विधा । तत्राद्या यथा—

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ४३० ॥

हे शैलतनये—पार्वति परिणतरुचः—परिपूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि अर्थाद्वक्षसि प्रागल्भ्यमवाप्तः—प्रकटीभूतोऽयं कलङ्को नैव विलसति, किन्त्वियं रजनिरमणी- निशाभिधा चन्द्रकामिनी, अमुष्य—चन्द्रस्य विगलत्—द्रवीभूतं यदमृतं तस्य स्यन्दः—स्रवणं तेन शिशिरे-शीतले उरसि—वक्षःस्थले रतिश्रान्ता—विपरीतसुरतखिन्ना सती गाढं शेते—निश्चेष्टं स्वपितीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता छन्दः । लक्षणमुक्तम् । अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । आर्थस्तु बह्वीभिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्र क्वचित्कपटार्थकशब्दोपादानाद्यथा—

इत्थं वा—

बत सखि कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
उपवनसहकारोद्भासि भृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥ ४३१ ॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः।

हे सखि प्रियाविरहेण कृशेऽस्थिचर्मात्रशेषेऽस्मिन् रागिलोके–मादृशे कामिजने स्मरस्य–कामस्य किमद्दूरमेतत्पश्य, तथा हि–अनेन स्मरेण उपवनेष्वारामेषु सहकारस्य पुष्पं सहकारं तेषु–ल्लासिनः–शोभमाना ये भृङ्गास्तेषां छलेन प्रतिविशिखं–बाणे बाणे कालकूटं–दुर्निवार्योत्कटविषमुद्दङ्कितमुपरि निहितमित्यर्थः। मालिनी छन्दः। 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात्। अत्रेत्यादि। अत्र छलशब्दबलान्न सभृङ्गाणि सहकाराणि–अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीयत इत्यर्थः।

एवं वा—

एव वेति। क्वचित्परिणामादिशब्दवशादित्यर्थः। यथा–

अमुष्मिंल्लावण्यामृतसरसि नून मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः॥४३७॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः।

एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या।

वेश्यादासी कञ्चित्समृद्धलम्पटं प्रति वेश्यां वर्णयति। हे रसिक मृगदृशः पृथुजघनभागे–पीने कटिपुरोभागे अमुष्मिन्–दृश्यमानप्रकर्षे लावण्यमेवामृतं तस्य सरसि–वराङ्गरूपतडागे शर्वेण महेश्वरेण प्लुष्टो–दग्धः स्मरः–कामदेवो नूनं निपतितः–तापशान्त्यै निश्चयेन निमग्नः। यत्कारणादङ्गाङ्गाराणां प्रशमस्य–निर्वाणतायाः पिशुना–सूचिकेयं धूमस्य शिखा नाभिकुहरे–

नाभिबिले रोमावलिवपुः परिणमति–रोमावल्याकारं दधाती-त्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्रेत्यादि। अत्र परिणमतीति शब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः, किन्तु धूमशिखेति प्रतीयते इत्यर्थः । एवमित्यादि । यथा–सप्तमोल्लासे 'इदन्ते केनोक्तं कथय कमलातङ्क' इत्यादौ इति भावः ।

श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः । उदाहरणम्—

एकार्थेत्यादि । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगत-फलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । यथा––

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः॥४३३॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

उदयं–पूर्वाचलं पक्षे सम्पद्वृद्धिमयते–प्राप्नोति, दिङ्मा-लिन्यम्, दिशां–दिश्यजनानामन्धकारवशात् मालिन्यं–स्वरूपा-वरणम्, पक्षे दारिद्र्यवशात्कुत्रेषत्वं निराकुरुतेतरामतिशयेन दूरी-करोति, निद्रामुद्रां–मनःसम्मीलनं पक्षे निरुत्साहत्वं निधनं नयति–विनाशयति, क्रियाः–गमनागमनादिकाः पक्षे सदाचार-विशेषाः प्रवर्त्तयति–कारयति। स्वैराचारोऽभिसरादिः पक्षे वेदा-नुल्लङ्घ्य स्वेच्छाचरणं तत्र यत्प्रवर्त्तनकर्तनमुच्छेदं रचयतितराम-तिशयेन सम्पादयति, बत बतेति हर्षातिशये, लसत्तेजसां–शोभमान रश्मीनां पक्षे लसत्तेजसो–मनागपि स्वावमाननाक्षमतायाः पुञ्जः–

समूहो विभाकरः-सूर्यः राज्याभिषेककाले पुरोहितादिभिस्तत्तुल्यत्वेन प्रतापरुद्रादिवत्सङ्केतितो नृपतिविशेषश्च विभाति-विशेषेण दीप्यते इत्यर्थः । हरिणी छन्दः । 'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ।

अत्राभिधाया इत्यादि । अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्त्तण्डश्चेत्युभयार्थकानि 'उदगमयत' इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् , संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणात् द्वयोरपि वाच्यत्वादिति भावः ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः ।

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा समासेन सङ्क्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः ।

प्रकृतार्थेत्यादि । अयमाशयः-परं-अप्रकृतं भेदकानि-विशेषणानि श्लिष्टानि-अनेकार्थानि, तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं समासोक्तिः-सङ्क्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणात् यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः, तस्य श्लेषत्वादिति ।

उदाहरणम्--

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण होज्जला दुब्बला णं सा ॥४३४॥

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥

इति संस्कृतम् । समरपतितं स्वामिनमवेक्ष्य वीरपत्न्या इयमुक्तिः । हे वीर यस्यास्तव बाहुस्पर्शं लब्ध्वा–त्वद्भुजसङ्गमवाप्य स कोऽप्यनिर्वचनीय उल्लासो–हर्षोत्फुल्लताऽभूत्, सा जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला, ननु प्रत्युत दुर्बला जातेत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अत्र केवलं विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य कान्तावाचकत्वमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति, विशेषणानां तु लहिऊणेत्यादिपदानामुभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । श्लिष्टत्वं चोपलक्षणम्, औपम्यगर्भादीनामपि सम्भवात् । यथा 'विलिखति कुचौ'इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः ।

अत्र नव्याः–परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम्, तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तत्रापि वैचित्र्याविशेषात्, अन्यत्रानन्तर्भावाच्च यथा–'सम्प्राप्ते सकलाङ्ग'इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतभृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्सङ्ग्रहात्, येनास्यभ्युदितेनेतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरमिति बोध्यम् ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ९७ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

यथाश्रुतमात्रेणासम्भवी वस्तुसम्बन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना, दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । तदेतदुक्तं निदर्शनं दृष्टान्तकरणमिति । सा च द्विधा । अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४३५ ॥

अत्र उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशव-र्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

अन्वयः स्पष्टः । अत्रेत्यादि । अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासम्बद्धार्थकतयोडुपेन सागरतरणवन्मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमसम्भावितमित्युपमायाः कल्पनमित्यर्थः । अत्र ललितालङ्कार इत्युक्तमप्पय्यदीक्षितादिभिस्तद्दूषितमस्माभिरलङ्कारसारोद्धारे । द्वितीया यथा—

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
वहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४३६ ॥

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

विततो—विस्तीर्णः ऊर्ध्वदेशगतो रश्मिः रज्जुरिवेत्युपमितसमासः, विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ—सूर्ये उदयति सति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमधाम्नि—चन्द्रेऽस्तं याति सति चायं गिरिः—रैवतकाचलो विलम्बि—विशेषेण लम्बमानं यत् घण्टाद्वयं तेन परिवारितः—शृङ्गारार्थं मध्ये कृतो यो वारणेन्द्रो—गजराजस्तस्य लीलां वहतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्रेत्यादि । अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासम्भवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामपूर्वामित्युपमायां पर्यवसानमित्यर्थः । एवं च पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाऽऽक्षेपक, इह तु पदार्थमात्रमिति

व्याख्यानमनादेयम्, अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । किन्तु लीलोद्वहनरूपवाक्यार्थस्यैवाक्षेपकत्वात्, तस्मात्पूर्वोदाहरणे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रसिद्धम्, इह तु वारणेन्द्रलीलारूपमुपमानं प्रसिद्धमित्येव भेद इति ।

एषा मालारूपापीत्युदाहरति—

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्ग
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४३७ ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

हे देव-राजन् यस्ते गुणान्-शौर्यादीन् गदितुं-वक्तुमुद्यममादधाति-उद्योगं करोति एष पुरुषो ध्रुवं-निश्चयेन दोर्भ्यां तरङ्गवतीभुजङ्ग-समुद्रं तितीर्षति-तर्त्तुमिच्छति । करे-पाणौ हरिणाङ्कबिम्बं-चन्द्रमादातुं-ग्रहीतुमिच्छति । मेरुं लिलङ्घयिषति-लङ्घयितुमिच्छति, अनन्तगुणस्त्वमसीति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तम् । इत्यादौ मालेत्यादि । अत्रैकस्य गुणगणनोद्यमस्य समुद्रतितीर्षादीनि बहूपमानानीति मालेत्यर्थः ।

अपरनिदर्शनां लक्षयति—

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव हि साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निदर्शना ।

क्रिययैवेत्यादि । अयमर्थः—यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते साऽपरा निदर्शनेति ।

यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥४३८॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सम्बन्धः ख्याप्यते ।

यो लघुरल्पबुद्धिरणुपरिमाणश्च स उन्नतं पदमुत्कृष्टां सम्पदमूर्ध्वस्थानं च प्राप्य हेलयैव तादृशकारणाऽभावेऽपि लघुस्वभावेनैव पतेत्–सम्पत्तिध्वंसमधःसंयोगं च गच्छेत् इति ध्रुवं–निश्चितम्। तथा हि–पृषत्कणः–जलबिन्दुलेश इति सम्यक्, दृषत्कणः–पाषाणरेण्ववयवः शैलशेखरगतः-पर्वतशिखरारूढः सन् चारुमारुतधुतो–मृदुवायुचालितोऽधःपततीत्यर्थः । स्पष्टम् । रथोद्धता छन्दः । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ।

अत्र पातक्रिययेत्यादि । अयमर्थः–अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य, लाघवेसत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा सम्बन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथाच लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्वमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ ९८ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

अप्रस्तुतस्याप्रकृतस्य प्रशंसा-वर्णना सा वर्णना प्रस्तुताश्रया-प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुश्चेत्तदा सैव–अप्रस्तुतप्रशंसैव नामालङ्कार इत्यर्थः । एतच्चालङ्कारत्ववीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेत्यादि । तथा च अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा, प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्यैवेति पञ्चधा ॥ ९९ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

सेत्यनुवर्त्तते, कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति । सा पञ्चधेत्यर्थः । तदेतदुक्तं श्रीवाग्देवतावतारैः—तदन्यस्य कारणादेरिति । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ४३९॥

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

प्रस्थानान्निवृत्तः किमिति मित्रेण पृष्टो यियासुर्गमननिवृत्तिहेतुं स्वप्रियावृत्तान्तं वर्णयति—अयमर्थः—हे सुन्दरि याता—देशान्तरं गताः किं पुनर्न मिलन्ति, किन्तु मिलन्त्येवागत्य भूयः । त्वया मत्कृते—मदर्थं चिन्ता नो कार्या—आधिर्न विधेया, नितरां कृशाऽसि—अत्यन्तं क्षीणासि एवमुक्तप्रकारेण हे मित्र सबाष्पे मयि कथयति सति, अतिकार्श्यदर्शनादनिष्टशङ्कया बाष्पोद्गम इति भावः । तया—प्रेयस्या लज्जया मन्थरा—सङ्कुचिता तारकाऽक्षिकनीनिका यस्य तादृशेन । गमनानिच्छा प्रियेण ज्ञातेति लज्जाहेतुः । निपतद्विगलदेव पीतमश्रु येन । अश्रुपतनममङ्गलमिति भियेति भावः । तादृशेन चक्षुषा मां दृष्ट्वा हसितेन, प्रियायाः जीविते सति वैदेशिकानां मिलनं सम्भवति, अहं तु प्रियवियोगे कथमपि न जीविष्यामीति ज्ञात्वाऽपि एवं प्रतारयतीति हास्यमिति भावः । भाविमरणोत्साहः सूचितः, अन्यथा हसितासम्भवादिति । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

अत्रेत्यादि। अत्र 'प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम्, किं शब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्ताव इति भावः। कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥४४०॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः—इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्।

छन्दः पूर्वोक्तमेव। अयमर्थः—हे राजन् तवारिभवने—त्व दागमनभिया शून्यीकृते प्रतिनृपतिमन्दिरेऽध्वगैः—पान्थैः पञ्ज-रान्मुक्तो राजशुकः शून्यवलभौ—निर्जनगृहविशेषे चित्रस्थान् रा-जादीनवलोक्य इत्थमेकैकमेकमेकं प्रत्याभाषते—कथयति, इत्थं कथमित्याकाङ्क्षायामाह—हे राजन् राजसुता मां न पाठयति, दे-व्यो—राज्ञ्योऽपि तूष्णीं स्थिताः न किमपि वदन्ति, हे कुब्जे मां भोजय हे कुमार सचिवैर्भवद्वयस्यैरद्यापि किं न भुज्यते इति। अत्रेत्यादि। अत्र शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषण-विशेषरूपं कार्यमुक्तमित्यर्थः। सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा-

एतत्तस्य मुखात्कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा॥४४१

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः।

स जडो—मूर्खः कमलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं—जलवि-

न्दुं मुक्तामणिरित्यमंस्त–मौक्तिकमित्युक्तवान्। किञ्च तस्य मूर्खादेर्न कियत्। अस्मादप्यन्यच्छृणु, शनैरादीयमाने–मौक्तिकबुद्ध्या यत्नेन मन्दं गृह्यमाणे अर्थात्तस्मिन्वारिकणे अङ्गुल्यग्रयोर्लध्वी या क्रिया–स्पर्शरूपा तया प्रविलायिनि–अङ्गुलावेव लीयमाने सति मम मुक्तामणिः कुत्रोड्डीय गत इति शुचा–दुःखेनान्तः न निद्राति नेत्रनिमीलनेऽपि निद्रां न त्यजतीत्यर्थः। छन्दः पूर्वोक्तमेव।

अत्रेत्यादि। अत्र जडानामस्थाने एव ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य ममत्वविशेषोऽभिहित इत्यर्थः विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा--

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः॥४४२॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम्।

वृत्तिः स्फुटैव।

यः पुरुषो वैरप्रतियातनेन–वैरशोधनेन सुहृद्वधूनां–मित्रस्त्रीणां बाष्पजलप्रमार्जनमश्रुप्रोञ्छनं करोति, स एव पूज्यः स एव पुमान्पुरुषः स एव नीतिमान्–नयज्ञः, तस्यैव सुष्ठु जीवितम्, स एव श्रियः भाजनं–लक्ष्म्याः पात्रमित्यर्थः। शुद्धविराट् छन्दः। इदमेव वंशस्थम्। लक्षणमुक्तं प्राक्।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः–श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात्–तुल्यस्य ह्या-

क्षेपे हेतुः। क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्ये प्रस्तुत इत्यादि। अयमर्थः—तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणामात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वादिति। तत्राद्यो यथा—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ४४३ ॥

पुंस्त्वं—पुंल्लिङ्गः पुरुषकारः शौर्यादिश्च तस्मादपि प्रविचलेत्—पुंस्त्वहानिः स्यात् यदि अधोऽपि यायात्—पातालमपि गच्छेत् पक्षे निकृष्टपदमपि प्राप्नुयात्, यदि प्रणयने—याचने न महानपि—महानपि न स्यात्, स्वल्पतनुः स्यादिति यावत्, पक्षे महत्त्वरहितः स्यात्, तदपि—तथापि विश्वमभ्युद्धरेत्—उद्धरणं विपद्विनाशनम् संसारोपकारं कुर्यात् इतीदृशीयं दिक्प्रकारः केनापि पुरुषोत्तमेन—विष्णुना सत्पुरुषेण च प्रकटिता प्रकाशितेत्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः। अत्र विष्णुपक्षे मोहिनीरूपतया पुंस्त्वहानावपि व्युद्धरणेन विश्वरक्षा, वलितः प्रार्थने वामनत्वप्राप्त्याऽल्पतनुत्वेऽपि विश्वरक्षेति बोध्यम्। अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः। न च श्लेष एवायं, 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणैवोपस्थितेः, श्लेषसत्त्वेऽपि अप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थितत्वैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्। द्वितीयो यथा—

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्त्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मनाक्
अस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । हे चन्द्र अभ्युदितेन येन रविणा त्वं क्लान्तिं गमितः—निस्तेजस्कतां प्रापितः तत्र—तस्मिन् रवौ ते-तव प्रतिकर्त्तुमेव युज्यते न पुनः—प्रत्युत तस्यैव पादग्रहः—किरणादानं पक्षे पादपतनं युक्तम् । क्षीणेन—कलाहीनेन पक्षे निर्धनेन निर्बलेन वा एतदनुष्ठितं—पादग्रहणमङ्गीकृतं यदि ततः किं मनागपि न लज्जसे—कुतः स्वल्पामपि व्रीडां न यासि । अस्त्वेवम् । किं लज्जया स्वकार्यं साधयामीति चेत् जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे । अयमाशयः—सूर्यस्पर्धया यद्व्योम्न्याकाशे सगर्वमुदेषि तेन किं प्रतापनिधेः साम्यं भवति, किन्तु भवतो जडधामतैव—शीतलप्रभवत्त्वमेव सर्वानुभवसिद्धम् । पक्षे उच्चैरवस्थानेऽपि मूर्खत्वास्पदत्वमेव सर्वसिद्धमिति । इदमवधेयम् । केनचिद्बलवता पराभूतस्तमुपजीव्यात्मानं धन्यं मन्यमानः पुमान् प्रकृतः, चन्द्रस्त्वप्रकृत इति । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपदं न श्लिष्टम् । तृतीयः प्रकारो यथा—

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ४४५ ॥

वसन्ततिलका छन्दः । अनेन दुरर्णवेन—लवणसागरेण परितः सरितां मुखेभ्यो—नदीसङ्गमस्थानेभ्यो वारि—जलमादाय—गृहीत्वा किं तावदर्जितम् न किमपीत्यर्थः । तथा हि-

क्षारीकृतं—मिष्टमपि कटु कृतम्, वडवादहने-वाडवाग्नौ हुतं च, पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च वृथा नाशितमित्यर्थः।

अत्र सर्वतः परेभ्यो धनमाकृष्यासद्व्ययं कुर्वाणे पुंसि प्रकृतेऽप्रकृतस्याब्धेः कथनम्, तत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः।

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपणैव भवति। यथा-

इयं च क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपेण, क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण, क्वचिदंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्यामिति त्रिधा। तत्राद्या यथा—

अब्धेरर्णःस्थगितभवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः॥४४८॥

अर्णो—जलं तेन स्थगिता—निश्चला भवनाभोगो—गृहपरिपूर्णता पातालात्मिका कुक्षिरुदरदरी च यस्य तादृशस्याब्धेः—समुद्रस्य लङ्घनेऽपि बहवः पोतः उपायः—साधनं येषां ते पोतोपायाः—सांयात्रिकाः क्रमन्ते—प्रचरन्ति, आहो—यदि दैवात्कथमपि एषः सागरो रिक्तः स्यात्तदानीमस्यावटः-खातस्तस्यैव गम्भीरभागः कुहरं पातालमिति यावत्, तस्यालोकने—दर्शनेऽपि कः कल्पः-समर्थः स्यात् न कोपीत्यर्थः। मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अत्र प्रभुः सम्पदि सुखसेव्यो विपदि कष्टसेव्य इति प्रभुवृत्तान्तः प्रकृतोऽप्रकृताब्धिवृत्तान्तेन सादृश्यमात्रादाक्षिप्यते। तत्रापुरुषेऽन्यावप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति न प्रतीयमानार्थाध्यारोप इति द्रष्टव्यम्।

क्वचिदध्यारोपेणैव । यथा—

द्वितीया यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायाऽपि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे॥४४७॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक् । कश्चिद् वृक्षविशेषं पृच्छति । कस्त्वं भोः, कथयामि दैवहतकं—दुर्भाग्यं शाखोटकं—भूतावासं मां विद्धि—जानीहीत्युत्तरम् । कस्मादिदं कथ्यते—कस्माद्धेतोरेवं वदसीति पुनस्तदुक्तिः । वामेन वटः—अत्र प्रदेशे मार्गाद्वामभागेनोपलक्ष्यमाणे वटवृक्षोऽस्ति तमध्वगजनः—सर्वोऽपि पथिकलोकः सर्वात्मना—गाढानुरागेण सेवते—तदधो विश्राम्यति, मार्गस्थितस्यापि मे—मम छायाऽपि परोपकारकरणे न—परोपकाराय न भवतीत्युत्तरम् । अत्र वाच्यशाखोटके सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोपः ।

क्वचिदंशेऽप्यध्यारोपेण । यथा—

तृतीया यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरादिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं निश्चितवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽप्यसौ
अन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एषः ग्रहः ।४४८।

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

छन्दः पूर्वोक्तमेव । हे भ्रमर सोऽपूर्वो—नवीनो रसनाविपर्ययविधिर्विपरीताभिधानं गालिप्रदानादिकं विपरीताग्रत्वं च ।

अग्निशापात्कारिणां जिह्वापरिवृत्तिरिति पुराणप्रसिद्धम् । तत्कर्णयोश्चापलं-परवचनप्रतार्यत्वं परापवादरसिकत्वमिति यावत्, अनवरतकर्णचालनं च. मदेनैश्वर्यादिगर्वेण विस्मृता स्वपरयोर्दिक्-मार्गो यया तादृशी सा-विलक्षणा दृष्टिः । किं भूयसोक्तेन वा-अथवा बहुजल्पनेन किम्, सर्वं त्वं निश्चितवानसि-सर्वमपि तच्चेष्टितं निश्चयेन जानासि हे भ्रातः अन्तः शून्यकरो-निर्धनहस्तः अस्थिमांसादिशून्यमध्यशुण्डादण्डश्च असौ-वारणो-आपन्नसेवकनिवारकः गजश्च यद्यपि निषेव्यते-नितरामाग्रहेण सेव्यते क एष ग्रहः-कोऽयमाग्रह इत्यर्थः । निश्चितवानित्यत्र विस्मृतवानिति कल्पितः पाठः । विस्मृतस्य वारणामेवायामनौचित्याभावात् ।

अत्रेत्यादि । अयमर्थः—अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न च तद्धेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु भ्रमरस्यानासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति ।

निगीर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य समेन यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १०० ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा ।

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

उपमानेत्यादि । अयमर्थः—प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं-द्रढीयसी बुद्धिः, सौसादृश्येन विषय-

निष्ठासाधारणधर्माभानमिति यावत्, सैका-प्रथमाऽतिशयोक्तिः । क्वचि'त्प्रकृतस्य परेण' यदि तु पाटस्तत्र परशब्दस्तूपमानवाची बोध्यः । यच्च तदेव वस्तु अन्यत्वेन-विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयेत सा द्वितीया । यच्च चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो-वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारितामतीतये सा चतुर्थी । तत्राद्या यथा—

कमलमनम्भसि कमले
च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगे-
त्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ४४८ ॥

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । प्रेयसीं दृष्ट्वा नायकस्तत्सखीं प्रति वदति । कमलमनम्भसि-जलाभावे पद्मम् । तत्र कमले च कुवलये-कुमुदद्वयम् तानि-त्रीण्यपि कनकलतिकायां-सुवर्णवल्ल्याम् सा च-कनकलतिका सुकुमारा-मृद्वङ्गी सुभगा-षड्गुणसम्पन्ना च इत्युत्पातपरम्परा-आश्चर्यमाला केयमित्यर्थः । अत्र मुखेत्यादिकं स्पष्टम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा । यथा-

द्वितीया यथा—

अण्णं लडहत्तणअं
अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो
रेह च्चिअ ण होई ॥ ४५० ॥

आर्या जघनाविपुला । लक्षणमुक्तं प्राक् । सुकुमारशब्दस्य

प्राकृते लडहादेशः ।

अन्यत्सौकुमार्यं अन्यैव च काऽपि वर्त्तनच्छाया ।

श्यामा सामान्यप्रजापतेः रेखैव च न भवति

इति संस्कृतम् । नायिकासखी नायकं प्रति वक्ति । अन्यदेवेदं श्यामाविषयकं सौकुमार्यम् अन्यैव काऽप्यनिर्वाच्या वर्तनस्य–शरीरस्य छाया–कान्तिः श्यामा–शीतोष्णकाले उष्णशीता षोडशवार्षिकीयं कान्ता सामान्यस्य-सर्वसाधारणस्य प्रजापतेर्ब्रह्मणः रेखा–निर्मितिरेव न भवतीत्यर्थः ।

इदमवधेयम्—प्रथमा भेदे ऽभेदाध्यवसायात्मिका । द्वितीयाऽभेदे भेदाध्यवसायात्मिकेति । किञ्च प्रकृतोदाहरणे स्वरूपान्यत्वेनान्यताध्यवसायः । क्वचित्तत्सम्बन्धिकारणाद्यन्यत्वेनान्यत्वाध्यवसायः । यथा–'तस्याःसखे नियतमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादिकारणमभून्मदनश्च वेधाः' इत्यादौ । न चैवम् 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिः' इत्यादावतिव्याप्तिः, निश्चयाभावात् । क्वचिद्विषयभेदेनान्यत्वाध्यवसायः । यथा—

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्

गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

अविदुषां विराट्—विशेषेण राजते इति विराट् । अत्रैक एव भगवांस्तेषां तेषां तत्तद्रूपेण नानात्वेन विदित इति विषयभेदेन योग्यतावशादभेदे भेदाध्यवसायः । न चात्र रूपकशङ्का, मल्लादिसम्बन्ध्यशन्यादेरप्रसिद्ध्या तत्त्वेन रूपणासम्भवात् , मल्लादिनिष्ठाशनित्वादिप्रकारकज्ञानस्वरूपाभिन्नवेदनाविषय इत्यर्थात्, षष्ठ्यर्थानां वेदनक्रियायामेवान्वयस्य विवक्षितत्वात् ।

घट इति ज्ञानमित्यादौ घटादिपदस्यैवात्राशनिरिसादेर्ज्ञानाकारकथनत्वात् इति पदस्य स्वरूपपरस्य क्रियाविशेषणत्वात्। न च भ्रान्तिमत्त्वापत्तिः, किञ्चिदंशे भ्रान्तित्वेन तदभावात्। उल्लेखस्यात्रैवान्तर्भावः। अत एवोल्लेखः खण्डितोऽस्माभिः कुवलयानन्दखण्डने।

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य) सा तृतीया। यथा--

तृतीयाऽतिशयोक्तिर्यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥४५१॥

राकायां-परिपूर्णचन्द्रायां पञ्चदश्यां अमृतांशोश्चन्द्रस्य वपुः-शरीरमकलङ्कं-कलङ्करहितं चेद्भवेत्। तदा तस्या-नायिकायाः मुखसाम्यं-चन्द्रसादृश्यमेव पराभवस्तिरस्कारस्तमवाप्नुयात्। निरूपमस्योपमानसम्भव एव तिरस्कार इति भावः।

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी। यथा--

चतुर्थी यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता॥४५२॥

मालतीमाधवनाटके माधवं प्रत्युक्तिः। हे रमणीवल्लभ-कामिनीकान्त कुसुमचापस्य-कन्दर्पस्य बाणेन मालत्याः हृदयमन्तःकरणमादौ-प्रथममधिष्ठितम्। लोचनविषयं-नेत्रगोचरतां भजता त्वया चरमं-पश्चादधिष्ठितमित्यर्थः।

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १०१ ॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात् शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा । यथा—

सामान्यमित्यादि । अयमर्थः—एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये—उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः अर्थाच्छब्दभेदेन; अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात्, सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो—वाक्यार्थस्योपमानत्वादिति । अत्र द्विः द्वये इत्यनेकोपलक्षके मालानुरोधात् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च । तत्राद्या यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥४५३॥

आर्या । लक्षणमुक्तम् । महिषीसख्याः राजानं प्रतीयमुक्तिः । हे राजन् देवीभावं गमिता—कृताभिषेकैषा—राज्ञी परिवारस्य—साधारणकलत्रस्य पदं—स्थानं कथं भजतु अनौचित्यादिति भावः । न खलु दैवतरूपाङ्कितम्—सुवर्णादिघटितोत्कृष्टदेवताप्रतिमारूपं रत्नं—श्रेष्ठं वस्तु परिभोगाय—भूषणाद्यर्थमुपादानाय योग्यं भवतीत्यर्थः । भजत्वित्यत्र भजतीति क्वचित्पाठः सोऽपि सङ्गत एव ।

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमिति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु 'कथं भजतु' इत्यनेन परिवारपदभजनस्यानौचित्यं प्रत्याय्यते, 'न खलु' इत्यनेन च परि-

भोगस्यैकस्यैवानौचित्यरूपसामान्यस्य शब्दभेदेन द्विरुपादानमित्युदाहरणत्वम् । नन्वत्र पूर्वस्मात्किमाधिक्यमिति चेत्, 'कथं भजतु' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थताप्रतीतेःस्फुटत्वमित्यवेहि । अन्यया यथा—

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं
यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः ।
प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ४५४ ॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या ।
एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

यदि अनलोऽग्निर्दहति, अत्राग्नेर्दाहकत्वे किमद्भुतं—किमाश्चर्यम् । यदि चाद्रिषु गौरवं किं ततः । तत्रापि नाश्चर्यम् । महोदधेरम्बु—जलं सदैव लवणं—क्षारमत्रापि नाश्चर्यम् । सतामविषादिता प्रकृतिरेव नाश्चर्यम् । उक्तानां तत्तद्धर्माणां स्वाभाविकत्वान्न किञ्चिदाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र किमद्भुतमि त्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि, सतामविषादित्वस्य वर्णनीयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एव रविभट्टाचार्यैर्व्याख्यातम्—अत्र प्रकृतिरेव सतामविषादितेत्युपमेयवाक्यम्, सतामविषादित्वस्योपमेयत्वात् । स्वाभाविकत्वं समानो धर्मः प्रकृतिपदेनोपात्तः, अनलदहनाद्रिगौरवमहोदधिलवणादीन्युपमानानीति तत्तद्वाक्यमुपमानवाक्यम् । 'किमद्भुतं' 'किं ततः' 'सदैव' इत्याद्युक्तिभिः स्वाभाविकत्वरूपसमानधर्मोपादानादेकत्रैव बहूपादानान्मालाप्रतिवस्तूपमात्वमिति ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १०२ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः ।

पुनर्ग्रहणं पूर्वतो भेदप्रतिपादनाय । एतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्माणाम् । सर्वेषामित्यनेन विकल्पपरिहारेण समुच्चयसूचनम् । प्रतिबिम्बनं–प्रतिबिम्बभावः । दृष्टोऽन्तो–निश्चय उपमानिर्वाहकोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । यत्र दृष्टान्तवाक्येन दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थनिश्चयस्य प्रामाण्यग्रहो भवति स दृष्टान्त इत्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावश्च विशेषणयोर्विशेष्ययोश्च सादृश्यनिर्देशे भवति, न त्वेकस्य । अत एवोक्तमप्पय्यदीक्षितैः–'वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभाव' इति । स चायं साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्यां द्विधा, तत्र साधर्म्येण यथा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥४५५॥

एष साधर्म्येण—

आर्या छन्दः। सख्याः नायकं प्रति वचनमिदम् । मनोभवज्वलितं–कन्दर्पतप्तं तस्या नायिकाया मनस्त्वयि दृष्ट एव निर्वाति–प्रसन्नं भवति, दृष्टान्तमाह–हिमांशोश्चन्द्रस्यालोके–दर्शने हि कुमुद्वत्याः कुसुमं–कुमुदं विकसतीत्यर्थः । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्बतैवेति प्रतिवस्तूपमातो भेदः । सामान्यविशेषभावाभावादर्थान्तरन्यासासक्तिरिति बोध्यम् ।

वैधर्म्येण तु—

वैधर्म्येण यथा—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः
करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगु-
र्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ४५६ ॥

वंशस्थं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् । हे राजन् । आहवे—सङ्ग्रामे साहसकर्मशर्मणः—सहसा मारणशीलस्य अत एव करं—पाणिं कृपाणान्तिकं—खड्गसमीपमानिनीषतः—आनेतुमिच्छतस्तव परेषां—शत्रूणां भटा—योद्धारो विशरारुतां—विशीर्णतां अगुः—उत्कटभयादेकैकं पलायमानतां प्रापुः । तत्र दृष्टान्तमाह—पांसवो—रजांसि हि—निश्चयेनावातेऽनिलाभावे स्थिरतां दधतीत्यर्थः । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालङ्कारत्वं द्रष्टव्यम् ।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १०३ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थात् उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् एकदेशस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात् दीपकम् । यथा—

वृत्तिरुपादानम् । व्याचष्टे—प्राकरणिकेति । अर्थादिति । साधारणधर्मोपादानेनौपम्य एव विश्रान्तेरिति भावः । क्रियादिरित्यादि । आदिशब्दाद्गुणपरिग्रहः । एकदेशस्थस्येति । प्रस्तुतैकसन्निकृष्टः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीपो रथ्यामिवेति दीपकसाम्यमिति भावः ।

एवं च सकलवाक्योपकारकत्वं दीपकसामान्यलक्षणं बोध्यम्। तथा च प्रकृताप्रकृतात्मनां धर्मस्य सकृद्वृत्तिरित्येकं दीपकम्। बह्वीषु क्रियासु कारकस्य सैव सकृद्वृत्तिरेवापरं दीपकमित्यर्थः। व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम्, एकदेशस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात्। कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम्। इतिशब्दः प्रकारे, तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थ इति। आद्यं यथा—

किवणाणं धणं णाआणँ फणमणी केशराइँ सीहाणम्।
कुलबालिआणँ त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम्॥४५७

कृपाणानां धनानि नागानां फणमणयः केसराः सिंहानाम्।
कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम्॥

इति संस्कृतम्। अमृतानामिति विशेष्यचतुष्टयेऽन्वेति। अमृतानां—जीवतां कृपणानां—लुब्धानां धनानि नागानां—सर्पाणां फणामणयः सिंहानां—केसरिणां केसराः—स्कन्धलोमानि कुलपालिकानां—कुलाङ्गनानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते न कथञ्चित् स्प्रष्टुं शक्यन्त इत्यर्थः। आर्येयं मुखविपुला। लक्षणन्तु—

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति॥

विपुला च चपलावन्मुखजघनभेदाभिन्ना भवति, प्रथमार्धे मुखविपुला उत्तरार्धे जघनविपुला। अत्र च्छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम्, प्रकृतत्वात् कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः, वर्णनीयत्वादिति भावः। अन्त्यं यथा—

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्।

यथा—

स्विद्यति कूणति वेल्लति
विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति
नवपरिणया वधूः शयने ॥ ४५८ ॥

गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । नवः परिणयो–विवाहो यस्यास्तादृशी नवोढा वधूर्नायिका शयने–भर्तृपल्यङ्के स्विद्यति–स्वेदमाप्नोति, कूणति–सङ्कुचति वेल्लति–वृत्तविवर्तनं करोति, विचलति–परिवृत्य शेते, 'विलयतीति' क्वचित्पाठः, विलीना भवतीत्यर्थः । निमिषति–आहार्यनिद्रया नेत्रे मुद्रयति । विलोकयति तिर्यक्—वक्रतया नेत्रत्रिभागेन मुखमवलोकयति, अन्तर्नन्दति, नवोढात्वेन बाह्यतो नानन्दप्रकाशः । अत एव चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बतीत्यर्थः । अत्र वधूरिति कर्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वपूर्ववस्तुनोत्तरोत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम् ।

इति वृत्तिः स्पष्टार्था ।

यथा—

उदाहरणम्—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरनघा कीर्त्या च लोकत्रयम् ४५९

'सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादिम्' इति द्वितीयपादपाठो दोषपरिहाराय कल्पितो बोध्यः। व्याख्यातमिदं सप्तमोल्लासे। मालोपमादीनां बहूपमानसम्बन्धान्नापरो विशेष इति न ते लक्षिताः। इदं पृथक् लक्षितम्। उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति बोध्यम्।

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव, अप्राकरणिकानामेव वा। क्रमेणोदाहरणम्—

नियतानामित्यादि। धर्म इत्यनन्तरं यदुपादीयते इति शेषः। सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं धर्मा भिन्ना, एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः। तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

पाण्डु क्षामं वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥४६०॥

व्याख्यातं सप्तमोल्लासे। अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः, न तूपमानरोगधर्मतयेति बोध्यम्। अप्राकरणिकानामेव यथा—

कुमुदकमलनीलनीरजालि-
र्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म
प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ४६१ ॥

तव दृशोस्त्वन्नेत्रयोः पुरोऽग्रे कुमुदकमलनीलनीरजानामालिः का, न मनागपि शोभते। किञ्च तवाननस्य पुरः अमृतं—पीयूषम्—अमृतरश्मिश्चन्द्रः अम्बुजन्म—पद्मं च एकपदे—युगपदेव

प्रतिहतं पराजितमित्यर्थः। पुष्पिताग्रा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेपः। उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम्।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्।

अन्यस्येत्यादि। अन्यस्य–उपमेयस्य व्यतिरेको–विशेषणातिरेक आधिक्यं स एव व्यतिरेक इत्यर्थः। क्वचित्तु यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वाऽऽधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम्। कथमन्यथा—

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽपि वर्धते सत्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु॥४६२॥

इत्यादिसङ्ग्रहः।

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्, अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम्।

अत्रोपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः, क्षैण्येऽपि पुनर्वृद्धिरित्याह। तन्न युक्तम्। अस्थैर्ये हि तस्योपमानता तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम्। तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचनमिति भावः।

व्याख्यातं च मधुमतीकारैः—क्षीण इत्यादि। न हि चन्द्रयौवनयोरुपमानोपमेयभावो विवक्षितः किन्तु चन्द्रक्षययौवनक्षययोः। तत्र पुनर्निवृत्त्या चन्द्रक्षयो हीयते, पुनरनिवृत्त्या यौवनक्षयः प्रकृष्यते इति वा व्याप्तिः। यद्यप्युपमानस्योपमेयाधिक्येऽप्युपमाप्रतीतौ नाधिकगुणत्वं विषयः। ए-

पश्च यत्रोपमानप्रकर्षोपमेयापकर्षहेत्वभिधानं तत्रापि व्यतिरेकाङ्गीकारे न दूषणम् । तथाऽपि वर्णनीयोपमेयस्य प्राधान्यात्तस्य प्रकृततया अप्रकृतस्योपमानस्य वैलक्षण्याभिधानेऽसम्बद्धार्थाभिधायकत्वं स्यात् । यदि तु द्वयोः साम्यमुपमेयाधिक्यं वा विधीयते तदोक्तदोषो न भवतीति तदुभयमलङ्कारः । तत्राद्ये उपमा द्वितीये व्यतिरेकः । यद्यप्युपमेयवैलक्षण्यप्रतीतौ सादृश्यप्रतीतिरेव नास्ति, तथाऽपि निषेध्यत्वेनैव सादृश्यप्रतीतेर्यथाकथञ्चित्तत्प्रतीतेरेव विवक्षितत्वादिति । विभजते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥१०५॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट सः ।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते, आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव, एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

व्यतिरेकस्य हेतुरित्यादि । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू, उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च । तयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयः प्रकाराः । प्रथमस्यैव—द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् , तदेवं चत्वारो भेदाः, ते च प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादीनां शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् । क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या, क्वचि-

दुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः। ते च प्रत्येकमश्लिष्टे शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः। तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥४६३॥

महाधृतेः—शौर्यातिशयेनाधिकधैर्यस्य अत एवासिमात्रसहायस्यास्य—वीरस्य प्रभूतानां—प्रबलानामरीणां पराभवे—पराजये अन्यतुच्छजनस्येव स्मयो न, अत्युत्कृष्टजयलाभेऽपि गर्वो न जायत इत्यर्थः।

उदाहरणगौरवेण ग्रन्थगौरवमाशङ्कमानोऽत्रैवानुक्तित्रयनिबन्धनं व्यतिरेकहेतुवाचकपदावापोद्वापाभ्यां कथयति।

अत्रैव, तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम्, एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम्। अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम्।

अत्रैव तुच्छेत्यादि। अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतू, इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यमित्याशयः। हेतुद्वयोपादाने एवार्थसाम्ये यथा—

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे।
नैवान्यत्तुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ४६४ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम्।

अत्रापि पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम्। हेत्वोरुक्तावे-

वाक्षिप्ते साम्ये यथा—

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया।
आननेनाकलङ्केन निन्दतीन्दुं कलङ्किनम्॥ ४६५॥

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहेणाक्षिप्तैवोपमा।

इयमनुभूयमानोत्कर्षा सुनयना—सुन्दराक्षी दासीकृता—निर्जिता तामरसानां—पद्मानां श्रीः—शोभा येन तादृशेनाकलङ्केन निर्दोषेणाननेन—मुखेन कलङ्किनमिन्दुं निन्दतीत्यर्थः।

अत्रेत्यादि। अत्र कलङ्कित्वाकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ। इवादीनां तुल्यादीनां वाऽभावादाक्षिप्तौपम्यम्। अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्। न चाक्षिप्तभेद उपमायां शङ्कनीयः, जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहारादिति भावः।

अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः॥४४६॥

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः श्लिष्टः, शाब्दमौपम्यम्।

स्पष्टम्। अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः, तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गुरत्वे च हेतू समुपात्तौ। इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम्। अत्रैव वाऽर्थे साम्ये यथा—

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः॥ ४६७॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः।

अखण्डं मण्डलं—राजचक्रं बिम्बं च, श्रीः—सम्पत् शोभा च, कला—चित्रादिकौशलं चन्द्रषोडशभागश्च। अखण्डमण्डलत्वकलावैकल्ये उत्कर्षनिकर्षहेतू। अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौप-

म्यम् । तथा चोत्कर्षकानुपादाने 'श्रीमानित्यादि' यथाश्रुतान्वये व्यतिरेकः स्पष्टः । अपकर्षकानुपादाने 'अखण्डमण्डलः श्रीमानेष पृथिवीपतिः जातु निशाकरवन्न, निशाकरः कदाचित्खण्डमण्डलोऽपि भवति इति भाव इति स्पष्ट एव व्यतिरेकः । उभयानुपादाने 'श्रीमानेष पृथवीपतिः जातु निशाकरवन्न, निशाकरः कदाचिन्निःश्रीकोऽपि भवति' इति भावात्स्पष्टो व्यतिरेकः । एवञ्च गोविन्दभट्टमहोपाध्यायैः काव्यप्रदीपे यदुक्तम्—'अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम्' इति । तदज्ञानविजृम्भितम् । अत एव वाग्देवतावतारोक्तिं बृहस्पतिरप्याक्षेप्तुं न शक्नोतीत्यसकृदावेदितमस्माभिः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । यथा—

अयमेव व्यतिरेको मालारूपो यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चापि दुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥४६८॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

आर्या छन्दः । विषमदृष्टिस्त्रिलोचनः सर्वाननुकम्पकश्च, वृषो-धर्मो गवाकृतिरसुरभेदश्च । करो-घटादौ राजग्राह्यो भागः रश्मिश्च, तापित-उद्वेजितो दाहं प्रापितश्च । भूर्लोकविशेषो भूमिस्थजनश्च । अन्वयः स्पष्ट एव ।

अत्रैकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानेभ्य आधिक्यवर्णनान्मालारूपता । अत विषमदृष्टित्वाद्यभावेन समदृष्टित्वमाक्षिप्यत इति निकर्षोत्कर्षहेतूपादानम् । न चात्र चातुर्विध्यं विवक्षितम्

तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥४६९॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्टः। यथा वा—

नित्योदितः—निरन्तरप्रकाशः प्रतापः—पराक्रमो यस्य तादृशेन भास्वता—देदीप्यमानेनानेन भूपेन त्रियामा—रात्रिस्तत्र मीलिता प्रभा यस्य तादृगेष भास्वान्सूर्यो विनिर्जित इत्यर्थः।

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टम्। पूर्वार्धोपात्तं हेतुद्वयम्। इवादेस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा। अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयम्। विनिर्जितजयत्यादिपदाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः सम्भवति। यथा—

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लासितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम्।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥४७०॥

अत्रैवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते। एवंजातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येपि भेदाः सम्भवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः।

स्वच्छात्मता—चिक्कणता सैव गुणस्तेन समुल्लासितं स्वच्छदर्पण इव प्रतिबिम्बितमिन्दुबिम्बं यत्र तथाविधं आननम्, पक्षे स्वच्छात्मतया गुणैः—सौन्दर्याह्लादकत्वोद्दीपकत्वरूपैः सम्यगुल्लासितेन्दुबिम्बमिवेति, तादृशं बिम्बं—पक्वं कुन्दुरूफल तस्य प्रभां बिभर्तीति तादृशम्। अकृत्रिमहृद्यः—स्वभावेन हृदयङ्गमो गन्धो यत्र तथाविधं मधु, यत्र—वसन्ते रजनीषु अतीव—आतृप्ति। पिब-

तां यूनां—तरुणानां तृष्णां जहार, अङ्गनानां—नायिकानामानन्तु तृष्णां न जहार । अधरपाने तृष्णैव स्थितेति भावः । वसन्ततिलका छन्दः । अत्रेवेत्यादि वृत्तिः स्पष्टा । एवमित्यादि । श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः सम्भवन्ति तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्या इत्यर्थः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥१०६॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः, स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वादवचनार्हस्य वचनार्हस्य वा यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो—निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वम्, उक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति ।

तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—

ए एहि किंपि कीएवि कएण
णिक्किव भणामि अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी
मरउ ण भणिस्सम् ॥ ४७१ ॥

विपुलाऽऽर्या । लक्षणमुक्तं प्राक् । 'ए' इति सामर्षसम्बोधनम् ।

ए एहि किमपि कस्या अपि कृते
निष्कृप भणामि अलमथवा ।

अविचारितकार्यारम्भकारिणी
म्रियतां न भणिष्यामि।

इति संस्कृतं स्पष्टम्। अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः। उक्तविषयो यथा—

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम
चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः।
कर्पूरं कदली मृणालवलया-
न्यम्भोजिनीपल्लवाः॥

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता
तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त
किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे॥ ४७२॥

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। शीतांशुकान्तस्य—चन्द्रमसो द्रवः—स्यन्दः। अन्तर्मानसं—मानसाभ्यन्तरे, स्पष्टमन्यत्।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना यथा—

वैयाकरणाः क्रियाया एव हेतुतां स्वीकुर्वन्ति, तन्मतेन व्याकरोति। हेतुरूपेति। अन्यथा धात्वर्थरूपक्रियातिषेधस्याकिञ्चित्करत्वेनासङ्गतिः स्यात्। व्याख्यातं च मधुमतीकारैः—क्रियापदं हेतुपरम्, यत्तु क्रियापदं कारकव्यापारपरं तदपि भङ्ग्या हेतुपर्यवसन्नमिति। एवं च कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना। न च विरोधः, स्वाभाविकत्वस्य कार-

णान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त
रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभि-
रलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ४७३ ॥

गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तम् । विरहिणीवर्णनमिदम् । सा—विरहविकला कुसुमितलताभिरप्यहता रुजमधत्त, कठोरताडनेन पीडोत्पत्तिः सम्भवति सा तु कोमलतरकुसुमितलतयाऽप्यहता प्रसिद्धकारणं विनैव पीडिताऽभूत्, विरहवशादिति भावः। एवं वृश्चिकादिदंशने परावृत्य पलायते, सा तु अलिकुलैर्गन्धग्राहक-मिलिन्दैरप्यदष्टा परिवर्तते स्म—रमणीयस्थानात्पलायते स्म। तथा महदालोडने जन्तुः घूर्णते, सा तु नलिनीयुक्ताभिर्लहरी-भिर्ललितमृदुलतरङ्गैरपि अलोलिता सती अघूर्णत भ्रमिमत्रापेत्यर्थः।

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषो-क्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमि-त्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

अखण्डेषु-मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधा-भावः । सा च त्रिधा । अनुक्तनिमित्ता । उक्तनिमित्ता । अ-चिन्त्यनिमित्ता च । तदेतदुक्तं मिलितेष्वपीत्यादिना । त-त्राद्या यथा—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥

द्युरत्नं-सूर्यः । भुजङ्गः-उपपतिः । स्पष्टमन्यत् । अत्रातुरा-

गातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥४७५॥

स्पष्टम् ।

अत्र कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपीति भास्करः । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थः । ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य सम्प्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥

इत्यादिनैषधदर्शनादिति काव्यप्रदीपकाराः । तद्भ्रान्तिविलसितम् । तथाहि—कर्पूर इवेषद्दग्धोऽपि शक्तिमानिति विवक्षायामन्यस्यापीषद्दग्धस्य शक्तिमत्त्वसम्भावनया विशेषोक्तिर्भज्येत । तस्मान्निःशेषदाहे कर्पूरः उपमानम् । यथा कर्पूरदाहे भस्माऽपि नावशिष्यते, तथा निःशेषं दग्धोऽपि जने जने यः शक्तिमानित्यर्थः । एवञ्च शक्तिध्वंसे निःशेषदाहस्य नियतकारणत्वाद्विशेषोक्तिरुपपद्यते इति सहृदयैराकलनीयम् । अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥ ४७६ ॥

स्पष्टम् । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् ।

यथासङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥१९८॥

यथासङ्ख्यं नामालङ्कारः । क्रमेण प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेनेति रीत्या समन्वय इत्यर्थः ।

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ४७७ ॥

स्पष्टम् । वसन्ततिलका छन्दः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥१०९॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

साधर्म्येणेत्यादि । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनं हेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥४७८॥

स्पष्टम् । आर्या छन्दः । सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥ ४७९ ॥

सुसितवसनेत्यादि । व्याख्यातमिदम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥४८०॥

किणः—प्ररूढव्रणग्रन्थिः । धूःस्पर्शमात्रेण यः स्वयमेव पतति स गौर्गलिनामा वृषभः । स्पष्टमन्यत् । अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा
यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं
जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥ ४८१ ॥

ईदृशं—मित्रव्यसनरूपम् । स्फुटमन्यत् ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोध इत्यर्थः ।

वस्त्वित्यादि । विजभते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभि ॥११०॥
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यैरिति । जातिगुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति । गुणक्रियाद्रव्यैः । द्वाभ्यामिति । क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः सम्भवत्येव, तथाऽपि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद् गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्या-

मित्यपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः–जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा गुण-निरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपीति । जातिरनुवृत्ति-प्रत्ययहेतुसामान्यम्, द्रव्यादित्रयवृत्ति, नित्यम्, एकमनेका-नुगतम् । तच्च द्विविधम् । परमपरं च । तत्र परं सत्ता, बहुवि-षयत्वात् । सा चानुवृत्तिमात्रहेतुत्वात्सामान्यमात्रम्, अपरं द्रव्यत्वादि, अल्पविषयत्वात्, तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामा-न्यविशेषः । गुणत्वं सामान्यं वा न समवायिकारणम्, अस्पन्दा-त्मा गुणः, स च रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग-विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न-धर्माधर्मसंस्कारभेदाच्चतुर्विंशतिधा । द्रव्याश्रित एव । क्रिया, चलनात्मकं कर्म । गुणवद्द्रव्यमात्रवृत्ति, अविभुद्रव्यपरिमाणेन मूर्त्तत्वापरनाम्ना सहैकार्थसमवेतम् । विभागद्वारा पूर्वसंयोगनाशे सत्युत्तरसंयोगहेतु च । तच्च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारण-गमनभेदात् भिद्यते । समवायिकारणं गुणाश्रयो वा द्रव्यम् । तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदान्नवधा भिद्यत इति नैयायिकाः । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलय-
मृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या
विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ४८२ ॥

गीतिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । पविर्वज्रम् । स्पष्टमन्यत् । अत्र नालनात्व–किसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ।

जातेर्गुणेन यथा—

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो
मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वम्भराऽप्यतिलघु
नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ४८३ ॥

स्पष्टम् । आर्या । लक्षणमुक्तम् । अत्र विश्वम्भराऽप्यतिलघुरित्यनेन साहचर्यादनुन्नत्यचलागम्भीरपदेषु नञ् अल्पार्थकः॥ न त्वभावार्थकः, अन्यथा गुणविरोधोदाहरणविरोधापत्तेरिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यप्रभृतयः प्राहुः । वस्तुतस्तु नञ् अभावार्थक एव, अनुन्नतिरुच्चत्वाभावः, अचलः वेगशून्यः, अबल इति पाठे बलशून्यः, अगम्भीराः-गाम्भीर्यशून्या इत्यर्थः । "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति वदतः भाष्यकारस्य मते जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव गुणत्वाङ्गीकारादिदमुदाहृतम् । तथा च गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः । वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः । विश्वम्भरेति तु न जात्युदाहरणमिति बोध्यम् । जातेः क्रियया यथा—

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां सङ्गरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥४८४॥

हे भूपते धाराधरः-खड्गस्तीक्ष्णो-दारुणोऽस्ति, सोऽपि खड्गः सङ्गरसङ्गे-सङ्ग्रामसम्बन्धे सक्तं मनो येषां ते तादृशास्तथाभूतानां येषां राज्ञां-प्रतिनृपाणां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां-गलमिलनप्रीतिमत्तां सम्प्राप्यानुरज्यते च, कमपि स्नेहं पराप्नोति च । तेषां-तादृशसहृदयानां त्वया-सर्वभूतानुकम्पकेन पांसूनां पटलैः

प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते, कण्ठं छित्वा सङ्ग्रामधूलिधूसराः क्रियन्ते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्, इति लक्षणात् ।

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः, लौहित्यचैक्कण्यार्थकत्वादविरोधः । एवमग्रेऽप्यविरोध ऊह्यः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम्, अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तथा हि-तीक्ष्णत्वं क्रूरत्वं तच्च क्रूरसंसर्गेण सरलेऽप्युत्पद्यते इति गुण एव, न जातिरिति जातिविरोधासम्भवादिति । जातेर्द्रव्येण यथा--

सृजति च जगदिदमवति च
संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो
जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ४८५ ॥

आर्या । स्पष्टम् । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा--

सततं मुसलासक्ताः
बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः
सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ४८६ ॥

गीतिश्छन्दः । हे नृपते, भवति-त्वयि दातरि विद्यमाने सति द्विजपत्नीनां-ब्राह्मणीनां सरोजसुकुमाराः कराः-पाणयो बहुतरगृहकर्मघटनया सततं मुसलासक्ताः सन्तः कठिना जाताः । त्वद्दत्तान्नसमृद्धिवशादिति भावः । अत्र कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्गुणयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा--

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति ॥४८७॥

आर्या । स्पष्टम् । अत्र पेशलत्वपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । गुणस्य द्रव्येण यथा—

क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ
यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः
स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ४८८ ॥

इन्द्रवज्रा छन्दः । उद्दामा-महत्यो याः दृषदः-शिलास्ताभिर्दृढो-निष्ठुरोऽसौ क्रौञ्चाद्रिः, यस्य मार्गणस्य-वाणस्यानर्गलोऽप्रतिहतः शातस्तीक्ष्णो यो पातस्तद्विषये नवाम्भोजदलाभिजातो-नूतनपद्मपत्रकोमलोऽभूत्स भार्गवः-परशुरामः सत्यमपूर्वसर्गः अलौकिकोऽवतार इत्यर्थः । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥४८९॥

व्याख्यातमिदम् । अत्र 'जडयति च तापं च कुरुते' इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियायाः द्रव्येण यथा—

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥४९०॥

शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । मुनिरगस्त्यः । स्फुटमन्यत् । अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना द्रव्येण विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरण-

त्वमुचितम्, तथाऽप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम्।

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

सम्मदमतङ्गजमदजल-
निस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात्।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि
शङ्करचूडापगाऽपि कालिन्दी॥ ४९५॥

स्पष्टम्। गीतिश्छन्दः। अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्॥ १११॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः। रूपं वर्णः संस्थानं च।

स्वयोरित्यादि। स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वं न तु श्रितत्वमात्रम्, अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः। रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते।

उदाहरणम्—

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः
आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटाः धूलिधूम्रा विधूय॥
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण

शयनादुत्थितस्तुरङ्गः पश्चादङ्घ्री प्रसार्य—पश्चिमपादप्रसरणं कृत्वा अतिविततं—विस्तीर्णं त्रिकं—पृष्ठवंशं द्राघयित्वा—दीर्घीकृत्य अङ्गमुच्चैरासज्य—शरीरं वक्रभावेनोच्चं कृत्वा आ—समन्ताद्भागेन भुग्नः कण्ठो यस्य तादृशः सन् मुखमुरसि आसज्येत्यस्यात्राप्यन्वयः, संयोज्य धूलिधूम्राः सटाः—स्कन्धलोमानि विधूय—विशेषेण कम्पयित्वा घासग्रासाभिलाषादनवरतं चलन्—चञ्चलः प्रोथस्य—मुखाग्रस्य तुण्डः—ओष्ठाग्रभागो यस्य तादृशो मन्दं शब्दायमानः—शनैः हेषां कुर्वाणः सन् खुरेणाग्रपादशफेन क्ष्मां—भूमिं

विलिखति बलेनोत्कर्षतीत्यर्थः। स्रग्धरा छन्दः। 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् । अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् ।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः। क्रमेणोदाहरणम्—

मुखे निन्दावगतौ यत् स्तुतौ पर्यवसानम्, स्तुतेर्वा मुखेऽवगमे निन्दायां पर्यवसानं तद्व्याजस्तुतिर्वाच्यमित्यर्थः। कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् । अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः॥४९३

हे राजन् त्वामन्तरेण—त्वां विना उपरोधवन्ध्यमनसां—निरनुरोधानां मौलिः—शिरोमणिः परोऽन्यो नास्ति, लज्जावर्जनं-निर्लज्जत्वं च रमामन्तरेण—लक्ष्मीं विनाऽन्यत्र न संदृश्यते इति मन्ये। हेतुमाह—यस्त्वं मुखशतैर्बहुमुखैरनेकोपायैरि ति यावत्, एत्य-प्राप्याश्रितायाः—सादरं स्थापितायाः श्रियः—लक्ष्म्यास्त्यागं-दानं तनुतेतरामतिशयेन विस्तारयसि, किञ्च त्यागकृतावमाननं प्राप्यापि यस्याः—रमाया स्त्वय्येवावस्थितिरित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तम्। अन्त्या यथा—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः॥४९४॥

छन्दः पूर्वोक्तमेव । हे हेलाजितबोधिसत्त्व, हेलयाऽनायासेन जिताः बोधिसत्त्वा-बौद्धा येन तथाविध, परमकारुणिकेतियावत्, बौद्धानां दयाशीलत्वादिति भावः । हे तोयधे-लवणाकर वचसां विस्तरैः किम्, परहिताधाने-परोपकारकरणे त्वत्सदृशः परो-द्वितीयो नास्ति, यद्यस्मात्कारणात्तृष्यत्पान्थजनानां-तृषार्त्ताध्वगानामुपकारघटनावैमुख्येन-हितासम्पादनेन पिपासितप्रतिकल्पेतियावत् लब्धं यद्यशस्तस्य यो भारो-महदाधिक्यं तस्य प्रोद्वहने-प्रकर्षेण निर्वाहणे मरोर्मरुदेशस्य साहाय्यकं करोषीत्यर्थः । अत्रापकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ११२ ॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः ।

एकार्थेत्यादि । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत् सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः 'चैत्रमैत्रौ गच्छत' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानमिति भावः ।

यथा—

सह दिअहणिसाहिँ दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलयेहिँ बाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥४९८॥

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवसनिशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

मालिनी छन्दः ।

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः
सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति ।

तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः
सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥

इति संस्कृतम् । सख्याः नायकं प्रत्युक्तिः । हे सुभग तव वियोगे उद्विग्नायाः—विमनस्कायास्तस्याः—प्रेयस्याः दिवसनिशादिभिः सह श्वासदण्डाः दीर्घाः जाताः, मणिवलयैः सह वांष्पधारा गलन्ति । तनुलतया—शरीरयष्ट्या सह जीविताशा च दुर्बला जातेत्यन्वयः । अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः । दिवसनिशादिभिस्तु सहार्थान्वयबलात् ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

क्वचिदित्यादि । सन् न—शोभनो न, नेतरः—नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिरिति भावः । तत्राशोभनत्वं यथा—

अरुचिर्निशया विना शशी
शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभव-
स्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ ४९६ ॥

स्पष्टम् । अपरवक्त्रं छन्दः । 'विषमे यदि सौ जगौ समे स्भरला गोऽपरवक्त्रमीरितम्' इति लक्षणात् । शोभनत्वं यथा—

मृगलोचनया विना विचित्र-
व्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं
सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥ ४९७ ॥

स्पष्टम् । मालभारिणी छन्दः । 'विषमे ससजा गुरू अ-

नोजे सभरायश्च तु मालभारिणीयम्' इति लक्षणात् । अत्र मृग-लोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोः विचित्रव्यवहार प्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥११३॥

'परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

योऽर्थानां विनिमयः सा परिवृत्तिरित्यर्थः । पौनरुक्त्यं परि-हरति—परिवृत्तिरलङ्कार इति । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः परिवृत्तिरिति लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः, पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देश-दर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसन्देहः । समासमैरिति विभा-गः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन परकीयस्य कस्यचिदादा-नम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य, क्वचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा । क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिवि-धेयमित्यर्थः । समत्वासमत्वे चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्यामिति । तत्राद्यद्वयं यथा—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥४९८॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

शिखरिणी छन्दः । अध्वन्याः—पान्थाः । स्फुटमन्यत् । अत्र प्रथमार्धे लास्येन उपादेयतया समस्यामोदस्य, द्वितीयार्धे उपा-देयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामताद्दशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—

नानाविधप्रहरणैर्नृप सम्प्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

दृप्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ ४९९ ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

विसरः—समूहः । निर्गतो विप्रलम्भो—वियोगो यस्मात्ता-दृशः परिरम्भविधिः—स्वीकारो यस्यामिति वसुन्धराविशेषणम् । स्फुटमन्यत् । वसन्ततिलका छन्दः । 'उक्ता वसन्ततिलका त-भजा जगौ ग' इति लक्षणात् । अत्रोत्तमया वसुन्धरया न्यूनानां महाराणां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम् ।

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रा-योऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

भूताश्चेत्यादि । भूतभाविन इति द्वन्द्वो, न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूतभाविनो भावा यत् प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते—प्र-त्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम् । भावः—कवेरभिप्रायो निश्चया-दिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥५०० ॥

आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

स्पष्टम् । अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य, उत्तरार्धे भाविनो भूषणसम्भारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ ११४ ॥

हेत्वभिधानं वाक्यलिङ्गमित्यर्थः । अभिधानं च वाक्यार्थेन पदार्थेन वेति विभागः । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र वि-

वक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थ इति । ननु साभिप्रायपदार्थविन्यसनरूपात् परिकरात् काव्यलिङ्गस्य किं भेदकमिति चेत्, उच्यते । परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपकारकतां भजते । काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति ।

वाक्यार्थता यथा—

वाक्यार्थहेतुतामुदाहरति—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ५०१ ॥

हे पुरारे-त्रिपुरशत्रो पुरा जन्मनि-पूर्वजन्मनि प्रायः क्षणमपि भवन्तं न प्रणतवान्, क्वचिदपीति पाठे यत्र कुत्रापि वर्त्तमानं न प्रणतवान्-नमस्कारं न कृतवान्, इदं मया वपुःप्रादुर्भावात्-शरीरोत्पत्तिरूपलिङ्गादनुमितम् । सम्प्रति नमन् सन् मुक्तोऽहमतनुः-देहाभिमानरहित इत्यग्रेऽप्यनतिभाक् । मुक्तस्य पुनर्देहप्राप्त्यभावेनाग्रेऽपि प्रणामासम्भव इति भावः । हे महेश तदिदं भूतभविष्यानमनरूपमपराधद्वयं क्षन्तव्यमित्यर्थः । शिखरिणी छन्दः । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति लक्षणात् । अत्र 'पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान्' 'अग्रेऽप्यहमनतिभाक्' इत्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधद्वये हेतुः ।

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥५०२॥

प्रणयिनः-प्रियस्य सख्याः सलीलं परिहासरसेनाधिगतैः शिरीषपुष्पहननैः-कोमलतरकुसुमपातनैरपि यद्वपुर्नाम्यति तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः-शरं चालयतस्तव शिरसि-ते मूर्ध्नि एषः करालो भुजो-महाबाहुदण्डोऽकाण्डेऽकाले यमदण्ड इव पतत्वित्यर्थः । नर्कुटकं छन्दः । 'यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्' इति लक्षणात् ।

अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । शस्त्रमुपक्षिपत एतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । 'तत्र वपुषि वधायशस्त्रमुपक्षिपतः' इत्यस्यापि न वाक्यत्वम्, विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वेन न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति ।

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥५०३॥

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । हे भस्मोद्धूलन-धूल्यालेपन भवते भद्रमस्तु-तुभ्यं कल्याणमास्ताम् । रुद्राक्षमाले शुभमस्तु । गिरिसुताकान्तालयस्य महेश्वरमन्दिरस्यालङ्कृतिं-शोभाधायिकां सोपानपरम्परां हा-धिक् । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वादिति भावः । अद्याराधनतोषितेन विभु-

ना-शिवेन आत्माभिन्नेनेति भावः । युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि-भवत्सेवानन्दानुभवस्योच्छेदकारिणि मोक्षनामनि-अखण्डानन्दैकरसे महामोहे नानात्वज्ञानवर्जिते निधीयामहे । नेदानीं किञ्चिदभिलषितमुर्वरितमस्तीति भावः ।

अत्र महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । इह तु साक्षादेव हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः । उक्तोदाहरणेषु प्रकृतालङ्कारं योजयति । एष्वित्यादि । यद्यपि पूर्वापरजन्मनोरन्यजन्मनोरपराधो. न च तस्यैव तद्धेतुता सम्भवति, तथाऽप्यपराधद्वयेऽपराधद्वित्वे इत्यर्थः । तत्र पूर्वापरजन्मनि अनमनं हेतुर्भवत्येव, तद्गोचरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वात्, प्रयोजकसाधारणस्यैव हेतुत्वस्याभिधानादिति बोध्यम् ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् ।

वाच्यार्थस्य प्रतिपादनं शक्त्यैवेति भ्रमं निराकर्तुमाह-विनेत्यादि । यत्र शक्यार्थ एव प्रकारान्तरेण-व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः । वाच्यवाचकेत्यादि । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु वाच्य एवार्थो न विषय इति ततो भेद इति भावः ।

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ९४ ॥

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते, यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा, यतोऽभिन्नासंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

स्पष्टम्। अत्रैरावणेत्यादि। अत्रैक एवार्थः 'ऐरावणशक्रौ मदमानविमुक्तौ जातौ' इति व्यञ्जनया, च 'मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झिता' इत्यभिधया च प्रतिपाद्यते। तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्। न च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम्, यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते, प्रकारयोर्भेदात्। येन प्रकारेण शब्देन प्रतिपाद्यमानं व्यङ्ग्यं भवति तेन प्रकारेणोच्यत इत्यर्थः। एकरूपे एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत, कलय। यथा शुक्ले गवि चलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते, न पुनर्यथा, निर्विकल्पकविषयस्यैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते। भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकम्। भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकन्तु सविकल्पकमिति।

उदात्तं वस्तुनः सम्पत्।

सम्पत् समृद्धियोगः।

न तु तस्यैवातिशयः।

यथा—

उदाहरणम्—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः।

दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥५०५॥

स्पष्टम्, शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र विद्वद्भवनस्थमुक्तादिधनसमृद्धियोगः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥ ११५ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः । अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे ।

उपलक्षणमित्यादि । यदुपलक्षणमङ्गभावोऽर्थाद्वर्णनीये तदप्युदात्तमित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ५०६ ॥

न चात्र वीरो रसः, तस्येहाङ्गत्वात् ।

आर्या । स्पष्टम् । । अत्रैतादृशो महान् रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । न चेत्यादि । न ह्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वादिति भावः ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ ।

तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्यैकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र सम्भवन्ति, स समुच्चयः ।

इति वृत्तिः स्पष्टा । न च समाधावतिव्याप्तिः, तत्रातुल्यकक्षयोःकारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति भेदात् ।

उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥५०७॥

स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् ।

वृत्तिः स्पष्टा ।

एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथा हि—

अत्र कैश्चिदुक्तं त्रैविध्यं निराकरोति । एष एवेत्यादि । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे पर्यवस्यतीति यत्केनचित्ते पृथग्लक्षितास्तदयुक्तम् । तथा हि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥५०८॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

हरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अङ्कुशाः—सङ्कोचहेतवः । स्पष्टमन्यत् । कुलमेवातिसुभगं तदुपरि भद्रमूर्तित्वादिकमुपात्तमिति बोध्यम् । अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥५०९॥

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

स्पष्टम् । पृथ्वी छन्दः । ‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् । अत्रेत्यादि । शोभनाशोभनयोग इति । शोभनाशोभनात्मनामनेकेषां योग इत्यर्थः । शश्यादीनां सहजकाम्यत्वात् , धूसरत्वादीनां सहजनिन्द्यत्वात् तद्युक्तानां शोभनाशोभनात्मकता । तदुक्तम्—शशिनीति ।

यत्तु काव्यप्रदीपकारैरुक्तम्-अत्र सदसतोर्योगः, दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम्, पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसम्यक्त्वमितीति । तत्प्रामादिकम् । न खलु दूरस्थित्यादिविशेषणेन विरूपता प्रतिपाद्यते, किन्तु सत्यपि रमणीयत्वे विरहासहतया तदवस्थायामसम्यक्त्वम् । धूसरत्वादीनां वैरूप्यं शश्यादीनां रमणीयत्वं साहजिकमित्युक्तमेव । इदन्तु बोध्यम् । शशी दिवसधूसर इत्यादौ विशेष्यं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमित्यसत् । नृपाङ्गणगतः खल इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत् । विशेष्यं निन्द्यमित्यसत् । नैतावता विशिष्टेषु शल्येषु भेदोऽस्ति । तथा च दुर्जनस्य सत्त्वादित्याद्युक्तिः प्रदीपकाराणां प्रामादिकीति वाग्देवतावतारोक्तं तत्त्वमेवेति मन्तव्यम् । समुच्चयस्यैव लक्षणान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥११६॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च, गुणक्रियाः।क्रमेणोदाहरणम्—

गुणौ चेत्यादि । अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे सङ्ख्याविशेषस्याविवक्षणाद्विशेषविवक्षाविरहेण सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभाद्गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स

त्रिरूप इत्यर्थः। तत्र गुणयोर्यौगपद्ये यथा—

विदलितसकलारिकुलं तव
बलमिदमभवदाशु विमलं च।
प्रखलमुखानि नराधिप
मलिनानि च तानि जातानि ॥५१०॥

स्पष्टम्। आर्या छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः। क्रिययोर्यथा—

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपगतः सुदुःसहो मे।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥५११॥

स्पष्टम्। 'मालभारिणी छन्दः। 'विषमे ससजा गुरू अनोजे सभरायश्च तु मालभारिणीयम्' इति लक्षणात्। अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः। गुणक्रिययोर्यथा—

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्
सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥५१२॥

छन्दः पूर्वोक्तमेव। हे महीपतीन्द्र तव सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः अहितेषु—शत्रुषु कलुषं च—क्रूरतामुपगतं च तेषां—शत्रूणां वपुषि आपदां कटाक्षैः प्रस्फुटं पतितं चेत्यन्वयः। अत्र कलुषत्व पतनयोर्गुणक्रिययोः।

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्'—इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'—इत्यादेश्च दर्शनात् 'व्यधिकरणे'—इति, 'ए-

कस्मिन् देशे'-इति च न वाच्यम् ।

धुनोतीत्यादि । अयमाशयः—अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्ये एव समुच्चय इत्याह । तन्न युक्तम् । 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवायमित्याहुः । तदपि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'-इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि दर्शनादिति ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः ।

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः । क्रमेणोदाहरणम्—

एकमित्यादि । एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा स एकः पर्याय इत्यर्थः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय, वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय च, तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति बोध्यम् । प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ, न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे, वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः । एवं च स्वतःसम्भवित्वं कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं च कल्पयन्तो भ्रान्ताः । उदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ ५१३ ॥

वृषलक्ष्मणः—शम्भोः । स्फुटमन्यत् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किञ्चिदपि नोक्तम् ।

न केवलमिदं वास्तविके एकत्वे किन्त्वारोपितेऽपि । यथा—

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥५१४॥

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

स्पष्टम् । रागस्येत्यादि । अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया, हृदये तु स्नेहाद्यात्मकत्वेन भेदेऽपि श्लेषेणैकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअम्मेक्करसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥ ११५ ॥

आर्या छन्दः । 'यस्यां प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या' इति लक्षणात् ।

तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

इति संस्कृतम् । तेषां-दैत्यानाम् । श्रीसहोदररत्नं—कौस्तुभः । प्राकृते लिङ्गवचनानियमइत्येकस्यां मोहिन्यां प्रियाणामिति बहुवचनम् । स्पष्टमन्यत् । अत्र एकस्य हृदयस्यानेकत्र स्थितौ कुसुमबाणेनेति प्रयोजकनिर्देशः । श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतामित्याद्युदाहरणन्तु प्राक्षिप्तमिति बोध्यम् । पर्यायान्तरं लक्षयति—

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अनेकमित्यादि। अनेकमेकस्मिन् क्रमेण यद्भवति क्रियते वा सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववद्भवति करोत्यर्थौ बोध्यौ। तत्र भवत्यर्थे यथा—

मधुरिमरुचिरं वचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति।
अथ कथयति मोहहेतुमन्त-
र्गतमिव हालहलं विषं तदेव॥ ५१६॥

अहो—महदाश्चर्यं मधुरिमरुचिरं—माधुर्येण सुन्दरं खलानां वचो—दुर्जनवाक्यं प्रथमं पृथु—सम्पन्नममृतं व्यनक्ति, अथानन्तरं विचारदशायां तदेव वचः अन्तर्गतमुदरमाप्तं हालहलं विषमिव—उग्रगरलमिव मोहहेतुं कथयतीत्यर्थः। पुष्पिताग्रा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्।

अत्रैकस्मिन् खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः। करोत्यर्थे यथा—

तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं सङ्गीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं परां प्रापितः॥५१७॥

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः।

सुदाम्नो मन्दिराद्यैरनेकैः सम्बन्धे दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः। न चेयं परिवृत्तिः, हानोपादानयोरविवक्षितत्वात्।

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः॥ ११७॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साध-

नम्। धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य, साध्यत्वम्। यथा—

ननु पक्षसाध्यहेतुदृष्टाद्यनुमानम्, अत्र तु साध्यसाधनयोर्वचनमात्रं तदित्यत आह—पक्षधर्मेति। तथा च साध्यसाधनग्रहणादेव सर्वं सङ्गृहीतमित्यर्थः। त्रिरूप इति। पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वानीति त्रीणि। धर्मिणि—हेतुमतीत्यर्थः। अयोगव्यवच्छेद इति। हेतुमद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमित्यर्थः।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—पक्षे सम्बन्धः (पक्षधर्मता=पक्षवृत्तित्वम्) सपक्षवृत्तित्वं विपक्षावृत्तित्वं च रूपत्रयवान्हेतुः साधनम्। व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसम्बन्धपर्यवसन्नः साध्यम्। तदुभयवचनमनुमानालङ्कार इति। यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदाऽऽसां स्मरः॥५१७॥

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किञ्चिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम्।

एताः—पुरो दृश्यमानाः लहरीचलाचलदृशः—तरङ्गवदत्यन्तचञ्चलाक्ष्यः कामिन्यो, यत्र—यस्मिन्विषये तरुणविशेषे भ्रुवं व्यापारयन्ति—कटाक्षं कुर्वन्ति, तत्रैव—तस्मिन्नेव नायके अमी—अनुभूतप्रकर्षा मर्मस्पृशः—सर्वमर्मभिदो मार्गणाः कामबाणाः सन्ततं पतन्ति इति यत्, तद्धेतोः शासनधरो—योषिदाज्ञानुवर्ती अत एव क्रोधनस्तरुणमर्मभेदनोद्युक्तः अत एव चक्रीकृतः—कर्षणेन वर्तुलीकृतश्चापो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा अञ्चितशरेष्वनुसन्धी-

यमानशरेषु प्रेङ्खत्करोऽनवरतचलद्धस्तः स्मरः—कामः आसां सुन्दरीणामग्रत एव सत्यं—निश्चयेन सदा धावतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्, इति लक्षणात् ।

अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—एताः, चक्रीकृतचापसदापुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः, सन्ततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वादिति ।

साध्येत्यादि । नन्वत्र पूर्वं साधनवत् साध्यस्यापि वचनं सम्भवति । यथा—'मधु तिष्ठति वाचि योषिताम्' इत्यादि । तत्कथं सामान्यत एतदुक्तम्, न तु विशेषत इति चेत् । साध्यस्य पूर्वत्वे तादृशवैचित्र्याभावात् इति भावः ।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साकूतैः—साभिप्रायैः, उक्तिः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिताः
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥५१९॥

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः ।

धनुर्भृतः—धानुष्काः अस्य—सुयोधनस्य प्रियाण्यभिलषितानि । असुभिः समीहितुं वाञ्छन्ति—प्राणैरपि कर्तुमिच्छन्ति, किम्भूताः—महौजसः महान्त्योजांसि येषां तथाभूताः । एतेन परा-

नभिभवनीयत्वं व्यज्यते, मानधनाः, एतेन लज्जया युद्धादपलायनत्वम् । धनार्चिताः, एतेन परैर्भेदं प्रापयितुमशक्या ' इति । संयति लब्धकीर्तयः, एतेन कीर्तिभङ्गभीरुत्वम् । न संहताः परस्परं सापेक्षा न भवन्तीत्यर्थः । एतेन प्रत्येककार्यकारणसामर्थ्यम् । न भेदवृत्तयः, एतेन तदेकप्रयोजनापेक्षित्वं व्यज्यते । तेनायं रूढमूलो दुर्जय इति भावः । शुद्धविराट् छन्दः । 'जतौ जरौ शुद्धविराडिदं मतम्' इति लक्षणात् । परिकरणमुपस्करणम्, विशेषणव्यङ्ग्यार्थेन वाक्यार्थस्योपस्करणात्परिकर इत्युच्यते । न च वाच्यमपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावमात्रतया कुतोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि ह्यनुभवसिद्धं न तु दोषाभावत्वमात्रमिति सम्प्रदायः

वयन्त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽपि अलङ्कारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेः पुष्टार्थत्वस्यार्थसिद्धत्वाभावात् वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—'शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने' इत्यादाविति । विशेष्यस्यांशस्य साभिप्रायत्वे परिकराङ्कुरालङ्कारः स्वीकृतो जयदेवादिभिः । न चासौ प्रामादिकः । तत्रापि विशेषणांशस्यैव साभिप्रायत्वात्, निर्धर्मकस्य विशेष्यांशमात्रस्य स्वप्नेऽपि साभिप्रायत्वासम्भवात् । अत एव खण्डितोऽस्माभिः कुवलयानन्दखण्डने ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥११८॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपन्हूयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽप-

न्हुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् । उदाहरणम्—

उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथञ्चिद्व्यक्तम्, अथ केनापि छद्मना यदपन्हूयते सा व्याजोक्तिरित्यर्थः । न चैषेत्यादि । न चेयमपन्हुतिः, प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तत्स्वीकारात्, अत्र तु तदभावादित्यर्थः । न च प्रथमं गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादपन्हुतिभेद इति वाच्यम्, एवंविधेऽपि विषये साम्यसम्भवेऽपन्हुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवोपक्षेपः साऽपन्हुतिरिति चेत्, न, तत्रोभयत्राप्यपन्हुतेरेवोपगमात् । यदाहुः—'साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपन्हुतिः । अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपन्हुतिः ॥ इति । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्-
रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ५२०॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

शैलेन्द्रेण—हिमाद्रिणा प्रतिपाद्यमाना—दीयमाना गिरिजा—पार्वती तस्याः हस्तस्योपगूढः—परिरम्भणं तेनोल्लसदाविर्भवद्रोमाञ्चादि तेन विसंष्ठुलः—स्थगितो योऽखिलविधिव्यासङ्गः—सकलेतिकर्तव्यतारूपो व्यापारस्तद्भङ्गेनाकुलः—मद्रतिः प्रकटीभूतेति चकितः । अत एव शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैः सस्मि-

तं दृष्टः सन्, (रोमाञ्चादिसात्त्विकभावगोपनाय) हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोः-हिमवद्धस्तयोर्महच्छैत्यमित्यूचिवान् शिवो वः-युष्मानवत्वित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्र पुलकेत्यादि । पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैलेन्द्रशैत्यकारणकतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयत इति वृत्त्याशयं केचिद्वर्णयन्ति ।

वयन्तु-पार्वतीविषयकस्नेहस्य (रतिभावस्य) प्रच्छन्नतयाऽनुवर्तमानस्य तत्करस्पर्शजन्यरोमाञ्चकम्पाभ्यामुद्भिन्नस्य तद्रोमाञ्चादौ हिमालयकरस्पर्शजन्यत्वं प्रतिपादयता शिवेन पुनर्निगूहनादपलापितस्वरूपावेव पुलकवेपथू व्याजोक्तिं प्रयोजयत इति तदाशयं जानीमः ।

किञ्चित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा मता ॥११९॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसङ्ख्या । अत्र कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

प्रमाणान्तरेत्यादि । अयमाशयः-तादृक्-तुल्यं व्यपोहाय-व्यवच्छेदाय, किञ्चित्कथितं सत् स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसङ्ख्येति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पते इति चेत्, प्रमाणान्तरावगतस्यैव वस्तुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किञ्चित्प्रश्नपूर्वकम्, किञ्चिचातत्पू-

र्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे । तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति॥५२१॥

यदासक्त्या—येषु प्रीत्या । स्फुटमन्यत् । शिखरिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यव्यवच्छेद्यं यथा—

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ ५२२ ॥

स्पष्टम् । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं यथा—

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥५२३॥

स्पष्टम् । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अप्रश्नपूर्वके एव कथने व्यवच्छेद्यं वाच्यं यथा—

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्॥५२४

युवतिरेव कामास्त्रम् । स्पष्टमन्यत् । छन्दः पूर्वोक्तमेव ।
यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुना ।

तदा कारणमाला स्यात्।

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम्। उदाहरणम्—

उत्तरमित्यादि। यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः। तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः। उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः॥ ५२५॥

'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः'

इति हेत्वलङ्कारो न लक्षितः, आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात्।

अविरलकमलविकासः
सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः।
रम्योऽयमेति सम्प्रति
लोकोत्कण्ठाकरः कालः॥ ५२६॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः।

स्पष्टम्। वंशस्थं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक्। हेतुमतेत्यादि। अयमाशयः-नन्वत्र कार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलङ्कारोऽपि लक्षणार्हः, लक्षितश्चायं भट्टोद्भटेन— 'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः' इति। तत्किं न लक्षित इति चेत्। आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालङ्कारत्वस्यैवाभावात्। नन्वेवमविरलेत्यादौ प्राचां काव्यरूपताभिधानं विरुध्येत, अलङ्कारत्वाभावादिति चेत्। न, कोमलानु-

भासेनैव तत्सम्भवात् । तर्हि हेत्वलङ्कारो नास्त्येव, क एवमाह, कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ १२० ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम् ।

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योऽन्यनामा अलङ्कारः । उदाहरणम्—

अर्थयोरित्यादि । अयमाशयः—वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसम्भवी, तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसम्भवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावदजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्कार इति सारमिति । उदाहरणम्—

हंसाण सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥५२७॥

आर्या । लक्षणमुक्तम् ।

हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते अथ सरसां हंसैः ।
अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गरयन्ति ॥

इति संस्कृतम् । स्पष्टम् ।

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता मिथः श्रीसारतासम्पादनद्वारेण ।

इति वृत्तिः स्पष्टा ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥१२१॥

असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र प्रकल्प्यते तदेकं तावदुत्तरम्।

सूत्रे प्रश्नोत्तरपदं पूर्वापरवाक्यस्योपलक्षकमिति भावः।

उदाहरणम्—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीए।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्णा॥५२८

आर्या। लक्षणमुक्तं प्राक्।

वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयः।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे प्रतिवसति स्नुषा॥

इति संस्कृतम्। स्पष्टम्। एतस्यामासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीति व्यङ्ग्यम्।

अत्र—

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येनैताः प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनममुना वाक्येन समुन्नीयते।

इति वृत्तिः स्पष्टा।

न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य तादूप्यानुपपत्तेः, न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः, नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्—

न चैतदित्यादि। तादूप्यानुपपत्तेरिति, कारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुरिति।

हेतुर्द्विधा भवति । जनको ज्ञापकश्च । तत्रायं न जनको हेतुः किन्तु ज्ञापक एव । ननु तर्ह्यनुमानं स्यादित्याशङ्क्याह—नापीदमनुमानमिति । एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशात्, व्याप्तेरनिर्देशादित्यर्थः । अत एव जयरामपञ्चाननैर्व्याख्यातम् न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गमेव, उत्तरस्य प्रश्ने हेतुत्वाभावात्, उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चेत् । न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशे हि तत् । न चात्र तथेति । (तस्मादलङ्कारान्तरमेवोत्तरम्) प्रश्नादनन्तरमिति । तत्र वा सतीति प्रतीकार्थः । अनयोश्चेति, प्रश्नोत्तरयोरित्यर्थः ।

व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसम्भाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असम्भाव्यत्वन्तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्राम इति । उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥५२९॥

आर्या ।

का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥

इति संस्कृतं स्पष्टम् । अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते ।

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यमिह तु वाच्य एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विशेष इति।

दैवगत्यादीनां विषमत्वातिशयप्रतिपादन एव तात्पर्यादिति भावः।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥१२२॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ॥

कुतोऽपीत्याकारादिङ्गिताद्वा, सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणम्—

कुतोऽपीत्यादि। सहृदयैकवेद्य इति यावत् तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः। ततो यथा—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धै-
र्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ ५३० ॥

अत्राकृतिमवलोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम्, पुंसामेव कृपाणपाणिता योग्यत्वात्।

अयमर्थः—काऽपि—विदग्धा। वक्त्रात्स्यन्दिनः स्वेदस्य बिन्दूनां प्रबन्धैः अर्थान्नायिकामुखात्स्रुतगस्वेदततिभिः कण्ठे—गले कुङ्कुमं भिन्नं दृष्ट्वा तन्व्यास्तन्नायिकायाः पुंस्त्वमुपर्यारोहणं व्यञ्जयन्ती—सूचयन्ती वयस्या पाणौ—सखीहस्ते स्मित्वा—विहस्य खड्गलेखां लिलेख। अङ्गुल्यैव खड्गाकारैः रेखां चकारेति। शालिनी छन्दः। 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात्।

अत्राकृतिमित्यादि। अयम्भावः—विपरीतसुरतप्रसक्ता-

याः वक्त्रस्यन्दिस्वेदात् कण्ठस्थकुङ्कुमभेदः परं भवतीति कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं तीक्ष्णमतिवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खड्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम्। पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वादिति। चेष्टाविशेषः इङ्गितम्, तेन यथा—

यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हस्ते नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥५३१॥

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः।

विदग्धया-चतुरया कया चित्, नेत्रेऽर्पितः-एकस्मिन्नयने किञ्चिन्निमीलने कृतः आकूतोऽभिप्रायसूचको व्यापारविशेषो येन तादृशं विटमुपपतिं सङ्केतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापद्मं क्रीडाकमलं हस्ते निमीलितमपरहस्तेनाच्छादितमित्यर्थः। 'हस्ते' इत्यत्र ईषदिति पाठः। क्वचित् हसन्तीति पाठः, सोऽपि सङ्गत एव।

अत्रेत्यादि। अत्र नेत्रनिमीलनरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः सङ्केतकालाभिलाषः कामिन्या निशासूचकेन कमलसम्मीलनेन लीलया प्रकाशितः। केचित्तु अत्रेङ्गितस्य नेत्रोत्साहरूपतामाहुः।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः॥ १२३॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः। उदाहरणम्—

परः पर्यन्तेत्यादि। अयम्भावः-परावधिरिति। परः

पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वाऽत्यधिरूत्कर्षसीमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेरिति । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥५३२॥

सारमित्यस्य परत्राप्यन्वयः । स्फुटमन्यत् । आर्या छन्दः ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः १२४॥

अत्राऽत्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकम्, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया सम्प्रतिपादनं साऽसङ्गतिः, हेतुफलयोरग्निधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः सङ्गतेः परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् । तदेतदाह—

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्-

जस्सअ वणो तस्सेअ वेअणा
भणइ तं जणो अलिअम् ।
दन्तक्खअं कवोले
वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥५३३॥

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्, विरोधे तु

विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः, तथा चैव निदर्शितम् ।

आर्या ।

यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम् ।
दन्तक्षतं कपोले वध्वाः वेदना सपत्नीनाम् ॥

इति संस्कृतं स्पष्टम् । एषा चेत्यादि । अयमाशयः—नन्वत्र विरोधालङ्कार एव, हेतुफलयोर्वैयधिकरणस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं ह्यसङ्गतिः । न च सैव विरोधः किन्तु तद्बोधिका, वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालङ्कारोऽस्तु, न तु तद्बोधिकाऽसङ्गतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समानाधिकरण एव विरोधो विरोधालङ्कारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति, सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेषे एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्ते एव देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालङ्कारस्य चासङ्गत्यलङ्कारोऽपवादक इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालङ्कार इति । अत एव तथैवोदाहृतमिति । अत एव रविभट्टाचार्यप्रभृतिभिरपि व्याख्यानम्—एषा चेति । अत्र हेतुमाह—भिन्नेति । एवञ्च व्यधिकरणयोर्यत्रैकाधिकरण्येन विरोधप्रतिसन्धानं स विरोधाभासः । यत्र तु समानाधिकरणयोर्वैयधिकरण्येन विरोधप्रतिसन्धानं साऽसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं विषयभेदान्नोत्सर्गापवादभावः, विषयैक्ये एव तत्सम्भवादिति चेत्, न । विरोधाभासस्य हि विरोधसामान्यमेव विषयोऽसङ्गतेश्च कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतानिबन्धनो विरोधविशेषः । अत एव

विशेषविषयतया सामान्यविषयविरोधबाधः इति ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धं समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

साधनान्तरेत्यादि । इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥५३४॥

उदीर्णमुद्भूतम् । स्फुटमन्यत् ।

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥१२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

इदमनयोरित्यादि । योग्यता—आनुकूल्यम् । सम्भावितः सर्वसम्मतः तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालङ्कारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्यामित्यर्थः । तत्र प्रकर्षेण यथा—

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः सङ्गतं यत्तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥५३५॥

स्मरस्य दत्तपत्रः उत्कृष्टतरनायकतया कामपदे स्थापित इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । मन्दाक्रान्ता छन्दः । 'मन्दाक्रान्ता जल-

धिषडगैर्म्भौ नतौ तादू गुरू चेत्, इति लक्षणात् । निकर्षेण यथा-

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥५२६॥

स्पष्टम् । छन्दःपूर्वोक्तमेव ।

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ १२६॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः॥ १२७॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते (१) यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् (२) तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परं विरुद्धतां व्रजतः (३-४-) स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम् —

द्वयोरित्यादि । द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्काचिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते, स एको विषमः। यच्च कश्चित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टविषयमासादयेत्स द्वितीयः । यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतः तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताविपर्ययादित्यर्थः । तत्र प्रथमो यथा-

शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥५३०॥

कुकूलाग्निस्तुषानलः । कर्कशो–दुःसहः । स्पष्टमन्यत् ।
द्वितीयो यथा—

सिंहिकासुतसन्त्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ ५३८ ॥

सिंहिका–सिंहपत्नी राहुमाता च । स्पष्टमन्यत् । अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा–

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥५३९॥

स्पष्टम् । इन्द्रवज्रा छन्दः । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग' इति लक्षणात् । चतुर्थो यथा––

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥५४०॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम् —

स्पष्टम् । आर्या छन्दः । 'यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या' इति लक्षणात् । अत्रानन्दशरीरतापक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन सम्बन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैधर्म्ये यथा–

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥५४१॥

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

सागरशयस्य–विष्णोः। मदाविभ्रमेणालसकलयाऽसम्पूर्णया दृशा चक्षुःकोणमात्रेणेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। मञ्जुभाषिणी छन्दः। 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात्।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकन्तु तत्॥१२८॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अल्पाश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम। क्रमेणोदाहरणम्—

आश्रितमित्यादि। वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरल्पाश्रयो महीयान् स्यात्–महीयस्तया वर्ण्यते। महत्याश्रये विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालङ्कार इत्यर्थः तत्राद्यं यथा—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम्।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते॥ ५४२॥

स्पष्टम्।

अत्र आश्रयस्य भुवनत्रयस्य महत्तया वर्णनम्। द्वितीय यथा-

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकाशमासत।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः॥ ५४३॥

माघकाव्ये नारदागमने श्रीकृष्णस्य मुदावर्णनमिदम्। पद्यम्। शुद्धविराट् छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्राधेयभूताया मुदो महीयस्त्वं विवक्षितम्।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तस्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेन केनापि तदीयतिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं तदुच्यते प्रत्यनीकम्, प्रतिनिधितुल्यत्वात् । यथाऽनीकेऽभियोज्ये ऽशक्तेन तत्प्रातिनिधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते, तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः । उदाहरणम्—

तदीयत्वं च साक्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः
सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
तापयत्यनुशयादिव कामः ॥ ५४४ ॥

रथोद्धता छन्दः । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् । अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः सम्बन्धः । द्वितीयं यथा—

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः
कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती
राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ ५४५ ॥

इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात् ।

छन्दः पूर्वोक्तमेव । कायनिग्रहेण—शिरःकर्तनेन गृहीतविग्रहो—धृतवैरः कृती—विचक्षणो राहुः, यस्य—श्रीकृष्णस्य कि-

श्चिदपकर्तुमप्यपकारं कर्तुमक्षमोऽसमर्थः सन् कान्तं यद्वक्त्रमर्था त्कृष्णस्य तत्सदृशी आकृतिर्यस्य तथाभूतमिन्दुमधुनापि बाधते—इदानीमपि ग्रसतीत्यर्थः ।

नन्वत्र कृष्णस्य न स्वस्वामिभावः सम्बन्धः प्रतीयते, तथा च कथं तदीयत्वम् अतदीयत्वे, च कथं प्रत्यनीकत्वमित्यत आह—इन्दोरङ्गेत्यादि । तथा च यत्पदार्थस्य कृष्णस्य वक्त्रेणावयवावयविभावः सम्बन्धः । वक्त्रस्येन्दुनोपमानोपमेयभाव इति साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि परम्परासम्बन्धात्तदीयत्वमित्यर्थः । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावसम्बन्धः तेन चन्द्रस्य लक्षणा इति परम्परासम्बन्ध इति ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत्, किञ्चित् केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

सहजमित्यादि । निजं—स्वाभाविकम् । लक्ष्म—निगूहनीयं साधारणं चिह्नम्, तद्द्वारेण केनाचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किञ्चिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितम् । तच्च द्विधा । लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥५४६॥

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

अयमर्थः-अपाङ्गयोः-प्रान्तयोस्तरले-चञ्चले दृशौ-नेत्रे मधुरा वक्रा-गूढार्थाश्च वर्णा यासां तथाभूता गिरः । विलासभरेण मन्थरा-मन्दा गतिः । अतीव कान्तमत्यन्तमनोहरं मुखम्, इत्येवं सर्वं मृगदृशां लीलया अङ्के-कोमलाङ्गे स्वतःस्फुरितम्-स्वभावादेवोल्लसितम्, तदत्र-शरीरे मदोदयः-निरूढोऽपि गर्वप्रकाशः कृतपदोऽपि-कृतस्पर्शोऽपि न संलक्ष्यते इति । पृथ्वी छन्दः । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ।

अत्रेत्यादि । अत्र दृक्तरलताद्यङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गम्, समानं च तिरोधेयेन मदेन, तत्राप्येतदुपलम्भादित्यर्थः । वस्तुतस्तु-'न मदः क्वचित् कृतपदोऽपि' इति पाठो युक्तः, मदो-मदिरादिजन्यो धनादिजन्यो वा गर्वः कृतपदोऽपि-निरूढोऽपि क्वचित्काऽप्यवयवे न संलक्ष्यते । तथा चात्र सहजलीलाजन्यत्वात्स्वाभाविकं दृक्तरलताद्यङ्गनिष्ठं लिङ्गम् । तच्च लीलामदसाधारणचिह्नम्, मदेनापि जन्यत्वात् । एवञ्च प्रसिद्धतया बलिष्ठेन लीलारूपवस्तुना स्वाभाविकसाधारणलक्ष्मद्वारा मदरूपं वस्तु तिरोहितमिति भावः । आगन्तुकेन यथा—

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥५४७॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुक-

त्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्तादूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

अयमर्थः—हे राजन् त्वत्पातेन—त्वदाक्रमणेन शङ्किता धीर्येषां तथाभूतास्ते द्विषस्त्वच्छत्रवो विवशाः सन्तो हिमाद्रेः कन्दरासु सदा निवसन्ति, उत्पुलकमद्भुतरामोऽङ्गं सकम्पं चाङ्गमुद्वहतामपि तेषां-शत्रूणां भियां-तन्निष्ठभयानाम्, अहो बतेति खेदातिशये बुधः-पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इति । वसन्ततिलका छन्दः । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग'·इति लक्षणात् ।

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्यादधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च, तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । एवञ्च हिमाद्रिसन्निधानतया बलिष्ठेन शीतरूपवस्तुना आगन्तुकसाधारणकम्पादिचिन्हद्वारा भयरूपं वस्तु तिरोहितमिति भावः ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ १२१ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

स्थापनं—विधिः । अपोहो—निषेधः । यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधा एकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपीत्यर्थः ।

श्रीवत्सलाञ्छनादयस्तु पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति

सूत्रार्थे इत्याहुः। तत्तु 'पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनः, इत्यादिप्रकाशविरोधादुपेक्ष्यम्। तत्र विधौ यथा—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि
'वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलास—
मस्त्रं विलासाःकुसुमायुधस्य ॥ ५४८ ॥

स्पष्टम्। उपेन्द्रवज्रा छन्दः। लक्षणमुक्तम्। अत्र पुराणामङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपम्, तस्य विलासास्तेषामस्त्रमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः। निषेधे यथा—

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यः
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ ५४९ ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते। उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम्।

स्पष्टम्। शुद्धविराट् छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षट्पदानां तत्र गुञ्जितस्य तत्रापि मनोहारितायाः विशेषणतया निषेधः।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।
स्मरणम्।

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत्, तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम्।

उदाहरणम्—

यः पदार्थ इत्यादि। अयमाशयः—अर्थस्मृतिः स्मरणालङ्कार इति लक्षणम्। यथानुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम्। दृष्टे तत्सदृशे सति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः, अदृष्टादेरप्युपलक्षणात्। यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावेनालङ्कारत्वाभावाद्व्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत्। तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालङ्कारः। स द्विधा। एतज्जन्मानुभूतस्य जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेरिति। क्रमेणोदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः
प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहुरुतैः सुरनार्यः
स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम्॥ ५५०॥

कुहेत्यनुकरणम्। सुरतकण्ठरुतानामिति कर्मणि षष्ठी। स्पष्टमन्यत्। स्वागता छन्दः। 'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति लक्षणात्।

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स
सम्भरिअपञ्चजण्णस्स णमह कण्हस्स रोमाञ्चम्॥ ५५१॥

करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम्॥

इति संस्कृतं स्पष्टम्। आर्येयं जघनविपुला। लक्षणमुक्तं प्राक्।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ १३२ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत्, अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान्।

न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह च अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात्। उदाहरणम्—

तदित्यादि। अयमाशयः—अत्रान्यसंविदिति लक्षणम्। तत्तुल्यदर्शने इति हेतुनिर्देशः। अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते। तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते। तेन प्राकरणिकस्याप्रकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः। न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ वाऽतिव्याप्तिः। तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽपि अध्यवसानमात्रस्वीकारात्, इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेः भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमादिति। उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी सङ्कलयति।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥ ५५२ ॥

अहो—महदाश्चर्यम्। प्रभया मत्तः—कान्तिगर्वोन्मत्तः चन्द्रः इदं जगद्विभ्रमयति—सर्वस्यापि भ्रममुत्पादयति। मत्ताः खलु भ्रमन्ति न तु परान्भ्रमयन्तीत्याश्चर्यम्। तथा हि-मार्जारो—बिडालः कपाले करान्—खर्परस्थकिरणान् पय इति लेढि दुग्धास्वादानुपल-

म्भेऽपि अयथार्थप्रभाववशाज्जिह्वया खर्परं घर्षयतीत्यर्थः । करी-हस्ती तरुच्छिद्रप्रोतान्-वृक्षपल्लवाभ्यन्तरेण भूमिप्राप्तान् करान् विसमिति सङ्कलयति स्पर्शानुपलम्भेऽपि शुण्डादण्डेनाददातीत्यर्थः । वनिता रतान्ते-सुरतावसाने तल्पस्थान् करान्-अंशुकमिति हरति-रतिकलहच्युतवस्त्रबुद्ध्या गृह्णाति, पशूनां किं वक्तव्यमिति अपिशब्दार्थः । शिखरिणीः छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥ १३३ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन, यत्, उपमानमाक्षिप्यते, यदपि, तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तराविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

अस्येत्यादि । कैमर्थ्यम्-किम्प्रयोजनकता । अयम्भावः-अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमिति अप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषाविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्त्तित्वात् इति । तत्राद्यं यथा—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरमक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ ५५३ ॥

स्पष्टम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तम् । अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽप्याक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता ।

द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण॥५५४॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्' इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

अयि एहि तावत्सुन्दरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् ।
तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

इति संस्कृतम् । वचनीयं—कलङ्कः । स्पष्टमन्यत् । अत्र मुखेनेत्यादि । अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वअणिज्जमिति पदेन द्योत्यते, सैव तिरस्कारहेतुरित्यर्थः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं
लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि
सरस्सु ननु नीलनलिनानि ॥ ५५५ ॥

स्पष्टम् ।

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या, यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा—

आर्या छन्दः । अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवाना-

दरहेतुः, उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अनयैवेत्यादि । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यम् , यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेन्न । उपमानतिरस्कारस्यालङ्कारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा सम्भवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया योज्यमिति भावः । उदाहरणम्—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ५५६ ॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

मा स्म दृप्यः-मा गर्वीः । स्पष्टमन्यत् । मालभारणी छन्दः। 'विषमे ससजा गुरू अनोजे सभरायश्च तु मालभारिणीयम्' इति लक्षणात् । अत्रेत्यादि । अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसम्भाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुरित्यर्थः ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् १३४॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन सम्पृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम् । उदाहरणम्—

अतादृशमपीत्यादि । अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यविवक्षया यत्तैनैकात्म्यं निबध्यते तत्सामान्यम्, समानगुणयोगात् । तत्र परित्यक्तनिजगुण-

स्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम् , अन्यथा तद्गुणालङ्कारेऽतिव्याप्तिः । 'वध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम् । उदाहरणे 'अविभाव्यतां गता' इत्यादौ ऐकात्म्यस्याशाब्दत्वात् । उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतांगताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः॥

स्पष्टम् । पादाकुलकं छन्दः । 'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम्, इति लक्षणात् ।

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः,

इति वृत्तिः स्पष्टा ।

अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा वा—

अत इत्यादि । अत एव तयोरभिसारिकाचन्द्रिकयोः पृथग्भावेन उपलक्षणं न, किन्तु एकात्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्नयनम् । यथा—

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां
कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्
कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ ५५८ ॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

स्पष्टम् । इन्द्रवज्रा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्रेत्यादि । अयमर्थः-अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत्, अग्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेदप्रत्ययस्यानिरासात् तस्य वृत्तत्वादिति ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥१३५॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणञ्चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्-

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः॥५५॥

एकमपि वस्तु, यत्, एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः । उदाहरणम्-

प्रसिद्धेत्यादि । अयम्भावः-स एषस्त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टाऽवस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । अत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तम् । यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितम्, किन्तु प्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तदेवोदाहरणम्—

दिवमित्यादि ।

स्पष्टम् । आर्या छन्दः । अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टाऽवस्थितिरुक्ता ।

एकामित्यादि । एकस्य वस्तुनो युगपद्यैकात्माऽनेकवृत्तिः

स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेति, एकस्वभावेत्यर्थः । एतच्च विशेषणमेकस्त्रिधावससीत्यादि यथासङ्ख्यव्यावर्त्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणायेति भावः । उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्झ हिअए
सा च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।
अम्हारिसाण सुन्दर
ओआसो कत्थ पावाणम् ॥ ५६० ॥

आर्या छन्दः ।
स वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेषु ।
अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥
इति संस्कृतं स्पष्टम् ।

यदपि किञ्चिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

यदपीत्यादि । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति, तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः, एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्' इत्यादौ समुच्चयव्यावर्त्तनायेति भावः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रताप-
ज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभू-
र्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ ५६१ ॥

स्पष्टम् । मालभारिणी छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम्, यथा—

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ॥ ५६२ ॥

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात्, अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः अनयाऽर्थो विभाव्यते।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना॥इति॥

रघुवंशपद्यमिदं स्पष्टम्। अपरवक्त्रं छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। सर्वत्रेत्यादि। अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपं कार्यकरणं व्यज्यते। नन्वाधारं विना वास्तवस्याऽऽधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न। अतिशयोक्तिमवलम्ब्य तथाऽभिधानात्। सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता, तां विना प्रायशोऽलङ्कारत्वाभावात्। अत एवाहुः—सैषेत्यादि। विभाव्यत इति, विशिष्टो भाव्यते, चमत्कारविषयः क्रियत इत्यर्थः।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत्।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति। उदाहरणम्—

वस्त्वित्यादि। अत्युत्कृष्टगुणस्य प्रस्तुतस्य योगात्तद्गुण-

सम्पदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते। तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः। मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणाप्त्तिरिति ततो भेद इति भावः। उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन
सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः॥ ५६३॥

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता।

माघे द्वारकावर्णनमिदम्। अयमर्थः—गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नो—भेदं प्रापितो वर्णो येषां ते तादृशाः स्वतोहरिद्वर्णा अपि रक्तीकृताः, सूर्यस्य रथ्याः, रथं वहन्ति ते रथ्याः—वाजिनो यस्यां द्वारकायां वंशकरीरवत्—अच्छिन्नवंशाङ्कुरवन्नीलैः अर्थात्प्रासादशिखरजटितमरकतैः रुचा—स्वकान्त्या पुनः स्वां रुचं—स्वकीयां हरिद्वर्णतामानिन्यिरे—प्रापिता, इति। उपेन्द्रवज्रा छन्दः। 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति लक्षणात्।

अत्रेत्यादि। अत्र तद्गुणद्वयम्। रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतरित्यर्थः। एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम्—'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुण' इति। तदनादेयम्। 'तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति' व्युत्पत्तिकथनपरप्रकाशविरोधात्। अत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात्। 'आत्ते सीमन्तचिन्हे' इत्यादौ वक्ष्यमाणे सङ्करोदाहरणे तद्गुणाभावप्रसङ्गाच्च। न हि तत्र त्यक्त-

स्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

यदि त्वित्यादि । तदिति प्रकृतमित्यर्थः । अस्य—अप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति, तदाऽतद्गुण इत्यर्थः । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर
तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ
णिहितो ण रत्तोसि ॥ ५६४ ॥

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः ।

किं च तादिति अप्रकृतम्, अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

आर्या । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर
तथाऽपि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग
निहिता न रक्तोसि ॥

इति संस्कृतम् । धवलः-शुद्धगुणो रागरहितः । प्राकृते धवलशब्दो वृषवाचकोऽपि बोध्यः । रागो लौहित्यमनुरागश्च ।

स्पष्टमन्यत्।

अत्रेत्यादि। -अयम्भावः- अत्रातिरक्ते मनसि धृत स्याप्यरक्तत्वकथनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम्। तत्र प्रकृतं हृदयम्। सम्बोध्यस्त्वप्रकृतः, स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात्। एवं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते, तथा अस्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते, तच्छब्देदंशब्दयोः सर्वनाम्नोः सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात्। तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽप्यन्यः प्रकार इति।

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ५६५

चीयते-वर्धते, स्पष्टमन्यत्। रथोद्धता छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्य प्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम्। वाच्यविश्रान्तौ न काचिदनुपपत्तिः।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ १३८ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव, यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्) व्याघातः। उदाहरणम्—

येनेत्यादि। यथा-येनोपायेन तथा तेनेत्यर्थः। तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु, तथैव तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः। प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहे-

तुत्वादिति भावः। उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः॥५६६॥

स्पष्टम्। अत्र दृशैव दाहो जीवनं च। यद्यपि विरूपाक्षदृग्वामलोचनादृशोर्नैक्यम्, तथा च न व्याघातः, तथाऽप्येकजातीयत्वादैक्यं विवक्षित्वेदमुपपादनीयम्। यद्वा, कार्ये वैजात्यस्य कारणवैजात्यप्रयोज्यत्वादेकजातीयाद्विजातीयकार्याभिधाने व्याघात एवेति ध्येयम्।

एवं शुद्धालङ्कारा दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो, यत्रोर्मिकादिसम्बद्धशोणरत्नप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलङ्काराणां संवलने एव चमत्कारः, अतः सोऽप्यलङ्कारः, तत्र द्वयी विधा, परस्परनिरपेक्षव्यवस्थितेस्तदभावाच्च। तत्राद्या संसृष्टिः। द्वितीया तु सङ्कर इति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः॥ १३९॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्यनिरपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव उभयत्रापि वा) अवस्थानम्, सा (एकार्थसमवायस्वभावा) संसृष्टिः।

एतेषामित्यादि। भेदः—स्वरूपतो विषयतो वा परस्परानपेक्षत्वम्। यद्वा, विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम्। स्थितिर्व्यवस्थितिः। एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलङ्काराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिष्टा। सङ्करभेदास्तु नैवम्। अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात्, अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात्, व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वात्, विषयाभेदाच्च। सेयं (संसृष्टिः) शब्दालङ्कारमात्रस्यार्थालङ्कारमात्रस्य शब्दार्थालङ्कारयोर्वेति

त्रिप्रकारेत्यर्थः । तत्राद्या यथा—

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्-
भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोऽलकलोलदृशाऽनया ॥ ५६७ ॥

वदने यत्सौरभं पद्मिनीत्वेनाद्भुतसौगन्ध्यं तस्य लोभेन परितो भ्रमन्तः ये भ्रमरास्तेषां सम्भ्रमो-भयं तेन सम्भृतोपचिता शोभा यस्यास्तथाभूतयाऽत एव चलितया, अलकैः लोले-चञ्चले दृशावक्षिणी यस्यास्तादृश्या अनया-कयाचिन्नायिकया कला मधुराऽव्यक्ता या मेखला तस्याः कलकलः-कोलाहलः विदधे अकारीत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

अर्थालङ्कार संसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ५६८ ॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः, उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे ।

व्याख्यातं प्राक् । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम् ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तीं णिवारेइ ॥ ५६९ ॥

आर्या ।

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

स नास्ति अत्र ग्रामे य एनां महमहल्लावण्याम् ।
तरुणानां हृदयलुण्टाकीं परिष्वक्कमाणां निवारयति ॥

इति संस्कृतम् । महमहल्लावण्यां-नवनवीभवल्लावण्या परिसकन्तीं-स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छन्तीं निवारयति-पुरुषान्तराद्व्यावर्त्तयति । स्फुटमन्यत् ।

अत्रेत्यादि । अत्रानुप्रासरूपकौ शब्दार्थालङ्कारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वादित्यर्थः ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एते एव यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां सङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात्) सङ्करः । उदाहरणम्—

एत एवेत्यादि । अविश्रान्तीत्यस्य विवरणमनासादितस्वतन्त्रभावा इति । अङ्गाङ्गित्वमनुग्राह्यानुग्राहकभावः । यत्तु श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैरुक्तम्-स्वातन्त्र्यं चेतरसजातीयासहकारेण चमत्कारासाधारणप्रयोजकत्वम् इति । तन्न रमणीयम् । एतादृशस्वातन्त्र्यास्याङ्गिभूतालङ्कारे जागरूकत्वात्, किन्तु स्वातन्त्र्यमन्यनिरपेक्षत्वमेव । अन्यापेक्षा चाङ्गस्य चारुत्वार्थम्, अङ्गिनस्तु स्वरूपसिद्ध्यर्थम् । अत एवाङ्गाङ्गिभावः सङ्गच्छते इति तत्त्वम् । एवं चोक्तानामेवालङ्काराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां यत्परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु सङ्करः, सङ्कीर्यमाणस्वरूप-

त्वादित्यर्थः । उदाहरणम्—

भ्रान्ते सीमन्तचिह्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्त्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन् गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ५७०

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृत्तिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः ।

हे राजन् शबराः—भिल्लाः अरण्ये—निर्जने वने इत्वरीणां पलाय्य गच्छन्तीनां त्वदरिमृगदृशां मरकतं—गारुत्मतमस्यास्तीति मरकति तस्मिन् मरकतिनि सीमन्तचिन्हे—केशपाशभूषणे गृहीते सति मेखलायां—क्षुद्रघण्टिकायां लुप्तायां—छिन्नायां सत्यां 'लुप्लृ च्छेदने' इति धातुः । झटिति-शीघ्रं मणितुलाकोटियुग्मे रत्नजटितपादकटकद्वये गृहीते सति । बिम्बौष्ठकान्त्या शोणं—रक्तं हारं—मुक्तादाम गुञ्जाफलानां स्रज इति बुद्ध्या नैव हरन्तीत्यर्थः । स्रग्धरा छन्दः । 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् ।

अत्रेत्यादि । अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य 'गुञ्जाफलानां स्रज' इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते, तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति, किन्तु भ्रान्तिमदपक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभाव इत्याशयः । अत्र द्वयोरलङ्कारयोः सङ्करः । बहूनामपि यथा—

यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्कितत
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥५७१॥

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते ।

कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते, अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते, तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैवोद्वहनात्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः, न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

भाभिरित्युपलक्षणे तृतीया, करो-रश्मिः पाणिश्च, वियोगिनो-विरहिणः विगतयोगाभ्यासश्च, व्यापत्तिर्मरणं चन्द्रदर्शनात् तत्त्वज्ञानाभावाच्च वैराग्यं-रक्तपीतादिरागत्यागाद्विगतरागिता विषयव्यावृत्तिश्च, विशदः-पाण्डुरः शुद्धचित्तश्च तलं-स्वरूपम् 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । भस्मना पाण्डुर्भस्मेव पाण्डुश्च । स्पष्टमन्यत् ।

उपमेत्यादि । अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा, वैराग्यविशद इति श्लेषः, चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्, तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसन्धानात् । श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम्, तद्वशावगतनिर्वेदमाहिम्नैव जटाया अक्ष

वलयधारणस्य च सङ्गतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम्, तद्बीजं हि सादृश्यम्, न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्सादृश्यजिकं किन्तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाङ्गानां चारुत्वार्थमङ्ग्यपेक्षा पूर्ववदूहनीया । सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः, चन्द्रगतत्वेन महाप्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः । सा च व्यक्तैवेति वृत्तिकृद्भिर्नोक्तेत्यवधेयम् ।

ननु कलङ्काक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते, उपमाया अपि सम्भवेन सन्देहसङ्करौचित्यात् इति चेन्न । रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः सन्देहस्याभावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम् । करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः न तु कलङ्के । अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव सम्भवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् । मूर्त्यैव तेन तद्धारणात् इति चेन्न, श्लिष्टच्छायया कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्वं मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयान् इति रूपकमेवाश्रीयते इति भावः ।

एवंरूपश्च सङ्करः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

एवंरूप इति । अनुग्राह्यानुग्राहकरूप इत्यर्थः । यथा—

राजति तटीयमविरतदानवरासाऽतिपातिसारावनदा
गजता च यूथमविरतदानवरा साऽतिपाति सारा वनद

इयं तटी राजतीति सम्बन्धः । कीदृशी, अविरतो दानवानां रासः–शब्दो यस्यां सा, अतिपाती सारावः–सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता च यूथमतिशयेन पाति–रक्षति, किम्भूता अविरतेन दानेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वनदा–वनखण्डिकेत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वम्, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेः पृथक् प्रयत्नानिवृत्ततयाऽनुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा । यमकस्य तु चारुतातिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिदुष्करतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादित्याशयः ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ १४० ॥

न्यायः साधकप्रमाणता । दोषः प्रतिकूलः । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्काराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः । न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं वा येन तदेव व्यवतिष्ठते, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः सङ्करः, सूत्रस्य चकारेण सङ्करस्यैवापेक्षणादित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रअणाणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥

आर्या विपुला । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।
तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥

इति संस्कृतं स्पष्टम् ।

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशेषणमहिम्नाऽप्रस्तुतविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः । किं वाऽब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः ।

एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसम्भवात्, न्यायदोषयोरसम्भवाच्चेत्यर्थः । अयं द्वयोः सङ्करः ।

बहूनां यथा—

यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत् प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥५७४॥

स्पष्टम् ।

अत्र किं (कामोद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, किं वैतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकत्वेन वदनस्येन्दुबिम्बत्वेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः, अथवैतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम् । अथ वा प्रसीदतीत्यस्य उभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्, द्वयोरपि प्रकृतत्वे वा अप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता, किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः, अहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः ।

न्यायदोषयोरभावादित्यर्थः ।

यत्र तु तदन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयः ।

न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) । दोषोऽपि बाधकत्वम् (प्रतिकूलता) ।

तत्र—

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

सौभाग्येमित्यादि । अत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते, तत्रैव मुख्यतस्तत्सम्भवात् । वक्त्रस्य प्राधान्येनावगति रुपमायामेवेत्युपमासाधिका। शशिनि नानुकूला, मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रतिकूला, गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ॥५७६॥

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते न तूपमायाः बाधकताम् ।

अत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणम्, मुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः, तथा प्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलम्, इन्दुसमानगुणे सति किमपरेन्दुरुदित इति प्रतीतावत्रात्यन्तासङ्गत्यभावात्, अतो नोपमाबाधकम् । तत्पद्यन्तु—

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव विम्बाधरे ॥ इति ।

राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।

इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात्, न तु रूपके साधकम् ।

पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

अत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम्, तत्रासम्भवात्, अतो रूपके बाधकम् ।

श्लोकपूर्वार्धन्तु—

आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं
मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ॥ इति ।

नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति, पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकबाधकतामात्रमस्योच्यते न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्राऽनुकूलं तद्बाहुल्येनापरत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलम्, तत्तत एवान्यत्रानुकूलम्, अन्यथा तथात्वस्यैवासम्भवात् इति चेत् । सत्यम् । किन्तु यस्य यथा उत्कटत्वं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तम्—विध्युपमर्दिन इत्यादि ।

अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः

साधकम्, तदुपमर्दे च तस्माद्बलीयः । एतदुक्तं भवति-मञ्जीरशिञ्जितस्य पादे सम्भवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेश इति । एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्वं सुधीभिः परिभावनीयम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च ।

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया, यत्, उभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः सङ्करः । उदाहरणम्—

अभिन्न एवेत्यादि । विषयः-पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालङ्कारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः सोऽप्यपरः सङ्कर इत्यर्थः । उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
स्रस्ताष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ ५७९ ॥

स्पष्टमुल्लसन्तः किरणा एव केसराः-किञ्जल्का यस्यां तादृशी सूर्यबिम्बात्मिका विस्तीर्णा कर्णिका यस्य तथाभूतम्, दिवसमेवारविन्दम्-पद्मम्, अथोऽनन्तरम्, स्रस्तानां-प्रदोषागमत्रासात्सङ्कुचितानामष्टदिगात्मकदलानां कलापः-समुदाय एव मुखं तत्रावतारेण-प्रवेशेन बद्धा-निरुद्धा अन्धकारात्मिका मधुपानामावलिः-पङ्क्तिर्यत्र तादृशं सत् संचुकोच निमिमीलेत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ।

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ।

अत्रेत्यादि। अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ इत्यर्थः।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः॥ १४१॥

तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया, सन्देहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिरूपप्रकारकोऽयं सङ्करः कथितः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, भेदानामनन्तत्वादिति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्काराः।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्य इति चेत्। उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात्, ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते इति। एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासःपरम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः, अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः।

योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभाव-

दित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्।

ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष नियमः कश्चिच्छब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिदुभयोरिति चेत्। उक्तमत्र प्रागेव नवमोल्लासे श्लेषालङ्कारप्रकरणे दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः, योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कार इति व्यवस्थाप्यते, शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम्। नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालङ्कारः। तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्युभयालङ्कारौ भवेतामिति चेत्। इष्टापत्तेः। एवं तर्हि कथमुभयालङ्कारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालङ्कारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात्। अथ योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्। उच्यते। तथाकल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेवावश्यमाश्रयितव्यौ, तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात्। तस्मादलङ्काराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन एव परस्परं भेद इत्येव ज्याय इत्यर्थः।

नन्वलङ्काराणां दोषाः प्राचीनैरभिहिताः ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्सम्भविनोऽप्युपेक्षिताः। आद्येऽनुभवविरोधः। अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—

एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः॥ १४२॥

तथाहि, अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिवि-

रोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धताम् , अपुष्टार्थत्वम् , प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्—

तथाहीत्यादि । अन्तर्भावं दर्शयति । अनुप्रासस्य तावत् त्रयो दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णेभ्यो नातिरिच्यन्ते, तत्स्वभावादित्यर्थः । तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
प्रातः स्तौति प्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

चक्री—विष्णुः जगदुपकृतये—संसारोपकाराय नित्ययुक्तस्य—सदासज्जितस्य यस्य—रथस्य चक्रे आराश्चक्रारास्तेषां पङ्क्तिं—कीलकपङ्क्तिं प्रातः—प्रभातसमये प्रसन्नः सन् अन्वहं—प्रतिदिनं स्तौति, एवं हरिरिन्द्रो हरीन्—वाजिनः । धूर्जटिः—शिवः धुरं—यानमुखं ध्वजाग्रान् पताकाग्रभागांश्च, नक्षत्रनाथश्चन्द्रोऽक्षं—चक्रनाभिप्रोतं लोहदण्डं । वरुणः अरुणं—सारथिं कुबेरः कूबराग्रं—युगन्धराग्रम् , सुराणां सङ्घो—देवसमूहो रंहः—रथवेगं प्रातः कालेऽन्वहं स्तौति । सोऽहिमरुचेः—सूर्यस्य स्यन्दनो वो—युष्मानवतात् रक्षत्वित्यर्थः । स्रग्धराछन्दः । 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' इति लक्षणात् ।

अत्रेत्यादि । अत्र चक्रीप्रभृतीनां कर्तॄणां चक्रारपङ्क्त्या-

दीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एवेत्यर्थः । वैफल्यं दर्शयति ।

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥५८१
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ ५८२ ॥

युग्मम् ।

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

हे आनन्दस्यन्दी सुन्दरो य इन्दुः—शारदपूर्णिमाचन्द्रस्तद्वत्प्रकाशमानं मुखं यस्यास्तादृशि, सतीभिर्लीलाभिरुल्लापितुं शीलं यस्या तथाभूते, अरुणौ—सालक्तकौ चरणौ यस्यास्तथाभूते, तरुणि—नायिके अत्र सम्बोधनविशेषणैर्नायिकायाः स्वाधीनपतिकात्वं निःशङ्कत्वं च व्यज्यते, मे भण—वद, यदि रमणमन्दिरं—क्रीडागृहं गच्छसि तत्तर्हि अनणुरणन्तो बहुतरं शब्दायमाना मणयो यस्यां तादृशी मेखला यत्र तथाभूतम्, अविरतशिञ्जानानि मञ्जुमञ्जीराणि यत्र तादृशं त्वदीयं परिसरणं—तवागमनम् किमकारणं—किमिति व्यर्थं रणरणकमुत्कण्ठातिशयं कुरुते इत्यर्थः ।

अत्र वाच्यस्येत्यादि । क्रीडागृहं यदि गच्छसि तदा किमिति तव गमनं वृथा रणरणकं कुरुते इति वाक्यार्थे वैचित्र्याभावस्यानुभाविकत्वेन केवलं शब्दमात्रपर्याप्तोऽनुप्रास इत्यर्थापरिपोषादपुष्टार्थतेत्यर्थः । तथा च शब्दालङ्कारत्वेऽपि अनुप्रासादीनामर्थोपकारत्वेनावश्यं भवितव्यमिति भावः । नहि शब्दालङ्काराणां सर्वथाऽर्थमपुरस्कृत्यैव रसोपकारत्वम् । परम्परा-

सम्बन्धेन शब्दवदर्थस्यापि घटकत्वात्। परंतु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् 'प्राधान्येन व्यपदेशाः' इति न्यायात्तदीयत्वेन व्यपदेश इति, न तु सर्वथाऽर्थानपेक्षता। तदुक्तं यत्सोऽर्थान्तरयुक्ततेति। एवं चार्थोपकारकत्वरूपद्वारबाधात्मकृतानुप्रासस्य चमत्कारानुपयोगित्वमेवेत्याशयः।

'अकुण्ठोत्कण्ठया' इति। अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः।

वृत्तिविरोधं दर्शयति। अकुण्ठोत्कण्ठयेत्यादि अत्र शृङ्गारे परुषवर्णा पूर्वोक्तगुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्धा इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते इत्यर्थः।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः।

यमकस्येत्यादि। यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तमेव, कविभिस्तथाऽप्रयोगात्।

यथा—

> **भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः**
> **ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः।**
> **दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः**
> **कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः॥ ५८२॥**

अम्भस्तेजः। अत एव शस्त्रस्फटिकमौक्तिकादौ सम्भानीयमिदमिति व्यवहारः परीक्षकाणाम्। तथा च भुजङ्गमस्य सर्पस्य—सदम्भाः—उत्कृष्टकान्तिः मणिरिव। तथा ग्राहावकीर्णा नक्रैर्व्याप्ता सदम्भाः—स्वच्छतरजला नदीव सदम्भा—दम्भयुक्ताः दुरन्ततां निर्णयतोऽपि अर्थात्तादृशमणि—तादृशनदी—तादृशपुरुषनिष्ठामनधिगम्यतां निश्चिन्वतोऽपि जन्तोः—प्राणिनश्चेत-

श्चित्तं प्रसभं–बलात्कारेण कर्षन्तीत्यर्थः ।

उपमायां उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम्, अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः, धर्मांश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

उपमायामित्यादि । उपमायान्तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ, तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकत्वं वा तदनुचितार्थत्वम् । धर्मतो न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगते न्यूनत्वे यथा—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥५८४॥

अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् । इदमवधेयम्–यदा साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदैवेदमुदाहरणं न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षायामपि । प्रमाणगतं यथा—

वन्हिस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥ ५८५ ॥

इति । जातिगतमधिकत्वं यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥५८६॥

स्पष्टम् । ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदात् ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ ५८७ ॥

स्पष्टम् ।

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्थाः अत्यन्तमेव कदर्थिताः निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता। यद्यपि चण्डाले न्यूनत्वेनोपमेयस्य तिरस्कारेऽपि ब्रह्मादिभिरुपमानैर्न तथा, तथाऽप्यत्युत्कृष्टस्योपमानत्वमप्यपकृष्टस्योमेयस्योपहासाय भवतीति बोध्यम्। धर्मगतं न्यूनत्वं दर्शयति।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्॥ ५८८॥

स्पष्टम्।

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्ताडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादितः इति हीनपदत्वम्।

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः, न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते, अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवेतत्। धर्मगतमधिकत्वं दर्शयति —

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो
मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां
संसृज्यमानः शशिनेव मेघः॥ ५८९॥

उपेन्द्रवज्रा छन्दः। लक्षणमुक्तं प्राक्। शतह्रदा—विद्युत्। स्पष्टमन्यत्।

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते—इत्यधिकपदत्वम्।

अत्रोपमेयशङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिक्तमित्यधिकपदत्वमेवैतत्।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं

चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

लिङ्गवचनभेदोऽपीत्यादि । अन्यरूपमित्यसाधारणरूपम् । तदैकतरस्यैवेति । असाधारणत्वादेवोभयत्र नान्वय इति भावः । सविशेषणेति । यदोपमानान्वितं विशेषणं तदा विशिष्टस्योपमानता । यदोपमेयान्वितं विशेषणं तदा विशिष्टस्योपमेयतेत्यर्थः । ननूपात्तधर्मस्य विशेष्यनिष्ठत्वे साधारणधर्माभावात्कथमुपमानिर्वाह इत्यत आह—प्रतीयमानेनापीति । शब्दार्थोपस्थापितस्य विशेष्यनिष्ठत्वेऽपि प्रतीयमानेनैव साधारणधर्मेणोपमानिर्वाह इत्यर्थः । अपिशब्दाच्छब्दान्तरोपस्थापितेनापीति समुच्चीयते । व्याख्यातं च प्रदीपकारैः—भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथाहि—लिङ्गवचनयोः भेदे ह्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकपदमन्यतरोचितलिङ्गं कुर्यात्तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानसाधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाऽप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतमतः प्रक्रान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोष इति । यथेति लिङ्गभेदं दर्शयति—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो
धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ।

अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—

सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।

अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसम्भवात् ।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः, सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते । किन्तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।

अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः ।

वचनभेदे यथा—

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया इव विभ्रमाः ॥५९३॥

मधुरताभृतः, अत एवान्याभिः स्त्रीभिः-अन्यस्त्रीणां वेषैरसदृशः तद्वेषः, तस्या-नायिकाया वेषः तदीया विभ्रमा इव परां शोभां दधते स्म इत्यन्वयः । तद्वेष इत्युपमेयम् । विभ्रमा इत्युपमानम् । असदृश इति, मधुरताभृत इति, दधते इति च साधारणधर्माभिधायीनि पदान्युभयत्राप्यन्वितानि । तत्र वचनभेदेऽपि रूपसाम्यान्न दोषः । अत्र असदृश इत्यजन्तत्वे एकवचनान्तम् । हलन्तत्वे बहुवचनान्तम् । एवं मधुरताभृत इत्यपि । दधत इति 'दध' धारणे इत्यस्य दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनबहुवचनयोरपि रूपमिति बोध्यम् ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलिता

लितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

कालेत्यादि । कालो–वर्तमानादिः । पुरुषः–प्रथममध्यमोत्तमरूपः । विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम्, आदिपदान्निवर्त्तनम् । तथा च कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्खलितरूपतया विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ ५९४ ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः ।

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति इति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्त्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ ५९५ ॥

हे सखि–प्रत्यग्रं यन्मज्जनं–स्नानं सेचनं च तेन विशेषतो विविक्ता–स्वच्छा मूर्तिर्यस्याः सा तादृशी, कौसुम्भरागेण रुचिरः–सुन्दरः स्फुरद्देदीप्यमानोंऽशुकान्तो–वस्त्रमध्यभागो यस्याः सा तादृशी, मकरकेतनं–कामदेवमर्चयन्ती त्वं बालान्यभिनवतराणि प्रवालानि–किसलयानि यत्र तादृशो विटपस्तदुत्पत्तिस्थानभूता या लता तद्वद्विभ्राजसे इत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ।

प्रत्यग्रेत्यादि विशेषणं साधारणम् । कौसुम्भेत्यादि नायिकाविशेषणमेव, बालेत्यादि लताविशेषणमेव । एवं च अंशुभिः पुष्पधूलिभिरिति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याणां व्याख्यानं प्रामादिकमेव । अंशुपदस्य परागवाचकत्वाभावात्प्रकृतार्थासामञ्जस्याच्चेति सहृदयैराकलनीयम् ।

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे—इति सम्बोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासाद् पुरुषभेदः ।

अत्रेत्यादि । अत्र विभ्राजते इति प्रस्तुतम्, न तु सा विभ्राजसे इति, तस्मात्पुरुषभेदः । सम्बोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्यासम्बोध्यविषयतयाऽप्रतीतेरिति भावः । विधिभेदमुदाहरति—

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ॥ ५९६ ॥

इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु—इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः ।

एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदः ।

इत्यादाविति । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेर्भेदः, यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति । एवंविधस्यार्थस्योपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदा द्रष्टव्याः । इदन्त्ववधेयम्—उपमानोपमेयभावे लिङ्गवचनकालपुरुषाणां भेदः सजातीय एव सम्भवति, विधेस्त्वेकमात्रान्विततया भेदो विजातीय एवेति ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायामुपमायाम् उपमेयस्य प्रकृत

धर्माभिसम्बन्धान्न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति। यत्रा-प्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति'-इति, तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे। स-त्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्क्नी-यम्, रैपोषं पुष्णातीतिवत युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्। सत्यमेतत्, किन्तु स्थि-तेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्र-स्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति, सचेतस एवात्र प्र-माणम्।

ननु समानमित्यादि। अयमाशयः-ननूदाहृतेषु कथं दुष्टता, भिन्नकालसम्भिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कश्चि-त्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसम्भिन्न धर्मान्वयात्। तथाहि-'विभ्राजसे' इत्यत्र विविक्तमूर्त्तित्वादि-ना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चात् 'विभ्राजसे' इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः।

अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः का-लभेदादिसम्भिन्न एव तत्र का गतिः। यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यवादीति। युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीदिति चेत्। उच्यते। तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमेत्यव्याघातः। न च तथा सति सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम्। रैपोषं पुष्णातीत्यनुप्रयोगवददोषत्वात्। रैपोषमित्यत्रार्थव्यत्ययेन पो-षणस्येवात्राजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति। सत्यमात्थ। किन्तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु कादित्तथापुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम्, प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात्।

न च तदसिद्धम्, सहृदयवेद्यत्वात् । किञ्च उपात्तधर्ममनादृत्य प्रतीतेनोपमेति तुच्छम्, उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् । उपस्थितसाधर्म्यं विहायानुपस्थितसाधर्म्यकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबन्धात् । एवञ्च 'गङ्गेव प्रवहतु' इत्यादौ अत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारे दोषोद्धारेऽपि न सर्वथा निरवद्यतेति ।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

असादृश्येत्यादि । असादृश्यासम्भवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

'ग्रन्थामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थत्वमिति ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ ५९८ ॥

स्पष्टम् । इन्द्रवज्रा छन्दः । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणात् ।

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निष्पतनं न सम्भवतीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते न तु यथाशब्दोऽपि, केवलस्यास्य सा दृश्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥ ५९ ॥

उद्ययाविति । मुकुलं–मुकुलितं मेचकोत्पलम्–नीलोत्पलम् नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा–सुन्दरीनयनचातुर्यमधिकामिति शङ्कया सङ्कुचितमिव दीर्घिकागर्भाद्वापीमध्यादुद्ययौ प्रादुरासीदित्यर्थः ।

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वाद् निरूपाख्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम्, तत् आलेख्यमिव गगनलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः । यथा—

उत्प्रेक्षितमपीत्यादि । निरुपपाख्यमलीकम् । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्रूपं हितदिति भावः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥ ६० ॥

स्पष्टम् । उपेन्द्रवज्रा छन्दः । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति लक्षणात् ।

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न

सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्, सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः।

साधारणाविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयत्वं यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा दोषः। यथा—

अत्रेत्यादि। अत्र तमसस्त्रास एवासम्भवी, तमसोऽचेतनत्वात्, तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणमित्यर्थः। ननु स्वतः सम्भवित्वपक्षे दूषणमिदम्। कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वपक्षे तु न दोषः। 'पीडनभीत' इत्यादौ उत्प्रेक्षाया, स्त्रयमुदाहृतत्वादित्यत आह–सम्भावितेनेत्यादि। अयमाशयः–उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनाय यत्न इति।

साधारणेत्यादि। अयम्भावः—यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोष इति।

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करै-
र्दयितयैव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं
रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया॥ ६०१॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्पष्टम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् । अत्रेत्यादी । अयमर्थः—अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च यथा तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां नायिकात्वेन व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदार्थपुनरुक्तं दोषः ।

नन्वस्यापुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न। स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ६०२ ॥

व्याख्यातमेतत् । अत्र प्रभातसध्यायाः अनुपादाने न स्फुटप्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थनां नेयम् । यथा—

अप्रस्तुतेत्यादि । अयम्भावः—अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्या ऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टत्वं नेयम् ।

यथा—

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ ६०३ ॥

अत्राचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम् ।

अनामृष्टतत्त्वान्तरम्-अशोधितवस्तुस्वरूपम् अविवेकिनमिति यावत् । प्रभुमिव अचेतनं—जडं सामान्यं—समानधर्मवत्वं विहङ्गमादिमत्त्वमिति यावत् । धिक्—न्यक्कारः हेतुमाह—यत्सामान्यवशाद्विहङ्गमेष्वाहूतेषु—पक्षिष्वाकारितेषु मशकः-माक्षिकातोऽप्यतिलघुः पुरः आयान्—प्रथममागच्छन् न वार्यते—नोपरुध्यते तृणमणिर्विद्रुमःमध्येवारिधि—वारिधेर्मध्ये वावसन्—अतिशयेन वसन् मणीनां—पद्मरागमरकतादीनां धुरं—प्रतिष्ठाभारं धत्ते, खद्योतः—ज्योतिरिङ्गणापरपर्यायः कीटविशेषोऽपि तेजस्विनां—सूर्यादीनामपि मध्ये प्रचलितुं—गन्तुं न कम्पत इति, काक्वा कम्पत एवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ।

अत्रेत्यादि । अयमर्थः—अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसम्भवादयुक्तमेव शब्देन कथनमिसपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ती।-ति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इति स्पष्टम् । एवंजातीयकाः । यथा—

दिलीप इव राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ।

इत्यत्र राजनि इन्दुतादात्म्यारोपः उपमां विरुणद्धि । इत्यादि स्वयमूह्यम् । सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणमिति । सम्यक् पूर्णम्-लेशतोऽपि न्यूनताविरहादिति भावः । काव्यं

लक्ष्यते—स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति काव्यलक्षणम् प्रकृतग्रन्थः समाप्त इत्यर्थः ।

अयमत्र सङ्ग्रहः ।

त्रिभिर्विशेषणैः काव्यं शब्दार्थयुगलं स्मृतम् ।
षट्फलोत्पादकं चास्य कारणं त्रिविधं मतम् ॥ १ ॥
स्वयं चापि त्रिधा प्रोक्तं प्रभेदा बहवो मताः ।
शब्दोऽर्थश्च त्रिधा प्रोक्तो वृत्त्या साऽपि त्रिधा मता ॥ २ ॥
शक्तिरिच्छेश्वरीया सुप्रसिद्धा लक्षणाऽपि च ।
व्यञ्जना तु विदग्धैकवेद्याऽत्र प्रतिपादिता ॥ ३ ॥
षड्विधा लक्षणा चात्र व्यञ्जना बहुधोदिता ।
स्वतःशब्दश्चतुर्धास्याज्जात्यादिः सर्वसम्मतः ॥ ४ ॥
प्रभुसंम्मित इत्यादिशब्दोऽत्र कथितस्त्रिधा ।
नागरादिपदं चापि त्रिधाऽत्रैव प्रदर्शितम् ॥ ५ ॥
परिवृत्तिसहः शब्दः परिवृत्त्यसहस्तथा ।
विभावो द्विविधश्चात्रानुभावा बहुधा मताः ॥ ६ ॥
सञ्चारिणस्त्रयस्त्रिंशद्रसस्तु नवधा स्मृतः ।
रत्यादयः स्थायिभावास्तावन्तोऽष्टौ तु सात्विकाः ॥ ७ ॥
भावोऽथ भावाभासश्च बहुधा समुदाहृतः ।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥ ८ ॥
श्रुतिकट्वादयो दोषाः पदस्योक्ता हि षोडश ।
क्लिष्टादित्रितयं तत्र समस्तस्यैव नान्यथा ॥ ९ ॥
अपास्य च्युतसंस्कारासमर्थौ च निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ १० ॥
प्रतिकूलवर्णमुख्या वाक्ये एवैकविंशतिः ।
अर्थदोषा ह्यपुष्टाद्यास्त्रयोविंशतिसङ्ख्यकाः ॥ ११ ॥

रसदोषा दश प्रोक्ताः सर्वे दोषास्तु सप्ततिः ।
माधुर्यौजः प्रसादाख्यास्त्रय एव गुणा मताः ॥ १२ ॥
दिव्यादिभेदात्प्रकृतिः षट्त्रिंशद्धा प्रकीर्तिता ।
वैदर्भीप्रमुखा रीतिस्त्रिधाऽत्रापि प्रदर्शिता ॥ १३ ॥
शब्दालङ्कृतयः षट् च वक्रोक्त्याद्या उदाहृताः ।
अर्थालङ्कृतयस्त्वेकषष्टिसङ्ख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ इति ।

ननु व्यञ्जनयैव ब्रह्मबोध इत्युक्तम्, तत्र स्पष्टीकृतमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । महावाक्यैकवेद्यं ब्रह्मात्म्यैकमिति वेदान्तसिद्धान्तः । 'औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेः । उपनिषत्प्रधानं च तत्त्वमसीत्यादि महावाक्यमेव, निरवकाशत्वात् । द्वैतन्तु पञ्चकोशादिवदुपायभूतम् । तत्र वाक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा च द्विधा—केवललक्षणा लक्षितलक्षणा च । केवललक्षणा त्रिविधा । जहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति । शक्यार्थपरित्यागेन तत्सम्बन्ध्यर्थान्तरे वृत्तिः जहल्लक्षणा । यथा— 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे शक्यार्थपरित्यागेन तत्सम्बन्ध्यर्थान्तरे वृत्तिः । अजहल्लणा यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यत्र मञ्चपदस्य मञ्चस्थे । शक्यैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा । यथा—'सोऽयं देवदत्त' इत्यत्र सोऽयमिति पदयोरतीतवर्त्तमानकालवैशिष्ट्यपरित्यागेन केवल देवदत्तपिण्डे । एवं तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदयोरीश्वरत्वजीवत्वपरित्यागेनाखण्डचैतन्ये जहदजल्लक्षणेति वेदान्तिनः प्रतिपादयन्ति । न चात्र सङ्गे ब्रह्मणि लक्षणायाः सम्भवः, । 'असंयोगोऽयं पुमान्' इति श्रुतेः । किन्तु ब्रह्मात्म्यैक्यबोधिनीवृत्तिर्व्यञ्जनैव । किं तर्हि शङ्करप्रभृतिभिर्महद्भिर्वाच्यार्थपरित्यागेन लक्ष्ये समन्वयोऽङ्गीकृतोऽप्यप्रामाणिकः । क एव शक्नोति वक्तुम्,

किन्तु नैयायिकमीमांसकानुसारेण व्यञ्जनैव तैर्लक्षणापदेन व्यवहृतेति ब्रूमः ।

अद्वैतद्वैतधामप्रकटमधिवसाम्यत्र वेदाः प्रमाणं
सर्वत्र श्रावयित्वा सकलवसु समादाय दूरं पलाय्य ।
वैकुण्ठाधीश्वरोऽभूत्तदखिलवसतिं चोरयित्वा प्रयातो
भूमौ गोपीगृहेभ्यो दधिघृतपटहृद्याति वृन्दावनान्तः ॥
इत्थं कोलाहलेनाकुल इव मुरली बर्हिपत्राणि गुञ्जा-
हारं हृत्वा वनान्तादपगत इह मे स्वान्तमाहर्तुकामः ।
प्राणाभ्यन्तर्गतो यो वसति घनतनुः पीतवासाः कृतोऽयं
ग्रन्थस्तेनापहर्तुं निखिलबुधवरोद्दामपाण्डित्यगर्वम् ॥ २ ॥

संदानितकम् ।

राजानो ह्यविवेकिनः क्षितितले प्रायो द्विजाः पण्डितं-
मन्या न स्तुतिमाचरन्ति सुधियां नो वा विदन्ति श्रमम् ।
साकल्यन्तु तथापि गोपशिशुकः कुत्रापि कस्मिंश्चिद-
प्यार्द्रान्तःकरणे करिष्यति सुधासिन्धोः परं सज्जने ॥३॥
संवद्ग्रहाश्वमुनिभूज्ञाते मासे मधौ सुदि ।
त्रयोदश्यां सोमवारे समाप्तोऽयं सुधोदधिः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीण-
दीक्षितभीमसेनकृते
काव्यप्रकाशविवरणे सुधासागरे
ऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः समाप्तः ।

श्रीरस्तु ।

अथ काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यानां वर्णक्रमानुसारिणी सूची ।

इति ।

द्रष्टॄणां सौगमाय मुद्रणानन्तरमुपलब्ध-(ख) चिन्हितपुस्तकस्थपाठावत्र प्रकाश्येते ।

७९ पृष्ठे १२ पङ्क्तिमारभ्य (ख) चिन्हितपुस्तके उपलब्धः पाठः ।

मुरारिमिश्रास्तु—लक्ष्यप्रतीतेर्न शैत्यप्रतीतिः फलं किन्तु शक्यसम्बन्धरूपं लक्षणायास्तथा च न किञ्चिद्दूषणमिति। अत्रार्वाचीनाः—अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रसरति, यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति न त्वनौपयिकमपीति कथं पावनत्वमपि विषयीकुर्यात । नन्वन्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानाऽपि साऽनुद्देश्यमपि शैत्यं विषयीकरोतु । यथा तापोपशमायोपादीयमानं चन्दनं शैत्यमपि जनयतीति चेन्न । चन्दनस्य सन्निधिमात्रेण शैत्यजनकत्वं, लक्षणायास्तु अनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यादिति दूषणमाहुः । अत्रोक्तं जयरामन्यायपञ्चाननैः—'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादाविव तात्पर्यान्वयानुपपत्त्या शैत्यादिविशिष्टोपस्थापने बाधकाभावान्मुरारिमते न दूषणमिति । तत्प्रामादिकम्, मुख्यार्थबाधासम्भवे तात्पर्यान्वयानुपपत्त्यनुसरणादिति सुधीभिर्ध्येयम् । यतूक्तं यथाश्रुते चण्डीदासभट्टाचार्यैः—ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विवक्षितं ज्ञेयगतं वा, आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रीतिः, अन्त्ये प्रयोजनज्ञाने एव व्यभिचारः। तेन हि गोस्वामिसन्तोषमात्रं जन्यते न तु तद्गतं किञ्चिदिति । तस्माद्धेतुफलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमिति । तदबोधविजृम्भितम् । न ह्यनेन सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते, किन्तु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वं, तथा च शैत्यादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशस्तस्माद्गुक्तविकल्पादेरप्युपयोग इति भावः ।

वयन्तु ब्रूमः—विशिष्टं लक्ष्यन्तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वे लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतं सम्भवेत, न त्वेवं पावनत्वादिविशिष्ट

वैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्तरागोचरत्वात्, तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान्, 'योगः फलेन नो' इति। अयमाशयः—पावनत्वादिकं न लक्ष्यं किन्तु तीरत्वादिवल्लक्ष्यतावच्छेदकं वाच्य, न चैतत्सम्भवति, तट-त्वादिविशिष्टे इव गङ्गादिनिष्ठपावनत्वादिविशिष्टे तटादौ शक्यस-म्बन्धस्य पूर्वमगृहीतत्वात्, बाधिते पावनत्वादौ प्रत्यक्षादेरसाम-र्थ्यात्, व्यञ्जनामात्रगोचरत्वात्तेषाम् । किं बहुना, गौर्वाहिक इत्या दौ गवाभिन्नजन्तुत्वादिनापि लक्षणाया असम्भवो बोध्यः, कथञ्चि त्सम्भवेऽपि तत्र वाहिकत्वविशिष्टे गवाभेदो व्यञ्जनैकगम्य एवेति दिक् । अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु, तस्य प्रतीतत्वादिति चेत्तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेत् ।

११६ पृष्ठे १४ पङ्क्तिमारभ्योपलब्धः पाठः ।

अनन्तरावतीर्णा बाधा तु मिथ्याधीः । यथौत्तरकालिके न रामो-यमिति बाधे रामोऽयमिति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः । यथा-ऽयं रामो न वेति । वृत्तौ भावाभावयोर्निश्चयस्य सन्देहो निश्चयसं-शयशब्देन विवक्षितो न तु प्रतीतिद्वयमिति बोध्यम् । सदृशोभयवि-षया धीः सादृश्यधीः, यथा रामसदृशोऽयमिति, ताभ्यो लोकप्रसि-द्धाभ्यश्चतसृभ्यः प्रतीतिभ्यो विलक्षणा या चित्रे तुरगोऽयमिति बुद्ध्या प्रथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते इति । न च नटे रामोऽय-मिति मतिरपि मिथ्यैवेति कथं तद्वैलक्षण्यमिति शङ्क्यम्, बाधशि-रस्काया एवात्र मिथ्यात्वात्, प्रकृते च बाधानवतारात्, तदवतारे तद्रूपेणापेक्षत्वायोगात् । ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावादित्रयमव गम्यते, कुतः पूर्वमेवेत्यादि ।

टीकायामुल्लिखितानां ग्रन्थकर्तॄणां नामानि ।

१ श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः
२ गोविन्दमहामहोपाध्यायाः
३ प्रदीपकाराः
४ सुबुद्धिमिश्राः
५ जयरामन्यायपञ्चाननाः
६ अप्पयदीक्षिताः
७ वैद्यनाथाः
८ पक्षधरमिश्राः
९ चण्डीदासभट्टाचार्याः
१० सारबोधिनीकाराः
११ रविभट्टाचार्याः
१२ देवनाथतर्कपञ्चाननाः
१३ महेशाः
१४ मधुमतीकाराः
१५ चक्रवर्तिनः
१६ वाचस्पतिमिश्राः
१७ नृसिंहठक्कुराः
१८ भास्करभट्टाचार्याः
१९ रत्नपाणिभट्टाचार्या
२० महिमभट्टाः
२१ महाराजाः
२२ वामनः
२३ रुद्रभट्टः ।

शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्नानर्यत्व	स्नानकार्यत्व	३१	१८
अरिद्राः	अदरिद्राः ।	४०	१६
अर्थान्तख्यञ्जना	अर्थान्तरव्यञ्जना	४६	९
स्वैरविहारत्वात्	स्वैरविहारत्वात् ।	४६	१४
प्रशनम्	प्रकाशनम् ।	४८	२१
इति व्यङ्ग्यम्	इति लक्ष्यम्, तेनकामुक-विषयं सापराधत्वप्र-	,,	२४
	काशनं व्यङ्ग्यम् ।	,,	२४
सङ्केत्त	सङ्केत ।	५०	१५
स्यन्	स्यात् ।	५३	२४
पदोद्देश्या	पदोद्देश्यस्य	५६	१०
समवेतत्वे	समवेतत्वम् ।	५७	११
अश्रय	आश्रय	६०	१४
प्रत्ययोत्पतिः	प्रत्ययोत्पत्तिः	६१	९
सक्षात्	साक्षात्	६४	५
उपापादयति	उपपादयति	७७	२
ध्येम्	ध्येयम्	८८	१२
प्रच्छन्नकामुः	प्रच्छन्नकामुकः	९६	१७
अकृतम्	अपकृतम्	१०७	१४
चवर्णा	चर्वणा	११७	२४
,,	,,	११९	५
सविककल्पत्वम्	सविकल्पकत्वम्	१२९	२२
तिर्यक्कोद्दीपन	तिर्यक्चोद्दीपन	१३२	२१
निराकुर्वन्	निराकुर्वन्	१३८	४
रतरेव	रतेरेव	१४०	१५
शरपन्तत्	शरपतनात्	१५५	१२

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अनुषध्यदेशे	अनुषङ्गो बोध्यः, अन्यथा समदृष्टित्वासङ्गतेः, क्वचिदमेध्यदेशे,	१६३	९
तूर्णा	तूष्णीम्	१७१	९
शय्यायम्	शय्यायाम	१७२	२०
मनाहेरम्	मनोहरम	१७४	७
भाणितेन	भणितेन	१८७	१०
वेणनाम्	वेणूनाम्	१९०	२५
भवदुभयोः	भवेदुभयोः	१९१	२१
तदृश	तादृश	२०७	८
व्यापरे	व्यापारे	२१८	७
निइताः	निहताः	२२९	३
चाचतन	चाचेतने	२३६	१०
प्रकारण	प्रकरण	२४७	४
प्राधन्यात्	प्राधान्यात्	२५०	५
आकङ्क्षा	आकाङ्क्षा	२६३	१६
ऐन्द्रचा	ऐन्द्रथा	२७६	२५
शुन्धन्धम्	शुन्धध्वम्	२८४	२०
पौरोडाशकम्	पौरोडाशिकम्	२८५	१५
व्यजना	व्यञ्जना	२८८	२०
रोमोऽस्मि	रामोऽस्मि	२९५	१०
प्रकण	प्रकरण	२९६	१६
दक्षिनयन	दक्षिणनयन	३००	१४
सम्बन्सम्बन्धा	सम्बन्धसम्बन्धो	३०१	१९
भमणम्	भ्रमणम्	३०४	१
भ्रमति	भ्रमेति	३०५	२१
विरहोत्तम्यत्	विरहोत्ताम्यत्	३१२	७
अनुसन्धान	अनुसन्धान	३२६	१
अर्थातन्	अर्थान्तरं	३२८	८
चिताग्नित्यप्र	चिताग्निरित्य	३५२	१,

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धम्मिलस्य	धम्मिल्लस्य	३५४	६
प्रयोगदर्थं	प्रयोगादर्थं	३५६	२०
न्जियः	विजयः	३६७	९
विश्लोषो	विश्लेषो	३७२	१०
कातितयेम्	कीर्तितयम्	३७९	२२
युवामेथ	युवामेव	३८७	२१
त्वमेवनुभव	त्वमेवमनुभव	३८८	१
अश्नत	अश्नुते	४०९	९
कामत्य	कामस्य	४२२	१
उपरिसर	उपपरिसर	११	१९
नुरालङ्कृथ	न्नुल्लङ्घ्य	४२८	१८
दर्शमुखो	दशमुखो	४३२	२
कणिकायानम्	कणिकापानम्	४३७	२५
सुवुमिद्धिश्र	सुबुद्धिमिश्र	४३८	३
प्रकराण	प्रकरण	४४८	२४
खडित	खण्डित	४४९	१२
मधुयर्द्ियो	माधुयार्द्ियो	४९०	२२
काव्यशोभासाः	काव्यशोभायाः	४९६	६
वचित्र्यमात्र	वैचित्र्यमात्र	५०२	१३
त्यागादव	त्यागादेव	११	१६
वैकल्यं	वैकल्यं	५०८	२३
उल्मा	उत्तमा	५१६	२१
पूर्वणैत्र	पूर्वेणैव	५१८	१०
यध्यादि	मध्यादि	५२०	११
नात्ययम्	यात्ययम्	"	२०
गुणवाचकाया	गुणवाचकतया	५३१	१
उपरसाम्मुख्यं	उपकारसाम्मुख्य	५३१	१
सुष्टु	सुष्ठु	५४६	६
उपमानानि	उपमानानि	५६२	९

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ
तरोमान	तरोपमान	५७२	३
ज्योत्स्नी	ज्योत्स्नां	५७८	१३
अन्तर्धा	अन्तर्धान	,,	२५
अन्यया	अन्यथा	५८५	२४
रतण	तरण	५९४	३
मथादि	मर्यादं	६०४	१५
निर्दशे	निर्देशे	६०९	९
कृप्पणानां	कृपणानाम	६११	१२
नालनात्व	नलिनीत्व	६२६	२३
वाक्यलिङ्ग	काव्यलिङ्गं	६२५	२३
विषस्यैव	विषयस्यैवं	६३९	१६
गगनले	गगनस्थले	७०६	१३